

ISSN 0350-5774

UDK
UDC 949.712(05)

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

LETNIK 61
LETO 2007

IZDAJA
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
LJUBLJANA

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik), Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Marta Verginella, dr. Žarko Lazarevič, dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar (namestnik odgovornega urednika), dr. Peter Štih (odgovorni urednik), dr. Peter Vodopivec

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena maja 2007

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), Anja Naglič (nemščina), Peter Vodopivec (srbsščina), Janez Šumrada (francoščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: **za leto/letnik 2007:** za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 € oziroma ekvivalent v nacionalni valuti.

Plačuje se na transakcijski račun: SI56020100012083935

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA

Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2, 1520 Ljubljana
LJBASI2X

Sofinancirajo: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, Znanstveno-raziskovalni center SAZU, Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, junij 2007

Naklada: 1570 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih baza:

International Bibliography of the Social Sciences, Historical Abstracts, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies

<http://www.zgodovinskicasopis.si>

info@zgodovinskicasopis.si

KAZALO– CONTENTS

RAZPRAVE– STUDIES

- Friedrich L o t t e r, Pogoji za sobivanje kristjanov in judov ter njihova vprašljivost zaradi prisilnih spreobrnitev in izgonov v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku 5–46
Preconditions, Highly Questionable In View of Forced Conversions and Expulsions, for Coexistence of Christians and Jews in Late Antiquity and in Early Middle Ages
- Peter Š t i h, Karantanci– zgodnesrednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom 47–58
The Karantanians– Early Medieval People between the East and the West
- Igor G r d i n a, Reformacijski tokovi na Slovenskem 59–74
Prevod naslova
- Janez Š u m r a d a, Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah 75–84
Principal Theses of Napoleonic Politics in Illyrian Provinces
- Damir G l o b o č n i k, »Najbolj po časopisni poti do živega se pride zmoti«:
Priprave Frana Levstika na izdajo satiričnega lista Pavliha 85–112
The Best Way to Address a Fallacy is by Means of a Newspaper
- Andrej F e r l e t i c, Propagandni in politično–propagandni napisi ter grafiti na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni 113–140
Propagandistic and Politically Propagandistic Inscriptions and Graffiti in Primorsko before, during, And after the Second World War
- Maria T o d o r o v a, Balkanizem in postkolonializem: O lepoti pogleda z letala 141–155
Prevod
- Avgust L e š n i k, Idejna heterogenost mednarodnega delavskega gibanja v drugi polovici 19. stoletja 157–172
Heterogeneity of Ideas in Organized International Labor Movement

ZAPISI– NOTES

- Rajko B r a t o ž, Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost v luči nove monografije 175–200
Aquileia and Its Late Antiquity Ecclesiastic Community in the Light of a New Monograph
- Miha K o s i, Marginalije h knjigi Vitez in grad 201–217
Marginal Notes on the Publication Entitled Vitez in grad (The Night and the Castle)
- Ivan V o g r i č, Posredovanje slovenskega Penkluba v prid slovenskih političnih zapornikov pred drugo svetovno vojno 219–228
Intervention of Slovene P.E.N. Centre on Behalf of Slovene Political Prisoners Before the Second World War
- Nobuhiro Š i b a, Balkanske študije na Japonskem 229–233
Balkan Studies in Japan

IN MEMORIAM– IN MEMORIAM

Prof. dr. Milan Ževart (1927–2006) (Mirko Stiplovshek)	235–237
In Memory of Professor Milan Ževart (1927–2006)	

OCENE IN POROČILA– REVIEWS AND REPORTS

Darja Mihelič, Piranska notarska knjiga (1298–1317). Četrty zvezek (Ignacij Vojce).....	239–240
Matjaž Bizjak, Urbarji briksenske škofije (Die Urbare des Hochstifts Brixen): 1253–1464 (Gustav Pfeifer).....	240–242
Paola Pierucci, Vrata prema Istoku: dubrovačka kovnica novca (17.–18. st.) (Ignacij Vojce).....	242–245
Marko Zajc, Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko–hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja (Borut Batagelj)	245–247
Tomaž Pavlin, »Zanimanje za sport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje«: telesnokulturno in športno organiziranje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in po njej (Borut Batagelj).....	247–249
Mateja Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem: vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953 (Dušan Neka)	249–252
Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Jože Maček)	252–253
RAD Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 495 (Jože Maček)	253–254
Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru (Jože Maček)	255–257

RAZPRAVE

Friedrich Lotter

Pogoji za sobivanje kristjanov in judov ter njihova vprašljivost zaradi prisilnih spreobrnitev in izgonov v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku

UDK 27:296»04/10«

LOTTER Friedrich, emeritus prof. dr., Univerza v Göttingenu, Heideweg 1, D-34131 Kassel-Wilhelmshöhe, friedrich@lotter.org
Pogoji za sobivanje kristjanov in judov ter njihova vprašljivost zaradi prisilnih spreobrnitev in izgonov v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 5–46, 165 cit.

Ključne besede: judovski napisi, literarni viri, državna zakonodaja (zlasti Codex Theodosianus), cerkveni kanoni; Galija, Španija, Italija, Ilirik, Afrika; teologija prekletstva, sinode merovinške in karolinške dobe, prozelitizem, nasilno pokrščevanje, oblike pravne zaščite, kontinuiteta judovske poselitve.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., De.)

V uvodnem delu študije je avtor predstavil vire za zgodovino judov v Italiji, Galiji, Španiji in Afriki v razdobju pozne antike in zgodnjega srednjega veka: judovske napise, krščansko literarno izročilo ter pravne vire kot so sklepi cerkvenih zborov in državna zakonodaja. Ti viri dokazujejo kontinuirano poselitev judovskega prebivalstva v celotni Italiji, južni Galiji, Kataloniji in Andaluziji. Eksistenčno krizo za jude v rimskem cesarstvu je prinesla razglasitev krščanstva za državno vero z istočasno omejitvijo ali prepovedjo nepravovernega krščanstva, poganstva in judovstva (380/381). Sledila so rušenja in razlastitve sinagog ter prisilni prestopi v krščanstvo. Podlaga za nadaljnji obstoj judovstva v pozni antiki in srednjem veku je ustvarilo rimsko pravo, posebej Teodozijeve kodeks (438) in nato Justinijanov kodeks, ki sta kljub vrsti restriktivnih določb zaščitila jude pred pritiski, zlasti iz cerkvenih krogov. Kljub dokajšnjim izgubam na prehodu iz 4. v 5. stoletje so se jude na zahodu na podlagi rimskega prava obdržali v germanskih nasledstvenih državah v Italiji in Galiji. Občasnim kriznim obdobjem v poznem 6. in v 7. stoletju je sledil ponoven vzpon judovstva v zahodni in srednji Evropi. Njegova podlaga je bila judovska trgovina na velike razdalje, hkrati pa tudi uspešno spreobračanje domačih sužnjev in služabnikov v judovsko vero.

Razprava prinaša razširjeno in z znanstvenim aparatom dopolnjeno besedilo predavanja, ki ga je imel avtor na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti 19. oktobra 2005.

Avtorski izveleček

UDC 27:296»04/10«

LOTTER Friedrich, PhD, University in Göttingen, Heideweg 1, D-34131 Kassel-Wilhelmshöhe, friedrich@lotter.org

Preconditions, Highly Questionable In View of Forced Conversions and Expulsions, for Coexistence of Christians and Jews in Late Antiquity and in Early Middle Ages

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 5–46, 165 notes

Key Words: Jewish inscriptions, literary sources, state legislation (especially the Codex Theodosianus), church canons; Gaul, Spain, Italy, Illyricum, Africa; theology of damnation, synods of the Merovingian and Carolingian periods, prozeloti

Language: Sn. (En., Sn., De.)

The article introduces the author's expanded text, furnished by scientific apparatus, presented at the Slovene Academy of Sciences and Arts on October 19, 2005. In the introduction, the article presents different sources for the study of Jews in Italy, Gaul, Spain, and Africa in the period of late antiquity and Early Middle Ages. The sources include Jewish inscriptions, Christian literary heritage, and legal sources such as canons of ecclesiastical councils and state legislation. These sources indicate a continuity of Jewish colonization throughout Italy, in southern Gaul, Catalonia, and in Andalusia. The official proclamation of Christianity as the state religion, with simultaneous restrictions on or direct interdiction of unorthodox Christianity, paganism, and Judaism (380/381) brought about an existential crisis for the Jews living in the Roman Empire. It was followed by destruction or expropriation of synagogues and by forced conversions to Christianity. The situation improved with the implementation of Roman Law, especially the Codex Theodosianus (the Theodosian Code, 438) and later the Codex Justinianus (the Justinian Code), which in spite of a number of restrictions protected the Jews from persecution, generated particularly by ecclesiastical circles, thereby creating the conditions necessary for further existence of Judaism in late antiquity and in the Middle Ages. Despite substantial losses at the turn of the 4th to the 5th centuries Roman Law helped Jews in the west to survive in Germanic kingdoms in Italy, in Gaul and in Spain. Periods of crisis in the late 6th and 7th centuries were followed by a renewed rise of Judaism in western and central Europe. It was based on flourishing long-distance trade ventures of Jewish merchants and on successful conversions of slaves and servants to Judaism.

Author's abstract

Vprašanja o krščansko-judovskih odnosih v srednjeveški Evropi bi morala izhajati iz pogojev za sobivanje kristjanov in judov v tem prostoru, vendar pa se s to temo do zdaj skoraj nihče ni ukvarjal, kakor da lahko soobstoj kristjanov in judov obravnavamo kot samoumevno danost, mnogokrat obžalovanja vredne spremljevalne pojave in težke krize tega soobstoja pa pojasnimo z vsakokratnimi neposrednimi povodi in motivi. Toda osnovno vprašanje je, kako in v kakšnih razmerah je v krščanskem okolju lahko prišlo do tega, da so judom pod krščansko oblastjo načeloma dopuščali opravljati njihove verske obrede, ter kako je lahko prišlo do sobivanja kristjanov in judov, saj je vendar krščanska oblast s tem, ko je leta 380 pod cesarjem Teodozijem I. krščanstvo razglasila za državno religijo, drugovercem, poganom, pa tudi krščanskim skupnostim, ki so se oddaljile od pravovernega katoliškega nauka, načeloma odrekla pravico do obstoja. Pogojev, ki so kljub vsemu omogočili in pravno regulirali sobivanje kristjanov in judov, ob vseh krizah in konfliktih, ki so pozneje bremenili njihovo skupno življenje pod krščansko oblastjo, pri tem ne smemo ignorirati.

Najprej bi se morali vprašati, v kolikšni meri lahko sploh predpostavimo neposredno kontinuiteto judovskih skupnosti ali vsaj omembe vrednih judovskih delov prebivalstva v germanskih državnih tvorbah na tleh latinsko govorečega Zahodnega rimskega cesarstva, v Italiji, Galiji oziroma v frankovski državi, na Pirenejskem polotoku, v severozahodni Afriki in Panoniji.¹ Na teh območjih predstavljajo napisi, zlasti nagrobni, pravzaprav edino pričevanje judov samih. Toda ta material je izredno neenakomerno porazdeljen, pri njegovi interpretaciji pa naletimo na številne težave. Od skupno 778 judovskih napisov in fragmentov s tega območja (nastalih v času med 1. in 9. stoletjem), ki omogočajo določene sklepe, jih je samo 552 iz Rima, torej najbrž skoraj izključno iz katakomb. Od preostalih 226 jih je zgolj 131 iz južne in srednje Italije ter z otokov, ki spadajo zraven; 60 jih prihaja iz katakomb v Venosi, 17 iz Taranta (15 jih je iz 7./8. stoletja), 11 pa iz Neaplja (iz 4.–6. stoletja).² V severni Italiji se je ohranilo samo 8, v Španiji 13 (14) napisov, v Galiji pa zgolj 4 napisi zelo poznega nastanka, na podlagi katerih je mogoče izpeljati določene sklepe. Pri tem se postavlja vprašanje, ali krajevno in časovno povsem neenakomerne razpršenosti napisov ne bi bilo na splošno mogoče pojasniti tudi z razmerami, v kakršnih so se napisi ohranili. Te razmere so namreč na področjih vulkanskega tufa, kjer je mogoče narediti katakombe in globoke grobove, ki ostanejo dolgo časa nedostopni, neprimerno boljše od razmer pri grobovih na zemeljski površini. Poleg tega so v Franciji in na Pirenejskem polotoku, kjer so jude množično preganjali več stoletij in na celotnem območju, v visokem in poznem srednjem veku judovska pokopališča in grobove zagotovo odstranjevali veliko bolj temeljito kot v Italiji. Medtem ko najdemo v Italiji – tako krajevno kot časovno gledano – večje koncentracije napisov, gre v Franciji in na Pirenejskem polotoku večinoma za razpršene naključne najdbe, ki same po sebi ne dopuščajo veliko zaključkov o razširjenosti in gostoti judovskih naselbin, pa tudi natančnejše datacije ne omogočajo. Kljub vsemu pa ti napisi dopuščajo pomembne sklepe o jeziki, ki so tam bili v rabi, in o njihovem spreminjanju, med drugim tudi o procesu naraščajoče hebreizacije, torej o postopnem prehodu od grškega k hebrejskemu obrednemu jeziku v zgodnjem srednjem veku.

Napisi iz Rima, v glavnem datirani v 3./4. stoletje, pričajo, da je bilo v tistem času najmanj 11 judovskih skupnosti s sinagogo.³ Za južno Italijo je že cesar Honorij leta 398 v dekretu,

¹ Gl. o tem H. Solin, *Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt*, v: ANRW II, 29, 2, 1983, ur. W. Haase, str. 590–789.

² Gl. o tem F. Lotter, *Die Grabinschriften des lateinischen Westens als Zeugnisse jüdischen Lebens im Übergang von der Antike zum Mittelalter (4.–9. Jh.)*, v: Ch. Cluse, A. Haverkamp, I. J. Yuval, *Jüdische Gemeinden und ihr christlicher Kontext in kulturräumlich vergleichender Betrachtung (Forschungen zur Geschichte der Juden A, 11, Hannover 2003)*, str. 87–147, tukaj zlasti tabela VI, str. 137.

³ Prav tam, str. 112 in naslednja z op. 52 in naslednjo.

s katerim je preklical zakon, ki je jude oprostil dostojanstva dekuriona (mestnega svétnika), potrdil močno prisotnost judov. Preklic je utemeljil s tem, da bi bil v primeru oprostitve judov obstoj kurij (mestnih svetov) v večini kalabrijskih in apulijskih mest ogrožen.⁴ Vseeno pa epitafi iz južne Italije, ki s po 53 besedili pokrivajo čas od sredine 3. do sredine 5. stoletja ter od sredine 5. do sredine 7. stoletja, nedvoumno pričajo o kontinuiteti tamkajšnjih judovskih skupnosti.⁵ Na jugu Apeninskega polotoka in na sosednjih otokih (Sicilija, Sardinija, Lipari in Malta) najdemo judovske napise v 18 krajih.⁶ Poleg tega literarni in administrativni viri iz časa Teoderika pričajo o obstoju judovskih sinagog v južni Italiji (v Venafru, Terracini in Palermu ter v Cagliariju na Sardiniji) na prelomu 5. in 6. stoletja. Pri arheoloških izkopavanjih so pozneje našli še eno sinagogo, in sicer v Bovi Marini v Kalabriji. Napisi iz Venose poleg tega tako za 4./5. stoletje kot tudi še za čas Teoderika potrjujejo, da judje vodilnih funkcij niso opravljali le v okviru judovske skupnosti, ampak tudi na ravni celotne skupnosti; iz tega lahko razberemo, da so bili judovski in nejudovski višji sloji ves čas tesno povezani oziroma prepleteni, in sicer na podoben način, kot to za Baleare dokazuje t. i. enciklika škofa Severa z Menorke iz leta 418.⁷

Medtem ko so judovski napisi v južni Italiji zelo razširjeni, najdemo v severni in srednji Italiji (z izjemo Rima) iz obdobja med 3. in 6. stoletjem zgolj 17 napisov, od tega 8 v severni Italiji – tri v Milanu, dva v Brescii in po enega v Konkordiji, Gradežu in Pulju (slednji je zgolj približno datiran v čas med 3. in 5. stoletjem). Poleg tega je za čas Teoderika v literaturi izpričanih več sinagog v Raveni ter po ena v Rimu, Milanu in Genovi, kar kaže na kontinuiteto tudi v teh krajih.

V nasprotju z Italijo na območju Galije ni napisov, ki bi neposredno dokazovali kontinuiteto, zato smo tu odvisni izključno od krščanskih virov, ki sicer zastopajo tuj, nejudovski vidik, a jih zaradi tega ne smemo kar na splošno zavreči. Vsekakor smo zaradi razmeroma majhnega števila in posebnega značaja teh pričevanj pri proučevanju prehodnega časa in zgodnjega srednjega veka postavljeni pred specifične probleme. Medtem ko večinoma redko posejani napisi predstavljajo »ostanke« z neposrednimi sporočili, nam (v širšem smislu besede) literarno izročilo v tem obdobju pogosto ponuja izolirane informacije, ki potrebujejo komentar in katerih verodostojnosti ne glede na njihov pomen velikokrat ni mogoče potrditi in tudi ne preveriti z vzporednim izročilom, kar sicer praviloma velja za obdobja z gosteje posejanimi viri. Poleg tega ta besedila navadno niso napisana z namenom, da bi prihodnje rodove objektivno seznanila z zgodovino, temveč v zgodovinopisju odražajo nazore, namere in interese avtorja, v hagiografiji služijo pretežno dokazovanju svetosti določene osebe, v pismih pa posredujejo mnenja o posameznih problemih.

Dejstvo je tudi, da pomembnih zgodovinskih podatkov pri tem izročilu velikokrat ne ponujajo namerne, temveč nenamerne, implicitne informacije o razmerah, dogajanju in vedenjskih vzorcih, ki so bili avtorjevim sodobnikom znani, mi pa zanje izvemo šele na ta način. To še zlasti velja za legende in anekdote (predvsem v hagiografiji, a tudi v zgodovinopisju), ki same po sebi za zgodovinopisje nimajo velike vrednosti. Tudi administrativnega izročila, na primer

⁴ Codex Theodosianus (CTh) 12,1,158, ur. A. Linder, *The Jews in Roman Imperial Legislation*, 1987 (Linder I), 29, str. 212 in nasl. Ker je bila ena od dolžnosti, ki jo je prinašal dekurionat, tudi skrb za prihodke od davkov, je postal breme, ki so se mu dekurioni želeli izogniti.

⁵ Gl. o tem Lotter, *Grabinschriften*, str. 137.

⁶ Na celini: Neapelj, Nola, Venosa, Tarant, Oria, Bova Marittima; na Siciliji: Catania, Taormina, Siracusa, Agrigento, Noto Vecchio, Chiaramonte Gulfi, Soriana; ob otokih Lipari in Malta še na Sardiniji Sant'Antioco in Porto Torres. Seveda ni mogoče, da bi bila kontinuiteta judovskega prebivalstva značilna za vsakega od teh krajev.

⁷ Lotter, *Grabinschriften*, zlasti str. 124–128; Lotter, *Die Zwangsbekehrung der Juden von Menorca*, *Historische Zeitschrift* 242, str. 291–334, tukaj 309 in nasl.; S. Bradbury, *Severus of Minorca*, Oxford 1996, zlasti str. 32 in nasl.

cerkvenih in posvetnih pravnih uredb, pri analizi zgodovinskih virov načeloma ne smemo obravnavati kot pričevanj o takratnem pravnem redu, temveč jih moramo razumeti kot izjave o pravnih težnjah, stališčih in odzivih; ti viri dopuščajo predvsem sklepe o določenem dogajanju, stanju in razvojnih tokovih, poleg tega pa je pri njih treba preveriti, v kolikšni meri so bili sploh uresničeni. Tudi pravne zbirke so v prvi vrsti pričevanja o tem, kako so njihovi avtorji razumeli pravo, in tudi kot »ostanki« nikakor ne odražajo pravne realnosti. Kar zadeva težnje in namere, katerih ozadje je treba preveriti, spet velja, da lahko do razmeroma uporabnih rezultatov pridemo samo s temeljito presojo, in sicer na ta način, da določbe razvrstimo v tematske sklope, saj selektivna analiza, nasprotno, prinaša zgolj popačeno in pogosto zavajajočo sliko. Jasno je, da lahko zgodovinska analiza pravnih virov »mrak«, ki je v glavnem značilen tako za samo obdobje zgodnjega srednjega veka, kot tudi za literaturo iz tega časa, predstavi zgolj s približnimi in verjetnostnimi ocenami, ki pogosto dopuščajo samo pogojne izjave. Vseeno pa se te ocene resnici običajno približajo bolj kot fundamentalen pozitivizem s svojim črno-belim pristopom, ki cele skupine virov kar na splošno zavrže, iz preostalih, navidez zanesljivih informacij pa nato skonstruira popačeno in zaradi enostranskosti neustrezno podobo.⁸

V Galiji nas včasih in navadno bolj po naključju literarna besedila (predvsem *Historiae* (Zgodovina Frankov) Gregorja iz Toursa in življenjepisi svetnikov),⁹ pa tudi pisma poučijo o stalni prisotnosti judov. Najprej nam Hieronim (ki je umrl leta 420) v napovedi o koncu sveta, ki sama po sebi nima nikakršne zgodovinske vrednosti, mimogrede posreduje podatek, pri katerem predpostavi, da so določena dejstva njegovim sodobnikom znana: jude, med njimi tudi tiste s senatorskim dostojanstvom, je – kot zapiše – mogoče najti v celotnem rimskem svetu – v Britaniji, Galiji, Španiji in ob Spodnjem Renu.¹⁰ Prav glede Spodnjega Rena najdemo za to nenamerno informacijo potrditev v znanem Konstantinovem dekretu za dekurione iz Kōlna, ki datira v leto 321; po tem dekretu je bilo jude treba vključiti v kurijo, le dva ali trije pa so bili s privilegijem dosmrtno oproščeni tega dostojanstva. Privilegij je veljal za vodilne predstavnike judovske skupnosti, iz česar je mogoče sklepati, da je v času Konstantina v Kōlnu takšna skupnost obstajala.¹¹

Da je judovska skupnost iz Kōlna in drugih mest na območju, kjer je v nemirnem času preseljevanja ljudstev mestna kultura v glavnem propadla, preživela, ni mogoče dokazati in tudi ni verjetno. Kljub temu pa lahko za področja, kjer je z antično mestno kulturo organizacija skupnosti preživela vsaj v okrnjeni obliki, predpostavimo tudi bolj ali manj nemoteno kontinuiteto judovskih skupnosti. To ne velja le za celotno Italijo, ampak zlasti za galski prostor južno od Loare in na obeh bregovih Spodnje Rone ter za (vsaj sredozemsko) obalo Španije. V Galiji zaradi odsotnosti epigrafskih dokazov to potrjujejo najrazličnejše vrste literarnih virov krščanskega izvora. Posebno vlogo igra pri tem udeležba judov pri pokopih in objokovanju škofov, o čemer najdemo podatke predvsem v hagiografskih virih.¹² Tako, denimo, Honorat v življenjepis

⁸ Gl. o tem F. Lotter, *Sind christliche Quellen zur Erforschung der Geschichte der Juden im Frühmittelalter weitgehend unbrauchbar*, *Historische Zeitschrift* 278, 2004, str. 311–327, o vrednosti »nenamernih« informacij v pričevanjih, ki sama po sebi niso uporabna kot zgodovinski viri, gl. tudi F. Lotter, *Zur sozialen Hierarchie der Judenheit in Spätantike und Frühmittelalter*, *Aschkenas* 13, 2003, str. 335–336.

⁹ V Gregorjevi *Historiae* sicer pogosto najdemo hagiografske elemente, vendar pa jih ne moremo kar na kratko odpraviti kot »hagiografijo«, ki naj ne bi imela nobene sporočilne vrednosti, prim. B. Krusch, *Historische Vierteljahrschrift* 28, 1934, str. 562 in nasl.; M. Toch, *Mehr Licht*, *Aschkenas* 11, 2001, str. 472 in nasl. Podobo judov pri Gregorju je poleg tega treba še natančneje proučiti, vsekakor pa ne ustreza tej, ki jo ponuja Toch, prav tam.

¹⁰ Hieronymus, *In Esaiam* 18,66,20, ur. M. Adriaen, CCL 70A, Turnholt 1963, str. 792 in nasl.: *De toto orbe reducantur filii Israel...qui autem senatoriae fuerint dignitatis et locum principum continuerint, de Britannis, Hispanis, Gallisque...et ubi bicornis finditur Rhenus, in carrucis veniant...*, prim. F. Lotter, *Hierarchie*, str. 335 in nasl.

¹¹ CTh 16,8,3; prim. 16,8,2; Linder I, 7, str. 120 in nasl.; 9, str. 132–138.

¹² To, da nekateri avtorji te dokaze občasno zavračajo kot »hagiografski topos«, je komaj dopustno, gl. Lotter, *Christliche Quellen*, str. 318. Dejstvo, da gre pri tem tudi za priljubljen motiv, resničnosti podatkov načeloma ne

škofa Hilarija iz Arlesa kot očividec omeni,¹³ da so se leta 449 judje iz mesta Trumoma valili na škofov pogreb, peli žalostinke v hebrejščini ter se s kristjani merili v žalovanju. Življenjepis Cezarija iz Arlesa nas nato izčrpno pouči o tem, da so leta 508, ko so Burgundi in Franki oblegali mesto, ki so ga zavzeli Goti, judom prepustili obrambo dela obzidja.¹⁴ To pričevanje ima še toliko večjo težo, ker so pisci Cezarijevega življenjepisa sami po sebi izrazito sovražno razpoloženi do judov. Zato tudi govorijo o »dobrih in hudobnih, pravičnih in nepravičnih, kristjanah in judih«, ki so leta 542 znova skupaj objokovali škofovo smrt.¹⁵ Oba življenjepisa s tem dokazujeta popolno integracijo judov v družbo, pa tudi kontinuiteto s pozno antiko.

Za ta prostor večkrat najdeni opisi tudi za jude značilnega objokovanja škofov so praviloma brez protijudovskih atributov; poleg tega je to objokovanje tako kot pri Arlesu načeloma treba razumeti vsaj kot znamenje večje prisotnosti judov (praviloma združenih v skupnosti) in njihove pravne vključenosti v krščansko družbo. To velja tudi za Clermont; škof Gregor iz Toursa, ki je bil o Clermontu, v katerem je odraščal in bil zakoreninjen, še posebej dobro poučen, piše, kako so judje leta 551 tožeče in z gorečimi baklami šli za pogrebnim sprevodom škofa Galusa.¹⁶ Prisotnost judov v Clermontu je dokazana že za čas škofa Sidonija Apolarisa (ok. 470–479/486), ki je svojima škofovskima kolegoma v Tournaiju in Nantesu ter patriciju Magnusu Felixu (v Arlesu?) prek judov poslal štiri pisma.¹⁷ Sidonij v priporočilu za juda, ki je pismo nesel škofu Eleverteriju (Eleutheriusu) iz Tournaija, poudari, da ljudje te vrste po človeški presoji pri poslih ravnajo pošteno.¹⁸ Te besede in pa oddaljene povezave kljub politično prelomnemu obdobju prav tako kažejo na to, da so se judje in kristjani med seboj odlično razumeli, da je bila poselitev judov kontinuirana in da so bile že takrat vzpostavljene trgovske zveze s severnimi območji Galije.

Da so se judje ukvarjali s trgovskimi dejavnostmi, kažejo predvsem Gregorjeva *Historiae* za Clermont, ki sega do leta 591. Tudi tu v anekdotičnih pripovedih večkrat najdemo nenamerne informacije o razmerah, dogodkih in dejavnostih, na primer o trgovski dejavnosti judov. Tako škof Cautinus leta 555 od judov kupi neko blago,¹⁹ leta 571 pa to stori tudi duhovnik Evfrazij (Eufrasius).²⁰ Obstoj judovske skupnosti s sinagogo, ki je štela veliko več kot 500 ljudi, nadalje dokazujejo poročila škofa Avita (Avitusa) iz leta 576, ki govorijo o prisilnih spreobrnitvah tamkajšnjih judov.²¹ Judje, ki so zavrnili krst, so se izselili v Marseille, kar kaže na to, da so iz tega pristanišča tekle vezi z notranjostjo dežele.

zmanjša. Da je judovska skupnost škofove objokovala in bila udeležena pri njihovih pogrebih, je vsekakor mogoče izpeljati tudi iz prakse hesped (eulogia), ki se lahko nanaša tudi na nejudje, zlasti na oblastnike; gl. o tem M. Ydit, *Encyclopedia Judaica* 8, 1972, st. 429 in nasl., s. v. Hespedit; prim. tudi C. Cluse, *Die mittelalterliche jüdische Gemeinde als »Sondergemeinde«*, v: P. Johanek (ur.), *Sondergemeinden und Sonderbezirke in der Stadt der Vormoderne*, Köln et al. 2004, str. 41, op. 65 z literaturo.

¹³ Honoratus, V. Hilarii ep. Arel., c. 22, ur. S. Cavallin, Lund 1952, str. 105: *Iudaeorum accurrunt agmina copiosa...Hebraeam concinentium linguam in exequiis honorandis audisse me recolo...*

¹⁴ Vita Caesarii ep. Arel., I., c. 28–32, II, c. 49, ur. B. Krusch, SSRM III, 1896, str. 467 in nasl.; 501, gl. o tem P. Mikat, *Caesarius von Arles und die Juden*, Vorträge G 345, Nordrhein–Westfälische Akademie der Wissenschaften, Opladen 1996.

¹⁵ Glede vprašanja verodostojnosti tega odlomka prim. Mikat, *Caesarius*, str. 36 in nasl.

¹⁶ Gregor. ep. Tur., V. patrum, VI,7, ur. B. Krusch, SSRM I,2, 1885, str. 685 (235) in nasl.

¹⁷ Apollin. Sidon., ep. VI,11; III,4; IV,5; VIII,13; ur. C. Luetjohann, MG AA 8, 1887, str. 100 in nasl.; 43; 57; 144 in nasl. Medtem ko je bil Tournai takrat sedež frankovskega kralja Hilderika I., so Clermont leta 475 zavzeli Zahodni Goti.

¹⁸ Prav tam, VI,11: *...secundum vel negotia vel iudicia terrena solent huiusmodi homines honestas causas habere.*

¹⁹ Gregor. Tur., *Historiae* IV,12, ur. B. Krusch, SSRM I, 1², 1951 (v nadaljevanju: Krusch I), str. 144.

²⁰ Prav tam, IV,35, str. 167.

²¹ Prim. o tem D. Claude, *Gregor von Tours und die Juden*, *Historisches Jahrbuch* 111, 1991, str. 137–147 z nadaljnjo literaturo.

Tudi sicer obstaja za to obdobje o prisotnosti judov v Marseillu in njegovi okolici, o zvezah, ki jih je to mesto imelo z oddaljenimi kraji, ter o njegovem pomenu za trgovanje judov več pričevanj, čeprav ni neposrednega dokaza za obstoj judovske skupnosti. Tako so bili judje lastniki neke ladje, ki je leta 581 odplula iz Nice v Marseille.²² Približno v tem času je bogat judovski trgovec Prisk, ki je kralja Hilperika I. v Parizu oskrboval z dragocenimi stvarmi, svojega sina poročil z judinjo iz Marseilla.²³ Leta 591 nas papež Gregor I. seznanil s tem, da judje, ki živijo v bližini Rima, zaradi različnih poslov pogosto potujejo v Marseille.²⁴

V nasprotju s temi razpršenimi indici večje prisotnosti in trgovske dejavnosti judov v Marseillu pa Gregor iz Toursa zgotji s tem, ko opiše, kako je kralj Gunthram leta 585 vkorakal v Orléans (čemur je Gregor tudi sam prisostvoval),²⁵ potrdi obstoj judovske skupnosti in porušene sinagoge. Slednja je bila morda uničena šele malo pred tem ali pa tudi že pred daljšim časom (*dudum*), ob kraljevi finančni podpori pa naj bi jo takrat obnovili.²⁶ Pri tem opisu ostaja odprto vprašanje, ali uničenje sinagoge morda ne sega že v poznorimsko obdobje in ali ne bi to morda kazalo na kontinuiran obstoj judov v Orléansu oziroma ali ne gre mogoče za ponovno osnovano judovsko skupnost, katere sinagogo so šele kratek čas pred tem – podobno kot v Clermontu – porušili uporniški kristjani. A kakorkoli je že bilo, dejstvo je, da je leta 585 v Orléansu živela judovska skupnost in potrebovala sinagogo, ki je tam stala že prej.

Druge bolj ali manj naključne informacije kažejo na to, da so judje v merovinskem času živeli in opravljali trgovsko dejavnost tudi v drugih mestih na območju Galije. Tako so judje v Bourgesu sporadično omenjeni šele v 6./7. stoletju. Po navedbah v življenjepisju škofa Germana (Germanusa) iz Pariza je ta leta 568, v času svojega bivanja v Bourgesu, spreobrnil juda po imenu Sigerich, zatem pa se je dalo krstiti še več drugih judov. Leta 576 se je v mestu pojavil judovski zdravnik,²⁷ med letoma 624 in 647/648 pa naj bi škof Sulpicij (Sulpicius) tam živeče jude znova spreobrnil, vendar pa avtor njegovega življenjepisa namiguje na to, da jih je večina pozneje spet prestopila v judovstvo, tako da so bili judje v Bourgesu verjetno prisotni še naprej.²⁸

Skromne in izključno pozne informacije, kakršne so te, že bolj napeljujejo na misel o ponovnem razmahu judovske poselitve zaradi trgovske dejavnosti, kar sugerirajo tudi Gregorjeva poročila o prisotnosti judov na območju Pariza v 80. letih 6. stoletja. Tako je dal kralj Hilperik I. iz Nevstrije leta 581, ko je Pariz razglasil za svojo prestolnico, prisilno krstiti številne tamkajšnje jude, vendar pa so se nekateri, kot poroča Gregor iz Toursa, krščanski veri že kmalu odrekli. V zvezi s tem beremo, da je bogati trgovec Prisk, ki ga je Gregor tudi osebno poznal, s svojim številnim spremstvom v skrivališču blizu cerkve sv. Julijana v središču antičnega Pariza svečano praznoval sabat. To bi bilo vsekakor mogoče interpretirati kot namig na skrivno

²² Gregor. Tur., *Gloria confessorum*, c. 95, ur. B. Krusch, SSRM 1,2, str. 809 (359).

²³ Gregor. Tur., *Historiae* VI,17, Krusch I, str. 286.

²⁴ Gregor. I., Ep. I,45, Linder II, 55 [703], str. 418 in nasl.

²⁵ M. Weidemann, *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours* (Monographien 3,1, Römisch-Germanisches Zentralmuseum), Mainz 1982, str. 215.

²⁶ Gregor. Tur., *Historiae*, 8,1, Krusch I, str. 370 in nasl.: ...*synagoga eorum, quae dudum a Christianis deruta est, iuberem ope publica sublevare...* Orléans je bil od leta 561 glavno mesto Gunthramovega frankovsko-burgundskega dela kraljestva. O citiranem mestu prim. C. Geisel, *Die Juden im Frankenreich* (Freiburger Beiträge zur mittelalterlichen Geschichte 10), Frankfurt/Main et al., 1998, str. 279–282. Opis slovesne zaprisege zvestobe, ki so jo judje opravili pred kraljem Gunthramom, je povsem netipičen, njeno historičnost kot dokaz za obstoj judovske skupnosti je težko resno zanikati, Orléans pa nikakor ni mogoče »črtati« s seznama judovskih skupnosti v 6. stoletju, čeprav drugih dokazov iz tega časa ni, toda gl. Toch, *Dunkle Jahrhunderte*, str. 18.

²⁷ Venant. Fortunat., *V. Germani ep.* Paris, c. 62, ur. W. Levison, SSRM 7, str. 409 in nasl.; Greg. Tur., *Historiae* 5,6, Krusch I, str. 203.

²⁸ V. Sulpic. ep. Biturig., c. 4, ur. B. Krusch SSRM 4, 1902, str. 374 in nasl.; ob tem Geisel, *Juden im Frankenreich*, str. 351 in nasl.

sinagogo, ki je zaradi prisilnih krstov niso smeli javno obiskovati.²⁹ Da je v Parizu v tem času živel precej judov, glede na te indice nikakor ni nemogoče, celo precej verjetno je.

Leta 591 je papež Gregor I. izvedel, da so judje v Narbonnu kupili štiri krščanske ujetnike in jih imeli za sužnje.³⁰ Ker je bilo tudi v poznejšem času večkrat dokazano, da je na območju Narbonna ležalo judovsko veleposestvo, smemo domnevati, da gre tudi tu za takšno posestvo.³¹ Da je bilo v teh in tudi drugih mestih v Galiji oziroma v frankovski državi takrat mogoče najti judovska naselja ali celo judovske skupnosti in da so poleg tega najbrž obstajale kontinuirano, sicer ni mogoče dokazati, vendar pa te možnosti tudi ni mogoče kar na splošno izključiti. V kolikšni meri je od naključja odvisno, ali za obstoj judov vemo ali ne, je razvidno iz pisma, ki ga je najbrž kmalu po koncilu v Meauxu/Parizu leta 845/846 neki škof napisal za frankovskega cesarja (Lotarja I.). Brez tega naključno ohranjenega vira ne bi vedeli ničesar o obstoju judovskih skupnosti v dolini Rone in Saone severno od Arlesa in Lyona ter v mestih Chalon-sur-Saône, Mâcon in Vienne, ki so bržkone ležala ob zelo prometni trgovski poti.³²

Povsem drugače kot v Galiji pa je z viri na Pirenejskem polotoku. Tu že regionalna sinoda v Elviri (zahodno od Granade) med letoma 306 in 313 priča o številčnejši poselitvi judov, saj se kar 6 od 81 kanonov nanaša na probleme skupnega življenja z judi.³³ Ti kanoni prepovedujejo t. i. mešane zakone, levirat, nečistovanje z judinjami, skupne obede, blagoslavljanje letine s strani judov in strog post v času sabata. Pri tem postane jasno, da so bile takrat tudi tam vezi med kristjani in judi zelo tesne ter da je Cerkev judovski vpliv že v tistem času skušala omejiti s podobnimi ukrepi kot pozneje.

Iz množice napisov s Pirenejskega polotoka so kljub vsemu najmanj 13 napisov, ki so nastali v času od 1. do 7./8. stoletja, identificirali kot nedvomno judovske.³⁴ Trije latinski napisi kažejo na to, da so bili judje že v času od 1. do 3./4. stoletja prisotni v Tortosi v Kataloniji, v Abderi (Adri) na južni obali (50 km zahodno od Almeríe) in v Méridi (Emeriti), nekdanjem glavnem mestu province Luzitanije. Na Menorki je leta 418 krščanska drhal uničila sinagogo, judovska skupnost, ki je štela več kot 500 ljudi, pa se je zaradi psihičnega terorja spreobrnila.³⁵ Neko drugo sinagogo iz 4./5. stoletja so z arheološkimi izkopavanji locirali pri mestu Elche (jugozahodno od Alicanteja). Za obdobje med 5. in 7. stoletjem je mogoče najti pet napisov na obalnem območju okrog Tortose in Tarragone, enega pa na Majoriki, zato lahko za ta prostor predpostavimo kontinuirano poselitev z judi. Dekret kralja Sisebuta (612–621) vključuje prepoved iz *Justinijanovega kodeksa* (*Codex Iustinianus* = CI), po kateri judje ne smejo imeti krščanskih sužnjev, in v tem kontekstu omenja devet mest južno od Guadalquivirja. Vprašanje, ali ta odredba res dokazuje prisotnost judov v omenjenih krajih, ostaja odprto.³⁶ Toda obstaja še

²⁹ Gregor. Tur., *Historiae* 6,17, Krusch I, str. 286: *...die sabbati Priscus praecinctus orario...moysaicas legis quasi impleturus secretiora conpertiret...ad basilicam sancti Juliani...qui ad propinquam plateam erat...* Ob tem prim. tudi B. Blumenkranz, *Juifs et Chrétiens dans le monde occidental*, 1960, str. 105. »Črtanja« Pariza s seznama judovskih naselij iz 6. st. nikakor ni mogoče prepričljivo utemeljiti, gl. Toch, kot v op. 26.

³⁰ Gregor I., Ep. 7,21, Linder II, [714], str. 431.

³¹ F. Lotter, *Zur sozialen Hierarchie der Judenheit in Spätantike und Frühmittelalter*, *Aschkenas* 13, 2003, str. 341 in nasl. O judovski zemljiški posesti in mlinih na območju karolinškega Narbonna gl. listine pri A. Linder II, 595; 599; 600; 601; str. 365 in nasl.; 369–374.

³² *Epistula episcopi ad Imperatorem de baptizatis Hebraeis*, MG Epp. V, ur. E. Dümmler et al., 1899, str. 239, gl. ob tem spodaj str. 29 in nasl. z op. 138.

³³ *Concilium Eliberitanum*, ur. G. Martinez Diez/F. Rodriguez, *La Coleccion Canonica Hispana, Monumenta Hispaniae Sacra IV*, Madrid 1984, c. 16; 26; 49; 50; 61; 78; str. 247–268; Linder II, 82, [835–838], str. 482 in nasl.

³⁴ 12 napisom, ki jih je identificiral Noy, *Jewish Inscriptions*, 177–188, sta se pridružila še dva iz Mas Rimbaua pri Tarragoni, gl. H. Niquet, *Jews in the Iberian Peninsula in Roman Times*, ur. H. M. Cotton et al., *Scripta Classica Israelitica* 23, 2004, str. 169–174.

³⁵ O tem prim. spodaj str. 14 z op. 51

³⁶ *Leges Visigothorum* (LV) XII,2,13, ur. K. Zeumer, MG LLNG I, 1902, str. 418. Gre za naslednja mesta: Barbi=El

nekaj drugih indicev za to, da so se judje v 6. in zgodnjem 7. stoletju naseljevali v notranjosti dežele. Škof Masona iz Méride (ok. 573–597) naj bi, denimo, v svoji bolnišnici skrbel tako za jude kot za kristjane.³⁷ Iz Méride izvira tudi napis iz 7.–9. stoletja, ki ga je (v dobri latinščini) napisal sin nekega rabija in ga posvetil sinu drugega rabija. To kaže na neprekinjen obstoj judovske skupnosti, katere začetki segajo v rimsko-zahodnogotsko obdobje in ki ji je morda treba pripisati še katerega od spornih napisov. O prisotnosti judov v Toledu na začetku 7. stoletja priča pismo, v katerem je škof Avrazij (Aurasius) grofa Frogo zaradi protekcije, ki jo je nudil judom, izobčil iz cerkve.³⁸

O dejavnostih judov najdemo v dekretih in sklepih koncilov zgolj skromne informacije. S tem ko 3. toledski koncil (Toletanum) pod kraljem Rekkaredom leta 589 judom prepove kupovati krščanske sužnje »za lastno uporabo«,³⁹ se nam ponuja sklep, da je bilo kupovanje sužnjev za nadaljnjo prodajo – denimo v smislu za to obdobje izpričane trgovine s sužnji, s katero so se ukvarjali neapeljski judje in ki jo je papež dopuščal⁴⁰ – še naprej dovoljeno. Malo pozneje kralj Reccesvinth (652–672), ki judom nikakor ni bil naklonjen, prekomorske trgovce, ki »po ustreznih cenah« prodajajo zlato, srebro, dragocena oblačila in drug nakit, s posebnim privilegijem zaščititi pred obtožbami kraje in pred razlastitvijo brez odškodnine.⁴¹ Ker ta uredba ustreza talmudskemu pravu o zaščiti trga (Takkanot ha-Shuk) in vse do časa privilegijev Henrika IV. odstopa od sicer uveljavljenih pravnih oblik,⁴² bi tu lahko šlo za judovske, morda tuje trgovce, ki so uveljavili ta privilegij. Leta 693 kralj Egica (687–702) judovskim trgovcem, ki zavračajo krst, znova prepove, da bi pristajali v pristaniščih in javno ali skrivaj sklepali posle s kristjani.⁴³ Ob trgovcih še v času kralja Ervigija (Ervigiusa) (680–687) v službi škofov, duhovnikov in plemičev naletimo tudi na judovske upravnike posesti, ki imajo v tej vlogi tudi sodno oblast nad krščanskimi podložniki in nesvobodniki iz *familiae*. Ervigij tako judom kot tudi tistim, ki so jih zaposlili, zagrozi z najhujšimi kaznimi; kako učinkovita je bila ta grožnja, ni znano.⁴⁴

V zahodnoilirski diecezi (Panoniji) zanesljivi napisi iz Aquincuma (Budimpešte), Doclee (Podgorice), Murse (Osijek), Salone (Solina), Salve (Esztergoma), Senie (Senja) in Soklosa (Siklósa?, 25 km južno od Pécsa) pričajo o prisotnosti judov v rimskem času vse do 5. stoletja,

Castillón, Aurgi=Jaén, Sturgi=Los Villares, Illiturgi=Las Cuevas de Lituergo, Viatia=Baeza, Tuia=Toya, Tutugi=La Galera, Egabro=Cabra, Epagro=Aguilar de la Frontera.

³⁷ V. Masonae ep. Emerit., c. 9, Acta Sanctorum Nov. I, str. 327 in nasl.

³⁸ Aurasius ep. Frogani, Epp. Visigothicae 20, ur. W. Gundlach, MG Epp. 3, 1892, str. 689 in nasl.

³⁹ III. Toletanum, c. 14; Linder II, 83 [839], str. 484: ...*Judaeis non liceat... mancipium Christianum in usus proprios comparare...*

⁴⁰ Prim. zgoraj op. 9.

⁴¹ LV XI, 3,1, Zeumer, str. 404: *Si quis transmarinus negotiator aurum, argentum, vestimenta vel quelibet ornamenta provincialibus nostris vendiderit et competenti pretio fuerint venundata, si furtiva postmodum fuerint adprobata, nullam emtor calumniam pertimescat...*

⁴² F. Lotter, Talmudisches Recht in den Judenprivilegien Heinrichs IV., Archiv für Kulturgeschichte 72, 1990, zlasti str. 26–33.

⁴³ LV XII,2,18, Linder II, 45 [542], str. 282, 43–47; Tomus Egicani, Conc. Tolet. XVI, 693, Linder II, 90 [859], str. 524,89 in nasl.: ...*Nemo ex iisdem Iudaeis in perfidia durantibus ad cataplum pro quibuslibet negotiis peragendis accedat neque quodcumque cum Christianis commercium agere audeat...*

⁴⁴ LV XII,3,19; 24; Linder II, [561], str. 320; [566], str. 326; prim. tudi LV XII,2,15, [539], str. 275 in nasl.

k temu pa je treba prišteti še napis nekega Panonijca iz Oescusa v provinci Moesia Inferior.⁴⁵ Aquincum in Mursa sta verjetno imela sinagogo, kontinuirane prisotnosti judov pa na tem prostoru ni mogoče dokazati.

Razmere v severozahodni Afriki so drugačne; v Kartagini je že v 3. stoletju življenje judov cvetelo, tako da je nič manj kot šest rabinov, ki so prišli od tam, omenjenih v Talmudu.⁴⁶ S tega področja izvira 63 uporabnih napisov; kar 39 jih najdemo na samem judovskem kartažanskem pokopališču v Gamartu, vendar pa nekateri med njimi niso zanesljivo judovski. Medtem ko je do 55 judovskih napisov zbranih v Kartagini in provinci Africa Proconsularis, ponujajo druge province (Tripolitana, Byzazena, Numidia) ter tri mavretanske province (Sitifiensis, Caesariensis, Tingitanis) zgolj razpršene naključne najdbe, ki pa vendarle dokazujejo, da je bilo judovsko prebivalstvo razširjeno po celotnem latinsko govorečem območju severne Afrike – od Tangerja do Sirte (Tripolitanija je že grško govoreča).

Toda ker večina napisov ni bila datirana, tisti, ki so bili, pa segajo samo do 5. stoletja, ostaja vprašanje o kontinuiteti judovskega prebivalstva po diskriminatornih ukrepih, ki jih je ob koncu vandalske države za jude odredil Justinijan, zaenkrat odprto. 37. Justinijanova novela *De Africana ecclesia* iz leta 535 je podobno kot za donatiste in arijance tudi za jude odredila, da morajo sinagoge spremeniti v pravoverne cerkve in da ne smejo več (skrivaj) izvajati svojih verskih obredov. Glede na neuspeh poznejših prisilnih spreobrnitev v bizantinskem cesarstvu in glede na oddaljenost omenjenih provinc od glavnega mesta je malo verjetno, da so bili ti ukrepi pri afriških judih učinkoviti, še zlasti ker sta si država in Cerkev na tem območju v prvi vrsti prizadevali za to, da iztrebita močne heretične cerkve, poleg tega pa sta bili osredotočeni na dolgotrajno vojno, v kateri sta skušali pokoriti državo Vzhodnih Gotov. Zato smemo domnevati, da se je očitno številno judovsko prebivalstvo severne Afrike ohranilo do prihoda Arabcev in da so se po arabsko-mavrski invaziji v Španiji v 7. stoletju ravno deli tega prebivalstva naselili v andaluzijskem kalifatu, ki je kmalu zatem zacvetel, in okrepili tamkajšnje judovsko prebivalstvo.

Če povzamemo: na podlagi judovskih zapisov, še bolj pa na podlagi krščanskega literarnega in administrativnega izročila se je pokazalo, da je kontinuiteta judovskega prebivalstva v času med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom verjetna za vso Italijo, v Galiji za območje južno od Loare, v Španiji pa vsaj za Katalonijo, a najbrž tudi za Andaluzijo. Ker je izročilo večinoma naključno, ne dopušča zanesljivih podatkov o gostoti judovske poselitve ter o številu in lokacijah judovskih skupnosti v tem obdobju, a navsezadnje je tudi o prisotnosti judov v Zahodnem rimskem cesarstvu v pozni antiki le malo znanega.

V času cesarja Teodozija in njegovih naslednikov moramo predpostaviti eksistenčno krizo in občuten upad judovskega prebivalstva v celotnem cesarstvu, še zlasti pa na Zahodu. Ta kriza je trajala približno od verskega edikta Teodozija I. iz leta 380 in temu ustreznih sklepov carigrajskega koncila iz leta 381, katerih namen je bil zatreti heretike in pogane, pa do

⁴⁵ CIJ, ur. J.-B. Frey, I (2. izdaja), ur. B. Lifschitz, New York 1975; str. 62; 487–492; D. Gáspár, Christianity in Roman Pannonia, British Archaeological Reports (BAR), International Series 1010, 2002, str. 21; 42 in nasl.; 47; 99; 208; 227 in nasl.; A./J. Šašel, Inscriptiones Latinae, Situla 5, Ljubljana 1963, str. 61 in nasl.; A./J. Šašel, Inscriptiones Latinae, Situla 19, Ljubljana 1978, str. 169; H. Solin, Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt, ANRW II, 29, 2, 1982, str. 761 in nasl.

⁴⁶ O severozahodni Afriki gl. Y. Le Bohec, Juifs et Judaisantes dans L'Afrique Romaine. Remarques onomastiques. Antiquités africaines 17, 1981, str. 209–229; tukaj str. 211; Solin, Juden und Syrer, str. 770–779; Lotter, Grabschriften, zlasti 92 in nasl., Tab VIII, str. 138. V samem Talmudu piše Bab. Men. 110a: /.../ Kot pravijo nekateri /.../: Od Tyrusa do Kartagine ljudje poznajo Izrael in njegovega Očeta v nebesih /.../

promulgacije *Teodozijevega kodeksa* (*Codex Theodosianus* = CTh) in 3. novele Teodozija II. iz leta 438.⁴⁷ Teodozijev verski edikt sicer jude omenja prav tako malo kot carigraski koncil, razumeti pa ga je bilo mogoče v smislu, da bodo vsi tisti prebivalci cesarstva, ki se niso izrekli za katoliško vero v troedinega Boga, v prihodnje obsojeni na izgubo časti (infamijo), da bodo ob božje hrame in da jih bodo doletele nadaljnje kazni.⁴⁸ Vendar pa najbrž številni predstavniki Cerkve, še bolj pa to velja za večinoma zgolj površno pokristjanjene množice, niso mogli uvideti, da je izobčenje sicer zadevalo heretike in pogane, ne pa tudi judov in da bo zato enotnost vere, za katero so si prizadevali, ostala neuresničena.

Škof takratnega glavnega mesta, Ambrozij iz Milana, je v tem smislu leta 388 v obliki »svete laži« priznal, da je sam požgal neko sinagogo oziroma dal naročilo za požig, »zato da ne bi bilo več nobenega kraja, kjer Kristusa zanikajo«. Povod za to so bili izgredi krščanske drhali, ki jih je spodbudila Cerkev, nanje pa prvič naletimo leta 388 v Kaliniku (Kallinikonu) ob Evfratu. Drhal, ki so jo naščuvali, je najprej požgala svetišče gnostične sekte, zatem pa še sinagogo. Pred tem je bila pod uzurpatorjem Maksimom že požgana sinagoga v Rimu.⁴⁹ Ker je bil Ambrozij leta 388 v Ogleju, je Lellia Cracco Ruggini na podlagi njegove trditve, da je sam požgal neko sinagogo, sklepala, da je požgal tudi oglejsko sinagogo.⁵⁰ Tudi sicer je za ta čas – predvsem na Vzhodu, tu in tam pa tudi na Zahodu – na podlagi literature in arheoloških izkopavanj mogoče ugotoviti, da so precejšnje število sinagog uničili oziroma spremenili v cerkve, včasih pa so bile s tem povezane tudi prisilne spreobrnitve. Še posebej dobro smo poučeni o spreobrnitvi judov z Menorke leta 418, do katere je prišlo na škofovo pobudo in ki je bila povezana z uničenjem sinagoge ter s postavitvijo cerkve na njenem mestu.⁵¹ Na velike izgube judovskega prebivalstva v tem času tu in tam opozarjajo tudi v literaturi. Tako škof Kromacij iz Ogleja (387–407) v svojem komentarju Matejevega evangelija ugotavlja, da je že veliko judov konvertiralo in da človek vsak dan sliši za nove spreobrnitve.⁵² V ta kontekst najbrž spada tudi reskript cesarja Honorija za predstojnika ravenske judovske skupnosti, ki je bil verjetno izdan zaradi pritožbe iz leta 416. Cesar v njem graja dejstvo, da v številnih provincah judje v krščanstvo niso prestopili iz verskega prepričanja, temveč zaradi obtožb ali drugih oblik pritiska; torej ne zaradi predanosti veri, temveč s prevaro in hlinjenjem. Cesar tem

⁴⁷ F. Millar, *The Jews of the Graeco-Roman Diaspora*, v: J. Lieu et al. (ur.), *The Jews among Pagans and Christians in the Roman Empire*, 1992, str. 116 in nasl.; Lotter, *Zwangsbekehrung*, str. 321 in nasl. z op. 93 in nasl.

⁴⁸ C. Th. XVI,1,2, ur. P. Krueger/Th. Mommsen, 1905, 833: *...Hanc legem sequentes Christianorum catholicorum nomen iubemus amplecti, reliquos vero dementes vesanosque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere nec conciliabula eorum, ecclesiarum nomen accipere, divina primum vindicta, post etiam motus nostri...ultione plectendos.*

⁴⁹ Ambrosius ep. Mediolan., Ep. 40, Imperatori Theodosio, c. 6–23; 41, Sorori, c. 27 in nasl., MPL 16, stolpci 1148 (1103)–1157 (1110); 1168 (1121) in nasl., CSEL 82,3, str. 54 in nasl., zlasti 59 (c. 8): *Oh beatum mendacium... habes confitentem reum. Proclamo quod ego synagogam incendeim, certe quod ego illis mandaverim, ne esset locus in quo Christus negaretur...*

⁵⁰ R. Bratož, *Aquileia tra Teodosio e i Longobardi*, v: *Antichità altoadriatiche LIV*, Triest, 2003, str. 493 in nasl.

⁵¹ S. G. Foerster, *A Survey of Ancient Diaspora Synagogues*, v: L. I. Levine (ur.), *Ancient Synagogues revealed*, Detroit 1982, str. 164–184, zlasti 167–170; A. F. Krabel, *The Diaspora Synagogue Archaeological and Epigraphic Evidence since Sukenik*, ANRW II, 19, 1, 1979, str. 497 in nasl. (Stobi). O sinagogi na Menorki prim. zgoraj str. 7 z op. 35.

⁵² Chromatius von Aquileia, *Tractatus in Matthaemum* 35,8, ur. A. Hoste, CCL 9A, str. 37: *...et de synagoga multos conversos legimus vel converti cotidie ad cognitionem Christi videmus...* (Za prijazno posredovanje tega podatka se zahvaljujem Rajku Bratožu); prim. poleg tega zgoraj str. 7 in op. 7.

judom v primeru, da še niso krščeni, dovoli, da se vrnejo k judovski veri, saj bo za krščansko skupnost to boljše.⁵³

O pritisku, ki so ga takrat izvajali nad judi, res pričajo predvsem cesarjevi dekreti, ki so bili izdani v tem času. Ko je Teodozij škofu iz Kalinika pripisal krivdo za zgoraj omenjeno uničenje sinagoge in zahteval odškodnino, ga je škof Ambrozij iz Milana z grožnjo o ekskomunikaciji prisilil, da je ukaz umaknil.⁵⁴ Toda Teodozij I. je – najbrž zaradi poznejših podobnih dogodkov – leta 393 za comesa in vojaškega poveljnika prefektura Oriens izdal edikt s temeljno ugotovitvijo, da judovske verske skupnosti ne prepoveduje noben zakon. Kljub temu so ponekod ovirali sestajanje judov in pod pretvezo krščanske vere uničevali ali ropali sinagoge. Cesar je vojaškega poveljnika pozval, naj tovrstne kršitve zakona prepreči s primerno strogostjo.⁵⁵ Kljub temu je očitno tudi v naslednjih letih prihajalo do napadov, najbrž zlasti v prefekturi Ilirik (Vzhod), saj je Arkadij, cesar Vzhodnega rimskega cesarstva, leta 397 v ediktu za tamkajšnjega prefekta zahteval, naj poskrbi za zaščito judov in ohranitev miru v judovskih skupnostih.⁵⁶ Naslednje leto je Arkadij v nekem drugem odloku za prefekta Oriensa poudaril, da judje živijo po rimskem in splošnem pravu ter da so podvrženi rimskim zakonom. Svojo sodno oblast smejo izvajati samo pri verskih zadevah, v primeru obojestranskega sporazuma pa tudi v civilnih zadevah.⁵⁷

Izgredi očitno dosežejo vrhunec leta 423 na Vzhodu; takrat namreč Teodozij II. v več ediktih za pretorijanskega prefekta Vzhoda, Asklepiodota, v nasprotju s prejšnjimi časi vse bolj odločno zahteva kazenske sankcije. Po odloku iz februarja leta 423 se v prihodnje ne sme razlastiti ali požgati nobena sinagoga. Če se Cerkev po objavi zakona (iz leta 420) spet polasti kakšne sinagoge ali jo celo že posveti, je judovski skupnosti treba odstopiti ustrezno zemljišče za gradnjo nove sinagoge. Na koncu odloka je zapisana naslednja omejitev: nove sinagoge se (v drugih primerih) ne smejo graditi, lahko pa se renovirajo stare. Že aprila nov edikt judom zagotovi zaščito pred telesno poškodbo in pregonom ter pred razlastitvijo in požigom sinagog. Tretji zakon iz tega leta sprva vključuje tako prepoved gradnje novih sinagog kot tudi varovanje posestnega stanja, za kršitve pa določi ustrezne kazni: kristjani, ki pod pretvezo vere izvajajo nasilje nad miroljubnimi in zakonom zvestimi judi oziroma pogani ali pa jih oropajo, morajo izgubo nadomestiti trikratno ali štirikratno.⁵⁸

Ta besedila po eni strani potrjujejo, da so Teodozij I. in njegovi nasledniki v skladu s tradicijo rimskih cesarjev ob pravoverni veroizpovedi še naprej dopuščali zgolj judovsko in da so bili judom pripravljene zagotoviti nemoteno izvajanje ritualov in verskih obredov. Uveljavljanje teh načel v nasprotju s težnjami po nasilnem zatiranju (tudi) judovstva, ki so bile v cerkvenih krogih takrat očitno zelo razširjene, je potemtakem treba obravnavati kot odločilen pogoj za sobivanje kristjanov in judov v srednjeveški Evropi.

Bistvena podlaga za ta proces so določbe o judih v rimskem pravu, ki so jih – prav v spopadu s protijudovskimi težnjami v Cerкви – sprejemali zlasti pod krščanskimi cesarji od Konstantina naprej, in sicer še posebej po tem, ko je bila z nicejsko veroizpovedjo pod Teodozijem I. v letih

⁵³ CTh 16,8, 23, Linder I, 43, str. 275 in nasl.: ...*propter evitacionem criminum et pro diversis necessitatibus Iudaicae religionis homines obligatos ecclesiae se consortio sociare voluisse didicerimus, non id devotione fidei sed obreptione simulandum fieri. Unde provinciarum iudices, in quibus talia commissa perhibentur...*, gl. o tem tudi Lotter, Zwangsbekehrung, str. 297 in nasl. ter napotitev k CTh 16,9,3, Linder I, 42, str. 272 in nasl., reskript je naslovljen na vodje ravenske skupnosti, tokrat z opozorilom o nezakonitih dekretih, ki so usmerjeni proti judom in njihovi pravici, da nemoteno razpolagajo s krščanskimi sužnji.

⁵⁴ Ambrosius, Ep. 40,8; 20; MPL 16, st. 1151 (1104); 1155 (1108).

⁵⁵ CTh 16,8,9, Linder I, 21, str. 189 in nasl.: *Iudaeorum sectam nulla lege prohibitam satis constat...*

⁵⁶ CTh 16,8,12; 25; prav tam, 25; str. 197 in nasl.; 47; 287 in nasl.

⁵⁷ CTh 2,1,10; prav tam, 28; str. 204–211. Ta zakon je prevzel tudi *Codex Iustinianus*, gl. prav tam CI 1,9, 8.

⁵⁸ CTh 16,8,25; 26; 27; 1,10, 24; CI 1,11,6; prav tam, 47 in nasl., str. 287–301.

380/381 krščanska vera razglašena za državno. Te določbe so zbrane v pravni zbirki *Codex Theodosianus* iz leta 438 in načeloma tudi še v *Codex Iustinianus* iz leta 534 s pripadajočimi novelami. Seveda ni mogoče prezreti, da stoji nasproti dopuščanju izvajanja judovske religije veliko število restriktivnih ukrepov. Vendar pa splošna ocena zakonov o judih ne sme izhajati iz selektivnega izbora zgolj tistih določb, ki omejujejo pravice judov.

Codex Theodosianus in 3. novela Teodozija II. (vključno s *Constitutiones Sirmondianae*) skupaj obsegata 56 besedil, vzetih iz 47 ediktov. V posameznih besedilih je tu in tam mogoče najti več posameznih določb. Do približno reprezentativnega pregleda in izčrpne ocene lahko pridemo samo, če besedila razčlenimo na posamezne izjave, te pa nato razvrstimo v kategorije, ki se med seboj kar se da jasno razlikujejo. Pri tem je najprej treba ločiti med predpisi, ki specificirajo in stabilizirajo položaj judov, in tistimi, ki jude omejujejo in diskriminirajo. K prvi skupini predpisov moramo poleg privilegijev (11) in golih določb za pravno varstvo (15) šteti tudi predpise (16), ki ohranjajo pravice judov in jih izenačujejo s pravicami drugih ter v nekaterih primerih tudi razveljavljajo dotedanje privilegije, vendar pa niso usmerjeni neposredno k diskriminaciji.⁵⁹

Praviloma je od teh predpisov brez težav mogoče ločiti tiste (14), ki judom omejujejo pravice in jih degradirajo, ter obsežen kompleks ukrepov (17), povezanih s prozelitizmom in apostazijo, torej ukrepov, ki se nanašajo na širjenje krščanske vere. Razmerje med »pozitivnimi« in »negativnimi« besedili je potemtakem 42 proti 31. Medtem ko spada omenjenih 11 privilegijev v čas med letoma 330 in 412, je bila prva izmed 15 uredb za pravno varstvo judov sprejeta šele leta 393, zadnja pa leta 426; gre torej za obdobje, ko je bil obstoj judov še posebej ogrožen. Kategorijo omejevanja pravic s skupno 14 besedili je od kategorije ohranjanja vere (tj. prizadevanja za preprečitev spreobračanja nejudov v judovstvo) s 17 prepovedmi prozelitizma in apostazije mogoče ločiti le s težavo.

K privilegijem spadajo delna oprostitev obveznosti članstva v kuriji, obveznosti o nastanitvi vojakov in obveznosti opravljanja ladijskega prevoza, priznanje interne judovske sodne oblasti, pozneje razveljavljena potrditev prednostnih pravic za judovskega patriarha v Palestini in oprostitev opravljanja uradnih dolžnosti v času judovskih praznikov.⁶⁰ Druga kategorija zadeva pravni položaj judov kot rimskih državljanov, zaščito sinagog in svobodno opravljanje verskih obredov, posedovanje krščanskih sužnjev in razveljavitev nepravil oz. izsiljenih spreobrnitev.⁶¹ Izenačenje in ohranjanje pravic zadeva načelno dolžnost judov, da sodelujejo v kuriji, prepoved poligamije, zasmehovanja in žaljenja krščanstva, preprečevanje preganjanja konvertitov, sodne procese s kristjani na javnem sodišču, dovoljenje, da judje opravljajo delo v kuriji in advokaturu, ter spoštovanje krščanskih praznikov.⁶²

K zmanjšanju pravic spadajo prepoved kupovanja nejudovskih sužnjev, prepoved prevzema višjih dostojanstev, prepoved gradnje novih sinagog, znižanje položaja in poznejša razveljavitev patriarhata ter odvzem davkov.⁶³ Glavni namen negativne zakonodaje pa so že od predkrščanskega cesarskega prava prevzete prepovedi spreobračanja nejudov k judovstvu (prozelitizem), prepoved apostazije, obrezovanja nejudov in »mešanih zakonov«.⁶⁴

Codex Theodosianus iz leta 438 – predvsem s posredovanjem v času Alarika II. skrajšane verzije *Lex Romana Visigothorum* (LRV) oziroma *Breviarium Alarici* iz leta 506 – je za zahodno Evropo vrsto stoletij predstavljal pravno normo in s tem tudi temelje za življenje judov v

⁵⁹ Prim. o tem in o sledečem Prilogo 1 na koncu članka.

⁶⁰ CTh 2,1, 10; 2,8, 26=8,8, 8; 7,8, 2; 16,8, 2; 4; 6; 8; 10; 13; 15; 17.

⁶¹ CTh 2,1, 10; 9,45, 2; 16,8 in nasl.; 11 in nasl.; 20 in nasl.; 25–28; 16,9, 3 in nasl.; 16,10, 24.

⁶² CTh 12,1, 99; 157 in nasl.; 165; 15,5, 5; 16,5, 44; 46; 16,8, 1; 3; 5; 21 in nasl.; 24; 3. Nov. Th.

⁶³ CTh 16,5, 46; 16,8, 14; 16; 18; 22; 24 in nasl.; 27; 29; 16,9, 5; Sirmond. 6; 3. Nov. Th.

⁶⁴ CTh 3,1, 5; 3,7, 2; 9,7, 5; 16,5, 43; 16,7, 3; 7; 16,8,1; 6 in nasl.; 19; 22; 26; 16,9, 1–4; 3. Nov. Th.

krščanskem okolju. Ta kodeks je služil za osnovo tudi rimskemu pravu v *Codex Iustinianus* iz leta 534. Judovsko pravo v *Codex Iustinianus* je obsegalo le še 35 besedil, vključno s petimi novelami, vendar pa jih je 27 prevzetih iz 5. stoletja (v glavnem iz *Codex Theodosianus* oziroma iz 3. novele Teodozija II.), zgolj trije edikti in pet novel pa so napisani na novo. Razmerje med »pozitivnimi« in »negativnimi« določili se sicer očitno obrne, vendar pa odločilno poslabšanje stanja pomenijo zgolj tri stvari – dokončna odredba prepovedi o posedovanju krščanskih sužnjev, posegi v liturgijo, in sicer s prepovedjo komentarjev (Deuterosis = Mišna, midraši), ter omejitve branja v hebrejščini. Od teh poostritev je bila Zahodu – prek pravnih sklepov Gregorja Velikega – vse do resnične uvedbe Justinijanovega rimskega prava v poznem srednjem veku pravzaprav posredovana samo prepoved posedovanja krščanskih sužnjev.

V celoti gledano so omejitve in zmanjšanje pravic judom sicer prinesli nižji družbeni status, vendar pa načeloma niso ogrozili njihovega obstoja. Poleg tega uzakonjeni edikti tudi v rimski državi niso neposredno predstavljali splošno veljavnega prava, ampak je njihova konkretna uporaba ostala domena dostojanstvenikov – od pretorijanskih prefektov do dostojanstvenikov v upravi provinc. Ti so se morali neredko spopasti z lokalnimi pravnimi običaji, pogosto pa je bilo nanje mogoče vplivati z raznimi podkupninami. To še zlasti velja za uporabo rimskih pravnih pravil v germanskih nasledstvenih državah.

Znotraj krščanske cerkve so glede vprašanja, kako obravnavati jude, obstajala različna, celo nasprotujoča si stališča. Po eni strani je Avguština obstoj judovstva na pavlinski osnovi teološko utemeljil na sicer zelo ambivalenten, a vendar precej pozitiven način. Po njegovem mnenju je Božja previdnost jude razsejala po vsem svetu, da bi s svojimi knjigami, z Božjo postavo, ki je sami niso razumeli, pričali o resnici krščanske vere. Zato bi morali še naprej živeti med nami, vse dokler se na koncu ne bodo spreobrnil. ⁶⁵ Ker je teološki antijudaizem (ki se je razvil iz biblične eksegeze, nanj pa naletimo v številnih protijudovskih traktatih (*Adversus Iudaeos*), ki kar naprej ponavljajo stereotipe o judih) tudi za Avguština ostal uradno obvezujoč temelj, ker je bila zapoved o širjenju krščanske vere še naprej zgolj enostranska in ker se je vedno znova poudarjal nižji položaj judov, je bilo dopuščanje judovstva zelo omejeno, o pravi strpnosti pa v tem obdobju in tudi pozneje, vse do časa razsvetljenstva, seveda ni mogoče govoriti.

V nasprotju s tem drugi cerkveni očetje, na primer Avguština sodobnik Janez Krizostom (ki je umrl leta 407), v zaostrojočem tolmačenju antijudaistične teologije in z agresivno polemiko jude predstavljajo predvsem kot preganjalce prerokov in morilce Boga, ki so za vekomaj zavrženi in ne morejo pričakovati nobenega odpuščanja. ⁶⁶ Očitek o neodpustljivem umoru Boga je značilnost te teologije prekletstva, ki jo loči od avguštinško-pavlinske usmeritve, saj slednja jude z opozorilom na citat iz Lukovega evangelija (23,34) »Oče, odpusti jim, saj ne vedo, kaj delajo«, zlasti pa na stavek »Kajti ko bi jo /Božjo modrost, op. prev./ spoznali, Gospoda veličastva pač ne bi križali« iz 1. pisma Korinčanom (2,8). ⁶⁷ Krizostomova polemika v glavnem izhaja iz njegove ogorčenost nad vplivom, ki so ga judovska religija in judovski

⁶⁵ Augustin, *De civitate Dei*, 18,46; poleg tega gl. H. Schreckenberg, *Die christlichen Adversus-Iudaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld I*, 1995³, str. 352–362, zlasti 354 in nasl. z opombami in literaturo.

⁶⁶ Schreckenberg, *Adversus-Iudaeos I*, str. 320–329 z opombami in literaturo.

⁶⁷ Lk 23,34: *Pater, dimitte illis, non enim sciunt quid faciunt...*; 1 Kor: *...si enim cognovissent, numquam dominum gloriae crucifixissent*; prim. Augustin, In psalm. 65,5; ur. E. Dekkers/J. Fraipont, CCL 39, str. 843; Gregor I., *Moralia* 9,28,44; ur. M. Adriaen, CCL 143, str. 487; gl. o tem J. Cohen, *The Jews as the Killers of Christ in the Latin tradition from Augustin to the Friars*, *Traditio* 39, 1983, str. 1–27. Zgornji argument še v visokem srednjem veku zastopajo zgodnji cistercijanci, Bernard iz Clairvauxa pa ga je zavrnil; gl. F. Lotter, *Das Prinzip der »Hebraica veritas« und die heilsgeschichtliche Rolle Israels bei den frühen Zisterziensern*, v: *Die Bibel in jüdischer und christlicher Tradition*, Festschrift für Johann Maier, 1993, str. 484 in nasl. Glede Pavla je seveda treba pripomniti, da je njegov odnos do judov, kot velja tudi za Avguština, vsekakor ambivalenten in dopušča različne ocene, prim. npr. Pismo Rimljanom 9–11 s Prvim pismom Tesaloničanom 2,14 in nasl.

verski obredi še v njegovem času imeli na kristjane v Antiohiji. To nas opozarja na dejstvo, da cesarska zakonodaja, pa tudi teološki traktati sicer omogočajo zaključke o osebnih odnosih med kristjani in judi, da pa hkrati ostaja vprašljivo, v kolikšni meri so sploh lahko vplivali na njihovo sobivanje in vsakodnevne stike, ki so jih določali povsem drugi, nepravni interesi. Splošno priznanje norm rimskega prava, prenos teologije prekletstva na sodobne jude in končno ponotranjenje te teologije v legendah o krvi in umoru (ritualni umor, skrunitev hostij, zastrupitev vodnjaka) iz 13./14. stoletja so bili dolgotrajni procesi, ki so se v stalni napetosti in deloma zagrizenih spopadih med krščansko oblastjo in cerkvenimi instancami, pa tudi znotraj slednjih, vlekli cela stoletja, vse do poznega srednjega veka. Tako je že vzhodnogotski kralj Teoderik, sklicujoč se na rimsko pravo, judovske skupnosti večkrat zaščitil pred posegi s krščanske strani. Med letoma 509 in 511 so v Rimu krščanski sužnji umorili svoje judovske gospodarje, jezno ljudstvo pa je pozneje požgalo sinagogo. Teoderik je v odredbi za senat zahteval, da se proti krivcem uporabijo strogi zakoni.⁶⁸ V isti čas sodita tudi reskripta za jude v Genovi. Prošnji teh judov, da bi smeli obnoviti sinagogo, Teoderik ustreže v tolikšni meri, kolikor to dopuščajo cesarski zakoni, ki pa po drugi strani prepovedujejo vsakršno olepševanje in povečevanje sinagog.⁶⁹ Malo pozneje jim kralj ponovno prizna »stare zakone«, ki za jude predvidevajo privilegije.⁷⁰ Tudi v zadnjem obdobju svojega vladanja, med letoma 523 in 526, Teoderik posreduje, ko duhovniki milanske cerkve nasilno kratijo pravice sinagoge.⁷¹

O dobrih odnosih med judi in vzhodnogotsko oblastjo priča tudi Prokopijevo poročilo o tem, kako so Belizarjeve čete leta 536 oblegale Neapelj. Medtem ko so bili mestni veljaki sprva deljenega mnenja, so se judje odločno zavzeli za obrambo mesta, obljubili, da bodo prebivalstvo oskrbeli z vsem potrebnim in zasedli obzidje na morski strani. Oboje govori o tem, da je bila v Neaplju trgovina osnova za obstoj judov in za njihove vezi s svetom.⁷² To potrjujejo tudi pravni odloki papeža Gregorja I. v času med letoma 595 in 599, ko so neapeljski trgovci iz »oddaljenih« krajev oziroma z »mejnih območij Galije« v Neapelj vozili poganske in krščanske sužnje.⁷³ Papeži so v nasprotju z lokalnimi cerkvenimi dostojanstveniki, ki so kršili zakone, na splošno že od nekdanj zastopali načelo rimskega prava v prid judom. To se kaže že v stališču, ki ga je zavzel papež Gelazij I. (492–496), ko je judovski *dominus* tožil sužnja, ki je potem, ko je bil obrezan, poiskal zatočišče v cerkvi. Suženj je trdil, da je že od otroštva kristjan, in zato zahteval, da ga osvobodijo. Ta primer se je nedvoumno nanašal na enega od milejših predpisov v *Codex Theodosianus*.⁷⁴ Gelazij je pristojnega škofa prosil, naj skrbno prouči zadevo, tako da zaradi morebitnih sužnjevih laži ne bi bila kršena niti pravila krščanske vere niti pravice (judovskega!) gospodarja.⁷⁵

Sklicujoč se na rimsko pravo je tudi papež Gregor I. večkrat grajal škofe, ki so bili odgovorni za napade na jude in za razlastitve sinagog, do česar je torej še vedno prihajalo, in sicer

⁶⁸ Cassiodor, *Variae* IV, 43; ur. Linder II, 30 [403], str. 203 in nasl.

⁶⁹ Cassiodor, *Variae* II, 27, prav tam, [401], str. 201 in nasl.: ...*licentiam commodantes, quatenus constituta divalia permiserunt, nec aliquid ornatus fas sit adicere vel in ampliandis aedibus evagari*... Prim. CTh XVI, 8, 25 in 27; 3. Nov.; Linder I, str. 287 in nasl.; 297; 327.

⁷⁰ Cassiodor, *Variae*, IV, 33, prav tam, [402], str. 202 in nasl.: ...*privilegia vobis debere servari, quae Iudaicis institutis legum decrevit antiquitas... quaecumque legum statuta moverunt circa vos, illibata serventur*...

⁷¹ Cassiodor, *Variae*, V, 37; prav tam, [404], str. 205 in nasl.

⁷² Prokop., *Gotenkrige*, I, 8, 41; 10, 24 in nasl., ur. O. Veh, München 1966, str. 64; 96 in nasl.

⁷³ Gregor I., 6, 29, Linder II, [713], str. 429 in nasl.: ...*paganos, quos mercimonii causa de externis finibus emerint*...; 9, 105, str. 436: ...*pro christianis mancipiis, quae Iudaei de Galliarum finibus emunt... hanc illis a diversis iudicibus rei publicae iniungi atque evenire, ut inter paganos et Christiani pariter comparentur*...

⁷⁴ CTh 16, 9, 1; Sirm. 4; prim. 16, 9, 3; Linder I, 10, str. 139 in nasl.; 42, str. 272.

⁷⁵ Gelasius, *Fragment* 43, ur. Linder II, 54 [700], str. 416.

v Terracini⁷⁶, Palermu⁷⁷ in Cagliariu⁷⁸. Papež Gregor I. si je seveda prizadeval, da bi uveljavil predpis (ki je bil objavljen v dekretih med letoma 527 in 535, dokončno pa ga je zapovedal *Codex Iustinianus*), po katerem judje niso več smeli imeti krščanskih sužnjev.⁷⁹ Zato je določil, da se smejo sužnji, ki so jih uvozili neapeljski trgovci in ki želijo prestopiti v krščanstvo, ter krščanski sužnji v roku treh mesecev oziroma 40 dni še prodati krščanskim interesentom, »zato da trgovci ne bi mislili, da se na nes pameten način ovirajo njihovi posli«. Po preteku teh rokov je bilo treba sužnje brez odškodnine osvoboditi.⁸⁰

Drug Gregorjev pisni odgovor za škofa Venancija iz Lunija, napisan leta 595, ugotavlja, da imajo judje v tem mestu (ki leži vzhodno od današnjega mesta La Spezia) ne le v hišah, ampak tudi na posestvih (*possessiones*) kljub zakonski prepovedi še vedno krščanske sužnje. Gregor zahteva, da sužnje v hišah osvobodijo, drugim sužnjem pa dodelijo status kolonov, saj so že dolgo časa zadolženi za obdelovanje zemlje.⁸¹ Malo verjetno je, da gre tu za osamljen primer in da so judje šele po propadu rimskega cesarstva pridobili zemljiško posest.

Gregor si je tudi prizadeval, da bi na območju frankovske države osvobodil krščanske sužnje, ki so bili v lasti judov. Temu je služila že njegova intervencija za štiri krščanske brate v Narbonnu leta 597.⁸² Leta 599 je na kraljico Brunhildo ter na kralja Theudericha II. in Theudeberta II. naslovil pisma z enako vsebino; v njih je vse tri pozval, naj judom z ediktom prepovejo posedovanje krščanskih sužnjev, seveda pa se v tem primeru ni skliceval na rimsko pravo iz *Codex Iustinianus*, saj ga v frankovski državi niso ne poznali ne priznavali.⁸³

Da so bili judje ves čas vključeni v zgodnjerednjeveško družbo, je razvidno tudi iz skleпов sinod v merovinškem obdobju. Te državne in regionalne sinode so se med letoma 465 in 647/653 z judi ukvarjale v skupno 26 kanonih (vključno z Vannes 465 [1], Adge 506 [2], Epao 517 [1], Narbonne 589 [3]). Ti kanoni so v glavnem obravnavali pet tem: prozelitizem z apostazijo, posedovanje sužnjev ter prepovedi t. i. mešanih zakonov, preveč tesnih stikov oziroma skupnih obedov in prevzemanja dostojanstev.⁸⁴ Vse te zapovedi je konec koncev mogoče šteti za preprečevanje spreobračanja nejudov v judovstvo in uvrstiti pod temu ustrezna določila iz *Codex Theodosianus* oziroma *Lex Romana Visigothorum*. Dejstvo, da se prepovedi (zlasti tiste o spreobračanju v judovstvo, o zasedanju položajev in o tesnih stikih) tako pogosto pojavljajo, kaže tudi na to, da te prepovedi niso bile preveč učinkovite,⁸⁵ da so bile tesne in prijateljske vezi med judi in kristjani v javnem življenju še vedno prej pravilo kot izjema ter

⁷⁶ Gregor I., Ep. 1,34; 2,6; prav tam, 55 [702], str. 417; 421 in nasl.: ...*sicut Romanis vivere legibus permittuntur, annuente iustitia actosque suos ut norunt nullo impediēte disponant...*; o tem in o nadaljnjem gl. tudi spodaj str. 27 in nasl. z op. 123–128.

⁷⁷ Gregor I., Ep. 8,25; 9,38; prav tam, [716 in nasl.], str. 433 in nasl.: ...*fraternitas vestra legis serie diligenter inspecta ita eis, quicquid hac de re decretum est, custodire debeat ac servare...*

⁷⁸ Gregor I., Ep. 9,196; prav tam, [719], str. 438 in nasl.: ...*sicut legalis definitio Iudaeos novas non patitur erigere synagogas, ita quoque eos sine inquietudine veteres habere permittit...*

⁷⁹ CJ 1,10,2; 1,3, 54, 8 in nasl., ur. Linder I, 59; 61; str. 370 in nasl.; 377.

⁸⁰ Gregor I. Ep. 6,29; 9,105; Linder II, [713; 718], str. 429 in nasl.; 436 in nasl.

⁸¹ Gregor I., Ep. 4,21; prav tam, [710] str. 426: ...*secundum piissimarum legum tramitem nulli Iudaeo liceat Christianum mancipium in suo retinere dominio...qui in possessionibus eorum sunt...quia colendis terris diutius adhererunt utpote conditionem loci debentes, ad colenda quae consueverant rura permaneant...cuncta quae de colonis vel originariis iura praecipunt, peragant...* Glede zadevnih Justinijanovih ediktov gl. zgoraj op. 61.

⁸² Gregor I., Ep. 7,21; prav tam, [714], str. 431 in nasl.

⁸³ Gregor I., Ep. 9, 214 (213) in 216 (215); Linder II, [720 in nasl.], str. 440 in nasl.

⁸⁴ Prim. o tem Prilogo 2 spodaj.

⁸⁵ Prepovedi stikov: Vannes 465, c. 12; prav tam, 69, str. 466; Agde 506, c. 40; prav tam, 70, str. 467; Epao 517, c. 15; prav tam, 71, str. 468; III. Aurel. 538, c. 14; prav tam, 74, str. 470; Mâcon 581/3, c. 2; 15; prav tam, 76, str. 473 in nasl.; Clichy 626/7, c. 13; prav tam, 79, str. 480; prepovedi zasedanja položajev: Clermont 535, c. 9; prav tam, 73, str. 470; Mâcon, c. 3; prav tam, 76, str. 474; Pariz 614, c. 17; prav tam, 78, str. 478; Clichy, c. 13; prav tam, 79, str. 479 in nasl.

da so bili judje pravno popolnoma integrirani v družbo. Poleg tega je v teh sklepih pri vsakem od obravnavanih problemov mogoče videti jasen razvoj tematike; o »vztrajnem ponavljanju ustaljenih obrazcev« pri teh sklepih in pri zahodnogotskih sinodalnih aktih ne more govoriti nihče, ki se je s tem kompleksom listin in z njihovo tematiko ukvarjal malo bolj temeljito.⁸⁶

Posebej poučna je pri tem obravnava vprašanja o pravici do zatočišča, ki so jo imeli sužnji judovskih gospodarjev. Po sklepu 1. državnega koncila v Orléansu (Aurelianum) leta 511 je bilo nesvobodnika, ki je v primeru, da je gospodar z njim grdo ravnal, poiskal zatočišče v cerkvi, tudi proti njegovi volji treba izročiti gospodarju, če je ta prisegel, da ga ne bo kaznoval. Če ga je gospodar nato vseeno kaznoval, so slednjega izobčili iz cerkve.⁸⁷ Na ta kanon se je nanašal dekret kralja Klotarja I. (v Soissonsu), ki je vseboval podobno odredbo, a je obenem tudi že dopuščal poravnavo.⁸⁸ Tudi 3. koncil v Orléansu iz leta 538 se je navezoval na to uredbo, ko je obravnaval pravice judovskih gospodarjev. Takrat je cerkvi veliko število spreobrnitev krščanskih sužnjev k judovski veri gospodarjev gotovo povzročalo mnogo skrbi. Vsekakor se je 3. koncil v Orléansu lahko skliceval na veljavno (rimsko) pravo, ki je prepovedovalo obrezovanje krščanskih sužnjev. Če so judovski gospodarji svoje sužnje kljub temu obrezali ali če so jih po tem, ko so iskali zatočišče, kljub prisegi o nekaznovanju protipravno kaznovali, duhovnikom takšnih sužnjev v primeru, da so znova prosili za zatočišče, ni bilo treba predati gospodarjem, so pa slednjim zaradi izgube sužnjev moral plačati primerno odškodnino.⁸⁹

Ta uredba je razumljiva samo v povezavi z omejitvijo pravice do zatočišča, ki je bila sprejeta na 1. koncilu v Orléansu leta 511. Vendar pa cerkev načeloma ni soglašala s tem, da so krščanski sužnji še vedno služili judovskim gospodarjem. Zato so na 4. koncilu v Orléansu leta 541, sklicujoč se na starejše kanone, zahtevali sprejetje določila, da se sme vsak krščanski suženj, ki ne želi služiti judom, ob plačilu primerne vsote odkupiti, kristjane pa so pozvali, naj to določilo upoštevajo.⁹⁰

Tukaj že nakazani dvom o učinkovitosti te odredbe se zdi več kot upravičen. Kako malo so zalegle te cerkvene odločbe, dokazuje dejstvo, da so se s tem problemom znova ukvarjali na 5. koncilu v Orléansu leta 549. Sklicujoč se na starejše zakone ta sinoda še enkrat sprejme predpis, po katerem smejo sužnja, ki išče zatočišče, potem ko njegov gospodar – **»kdorkoli že je /.../ pogan ali pripadnik kakšne druge verske skupnosti /alterius sectae/«** – priseže, da ga ne bo kaznoval, tudi proti sužnjevi volji znova izročiti v gospodarjevo last, zato da cerkev zaradi tega ne bi imela težav in da je ne bi obrekovali.⁹¹ Iz določil, ki omejujejo pravico sužnjev do zatočišča, je mogoče jasno razbrati, da so imeli judovski lastniki sužnjev (in tu zagotovo ne gre za male kmete in male družine) po frankovskem kraljevem pravu povsem enake pravice kot frankovski lastniki sužnjev in zemljiška gospoda, pa naj je šlo za kristjane ali poganе.

Da predpis, po katerem se smejo krščanski sužnji »za primerno vsoto« odkupiti od judov, ni učinkoval, potrjuje regionalna sinoda v Mâconu iz leta 581/582. Seveda se pojavlja dvom, da je bilo določilo o vsoti 12 solidov, ki je bilo sprejeto na tej sinodi, uspešno. Leta 626 je morala sinoda v Clichyju, ki je bila ena zadnjih merovinških državnih sinod, ob grožnji s kaznijo obnoviti staro prepoved prodaje krščanskih sužnjev judom ali poganom, pa tudi prepoved

⁸⁶ Prim. Toch, *Dunkle Jahrhunderte* (kot v op. 26).

⁸⁷ I. Aurel., c. 3, ur. C. De Clercq, *Conc. Gall. II, C. Chr. S. L. 148 A*, 1963, str. 5 in nasl.

⁸⁸ *Decretio Chlotarii*, c. 15, ur. A. Boretius, *MG CapRF, I*, 1883, 3, str. 6.

⁸⁹ III. Aurel., c. 14 (13), *Linder II*, 74, str. 470 in nasl.

⁹⁰ IV. Aurel., c. 30; prav tam, 75, str. 472.

⁹¹ V. Aurel., c. 22, ur. DE Clercq, *Conc-Gall. II*, str. 156 : *...si servus de promissione veniae datis sacramentis a domino exire noluerit, ...egredi nolentem a domino eum liceat occupari, ut nullam quasi pro retentatione servi...molestiam aut calumniam paciatur ecclesia...Quod si aut gentilis dominus fuerit aut alterius sectae, qui a conventu ecclesiae probatur extraneus...personas requirat bonae fidei Christianas, ut ipsi in persona domini servo praebeant sacramente...*

spreobračanja krščanskih sužnjev v judovstvo ter hudega mučenja krščanskih sužnjev. Za primer kršitve teh prepovedi je bilo – v nasprotju s težkimi kaznimi rimskega prava – zagroženo zgolj z odvzemom sužnjev.⁹² Tudi na zadnji generalni sinodi v nevstrijskem delu frankovske države, ki jo je med letoma 656 in 673 v Chalon-sur-Saône sklical majordom Erchinoald, so morali ponovno pozvati k odkupovanju krščanskih sužnjev in prepovedati trgovino s sužnji prek meja bržkone tega dela države, saj bi bili krščanski sužnji sicer podvrženi judovski sužnosti.⁹³ V resnici ta pričevanja potrjujejo, da judom v frankovski državi še v 7. stoletju načeloma niso prepovedali krščanskih sužnjev, kot je sicer bilo določeno z uredbo v *Codex Theodosianus*, in da so se obstoječih določil bolj malo držali.

Pravzaprav jim je šele v naslednjih dveh stoletjih uspelo uveljaviti pravno pravilo, po katerem judje niso smeli imeti krščanskih sužnjev. Takšno je vsaj stanje, na kakršno po 7./8. stoletju, obdobju maloštevilnih virov, naletimo v karolinški frankovski državi. Tako se je po težki eksistenčni krizi na prelomu 4. in 5. stoletja judovska manjšina kljub vedno večjim izgubam prebivalstva utrdila kot del provincialnorimske družbe ter v germanskih nasledstvenih državah na ozemlju nekdanjega Zahodnega rimskega cesarstva v Italiji, na jugu in v osrednji Galiji ter sprva tudi v Španiji na osnovi rimskega prava načeloma našla takšne pogoje, ki ji niso omogočali samo preživetja, ampak tudi ponoven razmah na sever in vzhod. A kot smo videli že zgoraj, tudi v zgodnjem srednjem veku – predvsem v zahodnogotski Španiji, pa tudi v merovinški državi in celo v Italiji – ni manjkalo prizadevanj (zanje sta pobudo dajala tako Cerkev kot kraljestvo), da bi jude s silo zatrli in prisilno spreobrnil.

Krščansko-judovski odnosi so bili najbolj obremenjeni v državi Zahodnih Gotov, in sicer zaradi cerkvenega pooblastila o širjenju krščanske vere, ki je rimsko pravo kot temelj tu postavilo pod vprašaj. Pod Rekkaredom so s spreobrnitvijo Zahodnih Gotov h katoliški veri na 3. državnem koncilu v Toledu sprejeli tudi dekret o judih, ki je sprva povzel in potrdil skoraj samo omejujoča določila iz rimskega prava oziroma iz *Lex Romana Visigothorum (Breviarium Alarici)*, ki ga je leta 506 sprejel Alarik II. Novost je bil samo krst otrok iz mešanih zvez (mešanega zakona ali konkubinata).⁹⁴ Kralj Sisebut je že kmalu po prihodu na oblast iz *Justinijanovega korpusa* prevzel prepoved posedovanja krščanskih sužnjev, obenem pa vanjo vključil še krščanske najemniške delavce. Poleg tega je ukazal, naj tiste jude iz mešanih zakonov, ki so zavrnilo krst, ločijo od njihovih žena in jih izženejo.⁹⁵

V letih 614/615 je nazadnje ukazal, naj prisilno krstijo vse jude. Datum kaže na sočasna poročila o nasilnem vedenju judov do kristjanov, ki je bilo povezano s tem, da so Perzijci zavzeli Jeruzalem. Cerkev (zlasti škof Izidor iz Sevilje) je o zakonitosti prisilnih krstov odločno dvomila in jih je najbrž prav zato opravljala z ne prav veliko vnemo.⁹⁶ Del judov se je krstu lahko izognil, drugi so poiskali zatočišče v frankovski državi, tisti, ki so bili krščeni, pa so kmalu spet prestopili v judovstvo. Kljub temu so prisilni krsti ustvarili pogoje, ki so skozi vse 7. stoletje določali politiko zahodnogotskih kraljev do judov.

Bistveni so pri tem kanoni o judih, sprejeti na 4. koncilu v Toledu leta 633 pod kraljem Sisenandom, ki se je po obdobju pomiritve znova lotil tega problema, razglasil prisilne krste pod Sisebutom za veljavne in jih skušal obnoviti. Datum in sporočilo pisma, ki ga je cesar

⁹² Clichy, c. 13, Linder II, 79, str. 479 in nasl.

⁹³ Chalon, c. 9; prav tam, 81, str. 481.

⁹⁴ III. Tolet., c. 14, Linder II, 83, str. 484, o tem nazadnje A. P. Bronisch, *Die Judengesetzgebung im katholischen Westgotenreich von Toledo* (Forschungen zur Geschichte der Juden A, 17), 2005, str. 23–27 (z literaturo). Pri navedbi literature se v nadaljevanju omejujemo na najnovejšo Bronischevo objavo, saj izčrpno obdela zgodnejšo literaturo in v glavnem pride do prepričljivih zaključkov.

⁹⁵ LV 12,2,13 in nasl., Linder II, 45 [537 in nasl.], str. 268–273

⁹⁶ Gl. o tem Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 42–60, zlasti 52 in nasl.

Heraklij I. leta 632 poslal frankovskemu kralju Dagobertu I. s pozivom, naj dajo v frankovski državi tako kot v bizantinskem cesarstvu vse jude krstiti,⁹⁷ znova kaže na to, da je Bizanc vplival na zahodnogotskega kralja, pri tem da so imeli Zahodni Goti z Bizancem tako ali tako precej tesnejše stike kot Franki. Vprašljivi kanoni, ki so jih prevzeli v srednjeveške pravne zbirke, med drugim tudi v *Decretum Gratiani*, so zato bili pomembni tudi za odnos srednjeveške cerkve do judov. Odločilnega pomena je pri tem kanon 57. V prvem odstavku je sinoda oblikovala temeljna pravna načela, ki naj bi jih v prihodnje upoštevali in ki odločno obsojajo prisilno spreobrnitev: »Od zdaj naprej ne sme nihče nikomur vsiliti vere, kajti nihče ne sme biti rešen proti svoji volji, ampak zgolj na lastno željo, zato da se ne krši pravni red /.../. Vsak človek, ki veruje, bo rešen samo s pomočjo klica Božje milosti, s spreobrnitvijo, ki izhaja iz njegove lastne odločitve.« Toda drugi odstavek postavlja nasproti prvemu načelo, da morajo ljudje vero, ki so jo sprejeli, zaradi prejetih zakramentov obdržati, »zato da ta vera, ki so jo nekoč sprejeli, ne obvelja za ceneno in prezira vredno.«⁹⁸ Šest drugih kanonov se temu ustrezno ukvarja z ukrepi proti konvertitom, ki so se vrnili k prejšnji veri: v skladu s kanoni 59–61 je njihove obrezane sinove in krščene otroke treba ločiti od njih ter jih krščansko vzgajati, pri čemer pa ti otroci vseeno ohranijo pravico dedovanja.⁹⁹ Kanon 62 konvertitom prepoveduje stike z judi po veri, kanon 63 zahteva razvezo zakona med judom po veri in prisilno krščeno judinjo, če se jud ne da krstiti, otroke iz »mešanih zakonov« pa je po tem kanonu treba vzgajati v krščanski veri.¹⁰⁰ Dva druga kanona, 65 in 66, ponovita prepovedi, po katerih judje po veri ne smejo opravljati javnih funkcij ter ne smejo imeti in kupovati sužnjev. Kanon 64 pri odrekanju pravice do pričanja ne dela več razlike med judi, ki so se odkrito vrnili k prejšnji veri, in tistimi judi, ki so se izrekli za krščanstvo, saj so slednji sumljivi. Kralj Reccesvinth leta 649 to pravno pravilo znova uvede, vendar pa po novem v primeru dokazane zvestobe veri za potomce krščencev ne velja.¹⁰¹ Ob tem postane jasno, da je treba pri judih v zahodnogotskih sinodalnih aktih še naprej razlikovati več skupin: jude po veri in prave konvertite, konvertite, ki so se javno vrnili k judovstvu, in nazadnje kriptojude, ki so jim neupravičeno pripisovali, da kot krščeni navidezni kristjani še naprej gojijo judovske običaje.

Kako zelo je kralj Sisenand pri svojem delovanju proti judom računal na odpor duhovščine in plemstva, razkriva kanon 58, po katerem »veliko škofov, duhovnikov in laikov s protekcijo podpira nevero judov«. Kot kaže veliko število podobnih odredb kraljev Chintile (iz leta 638), Reccesvintha (iz leta 653/656) in Ervigija (še iz leta 681), grožnja z ekskomunikacijo ni imela posebnega učinka.¹⁰² V resnici se je veliko prisilnih konvertitov zelo kmalu vrnilo k judovstvu, tako da je moral kralj Chintila že leta 637 od krščenih judov v Toledu v kolektivnem *placitum (professio)* izsiliti prisego, da bodo v prihodnje ostali zvesti krščanski veri. S

⁹⁷ Gl. o tem spodaj str. 26 z op. 119.

⁹⁸ IV. Tolet., c. 57, Linder II, 84 [840], str. 486 in nasl.: *...hoc precepit sancta synodus: nemini deinceps ad credendum vim inferre... non enim tales inviti salvandi sunt sed volentes, ut integra sit forma iustitiae... Qui autem iam pridem ad christianitatem venire coacti sunt, ...quia iam constat eos sacramentis divinis adsociatos et baptismi gratiam suscepisse, ...oportet ut fidem...tenere cogantur; ...ne...fides quam susceperunt vilis ac contentibilis habeatur*; prim. Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 61 in nasl.

⁹⁹ Da gre tudi v kanonu 60 pri *Iudaeorum filios vel filias* za (krščene) otroke konvertitov, dokaže Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 64 in nasl.

¹⁰⁰ Gl. o tem Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 65 in nasl.

¹⁰¹ IV. Tolet., c. 64; LV 12,2,10, Linder II, [847; 534], str. 490; 266 in nasl.

¹⁰² Conc. Tolet. IV, (633), c. 58 (Sisenand); X (656), c. 7 (Reccesvinth); XII (681), c. 9 (Ervigius); LV XII,2 (Reccesvinth), c. 15 in nasl.; 3 (Ervigius), c. 9; 19; 22 in nasl.; 24 in nasl.; Linder II, str. 275–278; 320–329; 490 in nasl.; 505–513; 519–521; gl. o tem Bronisch, *Judengesetzgebung*, zlasti str. 105–116. Že ob površnem branju teh besedil ni dvoma, da gre tu za proces reaktivnih ukrepov proti številčno očitno pomembnemu delu prebivalstva (ukrepov, ki postajajo vedno bolj ostri), ne pa za »energično ponavljanje ustaljenih obrazcev od koncila do koncila«, ki »se ne odzivajo na neposredna srečanja z judi«; prim. Toch, *Dunkle Jahrhunderte*, str. 11.

6. koncilom v Toledu je vse naslednje kralje obvezal, da pred prihodom na oblast zagotovijo, da bodo upoštevali dekrete o judih; iz tega lahko sklepamo, da so bili njegovi predhodniki pri tem nedosledni.¹⁰³ Poznejši dekreti znova potrjujejo sklepe 4. koncila v Toledu in v večkratnih potrjenih dogovorih (*placita*) zahtevajo nadzor nad uresničevanjem krščanske vere pri konvertitih in nad izrekanjem priseg. Malo pozneje kralj Chindasvinth (642–653) zapove, da je tiste, ki so se rodili krščanskim staršem (tj. očitne konvertite druge generacije) in ki gojijo judovske rituale, treba kaznovati s smrtjo.¹⁰⁴

Številni dekreti kralja Reccesvintha (653–672), posamezni sklepi 8. (653), 9. (655) in 10. koncila v Toledu (656) ter *placitum* iz leta 655 podrobno opredelijo prepoved izvajanja judovskih ritualov in običajev, judom (tudi krščenim) odrekajo pravico do tega, da tožijo kristjane ali pričajo proti njim, prepovejo stike med krščenimi in nekrščenimi judi, za kršitev teh zapovedi pa predpišejo smrt s kamenjanjem ali z zažigom. Konvertiti morajo poleg tega priseči, da bodo v prihodnje živeli na krščanski način, opravljali svoje cerkvene obveznosti in da bodo zakonske zveze sklepali le še s starimi kristjani.¹⁰⁵ Vsi ti ukrepi so bili očitno še naprej skoraj popolnoma neučinkoviti, saj je videti, da se je velika večina potomcev tistih judov, ki so jih pod Sisebutom prisilno krstili, izognila krstu ter še vedno gojila judovske rituale in običaje.

Ena od posledic odhoda judov iz Španije bi lahko bila tudi povečanje števila judovskega prebivalstva v Septimaniji z Narbonnom. V času kralja Wambe (672–680) je tu prišlo do upora. *Dux* Pavel (Paulus), ki je od kralja dobil pooblastilo, naj upor zaduši, je stopil na čelo upornikov in se v Narbonnu razglasil za kralja. Upora naj bi se udeležili tudi judje. Viri grajajo izredno dobro razumevanje med judi in kristjani, ki je pripeljalo celo do tega, da so nekateri kristjani prestopili k judovstvu.¹⁰⁶ Potem ko je bil upor zadušen, naj bi Wamba jude izgnal iz Narbonna, vendar pa ta izgon gotovo ni bil dolgotrajen; še več – kralj Egica je očitno še vedno številne septimanijske jude izrecno izvzel iz svojih protijudovskih ukrepov.

Potem ko se je Wamba odpovedal prestolu, je njegov naslednik Ervigij na 12. koncilu v Toledu leta 681 s ponovno potrditvijo starih in 26 novih uredb skušal razrešiti še vedno nerešen judovski problem, pri čemer je sistem očitno manj učinkovitih kolektivnih potrjenih dogovorov (*placita*) nadomestil z individualnimi prisegami, smrtno kazen pa s telesnimi kaznimi, z razlastitvijo in izgonom.¹⁰⁷ Odredbe govorijo o judih le še na splošno, z »judi« pa so očitno mišljeni vsi, ki niso krščeni. Zanje se predpostavlja, da so brez izjeme potomci judov, ki so bili krščeni pod Sisebutom, zato veljajo za apostate, prepoved prisilnega krsta pa jih ne zadeva. Med ponovnimi preciziranjmi in razširitvami prepovedi, ki veljajo za jude in njihove podpornike, si posebno pozornost zaslužijo pravna določila v *Lex Visigothorum* (LV). Dokazujejo, da sta zlasti duhovščina in plemstvo jude še naprej ščitita in da so judje še vedno prevzemali dostojanstva, delali kot upravniki posesti in izvajali kazensko oblast nad kristjani, očitno zato ker so bili zaradi svoje izobrazbe za te naloge boljše usposobljeni kot nejudje.¹⁰⁸ Šibka oblast zahodnogotskih kraljev in odsotnost učinkovite organizacije upravljanja sta očitno privedli do tega, da zakonov in odlokov ni bilo mogoče uveljaviti po vsej državi.

¹⁰³ 6. Tolet., c. 3; *Placitum* (Confessio) Iudaeorum civitatis Toletanae, Linder II, [850], str. 491–500; Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 69–74.

¹⁰⁴ LV 12, 2, 16, Linder II, [540], str. 277 in nasl.; Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 77 in nasl.

¹⁰⁵ LV 12, 2, 3–17; 8. Tolet., Tomus, c. 12; 9. Tolet., c. 17; 10. Tolet., c. 7; Linder II, str. 261–279; 500–513; Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 80–88.

¹⁰⁶ Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 89–95.

¹⁰⁷ LV 12,3, 1–28; 12. Tolet., Tomus, c. 9; Linder II, str. 284–332; 517 in nasl.; Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 102–110.

¹⁰⁸ LV 12,3, 10; 17; 19; 12. Tolet., c. 9, 10; 17,19; Linder II, str. 299 in nasl.; 318 in nasl.; 320 in nasl.; 517 in nasl.

Ker so bili očitno tudi Ervigijevi ukrepi skoraj popolnoma neučinkoviti, je njegov naslednik Egica pripravil nove prisilne ukrepe. Eden od kraljevih dekretov govori o davku, ki so ga morda pobirali že dalj časa in ki je veljal za vse jude, plačevati pa so ga morale judovske skupnosti, in sicer po osebi. Tega davka je bil jud oproščen, samo če je osebno prisegel, da se bo zares spreobrnil h krščanstvu. Kralj je poleg tega judom in kristjanom prepovedal nadaljnje medsebojno trgovanje s prekomorskim blagom. Judom je v primeru, da se tega ne bodo držali, zagrozil s suženjstvom. V *Tomus*, kraljevem programskem govoru pred 16. koncilom v Toledu leta 693, je omenjeno tudi uničenje vseh sinagog.¹⁰⁹

Toda še preden je bilo mogoče ugotoviti, kako učinkoviti so novi ukrepi, je s 17. koncilom v Toledu, leto dni pozneje, prišlo do zadnje zaostritve protijudovskih ukrepov. Dejstvo, da je ta koncil prišel na vrsto tako kmalu za prejšnjim in da je kot glavno temo na dnevni red izrecno postavil »izkoreninjenje strašne judovske nevere«, daje povodu, ki sta ga za ukrepe navedla kralj in koncil, določeno težo. Po tej navedbi so španski in prekomorski judje kovali zaroto, da bi se skupaj uprli kristjanom in prevzeli oblast. O verodostojnosti te informacije raziskovalci v glavnem sicer dvomijo, vseeno pa glede na to, da za nenaden sklic novega koncila ni bilo pravega razloga, ter glede na politično konstelacijo v času, ko so muslimani skoraj že zaključili z osvajanjem Magreba, in politiko zatiranja, ki so jo vodili zahodnogotski kralji, ni mogoče kar vnaprej izključiti (kakršnekoli že) konspiracije z magrebskimi judi oziroma z islamskimi osvajalci. Na 17. koncilu v Toledu so sklenili, da bodo jude razlastili, jih skupaj z družinami pregnali z njihovih domov, jih naselili po različnih koncih države in zaslužnili, od njihovih gospodarjev pa zahtevali, da jim preprečijo nadaljnje opravljanje judovskih ritualov. Judovske otroke obeh spolov je bilo treba v skladu s tem koncilom po 7. letu starosti ločiti od staršev, jih predati v vzgojo vernim kristjanom ter jih pozneje poročiti s starimi kristjani.¹¹⁰

Malo verjetno je, da so bili ti ukrepi, ki so zahtevali še več truda kot predhodne odredbe, v tistih nekaj letih, ki so bila Egici še ostala za vladanje, uresničeni in da so zaradi njih judje na Pirenejskem polotoku izginili. Poleg tega je bil Egica pri svojih podložnikih izredno nepriljubljen; že leta 693 je pod vodstvom toledskega metropolita prišlo do poskusa prevrata. Egicov sin Witiza, od leta 700 sovladar, je leta 702 ob svojem prihodu na oblast odpravil tudi očetove dekrete, ki so zadevali izgon in razlastitev gotskega plemstva. Da je preklical tudi dekrete proti judom ali da jih vsaj ni izvajal, je torej jasno.¹¹¹

V splošnem lahko politiko prisilnega spreobračanja, ki so jo večinoma zastopali zahodnogotski kralji 7. stoletja, najbrž označimo za neuspešno. Kot poroča več arabskih kronik, so arabski in mavrski osvajalci Španije po letu 711 v večjih mestih našli tako veliko judov, da so jim lahko prepustili nadzor nad temi mesti. V tem kontekstu so med drugim omenjeni Toledo, Granada, Córdoba in Sevilla.¹¹² Vse torej govori v prid temu, da kljub številnim diskriminirajočim in degradirajočim odredbam s toledskih koncilov in v kraljevih dekretih judovske religije in verjetno dokaj številnega prvotnega judovskega prebivalstva v 7. stoletju vseeno niso mogli trajno zatreti, še manj pa iztrebiti, in da je to judovstvo preživelo čas do islamske invazije leta 711. S to invazijo se za jude na Pirenejskem polotoku prične novo obdobje; skupaj z novimi priseljenci iz arabskega sveta so kot sefardi stopili na pot, ki jih je ločila od judov v krščanski Evropi.

¹⁰⁹ LV 12, 2,18; 16. Tolet., *Tomus*; prav tam, [542], str. 281 in nasl.; [859], str. 523, 53 in nasl.

¹¹⁰ 17. Tolet., *Tomus* in c. 8; Linder II, [861 in nasl.], str. 529–538; Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 116–123

¹¹¹ *Cont. Hisp.*, 53; 59, A. 754, *MG AA 11, Chronica Minora*, str. 350 in nasl.: *hic Gothos acerva morte persequitur... quos ille gravi oppresserat iugo, ... a proprio abdicaberat solo...*; prim. E. A. Thompson, *The Goths in Spain*, 1969, str. 242–248; Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 123 in nasl.

¹¹² Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 126 in nasl. z op. 408.

Tudi v merovinški Franciji so bila ob koncu 6. stoletja in v 7. stoletju obdobja prisilnih spreobračanj in napadov na sinagoge. Prvi primer zadeva Ferreolusa iz Uzèsa zahodno od Avignona (553–581), čigar življenjepis med drugim poroča o njegovem prizadevanju za spreobrnitev judov. Po navedbah je to sprva skušal doseči na prijateljski način, a ga je Hildebert I. (ki je umrl leta 558) za tri leta izgnal v Pariz. Po vrnitvi naj bi v neki pridigi judom dal na izbiro, da se krstijo ali pa zapustijo mesto in diecezo.¹¹³ Če vse to drži, potem je to prvi primer reševanja judovskega problema z izbiro »krst ali izgon«, vendar pa je bolj verjetno, da gre za povratno projekcijo kasnejših dogodkov. Poročilo samo po sebi ne deluje preveč verodostojno, med drugim tudi zaradi poznega datuma nastanka, odsotnosti vsakršnega vzporednega izročila iz tistega obdobja in vsebinskih nedoslednosti, na primer anahronistične omembe Saracenov (*Sarraceni*). Z zgodnjimi poročili, ki prihajajo neposredno od očitvidcev, pa je drugače.

Najizčrpnjeje nas o prisilnih krstih judov v Clermontu leta 576 pouči škof Avit; sprva v pesmi Venancija Fortunata, ki je nastala nedolgo zatem, nekaj let pozneje pa s prikazom pri Gregorju iz Toursa, za katerega je znano, da je ohranjal tesne vezi s svojim rojstnim mestom Clermontom.¹¹⁴ Čeprav je Fortunatu naročilo in podatke za pesem dal prav Gregor, se njuna prikaza razlikujeta v ne bistvenih točkah. Tako samo Gregor omeni povod za te krste: pet tednov pred tem so namreč nekega judovskega krščenca polili z žarkim oljem, kar je bilo obenem norčevanje iz krsta, Avit pa je ogorčeno ljudstvo odvrnil od tega, da bi prestopnika kamenjalo. Po drugi strani samo Fortunat piše o tem, da je oborožena množica jude po uničenju njihove sinagoge postavila pred izbiro »smrt ali krst« ter da so judje nato v strahu na pomoč poklicali škofa in se bili pripravljene krstiti. Nasprotno je po Gregorjevih navedbah škof judom dal tri dni časa, da izberejo med krstom in izobčenjem; del judov se je odločil za slednje in se preselil v Marseille.¹¹⁵ Avit je s tem, ko je dopustil izbiro med krstom in izgonom, upošteval izkušnje z dotedanjimi prisilnimi spreobrnitvami, pri katerih ni bil problem le to, da so zagotavljale zgolj nezadovoljiv in pogosto kratkoročen uspeh, ampak so bile tudi vse preveč očitno v nasprotju s cerkvenim pravom. Vsekakor oba avtorja poudarjata, da so bile spreobrnitve prostovoljne (nedvomno zato, da bi bilo s tem pravu formalno zadoščeno), s čimer vpeljeta nove smernice odnosa do judov, ki pa je bil sprva omejen zgolj na posamezne primere.

Medtem ko je prisilne krste v Clermontu, podobno kot tiste v Mahónu leta 418, opravljal škof ob prisotnosti ljudstva, je dal Hilperik (Chilperich), kralj delnega kraljestva v Soissonsu (561–584), po navedbah Gregorja iz Toursa leta 582, torej kmalu zatem ko je za novo prestolnico svojega kraljestva razglasil Pariz, krstiti številne jude in deloma tudi sam sodeloval kot krstni boter. Toda »nekateri« krščenci so pozneje – morda po Hilperikovi smrti nedolgo zatem – spet prestopili v judovsko vero, praznovali sabat, obenem pa spoštovali tudi nedeljo. Hilperikovo vnemo za širjenje krščanske vere Gregor iz Toursa opisuje tudi v zvezi s poskusi, da bi spreobrnil judovskega trgovca in oskrbovalca dvora Priska, s katerim je bil v prijateljskih odnosih.¹¹⁶ Hilperik se pri tem – bolj kot drugi merovinški kralji – izkaže za (na svoj način) pobožnega, izobraženega in teološko izšolanega, a morda je prav zato nanj vplival tudi anti-judaizem protijudovskih traktatov.¹¹⁷ Ker prijateljska prizadevanja in pogovori niso prinesli nikakršnega uspeha, je dal Hilperik Priska zapreti, da bi ga tako prisilil k spreobrnitvi. Kralj

¹¹³ S. J. Aronius, *Regesten zur Geschichte der Juden*, str. 11 in nasl.; Geisel, *Juden im Frankenreich*, str. 253–258. Omenjeni kralj je lahko samo Hildebert I., saj je bil Hildebert II. leta 575, ko je v tistem delu države, ki je imela središče v Parizu, prišel na oblast, star komaj pet let!

¹¹⁴ Venantius Fortunatus, *Carmina* V,5, ur. F. Leo, *MG AA4,1*, str. 107–112; Gregor. ep. Tur., *Historiae* 5,1, *Krusch I*, str. 205 in nasl.

¹¹⁵ Gl. o tem zlasti D. Claude, *Gregor von Tours und die Juden*, *Historisches Jahrbuch* 111, 1991, str. 137–147.

¹¹⁶ Gregor. ep. Tur., *Historiae* VI,5 in 17; *Krusch I*, str. 268–272; 286 in nasl.

¹¹⁷ Gl. o tem Geisler, *Juden im Frankenreich*, str. 286 in nasl. z op. 194.

se očitno ni ustavil pred prisilnimi krsti, kadar širjenje vere s pridigo ni obrodilo sadov. Prisk je prišel iz zapora šele z zvijačo, vendar ga je pozneje na poti k enemu od romarskih krajev sredi starega Pariza ubil konvertit, ki je bil kraljev krščenc.

Da je bil v tem nemirnem obdobju nenehnih notranjih vojn škof Teodor iz Marseilla odgovoren za neznano število prisilnih krstov, do katerih je v letih 590/591 prišlo v okolici mesta, je razvidno zgolj iz poročil judovskih trgovcev in iz protestnega pisma papeža Gregorja Velikega, ki je temeljilo na teh poročilih in bilo obenem naslovljeno tudi na arlskega škofa, najbrž zato, ker je bil za to območje pristojen metropolit. Gregor sicer pohvali prizadevanje za biblijsko nalogo o širjenju vere, ki izhaja iz pobožnosti, vendar pa svari pred posledicami krsta, do katerega ne pripelje prepričljiva pridiga, temveč prisila. To početje, kot zapiše, vodi samo k temu, da se bo krščenc vrnil k svoji stari poganski veri in bo s tem kot apostat zapisan večnemu pogubljenju.¹¹⁸ Medtem ko razsežnosti inkriminiranega početja ni mogoče ugotoviti in je morda bila zgolj neznatna, pa je čisto mogoče, da je papež Gregor s tem, ko je odločno zahteval, da se cerkveni predpisi upoštevajo, za nekaj časa odpravil prisilne krste, ki so jih občasno izvajali v merovinškem kraljestvu.

Šele čez čas se je ta problem pojavil znova. Po kroniki Psevdo Fredegarja, napisani leta 660, je cesar Heraklij na začetku 30. let 7. stoletja zadnjega vladarja celotnega merovinškega kraljestva, kralja Dagoberta I., pozval, naj da po zgledu bizantinskega cesarstva tudi v frankovski državi vse jude krstiti, in Dagobert je to tudi takoj storil.¹¹⁹ Za ta podatek, ki ga najdemo na začetku obdobja, za katerega imamo od vseh obdobj po antiki na voljo najmanj virov in ki naj bi trajalo stoletje in pol, nikjer ne najdemo potrditve. V bizantinskem cesarstvu (z izjemo Kartagine) so – najbrž zaradi krize, povezane z arabsko invazijo – uvedli skrajno malo učinkovitih prisilnih ukrepov, nikakor pa ni prišlo do občutnega upada judovskega prebivalstva. Zaradi uveljavljanja Justinijanovih zakonov je prišlo do omejitev pri ritualih judovske liturgije samo v Palestini, vendar pa je bilo teh omejitev ob skorajšnji arabski okupaciji tako ali tako kmalu konec.¹²⁰ Za frankovsko državo, za katero tako kot pri zahodnogotski državi ne moremo govoriti o administrativni strukturi, primerljivi s še dokaj nedotaknjeno bizantinsko organizacijo državne uprave, je veliko manj verjetno kot za Bizanc, da so po kraljevem navodilu opravljali prisilne spreobrnitve, če je cilj sploh bil prisilno spreobračanje, ne pa okrepljeno pridiganje za razširjanje krščanske vere. Vsekakor je kljub pomanjkanju virov občasno mogoče najti indice o prisotnosti judov tudi v poznejšem času; v ne opazno manjšem številu so judje še zlasti prisotni v frankovski državi karolinškega obdobja.¹²¹

Kot znamenje resnične prisilne spreobrnitve v času Dagoberta je služil podatek o spreobrnitvi vseh judov v Bourgesu, ki ga najdemo v življenjepis škofa Sulpicija iz Bourgesa (624–644), napisanem med letoma 647 in 671. Toda življenjepis poroča samo o tem, da Sulpicij ni bil več pripravljen prenašati prisotnosti heretikov, poganov in judov. Z molitvijo in blago pridigo je, kot navaja besedilo, najprej spreobrnil nekaj, nato pa kar vse jude, ki so v času, ko je življenjepis nastal, še sledili krščanskemu nauku.¹²² Te besede že nakazujejo, da so s pridigo, namenjeno širjenju vere, pridobili le nekaj judov (vendar za dalj časa), pri navedbi »vse jude« pa gre najbrž za pretiravanje. Če bi bilo to dogajanje – za kar sicer ni nikakršnega neposrednega namiga – res povezano z domnevnim Dagobertovim ukazom o pokristjanjevanju, bi zgolj

¹¹⁸ Gregor I, Reg. I,45; Linder II, 55 [703], str. 418 in nasl.

¹¹⁹ Ps.-Fredegar, Chron. IV, 65, ur. A. Kusternig, *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, IVa, 1982, str. 430 in nasl.

¹²⁰ A. Sharf, *Byzantine Jewry*, 1971, 1971, str. 47–60.

¹²¹ Geisel, *Juden im Frankenreich*, str. 340–357.

¹²² V. Sulpicii ep. Biturig., c. 4, ur. B. Krusch, *SSRM* 4, 1902, str. 374 in nasl.; Geisel, *prav tam*, str. 351–354.

potrdilo, da si je Dagobert prizadeval predvsem za spreobračanje s pomočjo intenzivnejšega pridiganja, kar je bilo tudi v skladu s cerkvenim in rimskim pravom.

Prav na to, da mora biti merilo rimsko pravo, je v svojih pisnih odgovorih vztrajno opozarjal papež Gregor Veliki (591–604), ki se je težnjam po prisilnem spreobračanju in preprečevanju izvajanja judovske vere, zlasti v Italiji, odločno postavil po robu. Tako je spomladi leta 591 grajal škofa Petra iz Terracine, ker je tamkajšnje jude dvakrat pregnal iz sinagoge. Gregorjeve besede nakazujejo, da je skušal škof spreobrnitev doseči s prisilo, saj ga Gregor opomni, naj jude za enotnost vere pridobi z blagostjo, dobroto, spodbujanjem in pregovarjanjem, ne pa z grožnjami in ustrahovanjem. Ker ta opomin očitno ni zalegel, je Gregor škofoma sosednjih krajev, Formie in Fondija, naročil, naj judom iz Terracine po rimskem pravu zagotovita svobodno izvajanje vere.¹²³

Leta 598 se je moral Gregor v dveh pismih, od katerih je enega naslovil na škofa Viktorja (Victorja), drugega pa na cerkvenega advokata (defensorja) Fantinusa, znova ukvarjati s podobnim primerom – z razlastitvijo sinagog v Palermu in njihovo posvetitvijo v cerkve. Junija je Gregor škofa pozval, naj si natančno prebere ustrezne zakone in jih upošteva, zato da ne bo naredil kaj protipravnega in da judje ne bodo utrpeli očitne krivice. V primeru dvoma naj pravično odločitev sprejmejo sodniki, ki jih izbereta obe strani, v skrajnem primeru pa sam papež; do takrat naj se škof odpove posvetitvam sinagog v cerkve. Na začetku tega pisma je Gregor zapisal stavek, ki je še v visokem in poznem srednjem veku v listinah predstavljal osnovno načelo odnosa papežev do judov: »Medtem ko si judje po eni strani v sinagogah ne smejo dovoliti tega, česar jim zakon ne dopušča, jih po drugi strani nihče ne sme ovirati pri tem, kar jim je priznano.«¹²⁴ Ker škof očitno tudi v tem primeru ni popustil, je Gregor pooblastil defensorja, naj na podlagi ocene stroškov, ki jo bodo podali neodvisni izvedenci, škofa pripravi do tega, da judom poplača škodo in jim poleg tega vrne zasežene knjige in dragocenosti iz sinagog.¹²⁵

Naslednje leto je neki konvertit (škof tedaj ni sodeloval) zasedel sinagogo v Cagliariju na Sardiniji; vanjo je prinesel tudi križ in sliko Madone, do veljavne posvetitve pa ni prišlo. Papež se je znova skliceval na rimsko pravno pravilo, po katerem judje ne smejo postavljati novih sinagog, smejo pa nemoteno uporabljati stare, in škofu naročil, naj križ in sliko Madone s primerno spoštljivostjo odstrani ter judom vrne sinagogo.¹²⁶ Še leta 602 je moral Gregor preprečiti motenje in oviranje judovskih slovesnosti v Neaplju in opozoriti, da to ni primeren način pridobivanja judov za krst.¹²⁷

Medtem ko je torej Gregor na eni strani ostro obsojal vsakršno uporabo nasilja proti judom, ki so se ga cerkvene instance v Franciji in Italiji tudi v njegovem času občasno še posluževale, si je na drugi strani še naprej prizadeval za spreobrnitev judov na prijazen način. K uresničevanju tega cilja je, očitno ne povsem brez uspeha, prispeval tudi s podeljevanjem privilegijev ter s finančno pomočjo in z znižanjem davkov pri judovskih zakupnikih na Siciliji in morda tudi v Kampaniji.¹²⁸ H kolonom na cerkveni zemlji so najbrž deloma spadali

¹²³ Gregor I., Reg. 1,34; 2,6; Linder II, [702; 706], str. 417 in nasl.; 421 in nasl.; gl. o tem in o nadaljnjem tudi zgoraj op. 76–78

¹²⁴ Gregor I., Reg. 8,25; prav tam, [716], str. 433 in nasl.: *Sicut Iudaeis non debet esse licentia quicquam in synagogis suis ultra quam permissum est lege praesumere, ita in his, quae eis concessa sunt nullum debent praeiudicium sustinere*; gl. o tem S. Grayzel, *The Papal Bull Sicut Iudaeis*, v: M. Ben-Horin et al. (ur.) *Studies and Essays in Honor of A. A. Neuman*, 1962, str. 243–280.

¹²⁵ Gregor I., Reg. 9,38; Linder II, [717], str. 434 in nasl.

¹²⁶ Gregor I., Reg. 9, 196; prav tam, [719], str. 438 in nasl.; prim. CTh 16, 8, 25; 27; Nov. Th. III, CJ 1,9,18; Linder I, 47; 49; 53; str. 287 in nasl.; 295 in nasl., 326–337.

¹²⁷ Gregor I., Reg. 13,13; Linder II, [723], str. 442 in nasl.

¹²⁸ Gregor I., Reg. 2,38; 4,31; 5,7; 8,23; Linder II, [707; 711; 715], str. 423; 427 in nasl.; 432 in nasl.

tudi judje v Clermontu, ki jim je škof Avit v primeru, da zavrnejo krst, zagrozil z odvzemom zakupne zemlje.¹²⁹ Bolj verjetno so do omembe vrednega upada judovskega prebivalstva v tem času pripeljali blažji ukrepi za spreobračanje, ki jih je zagovarjal papež Gregor, ne pa prisilne spreobrnitve celotnih judovskih skupnosti, vendar pa so zadevali predvsem revnejše sloje. Tudi v severni Italiji naj bi potekalo nasilno pokristjanjevanje judov pod grožnjo smrti; v znamenju dokončne katolizacije Langobardov naj bi ga – verjetno v drugem obdobju svojega vladanja – izvajal langobardski kralj Perktarit (661–662, 671–680). Toda o tem poroča zgolj pesem v čast sinodi v Pavii leta 698.¹³⁰ Kako učinkovit je bil ta ukaz o pokristjanjevanju, pa ni znano. Skromni podatki o položaju judov so sprva značilni tudi za vire pod Karolingi, vendar pa ravno maloštevilna pričevanja iz časa Pipina in Karla Velikega prej kažejo na to, da so jude naklonjeno tolerirali, dejstvo, da ni negativnih poročil, pa najbrž pomeni, da so bili njihovi eksistenčni pogoji znosni. Nedvomno se je v tem času Justinijanova prepoved, po kateri judje niso smeli imeti krščanskih sužnjev, uveljavila tudi na krščanskem Zahodu. Sem so jo najbrž posredovali prek ustreznih pravnih odlokov Gregorja Velikega. Temu v prid vsekakor govori dejstvo, da v pravnih zbirkah iz karolinškega časa najdemo dva Gregorjeva pisna odgovora na to temo.¹³¹

Na podlagi zgolj naključno ohranjenih judovskih privilegijev Ludvika Pobožnega je poleg tega mogoče ugotoviti, da se je odnos cesarskega dvora do judov občutno izboljšal. S temi privilegiji so Karolingi vpeljali usmeritev, ki naj bi zvezo med vladarji in judi za ves visoki srednji vek in tudi za poznejši čas postavila na nove temelje; tako se listine Henrika IV. o judih iz Wormsa in Speyerja (listine, ki so jih prevzeli tudi njegovi nasledniki) na privilegije, ki jih je judom več kot 250 let pred tem podelil Ludvik Pobožni, ne navezujejo le vsebinsko, ampak jih deloma tudi citirajo.¹³² Te listine, med katerimi je iz ene, ki je zadevala jude v Lyonu, že mogoče sklepati, da je veljala za vso skupnost, delujejo s svojimi pogoji, ki so za jude nadvse ugodni, že kar kot izvodi, pripravljeni za prejemnike. Tako so judje lahko Ludvika Pobožnega pripravili do tega, da jim je – razen ob praznikih – dovolil zaposliti krščanske najemniške delavce ter da so smeli kupovati in imeti poganske sužnje. Da bi judom zagotovil vsaj to nesvobodno delovno silo, je cesar poleg tega prepovedal, da jim njihove nekrščanske sužnje s krstom kdo odvzame.¹³³ Ta odredba, ki ni upoštevala zapovedi o širjenju krščanske vere, se je kljub vsemu sklicevala na kanonsko pravo, in sicer očitno na kanon 3 koncila v Gangri iz leta 342, pri katerem pa je seveda šlo za odziv na povsem drugačno situacijo.¹³⁴ Iz tega kanona je vsekakor razvidno, da so imeli judovski in krščanski *domini* enak pravni položaj. Dejstvo, da so imeli judje še naprej nekrščanske sužnje, ki jih nihče ni smel krstiti, obenem pa so jih njihovi gospodarji spreobračali k judovstvu, je privedlo do hudih sporov med cesarjem Ludvikom Pobožnim in lyonskim nadškofom. Ogorčenost nadškofa Agobarda iz Lyona (816–840) nad prepovedjo krsta je sicer razumljiva, vendar pa proti cesarjevi volji

¹²⁹ Venantius Fortunatus, Carm. V,5, verz 69 in nasl. (kot op. 114), str. 110: *redde, colone, locum, tua duc contagia tecum; aut ea sit sedes, si tenet una fides...*

¹³⁰ Carmen de synodo Ticin., v. 5–10, ur. L. BETHMANN, MG SSRL, 1878, str. 190: *...Iudaeos fecit baptizandos, credere qui renuerunt, gladium peremere...*

¹³¹ Gregor, Reg. 9, 214/216: *Mirati sumus*; 9, 104: *Christiana mancipia*; Linder II, [720 in nasl.; 718], str. 440 in nasl.; 436 in nasl.; Amolo, ep. Lugdun., Contra Iudaeos, c. 50, MPL 116, stolpec 447 in nasl.; Conc. Meld.-Paris, A. 845/46, c. 73; Linder II, 93 [866], str. 541; prim. spodaj Prilogo 3.

¹³² Gl. o tem spodaj Prilogo 6.

¹³³ *Formulae Imperiales* 30; 31, Linder II, 47 [572 in nasl.], str. 333, vrsta 18 in nasl.; 334, v. 25–36; 336 v. 19–23.

¹³⁴ Conc. Gangr., c. 3, Mansi 2, 1901, stolpca 1102 in 1106: *Si quia servum praetextu divini cultus doceat dominum contemnere proprium, ut discedat ab eius obsequio, nec ei cum benevolentia et omni honore deserviat, anatema sit.*

te prepovedi ni mogel razveljaviti. Še več – prepoved so pozneje med judovske privilegije vključili tudi Henrik IV., Friderik I. in Friderik II., s tem pa je prešla v cesarsko judovsko pravo visokega in poznega srednjega veka.¹³⁵

Spori med karolinškimi vladarji in Cerkvijo so se nadaljevali tudi v času Ludvikovih in Agobardovih naslednikov. Na koncilu v Meauxu/Parizu leta 845/846 so na osnovi zgodnejših karolinških pravnih zbirk sestavili seznam zgolj diskriminirajočih in izključujočih pravnih določil za jude, ki so izhajala predvsem z galsko-frankovskih sinod (10), pa tudi neposredno iz rimskega prava (6), med drugim iz 3. novele Teodozija II., ter s 4. koncila v Toledo (5) in s koncila v Laodikeji (2).¹³⁶ Zahodnofrankovski kralj Karel Plešasti, ki je bil pristojen za ta koncil, je sicer zavrnil ratifikacijo teh kanonov, vendar so vseeno imeli nekaj učinka, predvsem so prav judovske kanone naprej razširjali kot domnevne določbe (*Pseudo Capitula*) Karla Velikega. Pri tem je zlasti pomemben kanon 60 s 4. koncila v Toledo, po katerem je treba judovske otroke ločiti od staršev in jih vzgajati krščansko. Iz konteksta je razvidno, da so bili tu prvotno mišljeni samo krščeni judje, ki so se pozneje vrnili k svoji veri, tako da dobesedna navedba te zahteve brez omenjenega dopolnila pomeni napačno interpretacijo.¹³⁷ Kljub temu so škofje z območja Rone in Saone, morda s cesarjevim privoljenjem, to pravno pravilo uresničili. V anonimno posredovanem pismu nekega škofa, domnevno Agobardovega naslednika nadškofa Amola iz Lyona (841–852), za neimenovanega cesarja, najbrž Lotarja I. (840–855), pri katerem je koncil v Meauxu/Parizu treba obravnavati kot *terminus post*, pošiljatelj poroča o akciji spreobračanja s pridigami.¹³⁸ Ta akcija naj bi prinesla precej uspeha in naj bi še zlasti prevzela nezrele fante (*pueros es innocentes*), zato so neverni starši svoje otroke iz mest Chalon, Mâcon in Vienne bojda ponoči naskrivaj odpeljali v Arles. Kljub temu je – kot beremo v pismu – pošiljatelju uspelo nekatere od teh otrok (vsega skupaj 47) ločiti od staršev in jih predati v veri zanesljivim menihom, ki so jih nato krščansko vzgajali in pripravili na krst. V zaključku pisma pošiljatelj apelira na cesarjevo pobožnost in ga poziva, naj arlskega (nad)škofa pripravi do tega, da bo tudi tiste otroke, ki so jih tam spravili na varno, pridobil za dušni blagor. Nadškof iz Arlesa je otroke očitno vzel v zaščito. Avtor pisma pri tem dogajanju poudarja, da otroci vero spremenijo »prostovoljno«, starše, ki hočejo to preprečiti, pa obtoži uporabe sile. Drugega o tem dogajanju in morebitnih odzivih s posvetne ali cerkvene strani ni znano.

Medtem ko je za Lotarja I. sicer zelo težko dokazati, da judom ni bil posebno naklonjen,¹³⁹ pa njegovemu sinu in nasledniku Ludviku II., ki je bil od leta 850 cesar (seveda zgolj v frankovsko-lombardskem delu države), pripisujejo protijudovske ukrepe. Že sinoda v Pavii je bojda leta 850 odgovornim oblastnikom zagrozila, da bodo izobčeni, če bodo jude še naprej imenovali za mitničarje in sodnike ter jim s tem priznavali oblast nad kristjani. Cesar Ludvik naj bi nato leta 855 v nekem ediktu odredil izgon vseh judov iz *regnum Italicum* do oktobra tistega leta.¹⁴⁰ Kako učinkovit je bil ta ukaz, ni znano, dejstvo pa je, da jude tudi v severni Italiji pozneje še najdemo.

Problem kanona 60 s 4. koncila v Toledo, ki je zadeval krst judovskih otrok in ki ga je koncil v Meauxu/Parizu znova uveljavil, je seveda obstajal še naprej. Pomisleke vsekakor zbuja dejstvo, da so judovski privilegiji, ki jih je Henrik IV. leta 1090 sprejel za Speyer in

¹³⁵ Gl. o tem listine Henrika IV. in Friderika I.; Linder II, 49 [609 in nasl.; 593], str. 392,6; 397,8; 354,8.

¹³⁶ Conc. Meld./Paris, c. 73–75, prav tam, 93 [866], str. 539–548; prim. spodaj Prilogo 3.

¹³⁷ Bronisch, *Judengesetzgebung*, str. 61–68, tukaj zlasti 64 in nasl.; prim. zgoraj str. 22 in nasl.

¹³⁸ Agobardi Lugdun. Archep. Ep. 19, De baptizatis Hebraeis (kot zgoraj op. 32), str. 239.

¹³⁹ Toda prim. J. Aronius, *Regesten zur Geschichte der Juden*, 1902, 117^a, str. 51 o nameri, da prisilno krstijo judovskega financerja.

¹⁴⁰ *Synodus Papiens.*, c. 24; Cap. Luwig II., Linder II, 94, str. 548 in nasl.; 48, [588], str. 348 in nasl.

Worms, v poznejših ponovitvah napeljevali h kaznivemu dejanju (kar pa Ludviku Pobožnemu očitno še ni bilo znano), saj so kristjani judovske sinove in hčere ugrabljali ter jih proti njihovi volji pokristjanjevali.¹⁴¹ Možno je, da je že v času pred uzakonjenjem listine, leta 1011/1012 v Mainzu, preganjanje judov privedlo do podobnih dogodkov; na to, kot je videti, namiguje *zeliha* (molitev za pokoro) rabina Gerschoma ben Jehude.¹⁴² Pri tem je sicer mogoče šlo tudi za pozen odziv na dogajanje na območju Rone in Saone, a vsekakor so se judovski prosilci privilegija Henrika IV., ki se je prav tako izkazal za tipičen izvod, pripravljen za prejemnika,¹⁴³ očitno bali ponovitev.

Nasprotja med odnosom, ki so ga do judov imeli posvetni oblastnik in škofje, pridejo na dan tudi v času, ko zgodovina vzhodnofrankovske države postane nemška zgodovina. Povod za ponovno krizo je tako kot v času Heraklija I. dal Bizanc. Že cesarja iz t. i. makedonske dinastije, Bazilej I. (867–886) in Leon VI. (886–912), sta zapovedala prisilne spreobrnitve judov, ki pa niso dosegle prepričljivega in dolgotrajnega uspeha.¹⁴⁴ Dve desetletji pozneje je cesar Romanos Lakapenos (920–944) poskusil znova.

V zvezi s tem *breviarium* o kanonih (*canones*) z državne sinode v Erfurtu, ki jo je vodil Henrik I., v *prooemium* poroča o pismu, ki so ga iz Jeruzalema poslali v Konstantinopel, od tam pa prek Rima kralju Henriku. Poleg tega je ohranjeno tudi izčrpno pismo beneškega doža Petra Candidijana II. in patriarha Marina iz Gradeža, napisano za kralja Henrika, nadškofa Hildeberta iz Mainza ter za nemški episkopat (in sicer v dveh rokopisih, ki datirata še v 10. stoletje),¹⁴⁵ ki te dogodke podrobneje osvetljuje. Vprašanje, ali sta omenjeni pismi identični, ostaja nerešeno; dejstvo, da imata različna pošiljatelja in da se po vsebini nikakor ne ujemata, pa temu prej nasprotuje. Po navedbah beneškega pisma je patriarh po spreobrnitvi vseh jeruzalemskih judov cesarja Romanusa pozval, naj tudi on v svojem cesarstvu krsti vse jude, in judje so to bojda tudi prostovoljno sprejeli. Po navedbah v *breviarium* je jeruzalemski patriarh, nasprotno, zahteval, naj vse jude krstijo ali pa jih izključijo iz skupnosti kristjanov.¹⁴⁶

S tem so o izgonu judov, ki so ga takrat že prakticirali v Clermontu, tudi na Zahodu prvič splošneje razmišljali kot o sredstvu, s katerim bi lahko jude prisilili, da se krstijo; razlog za to očitno ni bilo le dejstvo, da prisilni krsti, ki so jih do takrat odrejali, niso dali zadovoljivih rezultatov, ampak tudi to, da so bili cerkvenopravno sporni (če ne še kaj več). V nasprotju s tem je bilo izbiro med krstom in izselitvijo mogoče prikazati kot prostovoljno odločitev; na podoben način je to v cerkvenem pravu visokega srednjega veka opredelil Inocenc III.¹⁴⁷ V

¹⁴¹ Diplomata Henrici IV., Linder II, [609 in nasl.; 593], str. 392,5; 397,7; 354,7: *Nullus filios aut filias eorum invitos baptizare presumat aut, si captos vi vel furtim raptus vel coactos baptizaverit...*

¹⁴² S. Hirschhorn, *Tora, wer wird dich nun erheben? Pijutim Mimagenza*, 1995, str. 315: *Weggerissen sind meine Kinder... weit entfernt von ihrem Gotte... O zelihot oziroma pijutim gl. tudi spodaj str. 32.*

¹⁴³ Prim. F. Lotter, *Talmudisches Recht in den Judenprivilegien Heinrichs IV?* Archiv für Kulturgeschichte 72, 1990, tukaj zlasti str. 36 in nasl.

¹⁴⁴ O tem in o nadaljnjem gl. A. Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the forth Crusade*, 1971, str. 82–100.

¹⁴⁵ Synode von Erfurt, ur. E.–D. Hehl, MG, Conc. 6, 1987, str. 98–100; 110–114; Linder II, 98, str. 553–557; F. Lotter, *Zu den Anfängen deutsch-jüdischer Symbiose in frühottonischer Zeit*, Archiv für Kulturgeschichte 55, 1973, tukaj str. 6–12.

¹⁴⁶ Linder II, 98, [874], str. 553–557, *epistola: ...commonendo, ut sicut Ierosoli omnes Iudei christiani facti sunt, ita et in suum imperium omnes Iudeos ad Christi fidem converteret. Quod vero ipse imperator [audiens] omnes Iudeos baptizari iussit et ipsi Hebrei...spontanea voluntate crediderunt et baptizati sunt...; breviarium: ...precipiebatur in eadem epistola, ut omnes Iudei inter christianos commorantes aut baptizarentur aut a tota christianitate excluderentur, epistola: ...commonendo, ut sicut Ierosoli omnes Iudei christiani facti sunt, ita et in suum imperium omnes Iudeos ad Christi fidem converteret. Quod vero ipse imperator [audiens] omnes Iudeos baptizari iussit et ipsi Hebrei...spontanea voluntate crediderunt et baptizati sunt...Qua de re...baptizari eos precipiatis...Si quis vero Hebreus baptizari noluerit, confusus et repudiatus de vestro regno abscedat...*

¹⁴⁷ Gl. o tem F. Lotter, *Geltungsbereich und Wirksamkeit des Rechts der kaiserlichen Judenprivilegien im Hochmittelalter*, *Aschkenas* 1, 1991, str. 52–55.

tem času so v bizantinskem cesarstvu res izpričani tovrstni prisilni krsti, ki so se jim številni judje izognili le tako, da so zbežali k Hazarom.¹⁴⁸ Poleg tega je cesar (ali pa konstantinopelski patriarh) v pismu, ki ga je poslal v Rim in Benetke, očitno posredoval poziv jeruzalemskega patriarha. Beneško pismo za primer, ko judje zavrnejo krst, sicer ne zahteva odkrito, naj judje izženejo, ampak da naj razglasijo omejitve glede trgovanja, ki bodo judom onemogočile nadaljnje bivanje v deželi.¹⁴⁹ Glede na to, da iz sinodalnih aktov ni razviden nikakršen odziv na zahtevo, naj judje krstijo ali pa izženejo iz dežele, sta kralj Henrik in zbrani episkopat to zahtevo očitno zavrnili.

Kljub temu se je nadškof Friderik iz Mainza, ki je kot nadkaplan zagotovo odločal o erfurtskih sinodalnih aktih, takoj ko je leta 937 zasedel svoj položaj, znova lotil vprašanja, ali se judje smejo postaviti pred izbiro »krst ali izgon«. Pri nekem duhovniku Gerhardu si je zato priskrbel kanonsko pisno utemeljitev tudi glede tega vprašanja. Duhovnik se v svoji utemeljitvi, ki v edinem ohranjenem izvodu obsega 18 folio strani, tej temi posveča zgolj na 8 straneh in 1/3.¹⁵⁰ Tri folio strani vsebujejo izvlečke iz pisma Psevdo Dionizija Areopagita *Ad Demophilum*, katerega bistvo je izraženo v navezavi na izbrana mesta iz Nove zaveze: »Nevedne moramo poučiti, ne pa mučiti, tako kot tudi slepim ne povzročamo bolečin, temveč jih vodimo za roko.« Sledijo pravna besedila o tej temi, vzeta skoraj izključno iz dveh kompleksov virov. Iz življenjepisa Gregorja Velikega avtorja Janeza Diakona iz Rima (825–880) so vzeti izvlečki iz devetih Gregorjevih pisem z ustreznimi vmesnimi besedili, iz *Pseudo Capitula* Karla Velikega (akti cerkvenih zborov iz Meauxa/Pariza) pa še dve drugi Gregorjevi pismi,¹⁵¹ trije odlomki iz *Codex Theodosianus* in 3. novele Teodozija II. ter dve besedili iz aktov s sinod v Epaonu in Mâconu.¹⁵²

Čeprav Gerhardova pravna utemeljitev ni imela opaznega vpliva na nadaljnji razvoj, pa je vseeno pomembna kot dokaz, da so rimskopravna načela, ki so se jih tu znova poslužili in so tudi osnova Gregorjevih pisem, pri odnosu do judov v zgodnjeotonskem obdobju še lahko imela glavno vlogo. Kljub prevladi diskriminatornih elementov, predvsem v 3. noveli Teodozija II. (ki kristjanom prepoveduje, da bi obedovali skupaj z judi, judom pa, da bi prevzemali dostojanstva, gradili nove sinagoge, imeli krščanske sužnje, nekrščanske pa obrezovali ali jih spreobračali v judovstvo), se je splošno stanje v primerjavi z Meauxom/Parizom opazno spremenilo. Tudi pri pravnih besedilih stoji zavračanje nasilnega spreobračanja na začetku, v središču pa je stavek *Sicut Iudaeis*,¹⁵³ ki judom v nasprotju s pravnimi omejitvami jamči tudi zaščito in posest. Zakoni iz Gerhardove pisne utemeljitve tako kot prisilno spreobrnitev načelno izključujejo tudi izgon.

Toda nadškof se z Gerhardovo pisno utemeljitvijo vseeno ni zadovoljil in je skupaj z volilno prijavo papeža Leona VII. ter s tem povezano veroizpovedjo izrazil tudi željo, da bi to vero pridigal poganom in judom. Iz papeževega odgovora, t. i. vikariatskega privilegija, je razvidno bistvo izgubljenega vprašanja – ali je bolje, »da judje podvržemo sveti veri ali da jih izženemo

¹⁴⁸ J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire 641–1204*, *Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie* 30, 1939, str. 151 in nasl.

¹⁴⁹ Linder II, str. 555 in nasl.: ...*Qua de re...baptizari eos precipiatis...Si quis vero Hebreus baptizari noluerit, precipite, ut signum crucis in nullo metallo...nec in aliqua specie...contingat, et ipse Hebreus...confusus et repudiatus de vestro regno abscedat...*

¹⁵⁰ F. Lotter, *Der Brief des Priesters Gerhard an den Eb. Friedrich von Mainz*, *VuF*, 17, 1975, str. 35 in nasl.; 109 in nasl.; gl. o tem spodaj Prilogo 4.

¹⁵¹ Gre za naslednja pisma Gregorja I.: Reg. I,45; 3,37, 4,9; 4,21; 6,29; 6,30; 7,21; 8,21; 8,25 iz Vita Gregorij, ter 9, 104 in 9,213/15 iz domnevnih določb (*Pseudo Capitula*) Karla Velikega, gl. Lotter, *Priester Gerhard*, str. 112–117; Linder II, 129, [1140–1144], str. 622–633.

¹⁵² O tem podrobno Linder, prav tam, str. 630–633.

¹⁵³ Gl. o tem zgoraj op. 124.

iz njegovih mest /mest, podrejenih nadškofu Frideriku, op. prev./«. ¹⁵⁴ Potemtakem je Friderik še vedno tehtal, ali naj jude prisili h krstu ali naj jih raje izžene. Potrpežljivo in dobrohotno širjenje vere s pridiganjem, k čemur so ga izrecno pozivali Psevdo Dionizij Areopagit in citati Gregorja Velikega, se mu je verjetno zdelo manj obetavno. Ker govori o svojih *civitatibus* in ker so judje v tistem času v najboljšem primeru živeli na območju škofijskih sedežev ob Renu, je očitno možno, da je Friderik kot papeški vikar in *Primas Germaniae* pretendiral tudi na položaj, ki bi bil njegovim škofovskim kolegom nadrejen in bi mu dal pravico, da po potrebi poskrbi tudi za izgon judov v mestnih središčih, ki niso pod njegovim neposrednim nadzorom. Papežev odgovor je zanj seveda pomenil streznitev. Čeprav tudi Leon kot zadnje možnosti ne zavrača izгона, pa ga s tem, ko tako poudarjeno zahteva potrpežljivo širjenje vere s pridiganjem, za kar se je zavzemal tudi Gerhard, praktično izključi. Poleg tega je tudi hud spor s kraljem Otonom I., ki je izbruhnil kmalu zatem, komaj dopuščal ukrepe proti judom, sprejete proti kraljevi volji. Nenazadnje pa moramo na podlagi pisma, ki ga je nadškof Friderik poslal papežu in o katerem lahko sklepamo iz papeževega odgovora, priti do zaključka, da so bile že leta 937 v središčih nekaterih mest vzhodnofrankovsko–nemške države omembe vredne judovske naselbine.

Po vsem tem lahko ugotovimo, da so bili odnosi med judi in kristjani v tem času na splošno zadovoljivi. V 10. stoletju so se verjetno razvijali razmeroma nemoteno, o čemer pričajo zlasti zgodnji pisni odgovori renskih rabinov. ¹⁵⁵ To judovsko-krščansko slogo so nato za nekaj časa prekinile vesti iz Jeruzalema o preganjanju kristjanov in uničevanju cerkva; med njimi je še prav posebej odmevala novica, da je kalif Al Hakim oktobra leta 1008 uničil cerkev Božjega groba, septembra leta 1009 pa Kristusov grob. ¹⁵⁶ Čeprav so takrat preganjali tudi jude, so v Evropi krivdo za omenjeno gorje pripisali prav njim.

V ta kontekst najbrž spada tudi poročilo iz Quedlinburških analov o letu 1012, v katerem piše, da se je kralj Henrik II. odločil, da bo iz Mainza izgnal jude in da »so tudi ovrgli blaznost določenih krivovercev«. ¹⁵⁷ A ker so ukaz za izgon, kot je videti, znova odpravili že januarja 1013, je bolj verjetno, da ga je treba pripisati državnemu zboru v Mainzu julija 1011, njegov preklic pa postaviti v november 1012, ko se je kralj kratek čas spet mudil v Mainzu. Ker je to poročilo povsem osamljeno, ga v raziskavah pogosto niso jemali resno. Vseeno pa judovske religiozne pesmi (*pijutim*), zlasti tiste, ki jih je napisal mainški rabin Gerschom Ben Jehuda, dopuščajo sklep, da so jude takrat preganjali in jih prisilno spreobračali. ¹⁵⁸ Časovno je dogodkom v Mainzu blizu podobno dogajanje v Limogesu, kjer je po navedbah *Historiae Ademarja* iz Chabannesa škof Alduin leta 1010 odredil, da morajo vsi judje sprejeti krščansko vero ali pa zapustiti mesto. En mesec so potekali misijonski pogovori, toda spreobrnilo se je samo trije ali štiri judje. ¹⁵⁹ Po tem poročilu preide Ademar k uničenju Kristusovega groba in h kalifovemu preganjanju kristjanov, krivdo za to pa pripiše judom. Neposredno zvezo med

¹⁵⁴ Lotter, Anfänge, str. 15 in nasl. z op. 47: *...utrum melius sit eos sacrae religioni subiugare an de civitatibus vestris expellere.*

¹⁵⁵ Irving A. Agus, *Urban civilization in Pre-Crusade Europe*, 1968, str. 32–43; H.–G. v. Mutius, *Rechtsentscheide rheinischer Rabbinen vor dem ersten Kreuzzug*, 1984, str. 21; 55 in nasl.; 150.

¹⁵⁶ R. Landes, *The Massacres of 1010: On the Origins of popular Anti-Jewish Violence in Western Europe*, v: *From Witness to Witchcraft (Wolfenbütteler Mittelalter-Studien 11)*, 1996, str. 79–112

¹⁵⁷ Ann. Quedlinburg., A. 1012, ur. G. H. Pertz, *MG SS 3*, 1839, str. 89: *Expulsio Iudaeorum facta est a rege in Mogontia, sed et quorundam haereticorum refutata est insania.*; o tem F. Lotter, *Die Vertreibung der Juden aus Mainz 1012 und der antijüdische Traktat des Hofgeistlichen Heinrich*, v: *Judenvertreibungen in Mittelalter und früher Neuzeit (Forschungen zur Geschichte der Juden, A9)*, 1999, str. 44–53, tukaj zlasti str. 37–40.

¹⁵⁸ Hirschhorn, *Tora* (kot zgoraj op. 142), zlasti str. 261; 267; 299; 303; 313 in nasl.

¹⁵⁹ Ademar, *Historiae*, 3,47; ur. G. H. Pertz, *MG SS 4*, 1841, str. 136 in nasl.: *Hilduinus episcopus Iudeos Lemo-vicae ad baptismus compulit, lege prolata, ut aut Christiani essent aut de civitate recederent...*

preganjanjem judov in dogodki v Palestini nekoliko pozneje, leta 1044, v svoji *Historiae* prikaže Rodulfus Glaber. Po njegovih navedbah so judje iz Orléansa kalifa pregovorili k temu, da je uničil cerkev Božjega groba, kristjani pa so nato sklenili, da bodo jude pregnali iz svojih mest, če se ne bodo spreobrnili in opustili svojih verskih obredov. Veliko judov naj bi tako ali drugače ubili kristjani, nekaj se jih je pobilo tudi med seboj, ostali pa so se iz strahu pred smrtjo dali krstiti, vendar so se pozneje vsi vrnil k svoji stari veri.¹⁶⁰ Vprašanje, koliko je v tem poročilu pretiravanja, ostaja odprto, vsekakor pa so v njem že opisani vzorci vedenja, ki so dobro dokumentirani za preganjanje v času prve križarske vojne in s katerimi se v stoletjih poprej še nismo srečali. Zaradi tega je malo verjetno, da so te zgodbe, ki se navezujejo na Al Hakimovo preganjanje, izmišljene, čeprav so jih ljudje skozi ustno izročilo verjetno priredili. Pri tem je pomemben podatek, da tudi francoski poročevalci navajajo, da se je preganjanje judov hitro zaključilo.

Tako kot zgoraj opisane dogodke naj bi bilo tudi prisilno pokristjanjevanje in izganjanje judov iz Mainza mogoče pojasniti z dogodki v Palestini. Vendar pa obstajajo tudi drugi razlogi, ki so morda že pred izdajo edikta o pregonu okrepili kraljev odklonilen odnos do judov. Tako je na primer Wecelein, duhovnik vojvode Konrada I. s Koroške, ki je imel na območju Wormsa bogate alodije, v letih 1006/1007 prestopil v judovstvo in v enem (ali več?) poznejših pismih napadel krščanski nauk, kar je kralja Henrika skrajno razjezilo. Kralj je zatem dvornemu duhovniku Henriku – morda istoimenskemu poznejšemu *cancellariusu*, parmskemu škofu ter tesnemu zaupniku kralja in poznejšega cesarja (kronanje leta 1014) – naročil, naj ovrže apostatove teze. Henrik je nato napisal traktat o Jezusovem rojstvu, ki deluje bolj kot kakšna misijonska pridiga za jude.¹⁶¹ Čisto možno je, da se je prav zaradi Wecelelinovih stikov z Mainzem in s tamkajšnjimi judovskimi učenjaki – morda ne povsem neupravičeno – porodil očitek, da so bili za Wecelelinovo odvrnitev od krščanske vere krivi mainški judje. Približno sočasno bi jezo kralja Henrika nad judi lahko okrepilo tudi dejstvo, da je meišenški mejni grof leta 1009 povzročil zgražanje, ko je podložnike, ki si jih je v številnih fajdah pridobil od svojih nasprotnikov, prodal judom. Ker so bili med temi podložniki tudi kristjani, je tako kršil sklep cerkvenega sodišča iz leta 1006, v katerem je Henrik, sklicujoč se na cerkveno pravo in papeževo pooblastilo, strogo prepovedal prodajo kristjanov poganom, s čimer so bili verjetno mišljeni vsi nekristjani.¹⁶² Sklicevanje na kanonsko pravo je Henrika med drugim verjetno pripravilo tudi do tega, da je dekret o spreobračanju in izgonu judov zelo kmalu spet preklical. Zaradi dviga duhovne in posvetne izobrazbe ter vedno večjega pomena cerkvenega prava so prisilne spreobrnitve in izgoni, kot so jih do takrat prakticirali, vse bolj izgubljali svoj temelj.

Nekaj let zatem ko je bila judovsko-krščanska sloga skaljena (med drugim zaradi dogodkov v Mainzu), je oblikovanje novega cerkvenega prava o judih z dekretom Burkharda iz Wormsa (1000–1025) doseglo novo stopnjo razvoja, ki že napoveduje pravni zbirki Iva iz Chartresa (1090–1116) in (še bolj) Gracijana (okoli leta 1142), katerih jedro predstavlja pravo to na novo oblikovano pravo.¹⁶³ Od skupno 23 Burkhardovih določb o judih (iz 22 kanonov) jih je 12 (11) zbranih v 4. knjigi o zakramentu krsta, medtem ko ostale najdemo v drugih knjigah. V njih so uporabljeni najrazličnejši viri; približno polovico (11) Burchardovih kanonov o judih predstavljajo odločbe galsko-frankovskih sinod in 4. koncila v Toledu, nadaljnjih pet kanonov pa cerkvenopravna zbirka Regina iz Prüma *De synodalibus causis*. S tem se vidno

¹⁶⁰ Rodulfus Glaber, *Historiae*, 3,24 in nasl., ur. N. Bulst, 1989, str. 132–136. Glede verodostojnosti besedil gl. Landes, *Massacres*, zlasti str. 81–88.

¹⁶¹ S. Lotter, *Vertreibung*, str. 53–74: *Sermo de temporalis Christi nativitate cum Iudaeo*.

¹⁶² Thietmar, *Chronicon* 6,28; 54, ur. R. Holzmann, SSRG ns. 9, 1935, str. 308; 340.

¹⁶³ Linder II, 130, [1145–1192], str. 633–638 (samo 18 mest v besedilu), gl. ob tem spodaj Prilogo 5.

razlikujejo tako od rimskega prava (ohranjeno je le še eno določilo iz *Breviarium Alarici*) kot tudi od privilegijev Ludvika Pobožnega, kljub temu pa je v njih razmerje med pravno zaščito (4) in razmeroma naklonjeno obravnavo vprašanje judovskega misijona (10) na eni strani ter prepovedmi osebnih stikov in prozelitizma z apostazijo (10) ter zmanjševanja pravic (2) na drugi strani dokaj uravnoteženo. Z utemeljitvijo, da se bodo judje ob koncu sveta spreobrnil, je določeno, da jih je treba tolerirati ter jim jamčiti življenje in svobodno opravljanje njihovih verskih obredov. A čeprav Burkhard pristane na to, da judovske podložnike, ki so se pripravljali krstiti, izpustijo oziroma odkupijo, pa ločitev v primeru, ko se spreobrne samo en zakonski partner, zavrne. Burkhard sicer prevzame diskriminirajoče kanone 4. koncila v Toledu, vendar pa izrecno zapiše, da se krščansko vzgajajo zgolj krščeni otroci (c. 60). V obrobni opombi Burkhard seveda jude navede kot zgled sokrivde pri napeljevanju k umoru, drugače pa vključi samo prepoved imenovanja judov za upravnike posesti.

Kar zadeva cerkveno pravo, je očitno, da se je položaj judov od časa koncila v Meauxu/Parizu izboljšal, v posvetnem pravu pa pride s tem, ko Henrik IV. leta 1090 prevzame in izpopolni karolinške privilegije, do resničnega preobrata, ki odnos vladarjev do judov vse do poznega srednjega veka postavi na temelj (pravnih) prednosti in olajšav.¹⁶⁴ Henrik v celoti prevzame določila za zaščito življenja, telesa, posesti in trgovske dejavnosti ter določila glede najemniških delavcev in delavk. Prepoved kupovanja krščanskih nesvobodnikov znova omili s prepovedjo prakse, da nekrščanske služabnike, ki so v lasti judov, krstijo in jih na ta način odvzamejo gospodarjem. To dopolni še s prepovedjo ugrabljanja in pokristjanjevanja judovskih otrok. Poleg tega željo judov po krstu podvrže tridnevni preizkušnji in jo skušal udušiti z določilom, da jud s krstom izgubi pravico do dediščine. Predpisi o pravnem postopku deloma presežejo karolinško določilo o obojestranskem pričevanju z zapriseženimi pomočniki iz obeh verskih skupnosti, saj judom pri internih sporih izrecno priznavajo njihovo lastno sodno oblast, poleg tega pa vpeljejo talmudsko pravo o zaščiti trga, se pravi obvezo o poplačilu ukradenega blaga.¹⁶⁵ Z naštetimi določili sta cerkveno in posvetno judovsko pravo ob izteku zgodnjega srednjega veka dosegla za jude najugodnejše stanje; s pravico do privilegijev, ki je kmalu prerasla v cesarsko pravo, je to stanje zasenčilo določila rimskega prava. A medtem ko se je v dvornih, plemiških in visokih cerkvenih krogih v odnosih z judi uveljavil predvsem pavlinsko-avguštinski nauk, so – zlasti v biblični eksegezi in v protijudovskih traktatih – še naprej gojili tudi teologijo prekletstva. Njihovo sovraštvo je bilo seveda v prvi vrsti usmerjeno k judom iz Nove zaveze in drugega tempeljskega obdobja, vendar pa se je podoba judov, ki so jo tu širili, vse bolj prenašala tudi na jude iz vsakokratne sedanjosti. Na žalost naj bi se zgoraj opisani pravni red zaradi neizoblikovane organizacije upravljanja cesarstva zelo kmalu izkazal za prešibkega, da bi se v zgodnjem obdobju križarskih vojn lahko uprl ljudskim množicam, ki so jih od zunaj podžigali fanatični pridigarji.

Nesreče v obdobju med letoma 1008 in 1013 so že naznanile razvoj, ki je v grozljivih pokolih med prvo križarsko vojno dosegel svoj prvi vrhunec. Čeprav naj bi bili pregoni iz prve križarske vojne zgolj epizoda in se je nekaj časa zdelo, da so se odnosi med kristjani in judi spet normalizirali, se je teologija prekletstva preobrazila v usodne obtožbe o krvoželjnosti judov, ki jih je širila vulgarna teologija in ki so vodile v krvave pregone 13./14. stoletja s tisoče žrtvami. V primerjavi s temi krvavimi pregoni v visokem in poznem srednjem veku se krize v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku ne zdijo več tako grozne. Vseeno pa celo strašne katastrofe v krščansko-judovskih odnosih v poznem srednjem veku niso povsem uničile v pozni antiki postavljenih temeljev rimskopravnega sprejemanja in priznavanja judov kot

¹⁶⁴ Gl. o tem spodaj Prilogo 6.

¹⁶⁵ Gl. o tem Lotter, *Talmudisches Recht* (kot zgoraj op. 143).

sodržavljano; prav nasprotno – s tem ko so imeli juristi vedno več znanja o pravnem redu, se je v poznem srednjem in zgodnjem novem veku kanonsko pravo razvijalo naprej, obenem pa se je znova razmahnilo tudi rimsko pravo.

* * *

Na splošno lahko ugotovimo, da so bile prisilne spreobrnitve in množični pregoni v poznoantičnem Sredozemlju ter v zgodnjerednjeveški Franciji in (še bolj) Italiji kljub ponavljajočim se pobudam cerkve in kraljevim ukazom o krstu obrobni pojavi, ki so jih tako v izročilu kot v zgodovinopisju intenzivneje izpostavljali kot dogodke, ki so odstopali od običajnega stanja. Toda to so konec koncev posledice cerkvenega antijudaizma, ki je trajal že od začetkov krščanstva, in teologije prekletstva, vendar pa se skozi ves zgodnji srednji vek kažejo kot prehodne in navadno lokalno omejene motnje stanja, ki so ga urejali rimsko in cerkveno pravo (slednje se je zgledovalo po prvem in se stalno razvijalo) ter nespremenljiv in nedvoumen odnos papeža kot najvišje instance. Toda prisilne spreobrnitve in pregoni v tem dolgem obdobju niso mogli zaustaviti, kaj šele preprečiti naraščanja judovskega prebivalstva ter nadaljnjega širjenja judovske poselitve na sever Francije in pozneje v vzhodnofrankovsko–nemško cesarstvo. Trgovanje z oddaljenimi deželami, s katerim so se od 5./6. stoletja v veliki meri ukvarjali judje, je to širjenje spodbujalo in predstavljalo njegov temelj.

Evropski judje srednjega veka torej izvirajo iz judovskega prebivalstva Zahodnega rimskega cesarstva. Vzrok za nesorazmerno veliko rast judovskega prebivalstva je poleg naravnega prirastka in zgodnjih zakonskih zvez tudi prozelitizem; pri tem je zlasti pomembno zaposlovanje nesvobodnih hlapcev in dekel, ki so živeli v judovskih družinah in ki so jih pogosto spreobračali v judovstvo. Nikoli zaključeni boj cerkve proti judovskemu prozelitizmu je bil dolgo časa večinoma neuspešen. Tako je postopno naraščanje judovskega prebivalstva vedno znova nadomestilo izgube zaradi prostovoljnih ali prisilnih spreobrnitev v krščanstvo. Kljub zvezam z judovskimi središči ter s krogi učenjakov v Mezopotamiji in Palestini, ki so se ohranile do 11. stoletja, močnejšega priliva priseljencev iz Orienta za srednji vek – z izjemo islamske Španije – ni mogoče dokazati in tudi ni verjeten.

Priloga 1

Judje v poznorimskem cesarskem pravu do leta 438, kategorije v <i>Codex Theodosianus</i>, <i>Novellae</i>, <i>Constitutiones Sirmondianae</i> in <i>Codex Iustinianus</i> (1)				
Št.	Mesto	Dat.	CI	Vsebina
Ia. Privilegiji (3/8)				
3	16,8,2	330	–	Predstavniki judovskih skupnosti so oproščeni bremena članstva v kuriji
4	16,8,4	330	–	Nosilci dostojanstev v sinagogi so oproščeni bremena članstva v kuriji
11	7,8,2	368/73	1,9,4	Nastanitev vojakov v sinagogah je prepovedana
17	13,5,18	390	–	Judje so oproščeni služenja pri ladijskem prevozu
18	16,8,8	392	–	Priznано je izobčenje iz skupnosti (izključitev)
20	16,8,10	396	1,9,9	Judje smejo svobodno določati cene blaga
24	16,8,13	397	–	Potrjeno je, da so judje oproščeni bremena članstva v kuriji
25	2,1,10	398	1,9,8	Rimsko pravo za jude; lastno sodišče v primeru sporazuma
29	16,8,15	404	–	Potrjeni so privilegiji za patriarhe (voditelje judovskih skupnosti)
31	16,8,17	404	–	Znova je dovoljen davek za patriarhe
37	2,8,26	412	1,9,13	Sabat in judovski prazniki so uradnih dejanj oziroma poslov prosti dnevi
38	8,8,8			
Ib. Pravno varstvo (0/15)				
19	16,8,9	393	–	Zaščita sinagog in svobodnega opravljanja verskih obredov
21	16,8,11	396	–	Žalitev patriarhov je kazniva
22	9,45,2	397	1,12,1	Judje se zaradi obtožbe in dolgov ne krstijo
23	16,8,12	397	–	Prepoved dotikanja judov in sinagog
25	2,1,10	398	1,9,8	Judje so podrejeni rimskemu pravu
39	16,8,20	412	–	Zaščita sinagog in svobodnega opravljanja verskih obredov
41	16,9,3	415	–	Judom je dovoljeno imeti krščanske sužnje
42	16,8,23	416	–	Lažne konverzije se smejo razveljaviti
43	16,9,4	417	(1,10,1)	Judom je dovoljeno imeti krščanske sužnje
45	16,8,21	420	1,9,14	Zaščita sinagog in hiš, zaščita pravnega reda v odnosu do judov
46	16,8,25	423	–	Zaščita in jamstvo posesti sinagog, nadomestilo za oropano blago
47	16,8,26	423	(1,9,16)	Zaščita judov in sinagog
49	16,8,27	423	–	Zaščita sinagog, dovoljena so popravila
50	16,10,24	423	1,11,6	Prepoved dotikanja judov, večkratno nadomestilo za oropano blago
54	16,8,28	426	gl. 1,5,13	Delno razdedinjenje konvertitov v primeru zločina proti zapustniku
II. Izenačenje in ohranjanje pravic (3/13)				
1	16,8,3	321	–	Judje morajo sodelovati v kuriji; dva/trije so oproščeni
2	16,8,1	329	1,9,3	Preganjanje konvertitov je treba kaznovati
5	Sirm. 4	335	–	Preganjanje konvertitov je treba kaznovati
7	16,8,5			
12	12,1,99	383	1,9,5	Judje niso oproščeni bremena članstva v kuriji
CI	–	392	1,9,7	Zakonske zveze se ne sklepajo po judovskem pravu; poligamija je prepovedana
26a	12,1,158	398	(10,32,49)	Poudarjeno je, da morajo judje – v nasprotju z določili v Vzhodnem Rimu – služiti v kuriji

26b	12,1,157	398	10,32,49	Obveznost članstva v kuriji za pripadnike drugih ver
28	12,1,165	399	1,9,10	Judje morajo sodelovati v kuriji
33	16,8,18	408	1,9,11	Prepoved žalitve Kristusa med usmrtnitvijo Hamana pri purimskih uprizoritvah
34	16,5,44	408	–	Judje se ne smejo norčevati iz krščanstva in ne smejo ovirati verskih obredov
35a	Sirm. 14	409	–	Če judje kalijo mir, je malomarnim dostojanstvenikom zagrožena kazen
35b	16,5,46			
40	16,8,22	415	1,9,15	Sodni proces med judom in kristjanom mora potekati pred državnim sodiščem
46	16,8,24	418	–	Judje imajo pravico do advokature in delovanja v kuriji
45	16,8,21	420	1,9,14	Ohranjanje pravnega reda; svarilo pred žalitvijo krščanskih verskih obredov
51	15,5,5	425	3,12,6	Judje morajo spoštovati krščanske praznike
56	Nov. 3,6	438	1,5,7	Judje morajo sodelovati v kuriji
III. Odvzem pravic (1/13)				
9	16,9,2	339	1,10,1	Judom je prepovedano kupovati nejudovske sužnje
27	16,8,14	399	–	Prepoved plačevanja davkov za patriarhe
30	16,8,16	404	–	Judje niso več vključeni v oddelke cesarskih agentov (policija, sli)
33	16,8,18	408	1,9,11	Za zasmehovanje Kristusa je zagrožen odvzem privilegijev
35a	Sirm. 14	409	–	Judovski zakoni so potrjeni; malomarne dostojanstvenike je treba kaznovati
35b	16,5,46			
40	16,8,22	415	1,9,15	Judovski patriarh izgubi najvišje dostojanstvo (<i>illustris</i>); prepoved gradnje novih sinagog, sojenja kristjanom, posedovanja krščanskih sužnjev
43	16,9,4	417	1,10,1	Prepovedano je kupovati krščanske sužnje, vendar pa jih je dovoljeno imeti
44	16,8,24	418	–	Izključitev iz vojaške službe, prepoved vključevanja novih judov v državne službe
46	16,8,25	423	–	Prepoved gradnje novih sinagog
48	16,9,5	423	–	Judom je prepovedano kupovati krščanske sužnje
49	16,8,27	423	–	Prepovedi so potrjene, zlasti glede nove gradnje sinagog
52	Sirm. 6	425	–	Za jude ni državne in vojaške službe ter procesnega prava
55	16,8,29	429	1,9,17	Nekdanji davki za patriarhe gredo zdaj v državno blagajno
56	3. Nov., 2 in sl.; 5	438	1,9,18	Prepoved opravljanja dostojanstev, sodne oblasti in gradnje novih sinagog
IV. Prepoved prozelitizma (5/12)				
2	16,8,1	329	1,9,3	Prozelitizem je prepovedan, za apostazijo je zagrožena kazen
5	Sirm. 4	335	gl. 1,10,1	Nejudovske sužnje je pri obrezovanju treba osvoboditi
6	16,9,1			
8	16,8,6	339	–	Krščanske ženske se za prozelitizem sme kaznovati s smrtjo
9	16,9,2	339	1,10,1	Prepoved kupovanja nejudovskih sužnjev; obrezovanje se sme kaznovati s smrtjo
10	16,8,7	353	1,7,1	Apostate je treba razlastiti
13	16,7,3	383	1,7,27	Prozelitizem je treba kaznovati strožje kot apostazijo, apostati (in tisti, ki živijo po judovskih običajih?) izgubijo pravico, da dediščino zapustijo po svoji volji
14	3,1,5	384	–	Judom je prepovedano kupovati krščanske sužnje, prepovedan je tudi prozelitizem; kristjane in spreobrnjene sužnje je treba odkupiti

15	3,7,2	388	1,9,6	Kazen za mešani zakon in prešuštvo
16	9,7,5	388	9,1,31; 16,8	
31a	Sirm. 12	407	prim. 1,9,12	Razlastitev (verskih) objektov skupine <i>caelicoli</i>
31b	16,5,43			
36	16,8,19	409	1,9,12; 12,21,	Kazen za prozelitizem kot pri zločinu proti cesarskemu veličanstvu; pripadniki skupine <i>caelicolae</i> in heretiki imajo eno leto časa, da prestopijo v pravoverno krščanstvo
40	16,8,22	415	1,9,15	Prepoved posedovanja krščanskih sužnje, obrezovanja nejudovskih sužnjev in klientov prostitutk
41	16,9,3	415	–	Prepoved prozelitizma pri sužnjih
43	16,9,4	417	1,10,1	Prepoved kupovanja krščanskih sužnje; obrezovanje se sme kaznovati s smrtjo
47	16,8,26	423	1,9,16	Prepoved obrezovanja nejudov
53	16,7,7	426	1,7,4	Apostati izgubijo pravico do tožbe, pričevanja in darovanja
56	Nov. 3,4	438	1,9,18; 1,7,5	Prozelitizem se kaznuje s smrtno kaznijo in konfiskacijo

Priloga 2

Kanoni o judih z galskih in frankovskih sinod do leta 653: teme				
Št.	Kraj	Kanon	Datum	Vsebina
Mešani zakoni				
5	Orléans II	c. 19	533	Mešani zakoni so prepovedani; grožnja z izobčenjem
6	Clermont	c. 6	535	Mešani zakoni in spolno občevanje z judinjami so prepovedani; grožnja z izobčenjem
8	Orléans III	c. 14	538	Prepoved mešanih zakonov
12	Orléans IV	c. 31	541	Krščansko sužnjo je prepovedano poročiti z judom
Prepoved stikov				
1	Vannes	c. 12	461/91	Prepovedano se je udeležiti judovskih obedov, ker so za jude krščanske jedi nečiste
3	Agde	c. 40	506	kot 1
4	Epaon	c. 15	517	Prepovedano se je udeležiti judovskih obedov
8	Orléans III	c. 14	538	Skupni obedi so prepovedani; grožnja z izobčenjem
14	Mâcon	c. 2	583	Prepovedano je preveč zapuno občevanje judov z nunami
17		c. 15		Judovskih obedov se je prepovedano udeležiti; grožnja z izobčenjem
25	Clichy	c. 13	626/7	Prepoved udeležbe pri judovskih obedih
Kupovanje in posedovanje krščanskih sužnjev ter njihova pravica do zatočišča				
	Orléans I	c. 3	511	Sužnja, ki išče zatočišče, je treba izročiti gospodarju, potem ko ta priseže, da ga ne bo kaznoval
8	Orléans III	c. 14	538	Tudi krščanske sužnje, ki iščejo zatočišče, je treba izročiti judovskim gospodarjem, ko ti prisežejo, da jih ne bodo kaznovali; če gospodarji z njimi ravnajo protizakonito, jih je treba odkupiti
11	Orléans IV	c. 30	541	Krščanskim sužnjem, ki pobegnejo, je treba nuditi zatočišče in jih za primerno ceno odkupiti od judovskega gospodarja
12		c. 31		Prepoved spreobračanja krščanskih sužnjev k judovstvu; kazen za spreobračanje je izguba sužnjev
13	Orléans V	c. 22	549	<i>Pravica do zatočišča se omeji; sužnji se morajo vrniti v službo k svojemu gospodarju, tudi če je ta drugačne veroizpovedi, in sicer po tem, ko krščanski porok priseže, da suženj ne bo kaznovan*</i>

18	Mâcon	c. 16	581/3	Krščanski sužnji se od judov odkupijo za 12 solidov
19		c. 17		Če jud spreobrne krščanske sužnje, je kaznovan z izgubo sužnjev in z zakonsko določeno pokoro
25	Clichy	c. 13	626/7	Prepoved prodaje sužnjev judom
26	Chalon-sur-Saône	c. 9	647/53	Prepoved prodaje sužnjev v judovsko suženjstvo zunaj meja dežele
Prepoved prevzemanja dostojanstev in druge oblike diskriminacije				
7	Clermont	c. 9	535	Judje ne smejo biti sodniki ali mitničarji
9	Orléans III	c. 31	538	Ob nedeljah je prepovedano izvajati judovske običaje in delati na polju
10		c. 33		Za veliko noč judje 4 dni ne smejo v javnost
15	Mâcon	c. 13	583	kot 7
16		c. 14		Za veliko noč judje 4 dni ne smejo v javnost
20		c. 4		Nedeljsko delo je prepovedano tudi za jude
21	Narbonne	c. 9	589	Judom je prepovedano peti psalme pri pogrebnem sprevedu; kazen: 6 unč
22		c. 14		Tudi judom je prepovedano hoditi k vedeževalcem; kazen: 6 unč
23	Pariz	I, c. 17	614	Judje ne smejo zasedati položajev, ki so nadrejeni kristjanom
24		II, c. 10		Judje ne smejo zasedati položajev, ki so nadrejeni kristjanom; kazen po kanonskem pravu
25	Clichy	c. 13	626/7	Prepoved opravljanja javnih funkcij
Širjenje krščanske vere				
2	Agde	c. 34	506	Za jude je predpisan 8–mesečni katehumenat (priprava na krst), saj je treba upoštevati možnost vrnitve k judovstvu; samo v primeru življenjske nevarnosti se krst opravi takoj

* Kanoni, ki jude zadevajo samo posredno, so navedeni v kurzivi.

Priloga 3

Poznokarolinška poglavja o judih pri Floru, Amulonu in na koncilu v Meauxu/Parizu						
Št.	Ago.	Flo.	Amu.	M./P.	Izvor	Vsebina
Prepoved stikov						
1	c. 2	–	c. 52	–	Fortunat. V. Hilar. c. 3	Prepoved skupnih obedov in izmenjave pozdravov
3	c. 4	4	c. 55	c. 73	C. Epao. c. 15	Prepoved skupnega obeda: grožnja s kaznijo
4	c. 5	5	c. 56	c. 73	C. Agath. c. 40	Prepoved skupnega obeda z duhovščino in laiki
8	c. 6	10a	c. 57	c. 73	C. Matic. c. 15	Prepoved skupnega obeda; grožnja s kaznijo
11	c. 8	1	c. 58	c. 73	C. Laod. c. 37	Prepoved sprejemanja daril in prepoved praznovanj
12	c. 8	2	c. 58	c. 73	C. Laod. c. 38	Prepoved sprejemanja judovskega nekvašenega kruha in prepoved sodelovanja pri judovskih verskih obredih
13	c. 8	3	c. 58	c. 73	C. Arvern. c. 6	Prepoved mešanih zakonov; grožnja z izobčenjem
14	c. 9	–	c. 6	c. 73	Euseb. HE 4,14	Občevanje z neverniki je treba odkloniti

Diskriminacija						
2	c. 2	–	c. 53	–	Paulin. V. Ambr. c. 22 in sl.	Za uničenje sinagog se ne plača odškodnina
5	c. 6	6	c. 57	c. 73	C. Matic. c. 13	Judje ne smejo biti sodniki in mitničarji
6	c. 6	7/8	c. 57	c. 73	C. Matic. c. 14	Judom je za veliko noč prepovedan izhod
7	c. 6	9	c. 57	c. 73	C. Matic. c. 14	Judje morajo duhovnikom izkazovati spoštovanje
10	c. 7	11	c. 58	c. 73	C. Aurel. 3, c. 33	Judom je za veliko noč prepovedan izhod
15	–	–	c. 47	c. 73	Sirm. 6	Prepoved opravljanja javnih funkcij zaradi nevarnosti prozelitizma
16	–	–	c. 47	c. 73	Brev., Nov. Th. III, 2*	Prepoved opravljanja javnih funkcij
17	–	–	c. 47	–	Brev., Nov. Th. III, 7*	Judje ne smejo biti ječarji
18	–	–	c. 47	c. 73	Brev., Nov. Th. III, 3,Int.	Prepovedano je graditi nove sinagoge, dovoljeno pa je obnavljati stare
19	–	–	c. 47	c. 73	Brev., Nov. Th. III, 4,(Int.)	Prepoved opravljanja javnih funkcij
20	–	–	c. 47	c. 73	Brev., Nov. Th. III, 5*	Častna funkcija ne ščiti pred (smrtno) kaznijo
2	c. 6	–	c. 49	c. 73	Childebert Edict.	Judom je za veliko noč prepovedan izhod
Nesvobodniki/Sluge						
9	c. 6	10b	c. 57	c. 73	Conc. Matic. c. 16	Kristjan ne služi judom
21	–	–	c. 48	c. 73	Brev. 16,4,1, Int.	Sužnje, ki so jih judje obrezali, je treba osvoboditi
25	–	–	c. 50	c. 73	Greg. Reg. 9,215/17	Judom je prepovedano obdržati krščanske sužnje
26	–	–	–	c. 73	Greg. Reg. 9,104	Krščanske sužnje je treba v 40 dneh prodati
29	–	–	–	c. 76	Conc. Meaux/Paris	Krščanski in judovski trgovci smejo sužnje prodajati samo znotraj meja cesarstva
Prepoved prozelitizma in apostazije						
9	c. 6	10b	c. 57	c. 73	Matic. c. 16	Obrezovanje krščanskih nesvobodnikov je kaznivo
19	–	–	c. 47	c. 73	Brev. Nov. Th. III, 4, Int.	Razlastitev in smrtna kazen za prozelitizem
21	–	–	c. 48	c. 73	Brev., C. Th. 16,4,1,Int.	Sužnje, ki so bili obrezani, je treba osvoboditi
22	–	–	c. 48	–	Paul. Sent. 5,22,3 in sl.	Prepoved obrezovanja rimskih državljanov
28	–	–	–	c. 75	C. Tolet. 4, c. 60	Otroke judov (ki so se vrnili k svoji veri) je treba ločiti od staršev in jih vzgajati krščansko
31	–	13	–	–	C. Tolet. 4, c. 59b	Konvertite, ki so se vrnili k svoji veri, je treba kaznovati in jim odvzeti otroke
32	–	14	–	–	C. Tolet. 4, c. 57b	Tistim, ki so bili prisilno krščeni, ni dovoljeno, da se vrnejo k prejšnji veri
33	–	15	–	–	C. Tolet. 4, c. 62	Občevanje konvertitov z judi je treba kaznovati

Predpisi glede obnašanja kristjanov					
	–	–	c. 73	Conc. Meaux/Pariz	Knezi, duhovniki in laiki morajo upoštevati stare kanone in kraljeva pravna pravila
22	–	–	c. 49	Greg. Reg. 9, 228	Brezpogojno se je treba držati judovskih zakonov
28	–	12	–	C. Epao. c. 40	Škofje so odgovorni za to, da se zakoni upoštevajo
25	–	16	c. 74	C. Tolet. 4, c. 58	Izkazovanje protekcije judom in sprejemanje podkupnine se kaznujeta z ekskomunikacijo

Besedila: Agobard ep. Lugd., Ep. 8, De Iudaeorum superstitionibus. MG Epp. 5, str. 185–193; Florus von Lyon, De fugiendis contagiis Iudaeorum, ur. B. BLUMENKRANZ, RHDFÉ, ns. 33, 1955, str. 575–577; Amolo ep. Lugd., Contra Iudaeos, MPL 116, stolpci 141–184; Meld./Paris. A. 845/6, MG Cap. II, str. 416–421; LINDER, Legal sources, str. 539. * Poglavlja pri Nov. Th. III po Th. Mommsen/P. M. Meyer, CTh., Novellae, 1905, str. 7–9.

Priloga 4

Duhovnik Gerhard, kanonska pisna utemeljitev za nadškofa Friderika iz Mainza, 937					
Št.	Mesto	Izvor	Vsebina	Vir	
Zaščita judov (»Sicut Iudaeis«)					
1	c. 1/2, v. 6–81	Psevido Dionizij, <i>Ad Demophilum</i>	Nevedne moramo poučiti, ne pa mučiti, tako kot tudi slepim ne povzročamo bolečin, temveč jih vodimo za roko	– –	
2	c. 3, v. 82–103	Reg. Greg. 11,46 (45)*	Prisilni krst je prepovedan, škoduje dušam; spreobrnitev je treba doseči s pametno in prepričljivo pridigo	CTh 16,8,23	
3	c. 3, v. 103–07	Reg. Greg. 8,25	Kot se morajo judje držati tega, kar jim zakon dovoljuje, se jih pri tem, do česar imajo pravico, ne sme ovirati	CTh 16,8,21; 26; CI 1,9,14	
Kristjani ne smejo biti podrejeni judom					
4	c. 3, v. 112 in sl.; 121–24	Reg. Greg. 3,37	Krščanske sužnje, ki jih judje nezakonito kupijo in uporabijo pri svojem delu, je treba osvoboditi	CTh 16,9,2; CI 1,9,4; 13	
5	c. 3, v. 124–34	Reg. Greg. 4, 21 (skrajšano**)	Po zakonu je krščanske sužnje prepovedano pustiti judovski oblasti, zato jih je treba izpustiti	CI 1,10,2	
6	c. 4, v. 135–49	Reg. Greg. 7,21	Krščanske ujetnike, ki jih ni mogoče osvoboditi na legalen način, je treba odkupiti	kot 5	
7	c. 4, v. 149–58	Reg. Greg. 4,9	Sužnji, ki so v lasti judov in v cerkvi iščejo zatočišče, se ne izročijo gospodarjem, ampak se odkupijo	CTh 9,45,5; CI 1,12,2	
8	c. 4, v. 158–79	Reg. Greg. 6,29	Tudi poganski sužnji, ki so se pripravljani krstiti, se ob plačilu odškodnine odkupijo od judovskega gospodarja	kot 8	
9	c. 4, v. 179–200	Reg. Greg. 8,21	Judovski (samaritanski) gospodar v primeru, da se pozneje spreobrne, nima zakonite pravice do krščenega sužnja	CI 1,3,54,10	
11	c. 5, v. 213–18	Reg. Greg. 9,213/215	Judje ne smejo imeti krščanskih sužnjev, ampak jih morajo prodati ali osvoboditi	CI 1,10,2; 1,3,54, 8 in sl.	
12	c. 5, v. 219–25	Reg. Greg. 9,104	Judje morajo krščanske sužnje v roku 40 dni prodati	kot 11	
16	c. 6, v. 237–41	Sirm. 6	Judom in poganom je prepovedano urejati pravne zadeve in opravljati državne funkcije	CTh 16,8,22; 24; CI 1,9,18: 2,6,8	
17	c. 6, v. 241–48	Nov. Th. III, 2+Int.	Noben jud (kot sovražnik cesarja in zakonov) ne sme biti nosilec javne funkcije, dostojanstvenik ali varuh (<i>protector</i>)	Nov. Th. III	

18	c. 6, v. 248 in nasl.	Nov. Th. III,7	Judje ne smejo biti ječarji	Nov. Th. III
Diskriminacija				
4	c. 3, v. 108–13	Reg. Greg. 3,37	Judje ne smejo graditi novih sinagog	CTh 16,8,27
19	c. 6, v. 250–4	Nov. Th. III, 7+Int.	Judje ne smejo graditi novih sinagog, kazen: 50 funtov zlata; propadle sinagoge se smejo obnoviti	Nov. Th. 3
21	c. 6, v. 258 in nasl.	C. Matic., c. 14	Za veliko noč judje 4 dni ne smejo na cesto	Edikt Hildeberta I.
Prepoved obrezovanja, prozelitizma in apostazije				
10	c. 5, v. 201–13	Reg. Greg. 6,30	Tudi poganski sužnji po zakonu ne smejo biti obrezani; zagrožena je smrtna kazen	CTh 16,9,1; 2; CI 1,10,1
15	c. 6, v. 233–37	CTh 16,9,1,Int.	Če jud kupi in da obrezati krščanskega ali katerega drugega sužnja, se ta suženj osvobodí	CTh 16,9,1; 2; CI 1,10,1
20	c. 6, v. 254–58	Nov. Th. III, 4+Int.	Spreobrnitev nesvobodnih in svobodnih kristjanov v judovstvo se kaznuje z razlastitvijo in smrtno kaznijo	CTh 16,8,26; CI 1,7,5
Odnos kristjanov do judov				
6	c. 3, v. 113–21	Reg. Greg. 3,37	Prepovedana je protekcija judov zaradi podkupnine	CTh 16,5,46
13	c. 5, v. 225–27	Conc. Epao, c. 15	Laiki in duhovniki po zakonu ne smejo obedovati z judi	C. Illiber., c. 50; C. Venet., c. 12
14	c. 6, v. 231–33	<i>Pseudo Capitula</i> Karla Velikega	Knezi, duhovniki in laiki, moški in ženske morajo pri judih upoštevati kanonsko pravo in kraljeve zakone	(Conc. Meld./ Paris, c. 73

*Besedila 2–10 je Gerhard vzel iz Vita Gregorij I. (VG) Janeza Diakona, c. 42–48, MPL 75, stolpci 204–207, besedila 11–21 pa sinodalnim aktom iz Meauxa/Pariza, c. 73 in nasl.

** Pomensko spremenjena skrajšana verzija Reg. Greg. 4,21 je delo Janeza Diakona. Besedila po izdaji F. LOTTER, Der Brief des Priesters Gerhard an den Erzbischof Friedrich von Mainz, VuF, 17, 1975, str. 109–118; 2–21 tudi pri LINDER, Legal sources, str. 622–633.

Priloga 5

Burkhard iz Wormsa, poglavja o judih, kategorije (24+2)*				
Št.	Mesto	Vsebina	Izvor	Gracijan
I. Toleriranje, priznavanje, pravno varstvo (4)				
3	1,94,79	Prepoved uboja judov ali poganov iz lakomnosti	Regino, SC 2,5,25	–
14	4,91	Zagotovitev opravljanja verskih obredov; spreobrnitev z »mehkim«, prizanesljivim ravnanjem	Reg. Greg. 1,34	–
17	6,33	Za umor judov ali poganov se je treba spokoriti	C. Worms, A. 868, c. 3 (27)	D50, c. 40
23	20,97	Judje se bodo spreobrnilí ob koncu sveta	Greg. Mor. 35,14,27	–
II. Širjenje krščanske vere med judi, mešani zakoni, sužnji (8+2)				
4	3,28	Poganom, heretikom in judom je treba dovoliti, da prisluhnejo pridigi	Stat. Eccl. ant. 16	de cons. D1, c. 67
5	4,81	8–mesečni katehumenat za jude	C. Agat. c. 34	de cons. D4, c. 93
6a	4,82	Prisilne spreobrnitve so prepovedane	C. Tolet. 4, c. 57	D45, c. 5
10	4,86	Sužnje judovskih gospodarjev je treba ob spreobrnitvi osvoboditi	C. Tolet. 12, c. 9	D45, c. 17
11	4,87	Poganske sužnje judovskih gospodarjev je treba ob spreobrnitvi odkupiti	C. Aurel. 4, c. 30	–

12	4,88	Krščanske sužnje in za krst pripravljene sužnje judovskih gospodarjev je treba osvoboditi	C. Matic., c. 16	D54, c. 18
15	4,98	Zakonska zveza se po krstu partnerja ne sme razdreti	Innocent. I. Ep. ad Ruf.	D26, c. 3
21	19,43	Judi se po izpovedi in pokori oprost	Hraban. Poen. Her. c. 10	D50, c. 28
(24)	9,9	Veren zakonski partner ne sme zavreči nevernega	1. Cor. 7, 12 in nasl.	–
(25)	9,61	Neverna devica se po krstu ne sme odgnati	Coll. Hibern. 46,29	C28, q. 2, c. 1
III. Prozelitizem, apostazija, prepoved stikov (10)				
1	1,94,29	Nečistovanje z judi in pogani je prepovedano	Regino, SC. 2,5,29	–
2	1,94,41	Judje ne smejo kupovati, posedovati ali prodajati krščanskih nesvobodnikov	Regino, SC. 2,5,41	–
6b	4,82	Vrnitev prisilno krščenih nekristjanov k prejšnji veri je prepovedana	C. Tolet. 4, c. 57	D45, c. 5
7	4,83	Krščene otroke je treba ločiti od judovskih staršev in jih vzgajati krščansko	C. Tolet. 4, c. 60	C28, q. 1, c. 11
8	4,84	Konvertite je treba ločiti od judov po veri	C. Tolet. 4, c. 62	C28, q. 1, c. 12
9	4,85	Treba je preprečiti upadanje števila krščencev; obrezane otroke in sužnje je treba odvzeti staršem oz. gospodarjem	C. Tolet. 4, c. 59	de cons. D4, c. 94
13	4,90	Obrezane krščanske sužnje je treba osvoboditi	CTh 16,9,1, Int.	–
18	10,7	Prevzemanje judovskih navad in praznikov je prepovedano	Stat. Eccl. ant, 83	C26, q 5, c. 11
20	19,5,192	Skupni obedi z judi so prepovedani	prim. Regino, SC 1,304	–
22	19,132	Skupni obedi z judi so prepovedani	C. Elib., c. 50.	–
IV. Odvzem pravic in prekletstvo (2)				
16	6,31	Tisti, ki napeljujejo k umoru, nosijo enako krivdo kot judje	Regino, SC2, 49	de poen. D1, c. 23
19	15,31	Judje ne smejo biti upravniki posesti in nadrejeni kristjanom	Ben. Lev. 6,122, (C. Tolet. 12,9,19)	–

* LINDER, Legal sources, str. 633–638.

Priloga 6

Principi prava cesarskih privilegijev za jude od Karolingov do Staufovcev			
Št.	Ludvik Pobožni*	Henrik IV.**	Vsebina
Zaščita telesa, življenja, posesti in trgovske dejavnosti			
1	str. 333, v. 5 in nasl.; str. 336, v. 1–4.	str. 391, v. 5–13	Judom se na njihovo prošnjo nudi zaščito
2	str. 333, v. 6 in; str. 336, v. 4 in nasl.	str. 391, v. 14 in nasl.; str. 396, v. 5 in nasl.; 12 in nasl.	Cesar (oziroma škof) je najvišja pravna instanca za jude
3	str. 333, v. 4–8; str. 336, v. 5–8.	str. 391, v. 15 in nasl.; str. 396, v. 7 in nasl.	Noben cerkveni ali posvetni dostojanstvenik ne sme nad judi izvajati neposredne oblasti
4	– –	str. 396, v. 8; 10 in nasl.	Neposredno oblast sme nad judi izvajati le tisti, ki so ga judje sami izbrali in ki ga je imenoval cesar
5	str. 333, v. 10–12; str. 336, v. 8–12.	str. 392, v. 18 in nasl.; str. 396, v. 13–19	Jude je prepovedano iz nepomembnih razlogov strašiti s tem, da jim bo odvzeta dedna posest

6	str. 333, v. 15–17; str. 336, v. 17 in nasl.	str. 392, v. 25 in nasl.; str. 396, v. 20–25	Judje smejo znotraj cesarstva nemoteno trgovati
7	str. 333, v. 12–15; str. 336, v. 12–15.	str. 392, v. 30 in nasl.; str. 396 in nasl., v. 26 in nasl.; 82 in nasl.	Judje so oproščeni vseh mitnin in prisilnega dela
8	str. 333 in nasl., v. 18 in nasl.; str. 336, v. 18 in nasl.	str. 392 in nasl., v. 34; 73; str. 397, v. 32; 60	Judje smejo živeti po svojih zakonih
17	str. 334, v. 38–41; str. 336, v. 38–41.	(str. 393, v. 6 in nasl.) str. 397, v. 65 in nasl.	Kazen za umor ali napeljevanje k umoru juda je 10/12 funtov
Svobodni in nesvobodni nastavljeni			
9	str. 334, v. 18 in nasl.; str. 336, v. 19 in nasl..	str. 392, v. 49 in nasl.; str. 397, v. 46 in nasl.	Judje smejo zaposliti krščansko najemniško delovno silo (dekle, dojlje), vendar ne ob praznikih
10	str. 333, v. 19 in nasl.; str. 336, v. 20 in nasl.	– –	Judje smejo kupovati poganske sužnje in jih prodajati znotraj cesarstva
22	- -	str. 392, v. 50 in nasl.; str. 397, v. 49.	Judje ne smejo kupovati krščanskih nesvobodnikov
Širjenje krščanske vere			
11	str. 334, v. 25–36; str. 336, v. 22 in nasl.	str. 392, v. 36 in nasl.; str. 397, v. 41–45	Nekrščanski nesvobodniki se ne smejo krstiti; kazen: 3 funti srebra in osvoboditev nesvobodnikov
13	- -	str. 392, v. 36 in nasl.; str. 397, v. 34 in nasl.	Nihče ne sme judovskih otrok krstiti proti njihovi volji; kazen: 12 funtov zlata
14	- -	str. 392, v. 38–41; str. 397, v. 36–39;	Če se jud prostovoljno spreobrne, sledi 3-dnevni preizkus, s katerim se preveri, ali gre za pravo spreobrnitev
15	- -	str. 392, v. 41 in nasl.; str. 397, v. 39 in nasl.	S krstom jud izgubi pravico do dediščine
Pravni postopki			
13	str. 333 in nasl., v. 21–25; str. 336, v. 24–28.	– –	Kristjan toži juda s (trema) krščanskimi in (trema) judovs- kimi pričami
14	str. 334, v. 23 in nasl.; str. 336, v. 26 in nasl.	– –	Ko jud toži kristjana, mora najti krščanske priče
18	str. 334, v. 43 in nasl.; str. 336, v. 31; 42	str. 392, v. 54; 57 in nasl.	Judje prisežejo po lastnem pravu
19	- -	str. 397, v. 50–57.	Tako kot pri kristjanu tudi pri judu obtožbo ovržeta judovski in krščanski zapriseženi pomočnik
20	- -	str. 398, v. 75–79	Judje pri internih sporih uporabljajo svoje lastno sodstvo
21	str. 334, v. 41–44; str. 336, v. 41 in nasl.	str. 392, v. 55 in nasl.; str. 397, v. 58 in nasl.	Božja sodba z ognjem, vodo in bičanjem je prepovedana

23	- -	str. 392, v. 33 in nasl.; str. 397, v. 31 in nasl.	Zaščita trga po judovskem pravu: ukradeno blago se poravna le z zapriseženo kupnino
24	str. 336, v. 31–36	str. 398, v. 61 in nasl.; 79 in nasl.	Jud se lahko obrne na kralja in doseže odlog

* Ludvik Pobožni, Praeceptum Iudaeorum, Formulae 30, LINDER, Legal sources, str. 333 in nasl.; 31, str. 336 in nasl.

** Henrik IV., Judovski privilegij za Speyer, LINDER, Legal sources, str. 391 in nasl.; za Worms, prav tam, str. 396 in nasl.

Prevod iz nemščine
Anja Naglič

Zusammenfassung

Die Voraussetzungen christlich-jüdischer Koexistenz und deren Infragestellung durch Zwangsbekehrung und Vertreibung in Spätantike und Frühmittelalter

Friedrich Lotter

1. Die jüdisch-christliche Koexistenz in der christlichen Umwelt des Mittelalters ist keine Selbstverständlichkeit, ihre Krisen sind nicht nur aus unmittelbaren Ursachen und Anlässen zu erklären. Grundlegende Voraussetzung ist die von christlichen Kaisern der theodosianisch-valentinianischen Dynastie um die Wende des 4./5. Jhs. gegen anders gerichtete kirchliche Tendenzen durchgesetzte Duldung des Judentums als einzigem nichtchristlichen und nichtorthodoxen Glaubensbekenntnis.
2. Jüdische Kontinuität von der Antike zum Mittelalter ist im wesentlichen in Regionen vorauszusetzen, in denen die städtische Organisation die Stürme der Völkerwanderung überstanden hat, in Italien, Gallien-Frankenreich südlich der Loire und im unteren Rhoneraum und in den Küstengebieten Kataloniens und vermutlich Andalusiens.
3. Die eigentliche Existenzkrise des europäischen Judentums war die Epoche nach der Erhebung des Christentums zur Staatsreligion und der gleichzeitigen Unterdrückung aller heidnischen und nichtorthodoxen Bekenntnisse durch das Glaubensedikt des Theodosius I. um 380 und das 1. Konzil von Konstantinopel um 381. Diese Epoche ist bestimmt durch Zerstörung und Enteignung von Synagogen und Zwangsbekehrungen, gegen die sich kaiserliche Schutzdekrete richten.
4. Voraussetzung der Duldung des Judentums bis in Neuzeit ist das römische Recht, zunächst in Form des Codex Theodosianus. Auf Juden beziehen sich 56 Einzeltexthe, die aus 47 Edikten stammen. Diese Texte lassen sich grob in Privilegien (11), Schutzbestimmungen (15) und rechtswahrende oder – angleichende Vorschriften (16) einerseits, andererseits auf Rechtsminderung (14) und Verbot des Proselytismus (17) gerichtete Maßnahmen aufgliedern, d.h. 42 positiven stehen etwa 31 negative Rechtsbestimmungen gegenüber. Eine Beurteilung kann nicht, wie häufig geschehen, durch selektive Auswahl der negativen Züge, sondern nur in einem umfassendem Vergleich erfolgen. Trotz einer Anzahl restriktiver Bestimmungen hat römisches Recht in CTh und auch noch im CJ im Prinzip stabilisierend gewirkt und die jüdische Existenz abgesichert, obwohl diese durch andere außerrechtliche und pseudo-religiöse Impulse immer wieder gefährdet war.
5. Grundlage der kirchlichen Haltung ist ein theologischer Antijudaismus, der sich in verschiedenen Formen darstellt. Dabei steht die theologische Rechtfertigung jüdischer Existenz auf paulinisch-augustinischer Grundlage, wie sie vor allem auch von den Päpsten seit Gregor dem Großen um 600 vertreten wurde, einer Verdammungstheologie gegenüber, welche die Schuld der Juden am Tode Jesu für unverzeihbar hält. Gegenüber der Praxis der gutnachbarlichen und geschäftsmäßigen Kontakte von Juden und Christen konnte sich die Verdammungstheologie nur allmählich und letztlich erst im Spätmittelalter zeitweise durchsetzen.
6. Trotz erheblicher Verluste kann sich die jüdische Minderheit nach der Existenzkrise um die Wende des 4./5. Jhs. stabilisieren und findet in den germanischen Nachfolgestaaten in Italien und Gallien auf der Grundlage des römischen Rechts erträgliche Existenzbedingungen. Übergriffe wie noch

im 6./7. Jh. gelegentlich erfolgende Synagogenzerstörungen und Zwangsbekehrungen sind als vom Normalzustand abweichende Vorgänge in der Überlieferung überrepräsentiert und haben das allmähliche Wachstum und die neuerliche Ausbreitung jüdischer Niederlassungen in West- und Mitteleuropa nicht aufhalten können. Diese wurden durch den seit dem 5./6.Jh. nachgewiesenen jüdischen Fernhandel gefördert. Der nie endende Kampf der Kirche gegen jüdischen Proselytismus (Bekehrung zum Judentum) vor allem bei Haussklaven bzw. Bediensteten blieb lange weitgehend erfolglos. Zwar bestanden bis ins 11.Jh. Verbindungen zu den jüdischen Zentren in Mesopotamien und Palästina, doch ist ein nennenswerter Einwanderungsschub aus dem Orient im Mittelalter nicht nachweisbar und unwahrscheinlich.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

Peter Štih

Karantanci– zgodnj srednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom

UDK 949.712»05/08«

ŠTIH Peter, dr., red. univ. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000, Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Karantanci– zgodnj srednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 47–58, 63 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: Karantanci, etnogeneza, frankovsko–bavarski in avarski vplivi, integracija

Karantanci so bili zgodnj srednjeveško ljudstvo, ki je bilo opredeljeno kot slovansko. Začetki njihove politične organizacije in tudi njihove etnogeneze segajo v drugo četrtino 7. stoletja. Sprva so pri njih prevladovali vzhodni, avarski vplivi, kasneje, po politični podreditvi Bavarcem oz. Frankom, pa so se začeli po sredi 8. stoletja vedno bolj uveljavljati zahodni vplivi. Z odstavitvijo zadnjega kneza Karantancev 828 je bilo konec njihove državnosti, na propad pa je bila posledično obsojena tudi njihova etnična identiteta. Karantanija je bila kot grofija povsem integrirana v frankovsko državo in njen pravni red.

Avtorski izvleček

UDC 949.712»05/08«

ŠTIH Peter, Phd., Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000, Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

The Carantanians – Early Medieval People between the East and the West

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 47–58, 63 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key phrases: Carantanians, ethnogenesis, Frankish-Bavarian and Avar influences, integration

The Carantanians were a Slavic defined people living in the early Middle Ages. Their ethnogenesis, as well as the beginnings of their political organization, date from the second quarter of the 7th century. Initially affected by the Avar influences from the east, in mid-8th century Carantania became politically subjected to the Bavarians and the Franks respectively, which in turn brought about an increasing influence of the west. Deposition of the last Carantanian duke in 828 denoted the end of the Carantanian statehood, and, subsequently, Carantanian ethnic identity. As a margraviate of the Frankish empire, Carantania was fully integrated into the Frankish state and its juridical system.

Author's Abstract

9. marca 2006 je bil v veliki grbovni dvorani koroške deželne hiše v Celovcu predpremiero prikazan igrano–dokumentarni film o zgodovini knežjega kamna. Mesto za takšno prireditev ne bi moglo biti bolje izbrano, saj celovška deželna hiša, v kateri so nekdaj domovali koroški deželni stanovi, danes pa v njej zaseda koroški deželni zbor, na topljiv način reprezentira tako sedanjo koroško politično avtonomijo kot njeno deželno politično tradicijo. Najstarejši in hkrati najpomembnejši koroški spomenik oblasti in z njo zvezane državnosti, katerega začetki se upravičeno povezujejo z zgodnj srednjeveško kneževino Karantanijo, pa je seveda prav knežji kamen. Ta je bil po stoletju (1905–2005), ki ga je preživel v koroškem deželnem muzeju in po nekajmesečnem postanku v foyerju zgradbe koroške deželne vlade, sedaj znova postavljen v veliko grbovno dvorano celovške deželne hiše, kjer je med 1862, ko je bil prenešen s

* Prispevek je nekoliko razširjena in z znanstvenim apartatom dopolnjena slovenska verzija referata, ki ga je avtor imel na Urania–simpoziju »Die frühmittelalterlichen Völker Europas. Ihr Entstehen und Vergehen« v Grazu, 7. aprila 2006.

Krnskega gradu na Gosposvetskem polju, in 1905 enkrat že domoval. Tako kot v drugi polovici 19. stoletja, je tudi sedaj svoje mesto našel pod znamenito Fromillerjevo fresko iz srede 18. stoletja, ki prikazuje obred ustoličenja koroškega vojvode na knežjem kamnu.¹

Na predpremiери filma, ki si ga je širša javnost lahko ogledala 12. marca 2006 na avstrijski televiziji (ORF 2), je med prominentnimi udeleženci iz javnega življenja izstopal koroški deželni glavar Jörg Haider. Med drugim je naglasil, da bi tudi Avstrija lahko upodobila knežji kamen na svojih kovancih. »S tem bi bil ta pravni spomenik povezan z nacionalno zgodovino, h kateri v resnici spada.«² Misel je jasna: knežji kamen pripada nam, Avstrijcem.

Haiderjeva izjava in sploh vse dogajanje okrog knežjega kamna na Koroškem od njegovega predstavljanja do dokumentarnega filma, ni nič drugega, kot reakcija na slovensko odločitev, da bo knežji kamen od 1. 1. 2007, ko bo Slovenija prevzela Euro, krasil »slovensko« stran kovanca za dva centa. V slovenski zgodovinski zavesti, se pravi v slovenskem zgodovinskem imaginariju, predstavlja namreč Karantanija prvo državo Slovencev in sploh eno od najbolj svetlih točk v drugače bolj nesrečno percipirani nacionalni zgodovini. Posledično je knežji kamen razumljen kot simbol starodavne slovenske državnosti in kot eden najpomembnejših, če že ne kar najpomembnejši simbol slovenske zgodovine.³ Takšno percepcijo več kot odlično ilustrirajo freske v veliki avli slovenskega parlamenta (iz 1958), ki prikazujejo zgodovino Slovencev od naselitve do zmage socialistične revolucije in pa relief zahodnega portala ljubljanske stolnice (iz 1996), ki prikazuje cerkveno zgodovino Slovencev. Da je tako razumljena zgodovina tudi temeljni del slovenske nacionalne ideologije, kaže že dejstvo, da krasita navedeni umetniški deli dve zgradbi, ki simbolizirata najvišjo državno in cerkveno oblast v državi. In čeprav država in cerkev v sodobni slovenski zgodovini po 1945 nista hodili ravno z roko v roki, je vsaj v razumevanju najstarejše nacionalne zgodovine med njima obstajala točka konsenza. Obskurni kuriozum v tem kontekstu je, da je freske v takrat še socialističnem in enopartijskem parlamentu naslikal umetnik (Slavko Pengov), ki je bil pred drugo svetovno vojno najuspešnejši slovenski cerkveni freskant, po njej pa najuspešnejši predstavnik socrealizma.

Ta nekoliko daljši uvod je za našo temo pomemben vsaj iz dveh razlogov. Najprej zato, ker potrjuje že velikokrat opaženo dejstvo, da je aktualnost stare zgodovine odvisna od njenega modernega konteksta. Če tega ni, če stara zgodovina ni postala sodobna zgodovina oziroma celo del aktualne politike, potem v glavnem ne zanima nikogar. Tako je šele, kot je ugotovila predsednica Zgodovinskega društva za Koroško Claudia Fräss–Ehrfeld, »nesenzibilna slovenska uporaba simbola Koroške in Avstrije« zbudila pri nemško govorečemu delu Korošcev iz »trnjulčinega sna« zavest o pomenu Karantanije in knežjega kamna za Koroško.⁴ Če nič drugega, so mnogi na Koroškem šele zaradi slovenske namere po upodobitvi knežjega kamna dojeli, da ta spomenik ni identičen z vojvodskim stolom.

Drugi razlog, zakaj so peripetije okrog knežjega kamna aktualne za temo našega simpozija, pa je, da odlično ilustrirajo, kako moderne predstave opredeljujejo naš pogled na zgodovino in njeno razumevanje. Tako koroško–avstrijska kot slovenska stran razumeta knežji kamen skorajda izključno v nacionalnem kontekstu. Kot nekaj, kar pripada samo »nam« oziroma je del samo ene ali druge nacionalne zgodovine. Ideologija nacionalizma, ki je zaznamovala 19. stoletje nič manj kot industrijska revolucija, ima še danes gigantski vpliv na naše razumevanje zgodovine. Kombinacija romantične politične filozofije na eni strani ter zgodovinopisja in

¹ Gl. npr. Claudia Fräss–Ehrfeld, Der Fürstenstein, v: Geschichtsverein für Kärnten. Programm– erstes Halbjahr 2006, 61 sl.

² <http://www.ktn.gv.at/?siid=33&arid=2654> (marec 2006).

³ Gl. Peter Štih, Poglavlje iz nacionalizirane zgodovine ali O zgodnjerednjeveških začetkih zgodovine Slovencev, v: Mlinaričev zbornik 1, Studia historica Slovenica 5 (2005) 105 sl.

⁴ <http://www.ktn.gv.at/?siid=33&arid=2654> (marec 2006).

primerjalnega jezikoslovja na drugi, je pripeljala do pojmovanja, da so evropski narodi zelo stari in stabilni organizmi, ki svojo vitalnost in tako rekoč nesmrtnost izpričujejo s tem, da že tisočletje in več nespremenjeni kljubujejo viharjem zgodovine. Posledica takšnega pojmovanja je bila strahotna: zgodovini je bil nadet nacionalni korzet, ki jo je retrogradno preoblikoval po predstavah nacionalnih ideologij tako, da si zgodovine zunaj nacionalne uniformiranosti skorajda ne znamo predstavljati. A sodobne raziskave so jasno pokazale, da obstaja med zgodnjeresrednješkimi ljudstvi in modernimi narodi bolj navidezna kot dejanska kontinuiteta in da je etničnost v bistvu politična kategorija. Radikalno povedano: etnične identitete človek ne poseša z materinim mlekom, ampak je rezultat političnih procesov in kot taka podvržena stalnim spremembam. Pravzaprav je to zgodba brez konca in etnogeneze so zato vedno odprti procesi, ki se nikoli ne zaključijo, ampak zgolj neprestano transformirajo.⁵ Del te spreminjajoče se zgodbe so seveda tudi Karantanci, ki so bistveno zaznamovali zgodovino vzhodnoalpskega prostora v zgodnjem srednjem veku.

Herwig Wolfram je bil prvi, ki je pred več kot petindvajsetimi leti apliciral sodobna spoznanja etnogenetskih raziskav na karantanske razmere. Njegov komentar *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* iz 1979 zato lahko po pravici štejemo za paradigmatičnega in smer, ki jo je z njim začrtal, se je pokazala za zelo plodovito.⁶ Nenazadnje priča o tem tudi najnovejša in dosedaj najbolj obsežna monografija o Karantancih in Karantaniji, ki jo je pred nekaj leti objavil Hans–Dietrich Kahl.⁷ Ne glede na to, da so številne njegove teze zelo nekovencionalne in tudi sporne in da je marsikje zgodovinsko znanost prignal čez rob njenih spoznavnih zmožnosti, se vendarle tudi njegova obravnava giblje znotraj koordinatnega okvirja, ki ga je vzpostavil Wolframov komentar Konverzije.⁸ K boljšemu poznavanju karantanske zgodovine pa so v zadnjega četrto stoletja veliko prispevala tudi številna, nekatera resnično senzacionalna arheološka odkritja na Koroškem, za katera je v prvi vrsti zaslužen Franz Glaser.⁹ Ta odkritja tudi jasno kažejo na vedno večji pomen, ki ga ima arheologija pri raziskovanju karantanske zgodovine, pri čemer nekateri centralni kraji nekdanje Karantanije kot Krnski grad, Gospa sveta ali pa Možberk, sploh še niso bili ustrezno arheološko raziskani. Na pomen filoloških raziskav za poznavanje karantanske zgodovine pa v zadnjem času najbolje opozarja leta 2002 objavljena monografija Katje Škrubej, ki je na podlagi filološke analize besedišča Brižinskih spomenikov in drugih najstarejših slovenskih tekstov rekonstruirala pravno terminologijo pri Alpskih Slovanih (in s tem tudi pri Karantancih) ter uspela na tej podlagi izluščiti celo nekatere bistvene poteze sodnega postopka.¹⁰ S tem smo dobili dragocen vpogled v del plemenskega

⁵ Gl. npr. Patrick J. Geary, *Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope* (Ljubljana 2005); František Graus, *Kontinuität und Diskontinuität des Bewußtseins nationaler Eigenständigkeit im Mittelalter*, v: isti, *Ausgewählte Aufsätze* (1959–1989), Hg. Hans–Jörg Gilomen, Peter Moraw und Rainer C. Schwinges (Vorträge und Forschungen 55, Stuttgart 2002) 65; Ingo Wiewjorra, *Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung in der Altertumforschung des 19. Jahrhunderts* (Darmstadt 2006) 27 sl.

⁶ Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantänien und Pannonien* (Graz 1979). Gl. k temu tudi: isti, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31, 1995).

⁷ Hans–Dietrich Kahl, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.) / Država Karantancev. Dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru (7.–9. stol.)* (Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze. Dopolnilni zvezek / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Ergänzungsband, izd./Hg. Rajko Bratož, Situla supplementum 39, – Razprave SAZU I/20, Ljubljana 2002).

⁸ Gl. Peter Štih, *Glose k novi monografiji o Karantaniji*, v: *Zgodovinski časopis* 58 (2004) 467 sl.

⁹ Prim. Paul Gleirscher, *Karantänien. Das slawische Kärnten* (Klagenfurt 2000).

¹⁰ Katja Škrubej, »Ritus gentis« Slovanov v vzhodnih Alpah. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi

prava, ki je v oralnih družbah, kakršna je bila tudi karantanska, skrajno težko oprijemljivo, saj je funkcioniralo na ravni običajev in ni bilo kodificirano.

Leta 870 v Salzburgu nastala *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ki prinaša v svojem znamenitem 4. poglavju temeljne in najstarejše vesti o Karantancih, uporablja v zvezi z njimi pojme kot so: »Slovani, ki se imenujejo Karantanci« (*Sclavi, qui dicuntur Quarantani*), »knez tega ljudstva [i. e. Karantancev]« (*dux gentis illius*) oziroma »knez Karantancev« (*dux Carantanorum*).¹¹ Tričetrto stoletja starejši Pavel Diakon pa ve povedati, da živi v Karantaciji »slovansko ljudstvo« (*gens Sclavorum*).¹² Zgodnjesrednjeveški pisci so torej v Karantancih videli slovansko ljudstvo (*gens*), ki mu je načeloval poseben knez (*dux*) in ki je imelo posebno etnično identiteto, izraženo v njihovem imenu. Njihova terminologija nam jasno priča, da so v njih videli posebno politično in etnično entiteto. Etnično ime (etnonim) Karantanci je bilo izpeljano iz pokrajinskega imena (honorim) Karantanija, s katerim so, kot to kaže Pavel Diakon, razumeli politično organiziran teritorij.¹³ Prvotno pa je to ime kot toponim *Caranta* ali *Carenta*, ki je predslavonskega izvora, pokrivalo precej manjši prostor in je bilo zvezano z območjem Gospostvetskega polja in/ali Šenturške gore, ki se 983 prvič omenja kot *mons Carentanus*.¹⁴ Tu je stal tudi Krnski grad, oziroma *Carentanum, curtis Corontana, civitas Carentana*, kot se omenja v 9. in 10. stoletju¹⁵ in nenazadnje je v tem prostoru stala v tistem času najpomembnejša koroška cerkev *ecclesia sanctae Mariae ad Carantanam*, ki jo je v okviru karantanskega misijona kmalu po sredi 8. stoletja posvetil Modest.¹⁶ Na Krnskem gradu, kjer je kralj Arnulf leta 888 praznoval Božič in ki se slabih sto let kasneje omenja kot *sedes regalis*,¹⁷ je stal tudi z obredom ustoličevanja povezan knežji kamen, pri čemer pa je to dokumentirano šele za čas od poznega 13. stoletja naprej.¹⁸ Krnski grad se nam tako kaže kot centralni kraj karantanske kneževine in kot sedež karantanskega kneza: kot v številnih podobnih primerih, se je tudi tu karantansko ime razširilo iz svojega političnega centra¹⁹ in najprej kot honorim *Carantanum* pokrilo prostor, ki mu je vladal knez iz *Carante*/Krnskega gradu, v naslednjem koraku pa je bil iz njega izpeljan etnonim *Carantani*, ki je označeval njegove prebivalce in ki

najstarejšega jezikovnega gradiva (Ljubljana 2002); ista, Rekonstrukcija najstarejšega sodnega postopka pri prednikih Slovencev, v: Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete 63 (2003) 399 sl.

¹¹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (ed. Fritz Lošek, MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997) c. 3, 4.

¹² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (ed. Georg Waitz, MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum 48, Hannoverae 1878) V 22.

¹³ Gl. Klaus Bertels, *Carantania. Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter*, v: *Carinthia I 177* (1987) 107 sl.; Harald Krahwinkler, *Ausgewählte Slaven-Ethnonyme und ihre historische Deutung*, v: Rajko Bratož (izd./Hg.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I* (Situla 39– Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti I/18, Ljubljana 2000) 414.

¹⁴ Kahl, *Staat der Karantanen* (kot v op. 7) 67 sl.

¹⁵ Gl. Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Serie A. Lateinische Namen bis 900, Bd. II/7 (Wiesbaden 1982) s. v. *Carantania*, 305 sl.; Herwig Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich* (kot v op. 6) 73 f.; Hans-Dietrich Kahl, *Die Karolingerpfalz Karnburg*, v: *Personen der Geschichte– Geschichte der Personen. Studien zur Kreuzzugs-, Sozial- und Bildungsgeschichte. Festschrift für Rainer C. Schwinges* (Hg. Christian Hesse, Beat Immenhauser, Oliver Landolt, Barbara Studer, Basel 2003) 367 sl.

¹⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (kot v op. 11) c. 5.

¹⁷ *Annales Fuldenses* (Neubearb. Reinhold Rau, Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte 3, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 7, Darmstadt 1992, 148) ad a. 888; Die Urkunden Otto des II. (ed. Theodor Sickel, MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1, München 1980) št. 292.

¹⁸ Prim. npr. Andrej Pleterski, *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 17, 1997) 3 sl.; Hans-Dietrich Kahl, *Akzente zur Fürstensteinfrage*, v: Axel Huber (Hg.), *Der Kärntner Fürstenstein im europäischen Vergleich* (Gmünd/Kärnten 1997) 226 sl.

¹⁹ Gl. Štih, *Glose* (kot v op. 8) 477 sl. nasproti Kahl, *Staat der Karantanen* (kot v op. 7) 160 sl., ki meni, da je bil sedež karantanskega kneza v Možberku (Moosburg).

ga je razumeti kot »ljudje iz Carante« ali »pripadajoči h Caranti«. ²⁰ Razvoj terminologije, ki je šel od *Caranta* preko *Carantanum* do *Carantani*, je tako jasen jezikovni indic političnega in etničnega procesa, ki je zajel koroški prostor po koncu antike in po koncu z njo zvezane provincialne ureditve.

Začetki tega procesa političnega in etničnega preslojevanja so povezani s slovansko naselitvijo v porečja vzhodnalpskih rek konec 6. stoletja, ki je zajelo tudi koroški prostor. Skromne, a zato toliko bolj dragocene vesti, ki jih imamo o teh prelomnih dogodkih prinaša Pavel Diakon, Langobard, doma iz Čedad v bližnji Furlaniji. ²¹ Iz njih lahko razberemo, da je koroški prostor v očeh zunanjih opazovalcev kmalu po 590 že veljal za slovansko pokrajino (*Sclavorum provincia*), da je z ozirom na spopade, ki so jih v dolini koroške Drave imeli Slovani z Bavarci, pri tej slovanski naselitvi verjetno šlo za vojaško zasedbo temu primerno organiziranih Slovanov in da so pri tem določeno, če ne odločilno vlogo imeli Avari. Vojaška pomoč avarskegana kagana Slovanom v drugem spopadu z Bavarci, ki se je zgodil okrog 595 in v kateri so Bavarci utrpeli izgube, merjene z velikostjo plemenske vojske, je bila jasna demonstracija moči, ki ni puščala dvoma o pripadnosti dravske doline v avarsko sfero oblasti. ²²

Prebivalstvo, na katerega so ob svojem prihodu na ozemlje nekdanje rimske province Norik naletele slovanske skupine in njihovi avarski gospodarji, je bilo po svojem izvoru zelo pestro. Provincialni Romani so bili konglomerat ilirskih in keltskih drobcev, italskih kolonistov in vojaških veteranov. Nanje so se v pozni antiki usedle še germanske skupine, zlasti Vzhodni Goti, katerih vladavina pa v bistvu ni pomenila nič drugega kot nadaljevanje antične tradicije in rimske državnosti na noriških tleh. Toda Slovani med njimi niso delali razlik: za njih so bili ti romanski in romanizirani staroselci zgolj in samo Vlahi. Tisti, ki niso zbežali v Italijo ali npr. na Salzburško, kamor so nemara zanesli tudi kult noriškega mučenca Maksimiljana Celejanskega, ²³ so se morali sprijazniti z novimi razmerami in novimi prišleki in so bili sčasoma integrirani v novo družbeno in politično stvarnost. ²⁴ Z novimi gospodarji pa so prišli v prostor antične tradicije in kulture tako močni vplivi z vzhoda, da so ga spremenili skoraj do neprepoznavnosti. Uveljavljati se je začela nova jezikovna identiteta, ki se je v koroškem (in širšem) prostoru ohranila vse do danes. Krščanstvo je izpodrinila poganska paradigma,

²⁰ Eberhard Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 1. Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 50, Klagenfurt 1956) 22 sl.; Krahwinkler, Ausgewählte Slaven-Ethnonyme (kot v op. 13) 415.

²¹ Paulus Diaconus, Historia Langobardorum (kot v op. 12) IV 7, IV 10, IV 39. Gl. k temu Bertels, Carantania (kot v op. 13) 92 sl.

²² Gl. Gleirscher, Karantanien (kot v op. 9) 20 sl.; Sabine Ladstätter, Von Noricum Mediterraneum zur Provincia Sclaborum. Die Kontinuitätsfrage aus archäologischer Sicht, v: Bratož, Slovenija in sosednje dežele 1 (kot v op. 13) 219 sl.; Erik Szameit, Kärnten und die Slawen, v: Karl Anderwald, Peter Karpf, Hellwig Valentin (Hg.), Kärntner Jahrbuch für Politik – 2000 (Klagenfurt 2000) 71 sl.; isti., Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich. Mit Fragen zur ethnischen Bestimmung karolingerzeitlicher Gräberfelder im Ostalpenraum, v: Bratož, Slovenija in sosednje dežele 1 (kot v op. 13) 507 sl.; Wolfgang Fritze, Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter, v: Zeitschrift für Ostforschung 28 (1979) 537 sl.; Walter Pohl, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. (München 1988) 147 sl.

²³ Gl. Rajko Bratož, Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino (Ricerche per la storia della Chiesa in Friuli 2, Udine–Gorizia 1999) 247; Peter Štih, Istra v času nastanka kopske škofije, v: Prispevki z mednarodne znanstvene konference 1400. letnica kopske škofije in omembe Slovanov v Istri (Acta Histriae 9/1, 2001) 19 sl.

²⁴ Gl. Peter Štih, Ob naselitvi Slovanov vse pobito?, v: Stane Granda, Barbara Šatej (ur.), Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev (Ljubljana 1999) 79 sl.; isti., Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku. Osnovne poteze zgodovinskega razvoja od začetka 6. do konca 9. stoletja (Ljubljana 2001) 19 sl.; Rajko Bratož, Gli inizi dell'etnogenesi slovena. Fatti, tesi e ipotesi relativi al periodo di transizione dall'età antica al medioevo nel territorio situato tra l'Adriatico e il Danubio, v: Andrea Tilatti (a cura di), La cristianizzazione degli Slavi nell'arco alpino orientale (secoli VI–IX) (Gorizia 2005) 154 sl.

ki jo tako odlično ponazarja glava s tremi obrazi iz St. Martina am Silberberg.²⁵ Z zamrtjem višinskih naselbin, od katerih je bila najbolj reprezentativna tista na Junski gori (Hemmaberg) v Podjuni, se je spremenila poselitvena podoba pokrajine.²⁶ Antično gospodarstvo, katerega uspešnost je simboliziralo noriško železo, so zamenjale oblike in orodja, ki so nedvomno pomenila korak nazaj.²⁷ Spremenila se je organizacija družbe in oblasti, pri čemer je ravno tu najtežje razločevati med slovanskimi in avarskimi tradicijami in institucijami. Bani, župani, Hrvati, ki so na Koroškem pustili presenetljivo močne sledove, kot tudi enigmatični kosezi, so pojmi, ki jih običajno povezujemo s slovanskim kontekstom. Toda povsem možno je, da so prvotno bili del avarske ureditve.²⁸ Skratka, pojem *Sclavorum provincia*, v katerega se je transformiral koroški prostor, je subsumiral vse te spremembe in na nekdanj noriških tleh je bilo tako šele okrog leta 600 konec antike. Za tisto, kar je preživelo od te dediščine, pa gre v prvi vrsti zasluga staroselcem: ti niso bili samo nosilci kontinuitete, ampak tudi posredniki antičnih tradicij slovanskim novoselcem.²⁹

Prvi konkretniji obrisi samostojne politične organizacije na prostoru nastajajoče Karantanije so otipljivi okrog leta 630, ko se med Bavarsko in langobardsko Italijo omenja posebna marka Vinedov (*marca Vinedorum*) s knezom Valukom (*Wallucus dux Vinedorum*) na čelu.³⁰ Zrasti in uveljaviti se je morala iz bojov s sosednjimi Bavarci, furlanskimi Langobardi in še zlasti z njihovimi gospodarji – Avari. S prvimi so se koroški Slovani zadnjič uspešno spopadli okrog leta 610 na območju Lienza.³¹ Drugi so uspeli enkrat pred 625 zasesti »slovansko pokrajino, ki se imenuje Zilja, vse do kraja Megvarje« (*Sclavorum regionem quae Zellia appellatur usque ad locum qui Medaria dicitur*).³² Pod kontrolo furlanskih Langobardov je tedaj prišla pomembna povezava s severom po Kanalski dolini vse do današnje avstrijsko-italijanske meje pri Vratih in tamkajšnji Slovani so nato še več kot sto let plačevali poseben tribut (*pensio*) vojvodom v Čedadu; ta obmejni prostor pa je še v listini cesarja Ludvika Pobožnega

²⁵ Gl. Hans–Dietrich Kahl, *Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenlawen Oberkärntens* (Vorträge und Forschungen Sonderband 46, Stuttgart 1999) 49 sl.; isti, *Staat der Karantanen* (kot v op. 7) 222 sl.; isti, *Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum. Sondierungsgänge an Hand eines Marmorfragments aus Kärnten mit Ausblicken auf den Quellenwert von Schriftzeugnissen des 8.–12. Jh.*, v: *Studia mythologica Slavica* 8 (2005) 9 sl.

²⁶ Prim. Gleirscher, *Karantanien* (kot v op. 9) 43 sl.; Slavko Ciglenečki, *Archeological investigations of the decline of the antiquity in Slovenia*, v: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele* 1 (kot v op. 13) 119 sl.; Franz Glaser, *Der Untergang der Antike und ihr Nachleben in Noricum*, v: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele* 1 (kot v op. 13) 199 sl.; Mitja Guštin (izd.), *Zgodnji Slovani / Die frühen Slawen* (Ljubljana 2002).

²⁷ Kahl, *Staat der Karantanen* (kot v op. 7) 292 sl.

²⁸ Gl. Sergij Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941* (Grazer Rechts– und Staatswissenschaftliche Studien 21) 35 sl.; Pohl, *Awaren* (kot v op. 22) 261 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich* (kot v op. 6) 50 sl.; Peter Štih, *Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku*, v: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele* 1 (kot v op. 13) 375 sl.; Bogo Grafenauer, *Karantanija. Izbrane razprave in članki* (Ljubljana 2000) 102 sl.; Kahl, *Staat der Karantanen* (kot v op. 7) 171 sl. (gl. k temu Štih, *Glose* (kot v op. 8) 478 sl.).

²⁹ Gl. nazadnje Bratož, *Gli inizi* (kot v op. 24) 163 sl.

³⁰ Fredegar, *Chronicae* (Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 4a, Darmstadt 1994, 243) IV 72. Gl. k temu Ludmil Hauptmann, *Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten*, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 36 (1915) 245 sl.; Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Dela SAZU 1/7, Ljubljana 1952) 472; Milko Kos, *O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku*, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 145 sl.; Bertels, *Carantania* (kot v op. 13) 104 sl.; Pohl, *Awaren* (kot v op. 22) 268 sl.

³¹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (kot v op. 12) IV 39. K vprašanju datacije v čas okrog 610 ali okrog 626 gl. Milko Kos, *K poročilom Pavla Diakona o Slovincih*, v: isti, *Izbrane razprave* (kot v op. 30) 165 sl.; Pohl, *Awaren* (kot v op. 22) 239 in op. 19; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich* (kot v op. 6) 39 in op. 149.

³² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (kot v op. 12) IV 38.

za oglejskega patriarha Maksencija iz 824 označen kot *fines Scлавinie*, kot meje Sklavinije.³³ Langobardi so se proti Alpskim Slovanom uspešno bojevali tudi leta 631 v okviru velike, a v končni fazi neuspešne vojaške kampanije frankovskega kralja Dagoberta I. proti Samu.³⁴ Ta Frank se je 623 pridružil uporu srednjeevropskih Slovanov proti Avarom in zdi se, da so na nek pobliže nepoznan način v njem sodelovali tudi Slovani koroškega prostora.³⁵ Vsekakor nam epizoda bolgarskih ubežnikov, ki so okrog 631/32 našli zatočišče na oblastnem prostoru kneza Valuka,³⁶ kaže, da so se njegovi Slovani (in ostalo prebivalstvo prostora) do takrat že uspeli otresti gospostva avarskega kagana, katerega moč je s porazom pred Konstantinoplom 626 skopnela za dalj časa, in hkrati uveljaviti svojo neodvisnost tudi nasproti zahodnim sosedom.

Politično in oblastno–strukturno se položaj Valukovih Slovanov v bistvu ni razlikoval od položaja Borutovih Karantancev in začetke Karantanije kot posebne državne tvorbe ter hkrati začetke oblikovanja Karantancev kot posebnega zgodnj srednjeveškega ljudstva (*gens*), je zato potrebno iskati prav tu, v času po koncu avarske oblasti, kar je sploh značilnost vseh slovanskih etnogenez na tleh Avarije.³⁷ So pa bile seveda potrebne še približno dve, tri ali nemara celo štiri generacije, da je etnogenetski razvoj v odročnem geografskem okrožju alpskih dolin Drave, Mure in zgornje Aniže pripeljal do uveljavitve posebnega etničnega imena Karantancev.³⁸ Začetki zgodovine Karantancev tako še enkrat več kažejo, kako so etnogeneze pravzaprav politični procesi. In kakor je bil politično–oblastni okvir predpogoj za oblikovanje posebne karantanske etnične identitete, tako je njegoa ukinitve z odstavitvijo zadnjega karantanskega kneza 828 povzročila tudi njen zaton.³⁹

Etnogeneza Karantancev je bila vsekakor zaključena pred 740, ko stopijo v za njih prelomnih okoliščinah pod svojim knezom Borutom jasno v zgodovino. Karantanski *gens*, kateremu je njegov vladajoči sloj s svoji jezikom, ureditvijo, tradicijami ipd., dajali pečat slovanskega ljudstva, je tako kot ostala zgodnj srednjeveška ljudstva imel polietnične korenine. V novo skupnost se je zliil iz staroselskega romanskega oz. romaniziranega prebivalstva koroškega prostora, novoselskih Slovanov, Hrvatov (v kolikor je res šlo za etnično skupino in ne družbeni sloj) in nemara tudi Dudlebov, izključiti pa ni niti avarskih, bolgarskih in germanskih drobcev.⁴⁰ Preslojevanje in homogenizacijo teh različnih substratov je generiralo dejstvo, da so Karantanci funkcionirali kot politična in pravna skupnost. To je afirmativno delovalo tudi na jezikovno in kulturno poenotenje. Pri tem ne bomo verjetno nikoli (iz)vedeli, v kolikšni meri je uspela slovanščina izpodriniti ostale idiome v Karantaniji. Vendar ne more biti dvoma, da

³³ Engelbert Mühlbacher, Vincenzo Joppi, Unedirte Diplome aus Aquileja (799–1082), v: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1 (1880) št. 5 (str. 283 sl.). Za *regio Zellia in locus Medaria (Meclaria)* gl.: Bertels, Carantania (kot v op. 13) 99 sl.; Hans Krawarik, Zu frühen Besiedlung der »Regio Zellia«, v: Carinthia I 186 (1996) 463 sl.

³⁴ Fredegar, *Chronicae* (kot v op. 30) IV 68. Gl. Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 30) 472 sl.; Harald Krahwinkler, Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien–Köln–Weimar 1992) 46.

³⁵ Gl. Hauptmann, Politische Umwälzungen (kot v op. 30) 245 sl.; Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 30) 474; Bertels, Carantania (kot v op. 13) 103 sl.; Pohl, Awaren (kot v op. 22) 256 sl., zlasti 259.

³⁶ Fredegar, *Chronicae* (kot v op. 30) IV 72.

³⁷ Prim. Peter Štih, Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju, v: Od držav na Slovenskem do slovenske države (Kočevje 2004) 14 sl.

³⁸ Herwig Wolfram, Karantanija med vzhodom in zahodom, v: Zgodovinski časopis 45 (1991) 178 sl.; Krahwinkler, Ausgewählte Slaven–Ethnonyme (kot v op. 13) 415.

³⁹ Kahl, Staat der Karantanen (kot v op. 7) 401 sl.; Peter Štih, Die Alpenlawen und ihre Nachbarn: Von der Konfrontation zur Integration, v: Studia historica Slovenica 4 (2004) 16 sl.

⁴⁰ Wolfram, *Conversio* (kot v op. 6) 89; isti, Salzburg, Bayern, Österreich (kot v op. 6) 50 sl.; Peter Štih, Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naseljenem prostoru v Vzhodnih Alpah, v: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994) (Razprave SAZU I/17, Ljubljana 1995) 25 sl.; Kahl, Staat der Karantanen (kot v op. 7) 79 sl.

je kot jezik oblasti morala imeti prevladujoče mesto, in da jo je prav to delalo atraktivno: z njo je bila namreč povezana možnost socialnega vzpona.⁴¹

Sledi teh kulturnih razmerij in transformacij, ki so opredeljevale karantansko družbo se, kot se zdi, zrcalijo v moških grobovih z avarskimi pasnimi garniturami in merovinškim orožjem, ki jih je pripisati pripadnikom karantanskega vladajočega sloja.⁴² Najbolj reprezentativen med njimi je grob iz Grabalje vasi v bližini Klopinskega jezera. Datiran je v prva desetletja 8. stoletja in s tem v čas predborutovske Karantanije, ki ga zaznamuje tudi zaključek karantanske etnogeneze. Avarska pasna garnitura, ki pa mogoče izvira iz neke bizantinske ali italijanske delavnice, in ki je pri Avarih označevala rang njenega nosilca, združuje skupaj s pripadajočo solnico, merovinškim dolgim mečem in ostrogo, avarske in frankovsko–bavarske elemente. Ti izjemni grobni pridatki na svoj način znova kažejo na pomen vzhodnih in zahodnih tradicij pri Karantancih in hkrati odslikavajo elemente, s katerimi je njihov nosilec izkazoval svojo reprezentativnost in uveljavljal enakopravnost (enakovrednost) v razmerju do svojih langobardskih, bavarskih in avarskih pandanov.⁴³ Umrlj iz Grabalje vasi je torej bil mečenosec, konjenik (ki je že prevzel »zahodno« tehniko jahanja z ostrogami) ter oblastnik in njegov socialni status je moral biti visok. Nekateri celo domnevajo, da ti grobni pridatki predstavljajo »uniformo« karantanskega bana,⁴⁴ vendar tako decidiranega zaključka iz konkretnih arheoloških najdb ni mogoče iztisniti.

Podreditev Bavarcem oz. Frankom, ki se je zgodila okrog 743–745, je za Karantance v političnem in kulturnem oziru pomenila priključitev na Zahod. Ena od posledic teh prelomnih dejanj je bil tudi zaton avarskih vplivov v karantanski družbi. Po ugotovitvah arheologov ni namreč v Karantaniji nobenih avarskih predmetov, ki bi nujno datirali v čas po 770.⁴⁵ Ta ugotovitev dobro korespondira s politično situacijo v Karantaniji, kjer je po smrti kneza Hotimirja 769 oblast prevzela protikrščanska in protibavarska poganska opozicija, ki bi podporo lahko iskala (tudi oz. predvsem) na avarskem vzhodu. Šele direktna vojaška intervencija bavarskega vojvode Tasila III. leta 772 je vzpostavila staro stanje in še povečala bavarski vpliv v Karantaniji, ki se je kazal zlasti v okrepljenem misijonu Salzburga v Karantaniji.⁴⁶ V tem času pa je bil zelo verjetno ustanovljen tudi samostan v Molzbichlu pri Spittalu, ki ni samo daleč najstarejši samostan na Koroškem, ampak v celotnem slovanskem svetu nasploh.⁴⁷ Ni mogoče

⁴¹ K vprašanju ali so večino prebivalstva v Karantaniji tvorili Slovani ali pa morda romanski staroselci gl. nazadnje Bratož, Gli inizi (kot v op. 24) 166 sl.

⁴² Gl. Gleirscher, Karantanien (kot v op. 9) 118 sl.

⁴³ Erik Szameit, Das frühmittelalterliche Grab von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinensee, Kärnten, v: *Archeologia Austriaca* 77 (1993) 213 sl.; isti, Karantanien im Spannungsfeld zwischen Awaren und Baiern, v: Wilhelm Richard Baier, Diether Kramer (Hg.), *Karantanien. Mutter von Kärnten und Steiermark (Studia Carinthiaca 22, Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach–Wien/Dunaj 2003)* 49 sl.; Paul Gleirscher, Neues zum Gracarca–Friedhof über Grabelsdorf. Gracarca–Bericht 2, v: *Carinthia* I 186 (1996) 11 sl.; isti, Ein karantanischer Adelsfriedhof über Grabelsdorf, v: Franz Nikolasch (Hg.), *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten (2005)* 56 sl.; Kurt Karpf, Frühmittelalterliche Kunst Karantaniens, v: Franz Glaser (Hg.) *Kelten, Römer, Karantanen (Klagenfurt 1998)* 172 sl.

⁴⁴ Hans–Dietrich Kahl, Das Fürstentum Karantanien und die Anfänge seiner Christianisierung, v: Günther Hödl, Johannes Grabmayer (Hg.), *Karantanien und der Alpen–Adria–Raum im Frühmittelalter (2. St. Weiter Historikergespräche, Wien–Köln–Weimar 1993)* 49; isti, Staat der Karantanen (kot v op. 7) 176; Gleirscher, Gracarca–Bericht 2 (kot v op. 43) 28.

⁴⁵ Gleirscher, Gracarca–Bericht 2 (kot v op. 43) 28; isti, Karantanien (kot v op. 9) 118.

⁴⁶ S. Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich (kot v op. 6) 283 sl.; Joachim Jahn, *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35, Stuttgart 1991)* 471 sl.; Heinz Dopsch, Salzburg als Missions– und Kirchenzentrum, v: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele 2* (kot v op. 13) 671 sl.

⁴⁷ Franz Glaser, Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens, v: *Carinthia* I 179 (1989) 99 sl.; Kurt Karpf, Das Kloster Molzbichl– Ein Missionszentrum des 8. Jahrhunderts in Karantanien, v: *Carinthia* I 179 (1989) 125 sl.; Karl Amon, (Hg.), *Der heilige Nonnosus von Molzbichl (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001)*.

izključiti – vendar tudi dokazati ne – možnosti, da je prav tu bila zibelka kasnejših Brižinskih spomenikov.⁴⁸

Sploh je bilo pokristjanjevanje glavni in najbolj transparenten instrument integracije poganskih ljudstev. Vključitev v skupnost kristjanov je pomenila prevzem temeljnih etičnih podlag za skupno življenje in pokristjanjenje zato ni bilo samo versko dejanje ampak tudi sredstvo politike.⁴⁹ Bistveno za njegovo uspešnost je bilo »pokristjanjevanje od zgoraj«. Spreobrniti je bilo potrebno družbeno in politično elito, znotraj katere je bil plemenski knez centralna figura. V frankovskih očeh je veljalo neko ljudstvo za spreobrnjeno v trenutku, ko je njen vladar sprejel krščansko vero. S tega gledišča so bili Karantanci prvo spreobrnjeno slovansko ljudstvo, saj sta karantanska kneza Gorazd in Hotimir sprejela krščanstvo že okrog srede 8. stoletja.⁵⁰ Pri tem nove vere ni bilo mogoče širiti, ne da bi bili vsaj temeljni verski obrasci prevedeni v domač jezik. Na tak način je začela pri Karantancih kot prvemu slovanskemu ljudstvu nastajati krščanska terminologija, za katero ni izključiti, da je našla pot tudi v starocerkvenoslovanščino in misijonsko delovanje Konstantina in Metoda.⁵¹ Pokristjanjevanje Karantancev je tako imelo nadregionalni pomen.

Vzporedno z duhovno in kulturno integracijo – ta se je kazala tudi v gradnji bogato okrašenih lastniških cerkva karantanskega vladajočega sloja, ki mu je umetnost služila kot izraz reprezentance in lojalnosti⁵² – je potekala tudi politična integracija Karantancev v bavarsko oz. frankovsko politično sfero. Tu se je glavni premik zgodil s tem, da je frankovski kralj – izpričano ob postavitvi Gorazda in Hotimirja za kneza – dobil pravico *soodločanja* pri postavitvi novega kneza Karantancev, ki so postali dolžni tudi vojaško pomagati novim (nad)oblastnikom.⁵³ To je seveda pomenilo veliko spremembo gentilne ureditve Karantancev, katere del je bila tudi stara sakralna struktura, ki jo je izpodrivala nova vera. Karantanci so bili tako med prvimi, pri katerih se je že sredi 8. stoletja uveljavil ustavni model, ki je povezal gentilno ureditev z oblastjo frankovskega vladarja; model, ki je bil nato v 9. stoletju splošno razširjen na vzhodni in jugovzhodni frankovski meji.

Še bolj radikalen poseg v gentilno ureditev Karantancev so predstavljali dogodki leta 828. Štirideset let potem, ko so Bavarci 788 z odstavitvijo Tasila III. izgubili svojega zadnjega

⁴⁸ Andrej Pleterski, Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov, v: Zbornik Brižinski spomeniki (Dela SAZU II/45, 1996) 27 sl.

⁴⁹ Prim. Patrick Geary, Die Bedeutung von Religion und Bekehrung im frühen Mittelalter, v: Dieter Geuenich (Hg.), Die Franken und die Alemannen bis zur »Schlacht von Zülpich« (496/97) (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Erg. Bd. 19, Berlin–New York 1998) 438 sl.; Martin Kaufhold, Europas Norden im Mittelalter. Die Integration Skandinaviens in das christliche Europa (9.–13. Jh.) (Darmstadt 2001) 38 sl.

⁵⁰ Gl. Hans–Dietrich Kahl, Virgil und die Salzburger Slawenmission, v: Heinz Dopsch, Roswitha Juffinger (Hg.), Virgil in Salzburg. Missionar und Gelehrter. Beiträge des Internationalen Symposiums vom 21.–24. September 1984 in der Salzburger Residenz (Salzburg 1985) 112 sl.; Wolfram, Salzburg Bayern, Österreich (kot v op. 6) 280 sl.

⁵¹ Ivan Grafenauer, Karoliška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nad' ispodvêdajaštîim' se' (Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 13/2, 1936) 38 sl.; Bogo Grafenauer, Zgodovinarjeva paralegomena k novi izdaji Freisingških spomenikov, v: Časopis za zgodovino in narodopisje n. v. 5 (1969) 148 sl.; Christian Hannick, Die Freisinger Denkmäler innerhalb der Entwicklung des slawischen christlichen Wortschatzes, v: Zbornik Brižinski spomeniki (Dela SAZU II/45, Ljubljana 1996) 239 sl.

⁵² Kurt Karpf, Repräsentation und Kirchenbau. Zur Ausstattung karantanscher Eigenkirchen im 8./9. Jahrhundert, v: Bratož, Slovenija in sosednje dežele 2 (kot v op. 13) 711 sl.

⁵³ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (kot v op. 11) c. 4; Štih, Strukture (kot v op. 28) 384 in op. 178; isti, Državne tvorbe (kot v op. 37) 36 sl. Če so s *Sclavi* v *Annales Mettenses* (ed. Georg Heinrich Pertz, MGH Scriptores I, Stuttgart 1976) 327 sl.) ad a. 743 res mišljeni Karantanci, kot je *communis opinio*, je njihova udeležba v bavarski vojski izpričana že v bitki med Franki in Bavarci ob Lechu 743. K tej bitki gl. Wilhelm Störmer, Früher Adel. Studien zur politischen Führungsschicht im fränkisch–deutschen Reich vom 8. bis 11. Jahrhundert I (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 6/I, Stuttgart 1973) 167 sl.

plemenskega kneza,⁵⁴ je enaka usoda doletela tudi Karantance.⁵⁵ Njihovega zadnjega kneza – v njegovem imenu Etgar bi se lahko zrcalile anglosaške misijonske tradicije in bi lahko bil identičen z ustanoviteljem cerkve v St. Peter am Bichl na zahodnem obrobju Šenturške gore, ki je nosil dvojno ime *Otker–Radozlav*⁵⁶ – je zamenjal frankovski, iz Bavarske izviraajoči grof. Zamenjava gentilne ureditve z grofovsko je pomenila konec karantanske državnosti in s tem izgubo politične identitete ter strukturno in institucionalno najpomembnejšo integracijo Karantancev v frankovsko državo; to je po pomenu povsem upravičeno primerjati s preoblikovanjem federatske države v rimsko provinco.⁵⁷ Veljavnost bavarsko–frankovskega prava se je razširila tudi v Karantanijo in Bavarci, ki so v ta prostor sprva prihajali kot misijonarji in nato zemljiški posestniki, so sedaj kot grofje postali še osrednji nosilci oblasti. Intenzivne integracijske procese, katerim so bili podvrženi Karantanci v 9. stoletju, dodatno osvetljujejo prvi podatki o rodbinskih povezavah frankovsko–bavarske aristokracije s karantanskim plemstvom.⁵⁸

Kneževina Karantancev je torej predstavljala prvo in s tem najstarejšo zgodnjerednjeveško državno organizacijo vzhodnoalpskega prostora. In tudi primerjava z ostalimi slovanskimi ljudstvi na vzhodni frankovski meji od spodnje Labe do češkega in moravskega prostora kaže, da je razvoj v Karantaniji v marsikaterem pogledu prehitel za dve do tri generacije in da so nekateri pojavi, ki so se tikali njihove državno–oblastne organizacije in ki so bili v 9. stoletju splošno razširjeni med slovanskimi klientelnimi kneževinami na vzhodni in jugovzhodni meji frankovske države, prvič dokumentirani prav pri Karantancih.⁵⁹ Razlogov za takšen zgodnejši in hitrejši razvoj v Karantaniji je bilo verjetno več. Pri tem je računati, da je določeno vlogo imel tudi njen položaj v geografsko zaprtem in s tem izoliranim alpskem prostoru, ki se je hkrati nahajal v neke vrste geopolitičnem vakumu med frankovsko in avarsko silo, kar je vsaj olajševalo, če že ne sploh omogočalo samostojen razvoj. Podceniti pa ni niti bližine Italije ter seveda antične dediščine in tradicije, ki sta preživeli v zgodnjerednjeveški slovanski svet vzhodnoalpskega prostora v mnogo večji meri, kot se je včasih mislilo, in na katero se slovanska ljudstva zunaj meja nekdanjega Rimskega cesarstva niso mogla nasloniti. Pomembna značilnost kneževine Karantancev je tudi bila, da se je uspela etablirati na daljši rok; nekaj česar Samova plemenska zveza, ki velja za najstarejšo poznano slovansko državno tvorbo nasploh, ni bila zmožna: oblast »prvega slovanskega kralja« je bila institucionalno premalo zasidrana in s Samovo smrtjo je okrog 660 razpadlo tudi njegovo »kraljestvo«.

Z izgubo lastnega kneza in odpravo kolikor toliko samostojne politične entitete, je bila na daljši rok na propad obsojena tudi etnična identiteta Karantancev, ki so tako, kot številna druga zgodnjerednjeveška ljudstva izginili iz zgodovine.⁶⁰ A dediščina, ki so jo zapustili ni bila niti majhna, niti nepomembna. Skupaj z imenom in obredom ustoličevanja jo je prevzela Koroška. Kontinuiteto karantanske tradicije na Koroškem dodatno podčrtuje dejstvo, da je po-

⁵⁴ Max Spindler (Hg.), *Handbuch der bayerischen Geschichte* 1 (München ²1981) 166 sl.; Jahn, Ducatus (kot v op. 46) 540 sl.; Herwig Wolfram, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*. Österreichische Geschichtshfte 378–907 (Wien 1995) 86 sl.

⁵⁵ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (kot v op. 11) c. 10. Herwig Wolfram, *Der Zeitpunkt der Einführung der Grafschaftsverfassung in Karantanien*, v: *Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 12 (1981) 313 sl.

⁵⁶ Gl. Wolfram, *Conversio* (kot v op. 6) 126; Kahl, *Staat der Karantanen* (kot v op. 7) 53.

⁵⁷ Harald Krahwinkler, Herwig Wolfram, *Der Alpen–Adria–Raum im Frühmittelalter*, v: Andreas Moritsch (Hg.), *Alpen–Adria. Zur Geschichte einer Region (Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach–Wien/Dunaj 2001)* 109.

⁵⁸ Michael Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit*, v: *Carinthia* I 150 (1960) 693 sl.

⁵⁹ Prim. Milko Kos, *Država karantanskih Slovencev*, v: isti, *Izbrane razprave* (kot v op. 30) 182 sl.; Štih, *Plemenske in državne tvorbe* (kot v op. 40) 24 sl.

⁶⁰ Prim. Kahl, *Staat der Karantanen* (kot v op. 7) 401 sl.

stala Koroška že 976 – daleč pred Avstrijo (1156), Štajersko (1180) ali Kranjsko (1364) – prva nova vojvodina na jugovzhodu Cesarstva v prostoru med Donavo in Jadranom. Državnost, ki jo nekdanja Karantanija in brez katere tradicije tako zgoden nastanek nove vojvodine ne bi bil mogoč, se je tako na nekem drugem nivoju in v drugem času prenesla na Koroško.⁶¹ V razliko od Korošcev, ki so že od Janeza Vetrinjskega v prvi polovici 14. stoletja naprej razumeli karantansko zgodovino kot del koroške deželne zgodovine,⁶² pa so Slovenci pomen Karantanije za lastno zgodovino in identiteto odkrili šele konec 18. stoletja. Razumeli so jo kot zibelko slovenskega naroda in tako je nastal karantanski mit, ki je najmočnejši nacionalnokonstitutivni zgodovinski mit pri Slovencih.⁶³ Pri tem je paradoksalno, da danes Slovencev nemara sploh ne bi bilo, če ne bi v 9. stoletju prišlo do nasilne prekinitve karantanske etnogeneze. Njen propad je v drugem času in drugem kontekstu pravzaprav šele omogočil, da je v novi etnogenezi prišlo do oblikovanja slovenske identitete, ki se je pri tem močno naslonila prav na slovansko–karantansko zgodovino in z njo povezala začetke lastne zgodovine.

Summary

The Carantanians – Early Medieval People between the East and the West

Peter Štih

Authors of the early Middle Ages perceived the Carantanians as a Slavic people (gens) ruled by a duke (dux). Their specific ethnic identity was clearly evident from their name. The ethnonym Carantanians is derived from the toponym Carantania which implied a politically organized territory. This name, initially a toponym Caranta or Carenta, was originally connected with the area of present-day Zollfeld in Austria and/or Ulrichsberg, which was the political center of the territory ruled by the duke of Caranta/ Karnburg. Its later derivative is the ethnonym Carantani that denoted people living in this area. The terminological development from Caranta to Carantanum and to Carantani is a clear linguistic indication of political and ethnic processes that occurred in Carinthia at the end of antiquity.

The beginnings of political and ethnic transformations date to the period of Slavic settlement of the area that is now modern Carinthia; soon after 590, this area was already perceived as Slav country (Sclavorum provincia). With the arrival of the Slavs and their Avar overlords, the territory and its antique tradition and culture underwent a profound transformation. Influences from the east were extremely strong. Introduction of new linguistic elements, pagan beliefs that superseded the former Christian pantheon, economic forms and tools that, compared to antique economy, unquestionably denoted a step back, new settlements that were established in the valleys rather than on the top of the hills, all of these deeply altered the organization of the society as well as of power. In short, the term Sclavorum provincia into which the territory of Carinthia had been transformed subsumed these changes, which denoted that the Noricum experienced the end of antiquity no earlier than around 600.

The first actual presence of an independent political entity in this area could be felt around 630 when it was first mentioned in historical sources as marca Vinedorum, ruled by duke Walluc (Wallcus dux

⁶¹ Gl. k temu Hans–Dietrich Kahl, Wer ist in Kärnten „autochthon“. Anmerkungen zur Bevölkerungsgeschichte zwischen Karawanken und Tauern, v: Carinthia I 186 (1996) 419 sl.; isti, Solium ducatus Karinthie, v: Carinthia I 188 (1998) 211 sl.; isti, Slowenen und Karantanen. Ein europäisches Identitätsproblem, v: Bratož, Slovenija in sosednje dežele 2 (kot v op. 13) 978 sl.; Peter Štih, Knežji kamen in njegovo potovanje skozi čas. Karantanija ni bila prva slovenska država, v: Delo 24. 11. 2005 (priloga Znanost) 19.

⁶² Prim. Wilhelm Neumann, Wirklichkeit und Idee des 'windischen' Erzherzogtums Kärnten, v: isti, Bausteine zur Geschichte Kärntens (Das Kärntner Landesarchiv 12, Klagenfurt 1994) 92 sl.; Darja Mihelič, Etnična podoba Karantanije in njenih prebivalcev v spisih zgodovinopiscev od 15. do 18. stoletja, v: Bratož, Slovenija in sosednje dežele 2 (kot v op. 13) 854 sl.

⁶³ Gl. Štih, Poglavlje iz nacionalizirane zgodovine (kot v op. 3) 122 sl.

Vinedorum). Asserting its existence by fighting its Bavarian neighbors, the Langobards from Friuli, and especially its Avar overlords, the young duchy slowly evolved and grew.

The power structure of the Slavs during the rule of Valluc was essentially no different from the position of the Carantanians under Boruth. The beginnings of Carantania as a distinct state entity and simultaneously the gradual transformation of its population into a distinct early medieval people (*gens*) therefore date from this period at the end of the Avar rule, which this is a characteristic of all Slavic ethnogeneses on the territory of the Avars. Once again, the beginning of Carantanian's history confirms that ethnogeneses are in fact political processes. The ethnogenesis of the Carantanians was definitely completed before 740, during the rule of duke Borut, when they clearly step in history. Like other early medieval peoples, the *gens* of Carantanians, whose upper classes and their language, regulation, traditions, etc. were of Slavic character, had a polyethnic structure. It consisted of indigenous Romanic or Romanized population, of newly-settled Slavs, Croats, possibly also the Dudleb population; nor is it possible to completely exclude traces of the Avars, Bulgarians, and Germans.

Approximately around 743 or 745, Carantanians became politically and culturally subjected to the West, first to the Bavarians and then to the Franks. The period of strong influences from the East thus came to an end. According to archaeologists, no Avar artifacts dating from the period after 770 were found in the territory of Carantania. After the death of duke Cheitmar in 769, control was seized by anti-Christian and anti-Bavarian pagan opposition that in times of need would very likely turn for support to the Avars in the east. By direct military intervention of Bavarian duke Tassilo III in 772, the old order was restored and the degree of Bavarian influence in Carantania greatly increased.

Simultaneously with the cultural and spiritual integration of Carantanians into the Bavarian and later the Frankish Empire occurred political integration. A marked change occurred when the Frankish king received the right to participate in decision-making on appointing new Carantanian dukes. An even more drastic change took place in 828. Four decades after the deposition of the last Bavarian tribal duke Tassilo III in 788, the same fate befell the Carantanians. Etgar, the last Carantanian duke, was replaced by Frankish count Helmwin from Bavaria. This substitution of the tribal system with the countal one effectively denoted the end of Carantanian statehood, loss of their political and institutional identity, and thus the most important institutional integration into the Frankish empire. The Bavarian-Frankish juridical system spread to Carantania. The Bavarians, who had initially come to this territory as missionaries and later as landholders, became Carantania's appointed rulers.

In the long run, the loss of their own ducal ruler and the disintegration of their previously relatively independent political entity denoted for the Carantanians a gradual deterioration of their ethnic identity. Like many other early medieval peoples, they eventually disappeared into oblivion. Yet their heritage was by no means negligible. Their name and the ritual of ducal intronisation were taken over by Carinthia. Continuation of the Carantanian traditions in Carinthia is evident from the fact that in 976 Carinthia became the first new duchy in the southeast of the Empire, in the territory between the Danube and the Adriatic. The statehood once inherent to Carantania, without which such an early existence of the new duchy could not have been possible, was thus transferred, although on a different level, to the Duchy of Carinthia.

Igor Grdina

Reformacijski tokovi na Slovenskem

UDK 248(497.4)¹⁵

GRDINA Igor, prof. ddr., znanstveni svetnik, Inštitut za kulturno zgodovino, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 5

Reformacijski tokovi na Slovenskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 59–74, 79 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Reformacija, ki je v 16. stoletju zajela tudi slovenske dežele, v teološkem smislu ni povsem enoten pojav. Primož Trubar (1508–1586), ki je njen osrednji predstavnik, je sprva na podlagi luteranskih in zvinglijanskih pobud poskušal ustvariti teologijo, ki bi presegla spore in razlike med švicarskimi in nemškimi evangeličani. Pozneje je zaradi izгона iz domovine in preselitve na Württemberško ter spričo razmer v slovenskih deželah, ki so bile pod oblastjo katoliškega deželnega kneza, sprejel filipistične poglede ter nastopal proti flacijanskim nazorom. Slednje je zagovarjal Sebastijan Krelj, vendar dolgoročno ni imel uspeha, saj je bila podpora filipistov, ki so prevladali v nemških deželah, bistvena za preživetje protestantizma na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem do konca 16. stoletja. Evangeličanska teološka misel je imela veliko vlogo tudi v duhovnem združevanju slovenskega prostora; Primož Trubar je tako zasnoval »cerkev slovenskega jezika« (1555), ki je presegala obstoječe meje med posameznimi deželami.

UDC 248(497.4)¹⁵

GRDINA Igor, PhD, professor, Senior scientific collaborator, Institute for Cultural History, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 5

Reformation in Slovene Territory

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 59–74, 79 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

From the theological point of view it may be argued that the Reformation that in the 16th century extended also to Slovene territory was not an entirely uniform movement. As its central representative in this area, Primož Trubar (1508 – 1586) initially tried to create a theological doctrine that would be based on Lutheran and Zwinglian teachings and would be able to transcend the conflict and differences between the Swiss and the German Protestants. After he had been exiled from his homeland and went to live in Württemberg, and in view of the fact that Slovene lands were ruled by a provincial prince of Catholic denomination, Trubar embraced the Philipist principles and strongly opposed the Flacian teachings advocated by Sebastijan Krelj. Yet Krelj could not succeed in the long run. The support of the Philipists, who had become a majority in German lands, was essential to ensure survival of Protestantism in Carniola, Styria, and Carinthia until the end of the 16th century.

Protestant beliefs played an important role in the process of spiritual unification of Slovene territory. The so-called »church of Slovene language« (1555), designed by Primož Trubar, managed to transcend the existing boundaries between provinces.

Reformacijsko gibanje, ki je krščanstvu na evropskem Zahodu ob zori novega veka vtisnilo nespregledljiv pečat, je bilo podobno mogočni reki: čeprav se je usmerilo proti istemu morju, ni izšlo iz enega vira. Njegovim posameznim tokovom je bila skupna kritika razmer v katoliški cerkvi (s katero je bil že v poznem srednjem veku le malokdo zadovoljen¹), opazno pa so se razlikovali programski poudarki in posamezna doktrinarna razumevanja ljudi, ki so se zavzemali za življenje v skladu z »evangelijem brez človeških dodatkov«.

Razmeroma hitra prevlada luteranske teologije med zagovorniki reformacije v srednje-evropskem prostoru, zvinglijanske v severni Švici in kalvinistične v pokrajinah na zahodu ter v nekaterih predelih ogrskega kraljestva – do nje je v glavnem prišlo že sredi 16. stoletja – je marsikje zabrisala prvotno pisanost stališč številnih nezadovoljnejšev z religiozno prakso v obdobju poznosrednjeveških in renesančnih papežev. Posamezni kritiki katoliške cerkve so se zlasti v začetku močno naslanjali na stališča humanistov, medtem ko so bila za druge (slej ko prej »akademska«) dognanja slednjih komaj pomembna.

¹ Prim. I. Grdina, *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*, Maribor 1999, 203, 204.

Na naglo homogenizacijo prvotno precej različnih pojmovanj in razumevanj so nezamisljivo vplivale politične razmere. V Rimskem cesarstvu so knezi in krona leta 1555 dosegli dogovor, da morejo vladarji posameznih dežel zase in za ozemlja, ki jih obvladujejo, izbrati pripadnost bodisi katolicizmu bodisi *Augsburški veroizpovedi* – ne pa tudi drugim reformacijskim smerem. Habsburžani, ki so se v Srednji Evropi po izumrtju ogrsko-čeških Jagiełloncev (1526) soočali z nevarnostjo turškega ekspanzionizma in posledično tudi s širjenjem islama, so se zavedali nevarnosti radikalne delitve med kristjani, zato so si zlasti v času vlade Ferdinanda I. (1521–1564) prizadevali za kompromis med papeško avtoriteto priznavajočo cerkvijo in zagovorniki »evangelija brez človeških dodatkov«. V sporazumu med zmernimi husiti (utrakvistami) in katoliškimi prelati, zbranimi na baselskem koncilu (1433), je celo obstajal precedenčni primer za iskanje rešitev v tej smeri. Vsaj nekaj časa je obstajalo upanje, da se bo tudi na tridentinskem cerkvenem zboru našla možnost za podoben dogovor (ki pa bi seveda moral zajeti veliko večji prostor, ne samo določeno kraljestvo) ... Zato se je »ločitev duhov« v vzhodnoalpskem prostoru med deželami češke krone na severu in obalami severnega Jadrana na jugu nekoliko zavlekla. Ko se je nazadnje le izvršila tudi v javnem prostoru, je bilo razmišljajočim duhovom jasno, da more med reformacijskimi tokovi na (začasno) toleriranje s strani deželnega gospodarja računati samo luteranstvo. Na ozemljih pod oblastjo odločno katoliškega kneza – kot npr. na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, Goriškem in v Trstu po letu 1564 – se je tistim pristašem »evangelija brez človeških dodatkov«, ki so se lahko pohvalili s širšim političnim obzorjem, vsaka druga smer protestantizma morala zdeti nerealistična. Ker so bili najpomembnejši podporniki reformacijskih stališč in pogledov deželni stanoviti – se pravi predvsem plemiči –, ki večinoma niso hoteli hazardirati ne s premoženjem ne z glavo, je dovolj logično, da neluteranska razumevanja v takšnih okoljih niso mogla pognati globljih korenin, tudi če so se pojavila pri kakem teološkem mislecu.²

Upoštevati pa je treba še nekaj: na ozemljih, ki so jih obvladovali papeško avtoriteto priznavajoči posvetni gospodarji, so se večja intelektualna središča z evangeličanskim predznakom lahko pojavila razmeroma pozno. Zato so bili zagovorniki reformacije v deželah s katoliškim deželnim knezom sprva močno navezani na univerze v protestantskih kraljevinah, kneževinah oziroma mestih. Teološko in jezikovno izobrazbo, ki je bila potrebna za prevajanje Božje besede, so si pridobili v konfesionalno že povsem jasno profiliranih okoljih. Tudi to dejstvo je imelo znaten vpliv na nazore reformatorjev v pretežno katoliških deželah. Seveda pa bi storili napako, če bi si predstavljali, da je bilo evangeličansko mišljenje v takšnih okoljih samo receptivno in povsem neizvirno. Velika odvisnost protestantske cerkvene organizacije od krajevnih razmer je njene nosilce že sama po sebi vzpodbujala k iskanju samostojnih rešitev pri reševanju nekaterih (predvsem nedogmatskih) vprašanj.

S Slovenci poseljene dežele Rimskega cesarstva, ki so se ob zori novega veka tako zaradi potreb habsburške dinastične politike kot spričo vse večje nevarnosti turške osvojitve po padcu bosenskega in velikega dela ogrskega kraljestva (1463 oziroma 1526) začele povezovati v notranjeavstrijskem okviru,³ v verskem življenju po ničemer niso izstopale iz širšega okolja na stičiščih srednjeevropskega in mediteranskega sveta. Velika kriza zahodnega krščanstva, ki je zaznamovala že 15. stoletje, ga ni obšla. Paolo Santonino, ki jih je v letih 1485–1487 prepotoval kot spremljevalec vizitatorja oglejske cerkve, caorlskega škofa Petra Carlija, je zlasti v nekaterih samostanih opazil znamenja naglo napredujočega posvetnjaštva. Zdi se, da so bili tradicionalni ideali meništva najbolj prizadeti med dominikankami v Velesovem. Santonino namreč takole poroča o tamkajšnjih razmerah:

² I. Grdina, n. d., 141 in dalje.

³ P. Štih, V. Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Ljubljana 1996, 178 in dalje.

»Častiti gospod škof je gospe prednici in drugim nunam pridigoval o marsičem//.../ Ko so priznale, da imajo navado sem ter tja odhajati iz klavzure in samostanskega območja in včasih obiskati sorodnike, da imajo malone vse osebno lastnino in da ne kosijo in ne večerjajo skupaj v refektoriju, jim je bilo z dobrimi in prijaznimi besedami zabičano, naj se v prihodnje zdržijo takihle prekrškov, pa tudi moških naj ne vodijo v samostan. Za bogoslužje v svoji cerkvi imajo gospe redovnice štiri kaplane, in sicer mlade, ki prebivajo zunaj samostana, vendar zelo blizu.«⁴

Slovenski prostor ni bil na gosto posejan s cerkvenimi središči; med njimi so imeli dolgo časa najpomembnejšo vlogo samostani kontemplativnih redov (cisterca v Stični, kartuzije v Žičah, Jurkloštru, Bistri in Pleterjah). Meniške skupnosti v njih so igrale opazno vlogo v evropskem versko-intelektualnem življenju, toda zaradi privrženosti asketskemu idealom redovništva niso iskale posebej intenzivnega stika z bližnjo okolico. Ljubljanska škofija je nastala razmeroma pozno, šele leta 1461.⁵ Njenemu rojstvu so botrovali predvsem politični razlogi: Habsburžani, ki po izumrtju knezov Celjskih (1456) na Slovenskem niso več imeli resnega tekmeca, so se želeli zavarovati pred vplivom Benečanom naklonjenega oglejskega patriarha.⁶ V začetku so bile Ljubljanski škofiji povsem nedvoumno dodeljene zgolj tri župnije.⁷ Zato je njen ustanovitelj, cesar Friderik III., za vzdrževanje dostojanstvenikov novega nadpatriarskega sedeža določil še več drugih far v prostoru med Dravo in Postojnskimi vrati. Ker se ljubljanski škofje niso bili pripravljene sprijazniti z neobsežnostjo svoje dieceze – ta se ni mogla meriti niti s krško in lavantinsko vrstnico na Koroškem oziroma Štajerskem! –, so si začeli lastiti tudi pristojnosti nad župnijami, katerih dohodki so pripadali bodisi njim bodisi njihovim najbližjim sodelavcem. V tem prizadevanju so do začetka 17. stoletja zabeležili popoln uspeh,⁸ vendar pa so spori glede pripadnosti posameznih far vnašali nemir v vrste lokalne duhovščine.

Prerekanjem med cerkvenimi gospodi so se pridružile še dosti bolj negotove razmere v posvetni sferi življenja. Vse pogostejše vpade turških konjenikov so spremljali občasno izjemno srditi spopadi med krščanskimi knezi oziroma silami (Habsburžani, Celjani, Hunyadijevci, Goričani; Benečani). Ni manjkalo niti posameznih nižjih fevdalcev, ki so po metodi »direktne akcije« jemale »pravico v svoje roke« (Erazem Jamski, Andrej Baumkirchner). Čedalje nemirnejši so bili kmetje, ki so ob vedno novih dajatvah – vojne so pač dodobra izpraznile deželne, državne in dinastične blagajne – vse glasneje terjali »staro pravdo«. Veliki punt leta 1478 je imel težišče med Slovenci na Koroškem, še večji izbruh nezadovoljstva, ki je 1515 zajel prostor od porečja Drave in Mure na severu do Krasa na jugu, pa je dobil značaj pravcate vojne. Štajerski, koroški in kranjski plemiči so ga ob podpori cesarskih oblasti strli šele po nekaj dokaj krvavih bitkah.⁹

⁴ P. Santonino, *Popotni dnevniki 1485–1487*, Celovec–Dunaj–Ljubljana 1991, 42.

⁵ J. Gruden, *Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije*, Ljubljana 1908, 41 in dalje.

⁶ Benečani so leta 1420 zrušili posvetno oblast oglejskega patriarha Ludvika II. Tecka v Furlaniji. Strmoglavljene cerkveni knez se je potem zatekel na dvor grofov Celjskih, ki so mu kot sorodniki cesarja Sigismunda Luksemburškega lahko nudili varno zavetje. Teckovi nasledniki so seveda bili pod močnim beneškim vplivom. To je še posebej neprijetno prizadevalo Habsburžane – zlasti po tem, ko je postalo jasno, da bo zadnji goriški grof Leonhard umrl brez naslednikov. Benečani bi utegnili postati gospodarjem vzhodnoalpskega prostora resni tekmeci za prevzem oblasti v deželi ob Soči. Zato so Habsburžani na vsak način hoteli omejiti vpliv Serenissimi poslušnega oglejskega patriarha na Slovenskem.

⁷ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda. II. zvezek: Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov*, Ljubljana 1955, 218.

⁸ Zadnje odmevnejše spore glede pristojnosti nad posameznimi farami je imel 9. ljubljanski škof Tomaž Hren, ki je v Kranju leta 1611 osebno prepovedal vstop v cerkev oglejskemu vizitatorju, tržaškemu škofu Ursinu de Bertisu.

⁹ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda. III. zvezek: Doba prve krize fevdalne družbe na Slovenskem od*

Sredi takšnih razmer se je v ljudeh porajal občutek tesnobe. Ker renesančna cerkev ni znala zadovoljivo odgovoriti na izzive vsakdanjega in duhovnega življenja, je negotovost preraščala v permanentni strah. Neobičajni naravni pojavi so se začeli poudarjeno razlagati kot zlovesča znamenja, ki napovedujejo nesrečo.¹⁰ V skrbeh in dvomih niso bili samo laiki, ampak tudi številni kleriki. Značilno se zdi, da so na Slovenskem, se pravi v prostoru, kjer reformacija niti za hip ni prevladala, ob zori novega veka doživele hudo krizo celo postojanke kartuzijanskega reda (ki nikoli v zgodovini ni imel težav s priznavanjem papeške avtoritete). Samostana v Jurkloštru in Pleterjah sta tedaj zaprla svoja vrata, medtem ko sta se postojanki Brunovih duhovnih dedičev v Bistri in Žičah obdržali pri nadaljnjem življenju le s skrajnimi napor. Iz tega je mogoče sklepati, da je bila duhovna stiska zares globoka: ni se ustavljala ne pred zidovi cerkvenih ustanov, ne pred grajskimi kompleksi, ne pred mestnimi vrati, ne pred vaškimi dvorišči ... Vanjo so zabredli tako intelektualci kot »mali ljudje«. Primož Trubar je v drugi polovici 16. stoletja, ko se je negotovost zažrla že v vse pore življenja, podobno kot številni njegovi sodobniki celo pričakoval bližnji konec sveta. Po njegovi sodbi, ki jo je povsem naravnost izrazil v knjižici *Ta prvi psalm ž nega trijemi izlagami* (1579), se je rimski papež razkril kot Antikrist¹¹ (saj je nastopil proti Božjo besedo entuziastično oznanjajočemu Luthru). Že leta 1561 pa je slovenski reformator govoril o »zadnjih hudih časih«. ¹² Tu vsekakor ne gre zgolj za retorično priostrene napade na papeževe privrženice, ampak predvsem za besede, ki so se porodile iz Trubarjeve predstave, da so se v pričo njega in njegovih sodobnikov začele izpolnjevati apokaliptične napovedi.

Prav kar najbolj na široko razširjena zavest o resnosti razmer in tesnoba ob misli, da se naglo bliža konec časa, sta vplivali na intenziviranje verskega mišljenja in čustvovanja. (Zgolj tu in tam – ter še to izrazito prehodno – je bil odgovor na veliko stisko zapadnje v religiozno mlačnost oziroma apatijo.¹³) Premnogokrat le za silo izobraženi Božji služabniki, ki so imeli neznanske težave z razumevanjem in razlaganjem *Svetega pisma*,¹⁴ niso mogli zadovoljiti duhovnih potreb ljudi. Zato so se med njimi hitro širile tako »neuradne« interpretacije vere kot zahteve po temeljiti reformi cerkve. Le ostajanje pri obstoječem stanju dolgoročno ni privlačevalo in zadovoljevalo nikogar ... (Kot je pozneje pokazal tridentinski koncil, je bilo v praksi celo nemogoče.)

S strani uradno priznanih cerkva »neverificirane« oblike pobožnosti so evropski kontinent pretresale že v poznem srednjem veku. Na ozemlju Rimskega cesarstva so se okrepile zlasti v času bojev med različnimi strujami husitov ter križarskimi vojskami, ki so si prizadevale uveljaviti voljo Sigismunda Luksemburškega in katoliških prelato. V slovenskih deželah so se med preprostimi ljudmi najprej pojavili *štiftarji*, nato pa še *prekrščevalci* in *skakači* (oziroma *zamaknjenci*, *bičarji*, *mučenci*, *metači* ter *novi štiftarji*). Če so prvi pri služabnikih katoliške cerkve sprva vzbujali nejevoljo zaradi »neekonomičnosti« pri postavljanju svetišč (nato pa

začetka kmečkih uporov do viška protestantskega gibanja, Ljubljana 1956, 66–87.

¹⁰ Na izbruh največjega slovenskega kmečkega upora je močno vplival nenavaden pojav »treh sonc v mavričnih krogih« na nebu 10. februarja 1515. Preprosti ljudje so bili zaradi njih zelo razburjeni. (Glej v: B. Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962, 95.) Primož Trubar je potrese, ki so se na Kranjskem zvrstili pred aretacijo reformaciji naklonjenih duhovnikov leta 1547, štel za znamenje nesreče. V *Noviga testamenta poslednem dejlu* (1577) je zapisal: /K/edar so tresuvi, sonce, luna mrknejo, se imajo ti verni k pokuri inu h terpljenju pepraviti.« Glej v: M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, Ljubljana 1966, 261.

¹¹ M. Rupel, n. d., 265.

¹² M. Rupel, n. d., 113. Misel o tem, da bo kmalu prišel konec sveta, je bila domača tudi Dalmatinu – zato je večkrat pisal o sodobnosti kot o »poslednjem času«. Prim. M. Rupel, n. d., 334; 346.

¹³ P. Štih, V. Simoniti, n. d., 197.

¹⁴ Primož Trubar je leta 1557 pisal o nekem duhovniku na Planini pri Sevnici, ki je besedilo »invenietis asinam alligatam & pullum cum ea« prevedel kot: »vi boste eno pervezano oslco nešli inu enu pišče per nič«. Glej v: M. Rupel, n. d., 81.

seveda tudi z laičnimi duhovniki),¹⁵ so bili drugi od vsega začetka odkrito njihovi tekmeči,¹⁶ tretji pa so poskušali uveljaviti popolnoma nove oblike pobožnosti. Katoliškim svečenikom se je zdelo, da za razliko od luteranov ne verujejo premalo, ampak preveč.¹⁷ Značilno so različne oblike »neverificirane« ljudske pobožnosti ostro kritizirali tudi protestanti: pri pripadnikih različnih religioznih gibanj, ki so se oblikovala zunaj uradno priznanih cerkva, namreč nikoli ni zamrla kritična ost do stanovske ureditve sveta – katere čvrst steber so bili v slovenskih deželah večinoma evangeličanski plemiči.

Teologi, ki so se razšli z Rimom, so svoja stališča in razumevanja izoblikovali postopoma. Zaradi usmeritve katoliškega deželnega kneza – in pozneje cesarja – Ferdinanda I. k pomiritvi duhov (ukrepi proti protestantom v času njegove vlade niso hoteli izzvati dokončnega preloma) tudi nekateri cerkveni veljaki v vzhodnoalpsko-jadranskem prostoru niso hoteli zaostrovati razmer in izzvati oblikovanja jasne fronte med zagovorniki papeštva in »evangelija brez človeških dodatkov«. Ljubljanski škof Peter pl. Seebach in njegov naslednik Konrad Adam Glušič (nadpastirski položaj v kranjski metropoli sta zasedala v letih 1558–1568 in 1570–1578) sta se prihodnje rojenim zdela brezupno neodločna (ali kar odkrito nesposobna), saj nista nadaljevala ostre in nemir vzbujajoče diferenciacijske verske politike Urbana Textorja (1543–1558), ki je na podlagi prvih sklepov tridentinskega koncila je že leta 1547 dosegel, da je deželna oziroma cesarska oblast nastopila proti osrednjim nosilcem reformacijskih nazorov na Kranjskem ... A da so njune poteze pravzaprav zvesto sledile intencam dunajskega dvora (do smrti protestantom naklonjenega Maksimijana II. leta 1576¹⁸), je ostalo marsikomu – celo mnogim zgodovinarjem – dolgo časa prikrito.

Zato v slovenskih deželah ne samo ob pojavu reformacijskih idej in gibanj, ampak tudi še kar nekaj desetletij kasneje mnogim ljudem v javnosti ni bilo treba kazati povsem nedvoumnih stališč. Tudi spremembe mišljenjskih pozicij niso bile tako redke: tržaški škof in cesarski diplomat Peter Bonomo, ki je neposredno po Luthrovem nastopu veljal za čvrst steber na Rim oprtega katolicizma, se je leta 1546 poslovil od sveta kot protestant – obhajan pod obema podobama. Še bolj dramatična je bila preobrazba njegovega nadpastirskega vrstnika Petra Pavla Vergerija ml. v Kopru: potem ko je kot papeški nuncij zastopal stališča in razumevanja kurije v nemških deželah, je postal evangeličan in je kot tak do svoje smrti v začetku oktobra 1565 opravil vrsto pomembnih diplomatskih misij. Oba sta v zgodovini slovenske reformacije odigrala nespregljivi vlogi – in to še preden sta se odločila za prelom s papeško kurijo.

V vzhodnoalpsko-jadranskem prostoru so se odkriti proprotestantski pogledi najprej uveljavili v Beljaku, ki je leta 1526 dobil evangeličansko usmerjenega pridigarja. V tistem času se je tudi v Ljubljani že začenjal oblikovati krog kritično razporejenih duhov, ki ni bil zadovoljen z razmerami v cerkvi. To je opazila tudi deželnoknežja oblast, ki je leta 1527 na Kranjsko poslala 160 primerkov tiskanega patenta s prepovedjo Luthrovih knjig.¹⁹ Takšno ravnanje bi bilo nesmiselno, če ne bi prišlo do zaznanave resnih preoreformacijskih simpatij (še zlasti zato, ker je bila nepismenost med ljudmi več kot 90-odstotna, količina izvodov dokumenta pa impresivna).

¹⁵ V prvi polovici 16. stoletja se na Slovenskem pojavljajo še odmevi prvotnega (poznosrednjeveškega) štihtarstva. O njem je precej sledov v spisih Primoža Trubarja (zlasti v kratki postili iz leta 1558). Glej v: P. Štih, V. Simoniti, n. d., 208; M. Rupel, n. d., 93–95.

¹⁶ Prekrščevalci so se na Slovenskem pojavili proti letu 1530; tedaj so bile z njimi prenapolnjene ječe po vsej Štajerski. Pozneje so se ukoreninili tudi na Kranjskem (Kamnik) in Koroškem (Beljak, Celovec), prav tako pa jih je bilo moč srečati v Trstu. Glej v: P. Štih, V. Simoniti, n. d., 195.

¹⁷ P. Štih, V. Simoniti, n. d., 208, 209.

¹⁸ Prim. P. Sutter Fichtner, *Emperor Maximilian II*, New Haven–London 2001, zlasti 135–155.

¹⁹ L. Legiša (ur.), *Zgodovina slovenskega slovstva I: Do začetkov romantike*, Ljubljana 1956, 198.

Med ljubljanskimi kritiki obstoječih razmer v cerkvi je bil srednja osebnost ambiciozni pisar deželnih stanov Matija Klombner.²⁰ Okoli njega so se zbirali tudi posamezni duhovniki Ljubljanske škofije, ki ji je tedaj načeloval z mnogimi posvetnimi funkcijami preobloženi in prezaposleni Krištof Ravbar. Nadpastir, ki se je z izjemno sposobnostjo odlikoval ne samo kot diplomat, ampak tudi kot vojskovodja in upravitelj (deželni glavar na Kranjskem 1529–1530, vladarjev namestnik v Spodnji Avstriji 1532–1536), je bil dovolj tipičen primer predreformacijskega cerkvenega kneza.²¹ Za stanje v Ljubljanski in Sekovski škofiji, ki sta mu jih zaupala habsburški dvor in katoliška cerkev, se Ravbar spričo mnogih služb v strukturah oblasti ni mogel zanimati ravno vsak dan – čeprav se ne dá reči, da zanj ni skrbel po svojih najboljših močeh (prvi je s svojo močjo in vplivom celo zagotovil nedvo(u)mno pristojnost nad lepim številom župnij). Predvsem se humanistično usmerjeni nadpastir ni imel časa posvečati eminentno verskim vprašanjem. Njegovi duhovniki so zato v dogmatiki začeli hoditi svoja pota; reformacijske ideje so se med njimi vsekakor močno zakoreninile. Primož Trubar je leta 1561 celo zabeležil podatek, da je bil sam Ravbar na smrtni postelji (1536) obhajan pod obema podobama.²²

Tudi v obdobju 1536–1543, ko je v Ljubljani škofoval Franc Kacijanar, se ni spremenilo nič bistvenega. Novi nadpastir, ki je bil sorodnik znanega in versko strpnega cesarskega diplomata Žige Herbersteina,²³ se je zavedal, da so spremembe v katoliški cerkvi nujne. Čeprav bi zaradi tragične smrti svojega brata, znamenitega vojskovodje Ivana Kacijanarja (1539), lahko imel kritično stališče do politike dvora srednjeevropskih Habsburžanov, je njihovo previdno ravnanje v verskih in cerkvenih zadevah očitno podpiral. V nobenem primeru ni nameraval nastopiti proti zagovornikom reformacije; prav nasprotno: v knjižnici je imel več del, ki so izražala protestantske poglede. Nekaj duhovnikov, ki so mu bili najbližje, se je iz dneva v dan očitneje strinjalo s temeljnimi zahtevami reformacijsko usmerjenih duhov. Med njimi so bili najvidnejši stolni prošt Lenart Mertlic, kanonika Pavel Wiener in Primož Trubar ter generalni vikar Jurij Dragolič.²⁴ Tudi sam škof se je nazadnje našel v evangeličanskih pojmovanjih in je bil pred smrtjo obhajan pod obema podobama.²⁵ Zaradi upanja, da bo prihajajoči cerkveni zbor vzpostavil edinost kristjanov na Zahodu – vsaj lahen pridih realizma je takšnemu stališču dajala usmeritev dunajskega dvora –, Kacijanarja in njegovi najbližji okolici ob takšem ravnanju še ni (bilo) mogoče očitati dvoličnosti. Podobne razmere so namreč bile tudi v bližnji Tržaški škofiji, ki jo je že dolga leta (v obdobju 1502–1546) vodil poprejšnji ugledni cesarski diplomat Peter Bonomo.

Na podlagi do danes ohranjenih virov si za obdobje do srede 16. stoletja ni mogoče ustvariti povsem jasnih predstav o teoloških nazorih reformaciji naklonjenih krogov v vzhodnoalpsko-jadranskem prostoru. Natančnejša poročila imamo edino o razmerah na dvoru škofa Bonoma, saj je Primož Trubar v nemškem posvetilu k slovenski izdaji vseh štirih kanoničnih evangelijev (1557) zapisal, da je njegov dobrotnik iz Trsta svoji najbližji okolici razlagal Vergila, Erazmo-

²⁰ P. Štih, V. Simoniti, 197, 198.

²¹ P. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*, Ljubljana 1979, 61 in dalje. Ravbar, ki se je najverjetneje rodil leta 1476, je postal ljubljanski škof že zelo zgodaj – 1488. Pozneje je upravljal še sekovsko diecezo, pripadlo pa mu je tudi komendatorstvo admontske opatije.

²² J. Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, Ljubljana 1986, 86. Trubar je leta 1561 o tem pisal tedanjemu ljubljanskemu škofu Seebachu. Ker bi slednji zaradi svoje funkcije razmeroma lahko preveril podatek o dogajanjih ob Ravbarjevi smrti, bi težko šlo za izmišljotino. Vsekakor pa drugih pričevanj, ki bi potrjevala Trubarjevo vest, ni. (Težava je namreč v tem, da vodilni slovenski reformator ni bil neposredna priča Ravbarjevega umiranja oziroma smrti.)

²³ P. Simoniti, n. d., 219, 220.

²⁴ J. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1992, 613–619.

²⁵ J. Rajhman, n. d., 86.

ve *Parafraze* in Calvinove *Institutiones*.²⁶ Potemtakem lahko sklepamo, da ni šlo za »uvoz« katere od že profiliranih smeri reformacije, ampak za zajemanje iz različnih virov – z močnim humanističnim predznakom. Bonomo, ki je bil že močno priletan (rodil se je 1458), je duhovnik, ki so ga obdajali, poučeval v treh jezikih: italijansko, nemško in slovensko.²⁷ To pomeni, da se je zavedal pomena popolnega razumevanja *Biblije* (in tekstov evropske učene kulture), ki so ga na podlagi doktrine opravičevanja po veri ter lingvistično in teološko univezalistične misli sv. Pavla s posebno vneto poudarjali zagovorniki reformacijskih nazorov.

Bonomo, ki se potemtakem od sveta ni po naključju poslovil s »celim zakramentom«, se pravi v skladu s protestantsko prakso,²⁸ za razliko od mnogih humanistov očitno ni gojil predsodkov proti barbarskosti živih jezikov. To je bila po vsej verjetnosti posledica njegovih služb na habsburškem dvoru. Posvetne oblasti v Srednji Evropi so se namreč že od časov Šigismunda Luksemburškega in Maksimilijana I. zavedale pomena obvladovanja različnih idiomov. V času priprav na habsburško-jagielloški »kongres« leta 1515 so na cesarskem dvoru uvideli celo pomen slovenščine, ki je odigrala pomembno vlogo tudi pri uspešnih diplomatskih misijah Žige Herbersteina v Rusiji.²⁹ Bonomo pa ni bil samo viden zaupnik »poslednjega viteza«, ampak tudi prijatelj v Ljubljani rojenega dunajskega škofa Jurija Slatkonje, ki ga je za nekaj mesecev celo nasledil. Pri tem seveda ne gre pozabljati, da je leta 1522 umrl nadpastir, ki se je z izjemno predanostjo posvečal glasbi, svoj priimek etimološko izvajal iz slovenščine (*zlat konj*) – o čemer posredno pričuje tudi njegov, od cesarja Maksimilijana I. »podarjenik« grb (zlati konj na belem polju). Slatkonja in učenjaki iz alpsko-jadranskega prostora, ki so se zbirali v njegovi bližini (Bonomo, Avguštin Tyfernus, Andrej Perlah, Pavel Oberstain), so očitno bili odprti do obstoječe jezikovne stvarnosti. Predsodki proti učenju slovenščine, o katerih živosti na prehodu iz 15. v 16. stoletje poroča Žiga Herberstein, so bili – kot vse kaže – prostorsko omejeni.³⁰ Še pomembnejše pa je to, da je Bonomo v Trstu očitno posnemal slog škofovanja, kakršnega je na Dunaju vpeljal Slatkonja: poskrbel je za kvaliteten pevski zbor in prakticiral odprtost do različnih smeri krščanske teologije.³¹

Trubar, ki se je sredi 16. stoletja profiliral kot najpomembnejši zagovornik reformacijskih stališč med Slovenci, je že v svojem tržaškem obdobju postal znan kritik razmer v katoliški cerkvi (kot takšnega ga je okoli leta 1540 denunciral njegov bodoči somišljenik Peter Pavel Vergerij ml., da bi prikril svoje spogledovanje z luteranskimi idejami). Na Kacijanarjev škofovski dvor, kjer je leta 1542 po Bonomovem posredovanju postal kanonik, je slej ko prej prinesel intelektualno precej raznoliko popotnico. Stiki, ki jih je imel s humanistično izobraženim tržaškim škofom in njegovimi gosti (med njimi sta bila tudi pridigar Giulio Terenziano/Giuseppe della Rovere in profesor teologije Giovanni Mollio³²), so brez dvoma močno zaznamovali njegovo misel. Dejstvo, da je pozneje – v letih 1555–1559 – živahno korespondiral s Zvinglijevim naslednikom Heinrichom Bullingerjem,³³ daje oporo za misel, da se pri Bonomu ni dodobra seznanil samo s Calvinovimi doktrinarnimi pogledi, ampak tudi z reformacijsko tradicijo v severni Švici (naslovniku npr. 13. septembra 1555 sporoča, da poleg njega zelo čišla tudi Conrada Pellicana). Trubar sredi 16. stoletja očitno ni prisegal na en sam

²⁶ M. Rupel, n. d., 74.

²⁷ M. Rupel, n. d., 74.

²⁸ J. Rajhman, n. d., 86.

²⁹ I. Grdina, n. d., 182–187.

³⁰ L. M. Golia, *Herbersteinovo življenje*, v: S. Herberstein, *Moskovski zapiski*, Ljubljana 1951, 191; I. Grdina, n. d., 186.

³¹ Slatkonja je v katedrali sv. Štefana na Dunaju januarja 1522 dovolil pridigati Paulu Seperaturju, ki je odkrito zagovarjal reformacijske nazore.

³² L. Legiša (ur.), *Zgodovina slovenskega slovstva I*, 208.

³³ J. Rajhman, n. d., 23–37.

vir teološkega izročila. V pismu, ki ga 13. marca 1557 je naslovil na Bullingerja, se je tudi odločno zavzemal za edinost med luterani in švicarskimi, zlasti zürišskimi reformatorji. Glede usodnega vprašanja transsubstanciacije je sodil, da je to pač skrivnost. Menil je:

»Kaj koristijo pobožnim preprostim kristjanom /.../ visoke disputacije o resnični, telesni, bistveni in duhovni navzočnosti Kristusovega telesa, ko pa oboji /– zwinglijanci in luterani–/ priznavajo, da niso le znamenja, temveč da se pri večerji kristjanom resnično deli Kristusovo telo in njegova kri. Pri tem naj ostane in tudi mi hočemo to tako pustiti, in pristavil sem Avguštinov izrek, da za zakramente ne gre uporabljati besedne/ga/ dokazovanj/a/, marveč vero. Kristus da je v svoji večerji, kjer jo pravilno obhajajo, posvetil kruh v svoje telo in vino v svojo kri;/ njegovim besedam hočemo preprosto verjeti in o tem nič več disputirati. Je pač skrivnost. V tem smislu sem, kjer sem pridigal, 27 let govoril in, hvala Bogu, noben /zwinglijanec/ ne /luteran/ z mojimi pridigami o zakramentih niti z drugimi nauki, kolikor sem razumel, ni bil nezadovoljen ali se z mano sprl.«³⁴

Na podobno »širok« način se je Trubar lotil tudi prelivanja Božje besede v materinščino. Pri prevajanju *Biblije* v slovenščino je ob grškem izvorniku *Nove zaveze*³⁵ oziroma evangelijev imel pri roki dve latinski, dve nemški in eno italijansko verzijo svetopisemskega besedila (omenja pa tudi hrvaški misal).³⁶ Čisto gotovo je uporabljal Erazmovo in Luthrovo izdajo *Knjige knjig*. Za italijansko verzijo *Nove zaveze*, ki je nanj naredila izjemno pozitiven vtis, pravi, da je bila »napravljena« (verjetno hoče reči: izdana) v Ženevi.³⁷

Pomen, vsebino, globino in intenzivnost Trubarjevih stikov z reformaciji naklonjenimi misleci z Apeninskega polotoka je na splošno težko definirati, vendar pa je iz njegovih pisem mogoče razbrati, da so imeli precejšnjo težo. Iz pisem vodilnega slovenskega protestanta Heinrichu Bullingerju je mogoče razbrati njegov pozitiven odnos do nemirnega Sienčana Bernarda Ochina in njegovega rojaka Lelia Sozinija (ter do somišljenikov slednjega).³⁸

Seveda pa je bil Trubar dodobra seznanjen predvsem z nemško reformacijsko tradicijo. Ko se je leta 1548 pred preganjanjem oblasti, ki ga je vzpodbudil ljubljanski škof Urban Textor, zatekel v Nürnberg,³⁹ je vsekakor vedel, da bo z znamenitim pridigarjem in uglednim teološkim piscem Veitom Dietrichom hitro lahko našel skupen jezik. Luteranska tradicija, ki ji je pripadal ta neutrudni razširjevalec reformacijskih idej in izdajatelj pridigi oziroma govorov njenega začetnika, je morala biti slovenskemu kritiku rimske cerkve blizu. Trubar se ob slovesu od domovine, za katerega ni mogel vedeti, da bo zgolj začasno, ni podajal v neznano. Vsekakor ni naključje, da slovenski reformator v pismu Bullingerju z dne 13. marca 1557, kjer govori o lastnih nazorih od leta 1540 dalje (stabilizacijo svojega teološkega mišljenja je povezoval že

³⁴ J. Rajhman, n. d., 28.

³⁵ Ob tem se zdi še posebej zanimivo dejstvo, da Trubar leta 1557 zatrjuje, kako ni več hebrejščine; obenem tudi pravi, da grško ne zna prav brati (glej v: Rupel, n. d., 74; prim. tudi J. Rajhman, n. d., 23). Vendar je mogoče reči, da gre v drugem primeru za tipično skromnostno izjavo. To lahko sklepamo na podlagi nekaterih drugih reformatorjevih trditvev oziroma ugotovitev – npr. da imajo Slovenci »pri samostalnikih in glagolih dvojino kakor Grki« (glej v: Rupel, n. d., 79). Trubar je v odnosu so sebe in svojih dosežkov kljub precejšnji samozavesti vseskozi ohranil dobršno mero kritičnosti.

³⁶ M. Rupel, n. d., 77.

³⁷ O rabi Erazmovo izdaje *Novega testamenta* glej v: M. Rupel, n. d., 66; o italijanski verziji *Nove zaveze* pa v: J. Rajhman, n. d., 27.

³⁸ J. Rajhman, n. d., 27; 32. Trubar je vsekakor dovolj dobro poznal vire socianistične tradicije. Za njegov odnos do reformaciji naklonjenih italijanskih teoloških mislecev je značilen tudi obžalujoč ton v izražanju nestrinjanja z Matteom Gribaldijem. Glej v: J. Rajhman, n. d., 30.

³⁹ V Trubarjevem odhodu na protestantski sever ne gre videti dejanja, ki bi ga bilo mogoče pripisati strahopetnosti (ko je v Ljubljani leta 1563 razsajala kuga, se značilno ni – kakor drugi veljaki – umaknil iz mesta!), ampak zgolj nekakšno samoobrambo v imenu nadosebnih interesov. Reformator je sodil, da še ni opravil misije med svojimi rojaki v smislu razširitve »evangelija brez človeških dodatkov«.

z bivanjem v Trstu), ob naslovnikovih delih priznavalno navaja še Melanchthonove, Vadianove, Speckerjeve, Ilirikove, Gallusove in Majorjeve spise.⁴⁰ V omenjenem dokumentu Trubar tudi odločno nastopa proti vsem kritikom najširše pojmovanega luteranskega (na filipizem in flacijanizem še nerazdeljenega) in zvinglijanskega (züriškega) teološkega izročila (ki so večinoma pripadali ali bili blizu prekrščevalcem).⁴¹

Vse kaže, da se drugi nosilci reformacijskih nazorov v osrednjem slovenskem prostoru niso mogli pohvaliti s tako širokimi obzorji. Trubar jih je brez dvoma nekajkrat prekašal po nadarjenosti in izrazni moči, poleg tega pa so imeli v Ljubljani relativno omejene možnosti za seznanjanje z najrazličnejšimi teološkimi doktrinami (zagotovo manjše kot v Trstu). Resda so se nekateri med njimi lahko pohvalili z višjo stopnjo formalne izobrazbe, vendar ta vsaj sprva – ko je šlo za utiranje novih poti in ustvarjanje protestantskih tradicij – ni imela tako velikega pomena kot pozneje.

Za Pavla Wienerja, ki se je rodil v Kranju in je pozneje obiskoval dunajsko univerzo, kariero pa je po aretaciji ter dolgotrajnih zaslíšavanjih s strani deželnih in cesarskih preiskovalnih organov (1547, 1548) končal kot prvi superintendent evangeličanske cerkve na Sedmograškem (kot žrtev epidemije kuge je umrl 16. avgusta 1554), je mogoče reči, da je bil v svojih razumevanjih vere in cerkve luteran v najčistejšem pomenu besede. *Augsburška veroizpoved*, ki je izhajala iz podmene, da je protestantizem samo navlak človeških zmot očiščen katolicizem, je zanj pomenila nedotakljiv doktrinarni dokument. Pred zaslíševalci v Ljubljani in na Dunaju se je značilno branil z zatrjevanjem, da je oznanjal samo nauke, ki so s stališča *Svetega pisma* nesporni.⁴² Spričo dejstva, da je Wiener, ki se je že kot Kacijanarjev kanonik odvrnil od celibata (prav tako pa ni hotel brati maše za rajnko ženo in hčerko deželnega kneza Ferdinanda I.), samo leto in pol načeloval protestantski cerkvi na Sedmograškem, ni mogel jasno pokazati, v katero smer bi se razvijala njegova misel ob razhajanjih znotraj luteranstva in ob širjenju kalvinizma v deželah krone sv. Štefana. Ker ga je Trubar pozneje priznavalno omenjal kot sebi v preizkušnjah enakega, tj. neomajnega evangeličanskega pridigarja,⁴³ je mogoče domnevati, da moža, ki sta se spoznala na ljubljanskem škofovskem dvoru, po razumevanjih reformacijskih teženj nista bila daleč narazen.

Duhovni in intelektualni profil Matije Klombnerja, ki je bil med ljubljanskimi kritiki poznosrednjeveškega in renesančnega katolicizma sprva osrednji organizatorični duh, je v prvi polovici 16. stoletja presenetljivo neizrazit. Čisto gotovo je bil mišljenjsko močno navezan na nemška reformacijska središča, saj je pozneje Trubarja obtoževal zvinglijanstva – čeprav se je slednji dejansko le zavzemal za edinost züriških in luteransko usmerjenih zagovornikov »evangelija brez človeških dodatkov« ter se je zato v svoji teologiji vse do priprave *Cerkovne ordninge* (izšla 1564) navdihoval pri obojih. Klombner, ki je bil k ločevanju in ne k povezovanju usmerjen duh, ni opazil ne možnosti ne prednosti sporazumevanja med kristjani različnih izročil. Ker ni bil duhovnik, je dovolj logično, da je doktrinarne temelje vere sprejemal od drugih. Bil je prepričan, da je sledenje enemu samemu viru vrlina, sprejemanje pobud iz različnih bogoslovnih tradicij pa slabost. Trubarju je tako npr. zameril, da je slovenski cerkveni red pripravil na podlagi württemberškega, mecklenburškega in še nekaterih drugih (Brandenburg-Nürnberg, Kurbrandenburg, Halle, Frankfurt; *Agendbüchlein* Veita Dietricha).⁴⁴

⁴⁰ J. Rajhman, n. d., 26.

⁴¹ J. Rajhman, n. d., 26, 27. Trubar izrecno omenja in obsoja »schweckfeldsko zmoto«.

⁴² M. Rupel, *Primož Trubar. Življenje in delo*, Ljubljana 1962, 56.

⁴³ M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, 261. Trubar pa je pozneje v obsojajočem tonu omenjal svojega in Wienerjevega somišljenika Dragoliča, ki je »od strahu zavolo blaga od prave vere« odstopil (po aretaciji, ki so jo sprožila protievngeličanska prizadevanja škofa Textorja); glej v: M. Rupel, n. d., 263, 264

⁴⁴ M. Rupel, *Primož Trubar*, 176.

Za to delo je še pred njegovim izidom v nekem pismu (ne da bi ga sploh videl v rokopisu!) celo menil, da se ga dá »izpodbijati v substanci« – s čimer je sprožil mučen postopek teološkega preverjanja, ki je vodil k usodni zamudi pri natisu (k nezaostrovanju težkega Ferdinanda I. je kot deželni knez na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem zamenjal trdno katoliški sin – nadvojvoda Karel).⁴⁵

Pozneje, ko je v luteranski teologiji prišlo do sporov med filipisti in flacijanci (okoli 1560), se je Klombner povsem očitno postavil na stran slednjih. Zelo vneto si je prizadeval, da bi drugega superintendenta protestantske cerkve v Ljubljani Sebastijana Krelja po smrti ob koncu leta 1567 nasledil Gašper Mellisander, ki ga je priporočil vodilni regensburški protestantski pridigar Nikolaj Gallus. Slednji je bil znan kot Vlačičev privrženec.⁴⁶ Pri tem pa ni jasno, ali se je Klombner tako odločno nagnil k flacijancem zaradi prepričanja, da so njihovi nazori teološko najustreznejši, ali pa zaradi svojih ostrih osebnih sporov s Trubarjem (zapleti okoli izdaje protestantske pesmarice 1563⁴⁷), ki je po dokončnem izgonu iz domovine in ustalitvi na Württemberškem povsem jasno pristajal na filipistično redakcijo luteranske misli in se je zavzemal za to, da vodstvo evangeličanske cerkvene organizacije v Ljubljani prevzame zagovornik te usmeritve.⁴⁸

Potentakem lahko rečemo, da je bilo med kritiki katoliških pojmovanj in cerkve na Slovenskem v prvi polovici 16. stoletja – vse do odločnega protireformatorskega nastopa škofa Urbana Textorja (1547) – mogoče zaslediti kar precejšnjo mnenjsko pestrost oziroma pisanost. Dejstvo, da se je Jurij Dragolič (resda v strahu pred preganjanjem) odvrnil od koncepcije »evangelija brez človeških dodatkov«, dokazuje, da pri posameznikih celo mostovi (ali vsaj brvi) do Rima niso bili podrti ... Vsaj v nastavkih so bile že tedaj zastopane oziroma prisotne vse reformacijske smeri, ki so se pozneje bolj ali manj jasno pokazale v prostoru med Vzhodnimi Alpami in Jadranom.

Po širini pojmovanj in vizij je med slovenskimi zagovorniki »evangelija brez človeških dodatkov« izstopal Trubar, ki je bil dodobra seznanjen z luteransko, zwinglijansko in deloma tudi kalvinsko tradicijo, na njihovi podlagi pa si je polagoma izoblikoval lastne nazore. Aktivno si je prizadeval za zedinjenje prvakov in vernikov reformiranih cerkva. Zato njegovo dopisovanje z Bullingerjem, ki mu je leta 1549 s *Consensus Tigurinus* oziroma 1566 z *Drugo helvetsko veroizpovedjo* uspelo povezati züriške in ženevske teologe, ni po naključju izjemno spoštljivo in polno naklonjenosti do naslovnika.

Če bi Trubarju uspelo preseči nasprotja med luterani in zwinglijanci – nekak zasnutek platforme za to je podal v že citiranem pismu svojemu uglednemu in vplivnemu švicarskemu korespondentu z dne 13. marca 1557 –, bi dosegel najdaljnosežnejši smoter svoje religiozne misli. Vendar njegova prizadevanja v časih, ki so prisegali na diferenciacijo, niso obrodila sadov. Sam je vsaj pri prelivanju svetopisemskih knjig v slovenščino do ustalitve na Württemberškem ostal zvest svoji edinosti protestantov iščoči teologiji. Tako se ni menil za omalovažujoče Klombnerjeve očitke, da so njegovi *Psalmi* prevedeni neustrezno, ker so narejeni po Zwingliju (dejansko so nastali s pomočjo spisov Rudolfa Gualtherja in Wolfganga Musculus⁴⁹), ne pa po

⁴⁵ M. Rupel, n. d., 167 in dalje. Klombner je bil – značilno – mnenja, da bi bilo na Kranjskem najbolje uporabiti kar Juričičev prevod württemberškega cerkvenega reda. Čisto gotovo ni imel pred očmi potreb naddeželne cerkve *božje slovenskega jezika*, ki si jo je zamislil iz posebnih razmer prostora med Vzhodnimi Alpami in Jadranom izhajajoči Trubar.

⁴⁶ M. Rupel, n. d., 195, 196. Regensburški superintendent Nikolaj Gallus je svojemu učitelju Matiji Vlačiču - Flaciju Iliriku nudil zatočišče potem, ko je ta moral zbežati iz Jene.

⁴⁷ M. Rupel, n. d., 158-164.

⁴⁸ I. Grdina, n. d., 141 in dalje.

⁴⁹ J. Rajhman, n. d., 36.

Luthru.⁵⁰ Tudi prva slovenska knjiga, *Katekizem* iz leta 1550, kaže očitna znamenja Trubarjeve odprtosti do misli različnih reformatorjev. V njej je poleg Luthrovega vpliva (*Mali katekizem*) mogoče najti sledove upoštevanja teoloških pobud Veita Dietricha (*Agendbüchlein*), Johannesena Brenza (*Veliki in Mali katekizem*) in züriškega reformatorskega kroga.⁵¹

Čeprav je Trubar do dokončnega izгона iz domovine cenil tudi mišljenje Flacija Ilirika, nadrobnejši študij njegovih del pokaže, da mu ta nikoli ni nudil toliko vzpodbud kot Bullinger in njegovi somišljeniki ter začetniki filipistične tradicije.⁵² Pozneje, ko sta se prvak slovenske reformacije in v Istri rojeni izdajatelj *Magdeburških centurij* v Ljubljani tudi osebno srečala (poleti 1563), med njima značilno ni prišlo ne do odkritega spora ne do soglasja. Je pa Trubar Vlačiću tedaj vseeno pomagal, kar pomeni, da je njegovo delo cenil. V tem gre vsekakor videti izraz duhovne širine, saj so filipisti v severnih delih Rimskega cesarstva tedaj Ilirka že doživljali kot h krivoverskim naukom nagnjenega radikalca.⁵³ Trubar je očitno sodil, da so teološki spori človeški dodatek k evangelijem – zato bi se jih morali zagovorniki reformacijskih nazorov izogibati. V *Cerkovni ordningi* pač ni po naključju zapisal: »Hudič je en tak hud, kunšten dišputirar, de gdi on to glavo mora noter perpraviti, tukai on ž nega celim životom noter vleze koker ta kača.«⁵⁴

Med ključnimi razlogi za to, da se Trubar ni zgolj naslanjal na tuje zglede in jih preprosto »homologiziral« na domačem terenu, pa ne gre spregledovati njegovega zavedanja posebnega položaja »lubih Slovencev«. Razmere v prostoru med Vzhodnimi Alpami in Jadranom so vplivale tudi na potrebe vere in (reformirane) cerkve, ki sta morali služiti temeljnemu cilju – njihovemu zveličanju. Trubar že v svojih prvih knjigah ne nagovarja prebivalcev kake dežele ali cerkvene oziroma pokrajinske enote, ampak vse Slovence, ki jih v svojih tekstih povsem jasno definira na podlagi jezika.⁵⁵ Že leta 1555 v posvetilu k prevodu *Matejevega evangelija* povsem jasno pove, da cerkev, ki ji namenja svoje spise, postavlja na lingvalni temelj. To je bila na koncu koncev edina možnost, če je hotel do zveličanja pomagati vsem preprostim in neukim rojakom, ki so poseljevali več dežel. Pozneje – leta 1562 oziroma 1564 – je za »pravo Cerkev božjo tiga slovenskiga jezika«⁵⁶ pripravil tudi veroizpoved (*Articuli oli deili te prave, stare vere kersčanske*) in statut (*Cerkovna ordninga*). Obe deli sta nastali na podoben način kot prejšnje Trubarjeve knjige: ne na podlagi enega vira, ampak z upoštevanjem izkušenj oziroma rešitev različnih okolij. Razmere na Štajerskem, Kranjskem, Koroškem, Goriškem in v Trstu, kjer je knežja oblast pripadala habsburškim cesarjem (oziroma v obdobju 1564–1619 njihovim najbližjim sorodnikom), so namreč bile toliko drugačne od onih v severnih deželah Rimske države, da preprosto prevajanje ni moglo biti šteto za optimalno ravnanje – čeprav bi bilo najlažje. Tako so Trubarjevi *Articuli*, ki so temeljni dogmatični spis slovenske reformacije,

⁵⁰ M. Rupel, *Povabilo in odpoved Gašperju Melissandru, Slavistična revija VIII*, 1955, 219. Vse kaže, da Klombner ni imel prav in da je Trubar same prevode psalmov napravil po Luthru.

⁵¹ J. Rajhman, *Prva slovenska knjiga*, Ljubljana 1977. Na str. 7–21 je podan kratek historiat dotedanjih raziskav in vedenja o luteranskih zgledeh za Trubarjev *Katekizem* iz leta 1550; v nadaljevanju je izjemno dragocena avtorjeva lastna analiza, ki utemeljuje in utruje tezo o ne pomembnih švicarskih vplivih na delo osrednjega reformatorja v alpsko-jadranskem prostoru.

⁵² J. Rajhman, n. d., 15–20.

⁵³ M. Rupel, *Primož Trubar*, n. d., 154.

⁵⁴ *Zbrana dela Primoža Trubarja III*, Ljubljana 2005, 531.

⁵⁵ Prim. M. Rupel, n. d., *Slovenski protestantski pisci*, 65; 80, 81. Trubar v svojem času ni bil osamljen pri opredeljevanju etnične stvarnosti z jezikom. Leta 1493 je pop Martinac zapisal: »I obujamši vsu Grčiju i Bulgariju, Bosnu i Rabaniju, nalegoše na jazik hrvatski« – pri čemer je mislil na osvajanja Osmanov na zahodnem Balkanu. Prim. J. Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, Ljubljana 1988, 208. Ob tem je treba še povedati, da je bila slovenska enotnost opažena že pred Trubarjem: kmečki upor 1515 se je v virih označeval z etničnim imenom (»Windischer Bauernbund«), čeprav so se puntarji organizirali po posameznih deželah.

⁵⁶ M. Rupel, n. d., 64.

nastali na podlagi *Augsburške*, *Württembergške* in *Saške veroizpovedi* ter *Apologie* Philippa Melanchthona.⁵⁷ V predgovoru se je avtor pri razlagi začetka reformacije naslonil tudi na diplomata in zgodovinarja Sleidana (Johannes Phillipson).⁵⁸ *Cerkovna ordninga*, ki jo je Trubar v korespondenci in v *Catechismusu z dveima izlagama* (1575) označeval kot »slovensko«⁵⁹ (v sami izdaji knjige je takšna formulacija izpadla; to je bila najbrž posledica opustitve predgovora oziroma posvetila, do katere je prišlo na zahtevo vojvode Krištofa Württembergškega, ki se je ob dejstvu, da imajo na ozemlju Rimskega cesarstva samo deželni knezi pravico do izdaje tovrstnih knjig,⁶⁰ počutil zelo nelagodno), je – kot je že bilo omenjeno – prav tako nastala na podlagi več predlog, namenjena pa je bila Kranjski, (Spodnji) Štajerski in (južni) Koroški. Njenih (najverjetneje) 400 izvodov je čakala žalostna usoda. Približno 300 primerkov, ki so jih iz Morhartove tiskarne v Tübingenu poslali v Ljubljano, so zaplenile oblasti nadvojvode Karla, preostanek pa je v življenju protestantske cerkve v alpsko-jadranskem prostoru le odigral svojo vlogo.⁶¹ To je mogoče sklepati na podlagi dejstva, da je Trubar leta 1575 v *Catechismusu z dveima izlagama* tako kranjske kot koroške protestante povsem nedvoumno usmerjal k določilom svoje *Cerkovne ordninge* ...⁶² Pozneje je zlasti najpomembnejši nadaljevalec njegovega dela Dalmatin s slovenskim prevodom celotne *Biblije*, katerega izid so leta 1584 s svojimi finančnimi prispevki omogočili deležni stanovi Kranjske, Štajerske in Koroške, poudaril naddeželni značaj reformacijskih prizadevanj na jugovzhodnem robu Rimskega cesarstva. Na jezikovno stvarnost oprta cerkev, ki si jo je zamislil Trubar, je ustvarila začetek enotne učene kulture na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem, južnem Koroškem ter v sosednjih pokrajinah ob zgornjem Jadranu in Soči.⁶³

Trubar, ki se je osebno oblikoval v letih, ko na jugovzhodnem robu Rimske države še ni prišlo do povsem jasnih razmejitev med posameznimi reformacijskimi tokovi in se je zato pri marsikaterem vprašanju lahko dokopal do samosvojih rešitev, je pozneje realistično sledil filipistični usmeritvi. K temu ga je silil že njegov superintendentski položaj, ki ga je zasedal po vrnitvi iz prvega izgnanstva v nemških deželah leta 1561. Protestanti v slovenskem prostoru so namreč lahko omembe vredno pomoč pričakovali samo od evangeličanov na Württembergem, kjer pa so povsem prevladali Melanchthonovi nazori. Trubar je iskanje soglasja med luterani in švicarskimi reformatorji opustil v času prizadevanja za objavo *Cerkovne ordninge*.⁶⁴ Ker

⁵⁷ J. Vinkler, *Slovenska protestantska veroizpoved in cerkveni red za vse dni v letu*, v: *Zbrana dela Primoža Trubarja III*, 615 in dalje.

⁵⁸ J. Vinkler, n. d., 619, 620.

⁵⁹ Primož Trubar piše o »slovenskem cerkvenem redu« tako v navodilu za natis knjige (priloga k pismu baronu Ivanu Ungnadu z dne 9. decembra 1563) kot v poslanici kranjskim deželnim stanovom 13. januarja 1564. Glej v: J. Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, 143; 180, Ljubljana, 2003. Tudi v *Catechismusu z dveima izlagama* najdemo takšno označevanje; glej v: *Zbrana dela Primoža Trubarja III*, Ljubljana 2003, 327.

⁶⁰ M. Rupel, *Primož Trubar*, 172. Glede na to, da je ohranjen en sam primerek Trubarjeve *Cerkovne ordninge*, ki se danes hrani v Vatikanski knjižnici, je nemogoče vedeti, ali ni bil morda prvotni naslov knjige vendarle kje označen.

⁶¹ M. Rupel, n. d., 176.

⁶² *Zbrano delo Primoža Trubarja III*, Ljubljana 2003, 327.

⁶³ Trubar je leta 1563 opravil uspešno pridigarско misijo na Goriškem. Naddeželni značaj na lingvalno »parcelacijo« sveta oprte cerkve je leta 1584 poudarila tudi Bohoričeva v latinščini spisana in izdana slovenska slovnica. Z njo je jezik Trubarjevih in Dalmatinovih del dobil močno verifikacijo, ki ga je ohranila pri življenju v naslednjih epohah. Dva ponatisa oziroma priredbi Bohoričeve slovnice v 18. stoletju ter poznejša sklicevanja nanjo so v slovenskem prostoru zagotovili kulturnozgodovinsko razvojno kontinuiteto s protestantsko dobo.

⁶⁴ Oktobra 1563 je Trubar v pismu Nikolaju Gravenecku sporočil: »Bogu se usmili, da so veleučeni teologi razprti med seboj zaradi obhajila in se ljudstvo s pobožnimi pridigami tako malo boljša; in tega ne slišim rad. V naši /tj. slovenski/ cerkvi, ki je sprejela evangelijski nauk, ni, hvala Bogu, še nič slišati o nobeni sektni ne razdor. Mi učimo in enodušno verujemo Kristusovim besedam pri večerji, da le-tu prejmemo pravo telo in pravo kri Kristusa Gospoda v duhu in veri ter da postanemo resnično deležni telesa in krvi Kristusove, to je njegove zasluge, po Pavlovi besedi 1

se je zavedal, da s tem delom posega v pristojnosti deželnega kneza – vendar je pri njegovi izdaji ne glede na tveganje vztrajal, saj je protestantska reformacija na Slovenskem že toliko napredovala, da je bilo tovrstno delo za njen nadaljnji razmah nujno⁶⁵ –, je potreboval kar največjo podporo pri Württemberžanih. Zato je med pretresi, ki so spremljali tisk *Cerkovne ordninge*, izrecno začel izjavljati, da so mu zwinglijanska pojmovanja tuja.⁶⁶ Odtlej se pri Švicarjih zagotovo ni več poskušal odkrito navdihovati.

Trubarjeva ustalitev v Nemčiji, v neposredni bližini Tübingena (1567), je pozneje samo še povečala navezanost na württemberške teologe – zlasti na Jakoba Andreaeja (ki je ob leta 1570 umrlom Johannesu Brenzu med njimi užival sloves najvišje avtoritete). Slovenski reformator je ob naslonitvi na tako ugledno intelektualno zaledje, ki se mu je pridruževala tudi podpora vojvod Krištofa in Ludvika, lahko vse do smrti (1586) pomagal protestantom v domovini. Sprejemanje mentalne in siceršnje stvarnosti na Württemberškem⁶⁷ mu je omogočilo nadaljevati rojakom namenjeno književno delo (dokončanje prve slovenske verzije *Nove zaveze* do leta 1577, njena jezikovno prenovljena celovita izdaja 1582, *Formula concordiae* ok. 1581, posthumni natis prevoda Luthrove *Hišne postile* 1595, ki ga je uspešno zaključil tik pred slovesom od sveta), prav tako pa je nudilo oporo njegovim prizadevanjem za enotnost evangeličanov na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem. Slednjo je poskušal uresničiti v filipističnih okvirih, saj je čvrsto katoliški notranjeavstrijski vladar, nadvojvoda Karel, zaradi še vedno grozeče nevarnosti turškega zavojevanja njegovih dežel ter spričo moči in vpliva pretežno protestantskih stanov na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem na večini ozemelj pod svojim nadzorom vse do smrti 1590 moral dopuščati tudi delovanje pridigarjev *Augsburške veroizpovedi* (graška pacifikacija 1572, bruška pacifikacija 1578).

Protestanti, ki so po Trubarjevem dokončnem izgonu iz domovine sredi leta 1565 ostali v notranjeavstrijskih deželah, so se v pretežni meri držali že uhojenih reformacijskih poti. Nekateri so tudi že bili vzgojeni oziroma izobraženi v duhu »evangelija brez človeških dodatkov« – zato so z lahkim srcem sprejemali doktrinarne rešitve svojih učiteljev oziroma vzornikov. Treba pa je reči, da med njimi tudi ni bilo človeka, ki bi se tako jasno kot oče slovenske knjige zavedal pomena in posebnosti Kranjske, Štajerske, Koroške in sosednjih predelov. Prostor med Vzhodnimi Alpami in Jadranom je edino Trubar videl v vlogi odskočišča za prodor reformacijske misli na Apeninski in Balkanski polotok.⁶⁸ Potemtakem ni čudno, da so bila

Kor 10.« Zaradi tega pasusa so bili württemberški teologi in oblastniki tako razburjeni, da jih je pomirila šele izrecna Trubarjeva izjava o tem, kako se mu z označevanjem za zwinglijanca dela »krivica in sila«. *Cerkovna ordninga* je mogla iziti po tem, ko je izginil sleherni dvom o njeni filipistični naravnosti. Prim. J. Rajhman, n. d., 166; 179.

⁶⁵ Vse kaže, da je Trubar z izdajo *Cerkovne ordninge* hotel ujeti zadnje mesece vlade Ferdinanda I., ko deželnoknežja oblast ni kazala večjega interesa za verske spore. Tudi poudarjanje slovenskosti knjige bi – paradoksalno – utegnilo biti v funkciji njene sprejemljivosti. Deželni knezi so namreč lahko izdajali cerkvene rede le za svoje (to se pravi za obstoječe) dežele, Trubarjevo delo pa ni bilo namenjeno kakšni pravnoformalno priznani ozemeljski enoti, ampak ljudem določenega jezika in njihovi verski organizaciji.

⁶⁶ O tem je Trubar najobširneje pisal v svoji poslanici kranjskim deželnim stanovom z dne 13. januarja 1564. Glej v: J. Rajhman, n. d., 177, 178.

⁶⁷ Trubar se je celo v domovino zadnjič podal (leta 1567) zaradi želje württemberških teologov (zlasti Andreaeja), da bi dobili verodostojna obvestila o muslimanski sveti knjigi – *Koranu*. S seboj je imel pismo vojvode Krištofa, ki je zagotavljalo, da ne skuša kršiti sklepa notranjeavstrijskega vladarja o izgonu iz njegovih dežel. Prim. M. Rupel, n. d., 194, 195.

⁶⁸ Če bi se evangeličani ukoreninili v prostoru med Vzhodnimi Alpami in Jadranom, bi bil katoliški svet razcepljen na romanski zahod in ogrsko-poljsko-litavski vzhod. Slednji bi se tako znašel med kladivom reformacije in nakovalom islama oziroma Osmanov.

Trubar se je vseskozi zavedal pomena slovenskih dežel za razširitev protestantizma na evropski jugovzhod in na Apeninski polotok. Kot vodja pod patronatom Ivana Ungnada delujočega bibličnega zavoda v Urachu je zato velik del svojih moči posvetil tiskanju reformacijskih spisov v glagolici in cirilici, ki sta bili razširjeni med Hrvati oziroma Srbi, ter v italijanščini. Ob koncu leta 1563, po uspešni pridigarski »turneji« po jugozahodnih slovenskih

ravnanja drugih protestantov precej manj zaznamovana s skrbjo za uveljavitev dolgoročnih interesov reformirane cerkve.

Sebastijan Krelj, ki je leta 1565 kot superintendent nasledil Trubarja, je vse do svoje zgodnje smrti 1567 vztrajal pri doktrini svojega jenskega učitelja Flacija Ilirika. Hotel jo je uveljaviti na območju svojega vpliva, vendar zaradi katoliškega deželnega kneza ni smel tvegati večjih sporov v slovenski protestantski skupnosti, saj bi rimskemu papežu zvesta posvetna oblast utegnila izkoristiti nesoglasja med zagovorniki »evangelija brez človeških dodatkov«. Zato je začel Trubarjeva književna dela, ki jih nikakor ni mogel uporabiti za širitev flacijanskih pojmovanj, kritizirati kot jezikovno (»ortografsko«) neustrezna. Pri tem je šel celo tako daleč, da si je želel uvedbe »čurilskega lepega pisma« na Slovenskem.⁶⁹ Tako je Trubarjeve knjige nameraval najprej spraviti iz uporabe v protestantskih šolah, nato pa tudi iz cerkve. Sam je zato priredil učbenik *Otočja biblija* (1566) in se lotil prevajanja postile nordhausenskega pridigarja Johanna Spangenberg – pri čemer je uspel izdati samo njen prvi del (1567).⁷⁰ Trubarjevo »ortografijo« je dejansko le malo spremenil. Vse bistvene lastnosti njegovega knjižnega jezika (vključno s humanistično varianto latinice, ki je bila za knjige v slovenščini običajna od leta 1555 dalje⁷¹) je zadržal. Toda Kreljev nastop proti Trubarjevemu »pravopisu«, za katerim so se dejansko skrivali nameni uveljavitve flacijanske smeri reformacije, ni prinesel zaželenega uspeha. Nazadnje je moral Jurij Juričič, ki je za tisk pripravil drugi in tretji del prevoda Spangenbergove postile, delo prirediti (1578).⁷² Kljub popravi v smislu Trubarjevih »ortografskih« načel pa se ta knjiga med protestanti na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem ter v sosednjih predelih ni uveljavila. Bila je dejansko zamolčana. Andrej Savinec je tako npr. leta 1595 zapisal, da dotlej v slovenskem jeziku sploh še ni nobene popolne postile – razen kratke Trubarjeve (izšla je 1557)⁷³.

Potemtakem je očitno, da se je boj med flacijanstvom in filipizmom v slovenskem prostoru navzven kazal kot »črčarska pravda«. V njej je bil Krelj – skupaj s somišljeniki – poražen, Trubar pa je zmagal. Odras takšnega izida v merjenju moči med flacijanstvom in filipizmom v slovenskih deželah je bil tudi pristop kranjskih, štajerskih in koroških evangeličanskih prvakov k *Formuli concordiae* (1582).⁷⁴ Trubar si je zanj z izjemno vztrajnostjo prizadeval in ga nazadnje tudi dosegel. Glede na to, da tedaj ni bil osebno navzoč v slovenskem prostoru, je zabeležil spoštovanja vredno zmago. Zaradi diplomatske zadržanosti pa svojega uspeha ni obešal na velik zvon – saj bi sicer lahko razkril, da so med slovenskimi protestanti izbruhnila resna nesoglasja v teoloških pojmovanjih. To bi bilo slabo tako pri pridobivanju pomoči zanje pri evangeličanih v luteranskih kneževinah kot v »notranji politiki« (v razmerju do katoliškega deželnega kneza na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem). Trubar je zato v nemškem posvetilu

pokrajinah, je razmišljal o tem, kako bi na Apeninski polotok razširil Luthrovo *Hišno postilo*. V pismu Ivanu Ungnadu je 9. decembra 1563 celo sodil: »S to postilo bi mogli v italijanski deželi Antikristu v Rimu napraviti veliko zgubo.« Glej v: J. Rajhman, n. d., 173.

⁶⁹ M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, 313.

⁷⁰ Spangenbergova postila je bila med flacijanci priljubljena, čeprav ni mogoče reči, da pripada tej teološki usmeritvi. Nastala je pač, še preden so se med luterani začeli najsrdečiji notranji spori. Zdi se, da je k njenemu slovesu med flacijanci največ prispevalo dejstvo, da je bil sin Johanna Spangenberg Cyriacus znan kot odločen zagovornik Vlačičevih teoloških razlag.

⁷¹ Primož Trubar je v prvih dveh slovenskih knjigah, ki ju je izdal ob koncu leta 1550, uporabil gotico; za dela, ki jih je dal natisniti pozneje, ko se je po vzpodbudi Petra Pavla Vergerija ml. vrnil k pisanju, pa je izbral humanistično latinico. Najbrž so na to vplivale tudi njegove razprave z bivšim koprskim škofom, ki se je šolal v Italiji.

⁷² Tiskar Janž Mandelc v posvetilu k drugemu in tretjemu delu Kreljevega prevoda Spangenbergove postile, ki ju je izdal leta 1578, pravi, da je dal knjigo pregledati »učenim in jezika večšim ljudem«. M. Rupel, n. d., 374.

⁷³ M. Rupel, n. d., 384.

⁷⁴ Prim. M. Rupel, *Primož Trubar in Formula concordiae*, v: M. Rupel (ur.), *Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiri-stoletnici slovenske knjige*, Ljubljana 1952, 65 in dalje.

k prvi celoviti izdaji prevoda *Nove zaveze* (1582) v slovenščino med drugim le sumarično zapisal:

»Tudi ni pri njih /tj. Slovencih/ doslej, hvala Bogu, nastala nobena sekta ali razkol, ne kalvinska, ne flacijanska, ne kaka druga kakor pri Nemcih/.«⁷⁵

Tedaj je reformator skušal ustvariti vtis, da njegovi rojaki, ki se prištevajo k protestantizmu, v enaki meri kot on sam cenijo Luthra, Johanna Brenza, Philippa Melancthona, Urbana Rhegiusa, Jurija (III.) kneza Anhaltskega in »podobne pisatelje komentarjev k spisom prerokov, apostolov in h katekizmu pa tudi ex eorum locis theologicis«. ⁷⁶ Čeprav so se nekateri slovenski evangeličani tudi še pozneje nagibali k flacijanizmu – Janž Znojilšek je tako leta 1595 izdal katekizem, na katerem so bili »prstni odtisi« te usmeritve⁷⁷ –, je Trubar v bistvu vendarle opisoval dejansko stanje: po zmagi njegove »ortografije« nad Kreljevo ni bilo nobene dvoma o tem, da je filipistična redakcija luteranstva med njegovimi nekatoliškimi rojaki močno prevladala. Uveljavitev *Formule concordiae* v protestantskih krogih na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem je bila samo sklep procesa, ki se je začel že prej. Dejstvo, da se je vse do zatona luteranstva v prostoru med Vzhodnimi Alpami in Jadrantom obdržala določena mišljenjska širina v teološki doktrini, pa opozarja, da so prvotne reformacijske pobude, ki so izšle iz več virov, delovale vse do konca 16. stoletja.

Ob tem je seveda treba poudariti, da evangeličani na veliki večini slovenskega prostora niso doživeli neuspeha zaradi notranjih razprtij,⁷⁸ ampak zato, ker je deželnoknežja oblast po veliki zmagi habsburških čet nad Turki pri Sisku leta 1593 brez (zunanjepolitičnega) tveganja lahko izvedla rekatolizacijo na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem v smislu gesla *Cuius regio, eius religio*. Zgodovina, ki je polna paradoksov, je za enega poskrbela tudi v tem primeru: v veliki bitki ob sotočju Kolpe in Save, ki je v mnogočem odločila usodo Srednje Evrope in Balkana, je morebiti celo odločilno vlogo odigral neustrašni protestantski vojskovodja Andrej Turjaški, ki mu je Primož Trubar posvetil prevod zadnjega dela *Nove zaveze* leta 1577.⁷⁹

Summary

Reformation in Slovene Territory

Igor Grdina

From the theological point of view it may be argued that the Reformation that in the 16th century spread also through the provinces on the southeastern rim of the Roman Empire was not an entirely uniform movement. The crisis that appeared in Western Christianity in the Late Middle Ages and in the Renaissance did not circumvent Slovene lands, and like in many other countries brought about a critique of the religious situation of that period.

⁷⁵ M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, 278.

⁷⁶ M. Rupel, n. d., 274.

⁷⁷ Janž Znojilšek je v *Katechismusu doctoria Martina Luthra* uporabil Barbatove razlage.

⁷⁸ V spisih slovenskih protestantov posttrubarjanske generacije je mogoče razbrati krepitev zavesti o deželni »parcelaciji«. To je povezano z naraščajočim pritiskom katoliških oblasti in popolno naslonitvijo luteranov na stanove. Prim. gradivo v: J. Rajhman, *Pisma slovenskih protestantov*, Ljubljana 1997. Kljub temu pa ne gre spregledati, da je Matija Trost v svojih latinskih verzih, s katerimi je slavil Trubarja, prostor na jugovzhodnem robu Rimskega cesarstva označil z imenom »Slavonia« (njeno središče je Ljubljana). Postavil jo je na povsem enako raven kot Germanio s centrom v Wittenbergu. Glej v: *Ena lepa inu pridna prediga, per pogrebi tiga vreidniga inu vissoku vuzheniga Gospud Primosha Truberia rainciga ...*, Tübingen 1588, 134–137.

⁷⁹ M. Rupel, n. d., 251. Andrej Turjaški je bil kranjski dedni maršal in kot tak ob drugih članih svojega rodu podpornik slovenske reformacije.

In Slovene provinces, the teachings of German and Swiss theologians (especially the Zwinglians and, although to a lesser extent, the Calvinists) received a special attention. During his stay at the court of Pietro Bonomo, Bishop of Trieste, around 1540, Primož Trubar (1508–1586) became familiar with European humanistic tradition and, on the other hand, with primary Reformation texts. His later religious teachings tried to transcend the antagonism between the Lutherans and the Zwinglians, which is evident from his correspondence with Heinrich Bullinger in the period between 1555 and 1559. Yet his considerable efforts for theological unification of the Protestant doctrine (according to Trubar, the question of transubstantiation was nondisputable and should be treated as a secret) did not come to fruition. Trubar's familiarity with Italian Reformation teachings proved invaluable when he was translating the Bible to Slovene; apart from enlisting the help of Latin (definitely by Erasmus) and German (definitely by Luther) versions of the Scriptures, he also used a translation into Italian language.

In view of the sensitive political situation in the provinces on the southeastern rim of the Roman Empire, which were ruled by the provincial prince who was a Catholic, Trubar gave priority to the Philipist doctrine in later years. Painfully aware of the continuous danger of Turkish invasions, the prince was compelled to seek equilibrium with the predominantly Protestant provincial diets in Carniola, Carinthia, and Styria. He therefore elected not to act in compliance with the policy of *cuius regio, eius religio* (»in the Prince's land, the Prince's religion«) even though, according to the 1555 Peace of Augsburg that officially ended the religious struggle, he was entitled to do so. Only Philipist-oriented churches in Germany, and especially in the southwestern part of the Roman Empire, could extend aid to Lutheran believers in the southeast, mainly by providing education for pastors, by printing books, etc. Irrevocably exiled from his homeland in 1565 for having published his *Cerkovna ordninga* (Church Ordinance) a year before, Trubar took to Württemberg. From there, he continued to proffer help to his Protestant kinsmen irrespective of political division of Slovene territory. Since 1555 he had been using in his writings the term »the true divine church of Slovene language«. With this in mind he had designed his church ordinance, published in 1564, as a document that would carry weight in several historical lands, particularly in Carniola, Styria, and Carinthia, and was attempting to attract the Lutherans of several lands to pay attention to its provisions also in later years.

Jurij Dalmatin (approx. 1547 – 1589), who translated the entire Bible into Slovene language, likewise tried to transcend the existing political boundaries; the publication of the Bible in Slovene in 1584 was jointly financed by the diets of Carniola, Styria, and Carinthia. The demand that God's words be accessible to all, a belief the Protestants deemed necessary for theological reasons, promoted spiritual connection among the Slovenes at the onset of the Early Modern Times. In order to give the area settled by Slovenes a name, Matija Trost (? – 1591) used in his Latin verses of 1586 a collective term Slavonia. He believed that this term was comparable to the concept of Germania: he compared Wittenberg's importance for Germany to Ljubljana's importance for Slavonia, and was of the opinion that Trubar's significant role for the Slovenes easily matched the prominent role of Martin Luther for the Germans.

Other Slovene Protestants of the 16th century lacked the broad insight that was characteristic for Primož Trubar, nor were they as keenly aware of the great significance that the lands situated between the Eastern Alps and the Adriatic had for the dissemination of Protestant beliefs in Italy and in the Balkans. After the conflict between the Philipists and the Flacians around 1560 Sebastijan Krelj (1538–1567) defended the position of the latter. But bearing in mind that the provincial prince was of Catholic denomination, Krelj exercised caution. Quietly attempting to put his convictions into effect, he tried to introduce a new »orthography« and even wanted to initiate the Cyrillic script throughout the Slovene territory, which would render Primož Trubar's books obsolete. After Krelj's death, however, and with the help of theologians from Württemberg, Trubar was able to advance the Philipist doctrine in Slovene lands. It was primarily due to him that the Protestants from Carniola, Styria, and Carinthia adopted the *Formula concordiae* (Formula of Concord) later on; in 1581, it was published also in Slovene. Even though he was working from the exile, Trubar's point of view prevailed over the Flacian doctrine whose proponents remained a minority. This situation changed with the onset of resolute Counter Reformation activities made possible by the victory of the Habsburg army over the Turks in the Battle for Sisak in 1593; this finally put an end to concerns over an Ottoman conquest of Slovene lands. In conclusion it needs to be stressed that Protestants had always strongly opposed to »unofficial« popular devotional practices whose lay priests and »unverified« beliefs presented a danger to their church organization.

Janez Šumrada

Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah*

UDK 342(497.4)»1809/1813«

Janez Šumrada, dr., veleposlanik RS v Franciji, Ambassade de Slovénie, 28, rue Bois-le-Vent, F–75116 Paris

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 75–84, 29 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., Fr.)

Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah

Razprava govori o nekaterih ključnih značilnostih Napoleonovega režima v Ilirskih provincah: o razvoju upravnega sistema, neuspeli zemljiški odvezi in o francoskih politikah do slovenščine in hrvaščine v javnosti.

UDC 342(497.4)»1809/1813«

Janez Šumrada, Ph.D., Ambassador of the Republic of Slovenia to France, Ambassade de Slovénie, 28, rue Bois-le-Vent, F–75116 Paris

Principal Characteristics of Napoleonic Politics in the Illyrian Provinces

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 75–84, 29 notes

Language: Sn. (En., Sn., Fr.)

Some key characteristics of Napoleon's regime in the Illyrian Provinces are subject of the treatise: development of the administration, unsuccessful abolition of the feudal system and the French policies about the place of Slovenian and Croatian languages in public life.

Francoske revolucionarne armade so prišle prvič v stik s slovenskim ozemljem leta 1797 v bojih z Avstrijo, ki jim je sledil mirovni sporazum v Campoformiu, s katerim je bila odpravljena Beneška republika, njena ozemlja ob vzhodnem Jadranu (Istra, Dalmacija, Boka Kotorska) pa si je pridobila Avstrija.¹ V vojni 1805/1806 so Francozi ponovno zasedli dele slovenskega in hrvaškega ozemlja in v skladu z določili bratislavskega miru prevzeli bivše beneško ozemlje, ki ga je dotlej imela Avstrija, vkorakali so tudi v Dubrovnik in formalno ukinili tamkajšnjo republiko², celotno področje od Benetk do Boke Kotorske – z izjemo Trsta z neposredno okolico – pa so vključili v novoustanovljeno Napoleonovo Italijansko kraljestvo (*Regno d'Italia*).³

V novi vojni leta 1809 je moral po nekajmesečni okupaciji pretežnega dela avstrijskih dednih dežel in daljših diplomatskih pogajanjih ponovno hudo poraženi Franc I. 14. oktobra 1809 pristati na podpis mirovne pogodbe s Francijo, s katero je Napoleonu prepustil vse svoje južne in jugovzhodne dežele: Goriško grofijo, ozemlje Tržiča (Monfalcone), mesto Trst in njegovo upravno območje, Kranjsko z enklavami ob Tržaškem zalivu, beljaško okrožje na Koroškem, in vse dežele, ki ležijo na desnem bregu Save, in sicer od tam, kjer ta reka zapusti Kranjsko (oz. danes ozemlje Republike Slovenije) pa do hrvaško–bosenske meje, namreč: del banske Hrvaške, šest *regimentov* Vojne krajine, Reko in Hrvaško primorje ter dotedanjo avstrijsko Istro

* Francoski izvornik pričujočega referata na mednarodnem simpoziju »Dvestoletnica Napoleonove vladavine ob vzhodnem Jadranu« (Koper–Zadar, 8.–10. december 2005) je objavljen v: J. Šumrada ur., *Napoleon na Jadranu / Napoléon dans l'Adriatique*, Koper–Zadar, Založba Annales 2006, 43–58.

¹ G. Bergamini ur., *1797. Napoleone e Campoformido. Armi, diplomazia, e società in una regione d'Europa*, Milano, Electa 1997; A. Geatti, *Il trattato di Campoformido tra Napoleone Bonaparte e l'Austria*, Tavagnacco, Arti grafiche friulane 1997.

² B. Le Calloc'h, *Les derniers jours de Raguse*, *Revue de l'Institut Napoléon* (Paris) 183, 2001, 73–94.

³ M. Kerautret, *Les Grands Traités de l'Empire (1804–1810)*, Paris, Nouveau monde/Fondation Napoléon 2004, 180–183, 277–290 (Documents diplomatiques du Consulat et de l'Empire, tome 2).

s kastavskim distriktom.⁴ Na sam dan podpisa schönbrunskega miru je Napoleon s posebnim dekretom ustanovil Ilirske province in jim iz okvira Italijanskega kraljestva dodelil ozemlje nekdanje beneške Istre, Dalmacije ter Dubrovniške republike. Poleg naštetega je prišel v sestav Ilirije tudi del ozemlja Tirolske (Lienz in Sillian).⁵ Posebej velja poudariti, da je do dejanske vključitve Istre, Dalmacije in Dubrovnika v Ilirijo prišlo v letu 1810⁶, »naravno« mejo med novonastalimi Ilirskimi provincami in Italijanskim kraljestvom pa so določili šele 1811. po celotnem toku Soče od njenega izvira v Julijskih Alpah do izliva v morje.⁷

Nenavadna geografska oblika 55.000 kvadratnih kilometrov velikega ozemlja, ki je bilo geostrateško izrazito ranljivo, saj je bilo raztegnjeno od avstrijsko-bavarske meje do Boke Kotorske, od Z in J pa je oklepalo turški Bosno in Hercegovino, ter uveljavitev tako imenovanih »naravnih meja«, ki se ne ozirajo na etnično sestavo prebivalstva, kažeta, da je z ustanovitvijo Ilirije Napoleon zasledoval predvsem dva pomembna strateška cilja. Po eni strani je izrazito multietnično in umetno ustvarjeno ozemlje Ilirije – kjer je po podatkih francoskega ljudskega štetja 1811. živelo nekaj manj od 1,5 milijona prebivalcev⁸ – odrezalo Avstrijo od morja in v okviru evropskega sistema celinske zapore⁹ presekalo trgovske tokove iz njene notranjosti k morju, obenem pa služilo kot tamponska cona za vojaško zaščito Italije.¹⁰ Tudi je preprečevalo gospodarske in druge stike habsburške države z zavezniško Britanijo, vseskozi eno od najnevarnejših sovražnic napoleonske Francije. Obenem pa je nova Ilirija francoski imperij direktno kopensko povezala s Turčijo, to pa je bilo pomembno zaradi Napoleonovih velikih trgovinskih načrtov in širjenja njegovega vpliva na Vzhod.¹¹

Prav prekinitvev ustaljenih gospodarskih tokov med jedrom Habsburške monarhije in Jadranom, ki so bili bistvena poteza pospešenega razvoja avstrijskih dednih dežel po proglasitvi Trsta in Reke v prvi polovici 18. stoletja za svobodni pristanišči, je povzročila na ozemlju

⁴ Kerautret, 446–456; M. de Clercq, *Recueil des traités de la France* 2 (1803–1815), Paris 1864, 294–295; V. Adami, *Storia documentata dei confini del Regno d'Italia* 4, *Confine italo-jugoslavo*, Roma, Istituto Poligrafico dello Stato 1931, 420–424; S. Antoljak, Dalmacija, Hrvatska s Primorjem, Istra i Slovenija na pregovorima u Ováru i u miru u Schönbrunn, *Jugoslovenski istoriski časopis* (Beograd) 5, 1939, 120–149; id., La Remise aux Français de Rijeka (Fiume), du Littoral croate et de la Croatie d'au delà de la Save, *Annales de l'Institut Français de Zagreb* 3, 1939, 10, 138–149; id., Remise de la Dalmatie aux Français, *Annales de l'Institut Français de Zagreb* 8, 1944, 24–25, 55–70; J. Šumrada, Razmejitev med Napoleonovo Francijo in Avstrijskim cesarstvom na slovenskem etničnem ozemlju po nastanku Ilirskih provinc, *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Maribor) 69 (34), 1998, 247–260.

⁵ Centre Historique des Archives Nationales Paris (CHAN), F 1e 61, cesarski dekret o ustanovitvi Ilirskih provinc, Schönbrunn 14. 10. 1809; *Bulletin des lois de l'Empire Français* IV, t. XI, 246, no. 4760, p. 159.

⁶ F. J. Bundy, *The Administration of the Illyrian Provinces of the French Empire 1809–1813*, New York and London, Garland 1987, 53–56.

⁷ Adami, nos. 18–22, 424–430; Service Historique de la Défense–Terre, grad Vincennes pri Parizu, Mémoires et Reconnaissances, Autriche–Hongrie 1598, pièce 56, Rapport sur l'ancienne et nouvelle démarcation entre le Royaume d'Italie et les Provinces illyriennes et sur les routes de communication, Trst 20. 10. 1811.

⁸ J. Šumrada, Prebivalstvo v slovenskih predelih Napoleonove Ilirije, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana) 52, 1998, 51–72. Prim. poglavje « Division territoriale des Provinces illyriennes en 1811 », v: J. Kolanović, J. Šumrada ur., *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est. Guide des sources*, Zagreb, Državni arhiv Hrvatske 2005, 885–923.

⁹ S. Marzagalli, *Les Boulevards de la fraude. Le négoce maritime et le blocus continental 1806–1813*, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion 1999; F. Crouzet, *L'Économie britannique et le blocus continental*, 2. izdaja, Paris, Economica 1987; R. Dufraisse, Régime douanier, blocus, système continental: essai de mise au point, *Revue d'histoire économique et sociale* (Paris) 1966, 518–543; B. de Jouvenel, *Napoléon et l'économie dirigée. Le blocus continental*, Bruxelles–Paris, Éditions de la Toison d'Or 1942, passim.

¹⁰ A. Pillepich, *Napoléon et les Italiens*, Paris, Nouveau monde/Fondation Napoléon 2003, 82–84.

¹¹ J.–O. Boudon, *La France et l'Europe de Napoléon*, Paris, A. Colin 2006, 229–230; T. Lenz, *Nouvelle histoire du Premier Empire* 2, Paris, Fayard 2004, 30–33; J. Tulard, *Le Grand Empire 1804–1815*, Paris, A. Michel 1982, 239–241; D. Samardžić, Motivi formiranja Ilirskih provincija i položaj Marmonta kao glavnog guvernera, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 1958, 333–361; M. Pivec–Stele, Motivi ustanovitve Napoleonske Ilirije, *Narodna starina* (Zagreb) 9, 1930, 91–95.

Ilirskih provinc veliko gospodarsko krizo, ki je temeljna stalnica francoskega obdobja. Kmečko prebivalstvo je zaradi gospodarskega zastoja izgubilo svoje dodatne vire dohodkov, ki jih je dotlej pridobivalo z obalno plovo, furmanstvom in podeželsko obrtjo, močno je trpela velika večina mest.¹² Kasneje, ko se je kriza še povečala zaradi novih davkov, povezanih z velikimi stroški za vzdrževanje ilirske uprave in uvajanjem družbenih reform, oblasti pa obenem, kot bomo videli, niso odpravile fevdalizma in so uvedle vojaško konskripcijo francoskega tipa, so se začeli nemiri širših plasti prebivalstva, povečalo se je izseljevanje in razbojništvo. Vsekakor so huda kriza in njene posledice v veliki meri odgovorne za pičel uspeh vrste sicer naprednih družbenih reform, ki so jih Francozi vpeljali, zaradi pomanjkanja denarja in kratkotrajnosti svoje oblasti pa jih niso uspeli dokončno uveljaviti in utrditi. Kot najnižje oblastne instance so vpeljali Francozi občine, ki so prevzele dotedanje upravne funkcije zemljiških gospodov, fevdalno patrimonialno sodstvo je bilo ukinjeno in so poslej delovali mirovni sodniki (*juges de paix*) in državna sodišča. Davčni sistem so poenostavili in ukinili vse dotedanje davčne privilegije, v načelu pa uvedli splošno vojaško obveznost, ki je zajela vse plasti prebivalstva, čeprav so si premožnejši lahko z denarjem priskrbeli namestnika. Državljeni so postali enakopravni pred zakonom, vpeljana je bila obvezna civilna poroka. Večino naštetih pridobitev sodobne meščanske države so odpravili po ponovni avstrijski zasedbi 1813.

Ilirske province so bile sicer geografsko oddvojene od francoskega cesarstva, a neposredno podrejene Parizu, čeprav so na Z mejile na ozemlje napoleonskega Italijanskega kraljestva, na čigar račun so se deloma teritorialno okrepile. Če so bile vezi s Parizom v času prvega glavnega guvernerja Marmonta (1809–1811) zaradi njegovih izjemno velikih pooblastil šibke, pa so se po objavi Napoleonovega dekreta o organizaciji Ilirskih provinc sredi aprila 1811 vseskozi krepile. Začeli so z uvedbo francoske zakonodaje na najpomembnejših področjih družbenega življenja ter hoteli province upravno in pravno integrirati s francoskim cesarstvom. Proces reorganizacije – danes bi ga z besednjakom Evropske zveze imenovali harmonizacija – seveda ob izbruhu avstrijsko-francoske vojne poleti/jeseni 1813 in naglem koncu francoske oblasti ob vzhodnem Jadranu še zdaleč ni bil končan. Zato so, gledano upravno-pravno, za francosko Ilirijo značilne nekatere organizacijske oblike, ki so bile sicer povsem civilne, a se po svojem izvoru neposredno navezujejo na sistem francoske vojne uprave zasedenih ozemelj. Mislim predvsem na intendante kot predstojnike uprave posameznih provinc in glavnega intendanta financ kot vodjo celotne civilne uprave. Upravno-pravni razvoj od vojaške okupacije in uvedbe sistema francoske vojne uprave (1809), preko obdobja začasne civilne uprave v Marmontovi dobi¹³ in obdobja postopne integracije s Francijo po izdaji organičnega dekreta, zlasti pa od začetka leta 1812 naprej, nikoli ni privedel do sicer 1810. po daljšem oklevanju zastavljenega političnega cilja, naj postanejo Ilirske province integralni in konstitutivni del cesarstva. Motili bi se vendarle, če bi smatrali, da je bil položaj Ilirije v francoski ureditvi Evrope povsem specifičen, saj mu je do neke mere podobna ureditev zasedene Katalonije. Ilirske province so bile obenem državnopravno popolnoma neodvisne od Italijanskega kraljestva v soseščini, njuni odnosi pa tako urejeni kot v mednarodnem pravu sicer velja za dve samostojni državi (npr. ekstradicije zločincev, recipročnost delovanja ilirske in italijanske žandarmerije, recipročnost kabotaže in oprostitev plačevanja nekaterih pristojbin, pravice dvolastnikov, itd.). Italijanski podkralj Eugène de Beauharnais je imel na ilirskem ozemlju vendarle vojaške pristojnosti, ki jih je vseskozi obdržal, saj so bili vojaki in žandarmerija v Iliriji poleg domačinov iz sestava

¹² M. Pivec–Stele, *La Vie économique des Provinces illyriennes (1809–1813)*, Paris, Bossard 1930.

¹³ Za obdobje vojne uprave in prehoda v začasni (Marmontov) civilni režim prim. J. Šumrada, A. Kopitar, *Nastanjanje Napoleonove Kranjske. Korespondenca Françoisa–Marie Farguesa, francoskega intendanta za Kranjsko in Gorenjsko, 1809–1810*, Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije 2004.

italijanske armade. Med Ilirskimi provincami in Italijanskim kraljestvom so obstajale tudi pomembne finančne povezave.¹⁴

Čeprav je bilo ozemlje Ilirije kar zadeva agrarna razmerja prav tako neenotno, so ob kolonatu, omejenem na dežele neposredno ob Jadranu, drugod prevladovali fevdalni odnosi med zemljiškimi gospodi in podložniki. Kmečki podložnik je predstavljal velikansko večino prebivalstva, zato je bilo temeljno družbeno in politično vprašanje francoske Ilirije, tako kot v drugih deželah pod Napoleonovim vplivom, odprava fevdalizma. Prebivalstvo osvojenih evropskih predelov je namreč Korzičanove armade povsod, kamor so prodrle, gledalo kot dediče francoske revolucije, ki da je – kot so zmotno mislili – doma fevdalne odnose preprosto ukinita brezplačno, kar pa so poskušali samo jakobinci in še ti le z delnim uspehom. Tudi je bilo v historiografiji dolgo uveljavljeno povsem napačno gledanje, da v času kratkotrajne francoske Ilirije nove oblasti niso pripravljale zemljiške odveze. Novejše raziskave v francoskih in slovenskih arhivih namreč takšno gledanje postavljajo na glavo. Dokazujejo, da so se začele priprave na ukinitve fevdalizma kmalu po ustanovitvi Ilirskih provinc: že drugi (nikoli objavljeni) cesarski dekret o Iliriji z dne 25. decembra 1809 je nalagal ilirski upravi, naj poleg ostalega pripravi osnutek predpisov o odpravi fevdalnih odnosov. Proti koncu 1809. in v začetku 1810 so zato oblasti s pomočjo domačih poznavalcev pripravile nekaj ekspertiz o značilnostih fevdalnih razmerij v posameznih ilirskih predelih. Od vseh doslej znanih poročil je moglo eno samo – gre za poročilo o *»fevdalizmu v civilni Hrvaški«* tamkajšnjega intendanta barona de Vienney – do neke mere vplivati na Marmontov odlok z dne 16. julija 1810, s katerim so urbarialne in desetinske dajatve podložnikov do zemljiških gospodov zmanjšali za 20 %. Deloma se je to zgodilo tudi zavoljo skoraj istočasne uvedbe zemljiškega in osebnega davka francoskega tipa in odprave avstrijskih davkov. Zdi se, da je odlok le še zaostрил nerešeno temeljno vprašanje nadaljnjega obstoja fevdalnih odnosov, v tem smislu pa tudi dolgo in skrbno pripravljani obsežni cesarski dekret o organizaciji Ilirije iz aprila 1811 ni prinesel nič bistvenega. Brez odškodnine je odpravljal izključno *»povsem osebne storitve«* (servitudes purement personnelles), za odkupljive pa so bile razglašene *»pravice, celo fevdalne, ki izvirajo iz prvotne prepustitve zemlje«* (les droits, même féodaux, résultant d'une concession primitive de fonds). Tlaka, ki je veljala za stvarno obveznost, bila pa je, vsaj v slovenskih predelih Ilirije, največje fevdalno breme podložnikov, tako ni bila odpravljena. V drugi polovici 1811 in zlasti z novim letom 1812 se je z uvajanjem francoske zakonodaje v Iliriji spremenil pravni značaj stvarnih in odkupljivih fevdalnih dajatev. *»Zemljiške rente in druge dajatve te narave, ki jih zakoni cesarstva razglašajo za odkupljive«* (rentes foncières et autres prestations de cette nature déclarées rachetables par les lois de l'Empire), so bile spremenjene v hipoteke, te hipoteke pa je bilo treba vpisati v hipotečne knjige (cesarski dekret s 30. 9. 1811, razširitev veljavnosti cesarskega dekreta z dne 8. 10. 1810 na področje Ilirskih provinc). Stvarne fevdalne dajatve so tako postale predmet privatnopravnega odnosa med zemljiškim gospodom, po novem lastnikom in uživalcem zemljiške rente, in podložnikom, ki jo je dolžan poravnati, sicer ga k temu lahko prisili država *»z vsemi pravnimi sredstvi«*. Država je z vpisi zemljiških rent v hipotekarne knjige postala garant, da bodo podložniki plačniki dajatev, dokler ne bo izoblikovala pogojev za njihov odkup. Vendar pa je postopek pretvarjanja fevdalnih pravic v hipoteke potekal v Ilirskih provincah bistveno počasneje, kot so prvotno predvidevale oblasti, ki so morale rok za vpis najprej podaljšati do poletja 1813 in

¹⁴ J. Šumrada, Statut juridique et organisation administrative des Provinces illyriennes, v: J. Kolanović, J. Šumrada ur., *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est*, Zagreb, Hrvatski državni arhiv 2005, 21–41; Bundy, passim; A. Apollonio, *L'Istria veneta dal 1797 al 1813*, Gorizia, Libreria editrice Goriziana 1998, passim.

zatem do začetka leta 1814 (odlok glavnega guvernerja Bertranda 6. decembra 1812, cesarski dekret 22. decembra 1812). S propadom Napoleonove Ilirije jeseni 1813 se je seveda končalo obdobje prevedb fevdalnih pravic v hipoteke. Podložniško kmečko prebivalstvo, torej ogromna večina prebivalcev Ilirije, je hudo pestila splošna gospodarska kriza in z njo povezane izgube dodatnih dohodkov. Ob sicer zmanjšanih obveznostih do zemljiških gospodov so se mu povečali državni davki, država je tudi začela novačiti v novo vojsko, zato je z naraščajočim nezadovoljstvom spremljalo počasno in skoraj neopazno napredovanje priprav na zemljiško odvezo. Jeseni 1811 in pozimi 1812, ko so zemljiški gospodje zahtevali svoje običajne dajatve v naravi in delu, so se razmere močno zaostriale, saj podložniki svojih obveznosti niso hoteli poravnati. Pojavili so se prvi večji nemiri in zatem oboroženi protifevdalni upori, ki so potem značilni za celotno obdobje Ilirije, še zlasti obsežni pa so bili v letu 1813. Ilirska vlada je predvsem zaradi nemirov že konec leta 1811 predlagala cesarju, naj da v okviru pravne in institucionalne harmonizacije razglasi na območju provinc veljavnost francoskega liberalnega zakona o zemljiški odvezi iz leta 1790, vendar je vladar svojo odločitev o tej zadevi odložil. V pričakovanju njegove odločitve in pa zato, ker so se s povečanimi ruralnimi nemiri širile med prebivalstvom zavajajoče novice, da je fevdalizem odpravljen, je moral ilirski glavni guverner Bertrand poleti 1812 ponovno objaviti, da so še vedno v veljavi določila maršala Marmonta iz julija 1810. Očitno pa je bilo nezadovoljstvo tako veliko, da so se v Ljubljani v drugi polovici 1812 vendarle odločili izdelati in zatem poslati v Pariz osnutek cesarskega dekreta »o načinu in učinkih odprave fevdalizma« (sur le mode et les effets de l'abolition de la féodalité). Čeprav ga je, tako kot vrsto drugih ilirskih predpisov, pripravil izvrstni pravnik baron Coffinhal Dunoyer, ilirski glavni komisar za pravosodje– ki je pred prihodom v Ljubljano med drugim načrtoval odpravo fevdalizma v italijanskih departmajih Roma in Trasimeno, vključenih v Francosko cesarstvo– se je pravosodnemu ministru zdel nedodelan in je Napoleonu predlagal, naj ga pošlje v nadaljnjo obravnavo pariškemu Državnemu svetu (*Conseil d'État*), s čimer se je cesar strinjal. Postopek v Državnem svetu, ki ga ne poznamo, saj je pretežen del arhiva te institucije zgorel med pariško komuno 1870., v času, ko so se Francozi jeseni 1813 umaknili s področja Ilirije, še ni bil končan. Coffinhal se je sicer v svojem osnutku dekreta močno oprl na dobro znani dekret z dne 9. decembra 1812 o odpravi fevdalizma v tako imenovanih hanzeatskih departmajih (današnja Nizozemska in zahod Nemčije). V njem ni nič revolucionarnega, po zgledu francoskega zakona iz 1790 ukinja brez odškodnine vse osebne pravice, obenem pa natančno predpisuje oblike in načine odkupa stvarnih fevdalnih pravic (tlaka, naturalne in denarne dajatve, desetina), kar pa je podložniku omogočala po 1798 že avstrijska zakonodaja, ki je zavoljo gospodarskih razmer podložnikov (te so se v francoskem obdobju pri nas pač samo še poslabšale) ostala mrtva črka na papirju.

Za povsem neučinkovito francosko politiko do zemljiške odveze, ki povrh vsega ni dala nobenih otipljivih rezultatov– avstrijske okupacijske oblasti so namreč po odhodu Francozov novembra 1813 ugotovile, da je o fevdalnih odnosih v veljavi Bertrandov odlok iz junija 1812, ki ponavlja Marmontova določila iz julija 1810, kar pomeni, da Francozi niso odpravili fevdalizma – pa ne gre kriviti ilirske uprave. Ta se je jasno zavedala kritičnosti položaja podložnikov in nevzdržnosti razmer, v katerih je na kmeta kot veliko večino prebivalstva pritisnil novi, sodobni meščanski davčni sistem hkrati z nekoliko omiljenimi in v privatnopravno sfero porinjenimi fevdalnimi odnosi. Čeprav po prepričanju in poreklu konservativec, je na tako temeljno družbeno protislovje pariško vlado večkrat zaman opozarjal glavni intendant Ilirije grof Chabrol de Crouzol, ki se je proti koncu francoskega obdobja nedvoumno zavzemal celo za odpravo fevdalizma brez odškodnine. Obenem se je Chabrol tudi povsem jasno zavedal, kdo v Iliriji zavlačuje z zemljiško zavezo in si je to celo dovolil zapisati: »Njegovemu veličanstvu se zdi primerno, da v tem trenutku v ničemer ne spreminja v provincah uveljavljene sistema«

(Sa Majesté a jugé à propos de ne rien changer dans ce moment au système établi dans les provinces), je, ne brez cinizma, zapisal sredi junija 1813, v času velikega kmečkega protifevdalnega upora na jugu Kranjske, v sporočilu ilirskemu glavnemu guvernerju Junotu. V resnici je postal Napoleonov odnos do odprave fevdalizma v drugi polovici njegovega vladanja izrazito konservativen, ker da prinaša po njegovem odveza veliko izgubo za državo in gospodarsko uničenje plemiškega razreda, vsa prednost odveze pa naj bi bila, »da odvezamo nekaterim vse in osvobodimo njihove dolžnike obveznosti, ki jih imajo od nekdanj« (dépouiller ceux qui jouissent pour libérer les débiteurs des obligations qui leur ont été imposées de tout temps; cesarjeva beležka nadkanclerju cesarstva z dne 9. 11. 1810). Podobno stališče je zastopal vladar tudi v debati v Državnem svetu februarja 1813 o »fevdalnih pravicah v departmajih Roma in Trasimeno«. Temeljni razlog za takšno gledanje je v primeru Ilirije v cesarjevem odnosu do plemstva, katerega podpora si je želel pridobiti, kar pa je bilo nerealno in vnaprej obsojeno na neuspeh, saj je bilo plemstvo v starih avstrijskih deželah povečini močno prohabsburško, pa tudi na področju nekdanjih beneških posesti in v Dubrovniku ni imelo veliko vzrokov, da bi novi režim ljubilo. V novih razmerah je vendarle veliko izgubilo (ukinitve patrimonialnih sodišč, uvedba enakosti pred zakonom in s tem ukinitve pravnih privilegijev), ne da bi karkoli pridobilo. S takšno politiko pa so francoske oblasti tudi v Iliriji »pozabile« na kmečko prebivalstvo – to je svoj čas ugotovil Roger Dufraisse za območje Pfalza (Palatinata) v Nemčiji – saj načrtovane in/ali uvedene reforme najštevilnejšim slojem prebivalstva niso prinašale veliko družbenega napredka. Francozi so zato v Iliriji zapravili priložnost, da bi pridobili na svojo stran množice kmečkih podložnikov, ki bi mogli postati temeljni kamen režima. Prav to za francoske oblasti kar usodno posledico njihove agrarne politike je poleg vztrajnega kritika Chabrola upravičeno, z neprizanesljivimi, celo grobimi besedami, napadel tudi zadnji ilirski glavni guverner Joseph Fouché, nekdanji radikalni jakobinec, v tem času pa že dolgo zagrizen Napoleonov sovražnik, v pismu, ki ga je 13. oktobra 1813 naslovil na cesarja.¹⁵

Drugo temeljno vprašanje, na katerega moramo v tem prispevku skušati vsaj v osnovnih črtah čim jasneje odgovoriti, je odnos francoskih oblasti v Iliriji do slovenskega in hrvaškega jezika ter kulture. Preučevanje kulturne politike francoske dobe, oz. kot bomo videli, vsaj dveh kulturnih politik v tem sicer kratkem obdobju, je pomembno tudi zato, ker bo treba vendarle jasneje ugotoviti, do kakšne mere je obdobje Ilirije vplivalo na izoblikovanje kulturno-politične koncepcije ilirizma, ki se je pojavil v tridesetih letih 19. stoletja na Hrvaškem. Ilirizem je posebej močno zaznamoval hrvaški narodni razvoj in hrvaško-srbske odnose, pri Slovencih pa imel v tridesetih in štiridesetih letih (ter ponovno na prelomu v 20. stoletje) le marginalen vpliv.

V Dalmaciji in Dubrovniku sta v Napoleonovem času javno kulturno življenje in pisna kultura potekala povečini v italijanskem in le še deloma v latinskem jeziku, so pa že stoletja dalmatinski in še posebej dubrovniški književniki, pa naj so bili po rodu domačini ali iz sosednje Italije, pogosto ustvarjali dvo- in trojezično, poleg obeh naštetih jezikov tudi v čakavski hrvaščini (*jezik slovinski*), tako da se je skozi večstoletni razvoj izoblikovala zvrstno bogata dalmatinsko-dubrovniška hrvaška književnost, ki je bila v svojih najpomembnejših dometih izjemno visoke umetniške vrednosti. Najodličnejša predstavnika dalmatinsko-dubrovniškega kulturnega kroga sta bila v začetku 19. stoletja Dubrovčan Joakim Stulli (1729–1817), poleg kajkavca Belostenca najpomembnejši starejši hrvaški leksikograf, in v Dubrovnik priseljeni

¹⁵ J. Šumrada, Poskus zemljiške odveze v času Ilirskih provinc, v: V. Rajšp in drugi ur., *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana, ZRC SAZU 1996, 499–514; R. Dufraisse, Les Oubliés de la Révolution en pays annexé: l'exemple des campagnes du Palatinat à l'époque napoléonienne, *Annuario Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea* 1982, 14–91.

Piemontčan Francesco Maria Appendini (1768–1837), zgodovinar, pesnik in poznavalec dalmatinske hrvaščine. Značilno je, da Marmont, mladi in dobro izobraženi Napoleonov bližnji prijatelj izza obleganja Toulona (1793) – ki je 1806. vojaški poveljnik Dalmacije in Albanije, 1808. Dubrovniški vojvoda, 1809 pa maršal in glavni guverner Ilirskih provinc – naveže s tem krogom tesne stike, spodbuja nastanek in financira natis dveh del, ki sta, poleg dvojezičnega italijansko–hrvaškega uradnega lista *Il Regio dalmata / Kragliski Dalmatin*, temeljnega pomena za razvoj hrvaškega jezika v začetku 19. stoletja. Gre za tretji del Stullijevega *Rječosložja ilirsko-talijansko-latinskog* z Appendinijevo uvodno razpravo o pomenu in starosti ilirskega jezika (1806) in Appendinijevo *Grammatica della lingua illirica* (1808).¹⁶ V omenjeni kulturni krog je spadal v širšem smislu tudi profesor in zatem ravnatelj zadrškega liceja, Raffaele Zelli (1772–1817), ki je bil doma iz Italije in si ga je Marmont 1808–1809. izbral za svojega zasebnega učitelja kemije. Po ustanovitvi Ilirskih provinc ga je povabil za seboj v Ljubljano in ga aprila 1810 imenoval za glavnega inšpektorja javnega pouka, pristojnega za reorganizacijo celotnega ilirskega šolstva. V Ljubljano, ki je postala z Markom Pohlinom, Pisanicami in A. T. Linhartom v drugi polovici 18. stoletja središče slovenskega kulturnega preroda, sta Marmont in Zelli pripeljala tudi učitelja čakavske »ilirščine«, da bi začel poučevati v tem jeziku na liceju, vendar sta si očitno premislila, ko sta bolje spoznala tamkajšnje razmere; predvsem pa dejavnost za nadaljnji razvoj slovenske kulture izjemno pomembnega krožka, v katerem sta poleg najbogatejšega Kranjca barona Žige Zoisa (1747–1819), njegovega neformalnega voditelja in financerja, igrala važno vlogo še pesnik, časnikar in jezikoslovec Valentin Vodnik (1758–1819) ter bivši Zoisov osebni tajnik, jezikoslovec Jernej Kopitar (1780–1844), ki je bil malo poprej objavil v nemščini znanstveno »*Slovnico slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem*« (1808). Zanimiv je odnos treh protagonistov slovenskega preroda do Francozov: Zois, po svojem političnem naziranju dokaj konzervativen zemljiški gospod, je bil sicer zelo pogosto v družabnih stikih tako z Marmontom kot s Zellijem in številnimi drugimi pomembnejšimi predstavniki novih oblasti, do njih sicer lojalen, a zelo zadržan in se ni nikoli javno angažiral na njihovi strani, saj je skrivaj obžaloval avstrijske čase in habsburškega vladarja.¹⁷ Kopitar je že pred prihodom Francozov odšel na Dunaj, koder je čakal, da ga pokličejo za sodelavca dvorne knjižnice, ker pa odločitve o namestitvi ni in ni bilo, je pisaril Zoisu v Ljubljano in ga prepričeval, naj mu preskrbi tamkaj službo in posreduje, da bi oblasti izdale francoski prevod njegove slovnice in mu omogočile, da bi se lotil reforme slovanskega črkopisa. Ko je kmalu zatem dobil zaželeno namestitev, o kakršnih koli kulturnopolitičnih načrtih, povezanih z ilirskim režimom, seveda ni govoril več.¹⁸ Vodnik, ki je bil sprva do francoskih oblasti izrazito odklonilen, se je v majhni Ljubljani kmalu seznanil s Zellijem in se z njim spoprijateljil. Ni povsem jasno, ali je imel na Zellija in posredno tudi na Marmonta pri nastajanju odloka o organizaciji šolstva v Ilirskih provincah večji vpliv Vodnik ali Zois ali pa oba, dejstvo je, da je odlok z dne 4. julija 1810, uvedel »*deželni jezik*« (*langue du pays*), torej tudi slovenščino in hrvaščino, kot predmet in učni jezik na primarni (osnovni) in nižji srednji stopnji.¹⁹ Odlok je ostal uradno v veljavi vsega eno samo šolsko leto

¹⁶ L. Šimunković, Plurilinguismo in Dalmazia durante il dominio francese, *Napoleone e l'Adriatico. Congresso internazionale*, Ancona, Istituto internazionale per le relazioni adriatiche e l'Oriente mediterraneo 1999, 375–390; L. Šimunković, Pregled jezične situacije u Dalmaciji u doba francuske uprave, *Građa i prilozai za povijest Dalmacije* 17, 2001, 327–347.

¹⁷ J. Šumrada, Doslej neznano pismo Žige Zoisa iz leta 1813 in njegov odnos do francoske vladavine v Ilirskih provincah, *Kronika* (Ljubljana) 35, 1987, 9–12.

¹⁸ F. Kidrič, *Zoisova korespondenca*, Ljubljana, AZU 1939–1941, 1–2, passim.

¹⁹ Marmontova šolska odredba od 4. julija 1810 je bila objavljena v uradnem časopisu *Télégraphe Officiel des Provinces illyriennes* 10. oktobra 1810, no. 3, 9–12.

1810/1811, saj so po Marmontovem odhodu iz Ilirije ukazali Zelliju novo reorganizacijo, s katero so v skladu z organičnim dekretom začeli šolski sistem institucionalno približevati tistemu, ki je bil v veljavi v Franciji, obenem pa kar za polovico zmanjšali dotedanje stroške za njegovo delovanje. Marmontove in Zellijeve gimnazije (gymnases), nižje srednje šole s poukom v »deželnem jeziku«, so ukinili, uvedli pa kolegije po francoskem vzoru, iz katerih sta bili slovenščina in hrvaščina izrinjeni in s tem potisnjeni v sfero primarnega šolstva. Tako je prišlo zelo naglo do delne ukinitve za Slovence in Hrvate najpomembnejše dejanske pridobitve francoske dobe sploh, kot njen trajni nasledek pa so ostali prihodnjim generacijam Vodnikovi slovenski pisani učbeniki za večino predmetov na primarnih šolah in gimnazijah. Zelliju v dobro je treba povedati, da se ni boril le za ohranitev primarnega in srednjega šolstva v »deželnem jeziku«, ampak se je do konca francoskega režima zoperstavljal poskusom, da bi v Ljubljani ukinili višješolski študij. Z Bertrandovo in Chabrolovo podporo je celo pripravljaval reorganizacijo tamkajšnjih centralnih šol v popolno univerzo s petimi fakultetami.²⁰

Postavlja se temeljno vprašanje, kakšne politične cilje sta si zastavila Marmont in Zelli z uvedbo pouka v »deželnem jeziku«. V tem smislu je od predstavnikov oblasti najjasnejši Zelli, ki pravi sredi julija 1811, ko je skušal rešiti, kar se je dalo od Marmontove šolske ureditve, da je nadaljnji obstoj primarnega in srednjega šolstva bistven predvsem zaradi izoblikovanja – enotne ilirske nacije: »Ilirske province sestavljajo ljudstva, ki se tako razlikujejo po jeziku, navadah in navedah, da je treba kar naprej ponavljati, da mora katerikoli šolski sistem, ki bi ga uvedli, stremeti, da jih združi v eno narodno telo, pripravljajoč jih, da bodo postopoma vsi sprejeli iste ideje in si izoblikovali skupnega duha« (*Les Provinces illyriennes se composent de peuples si différents par le langage, les habitudes, les moeurs, qu'on ne peut pas assez répéter que tout système d'instruction qu'on adopte, doit tendre à les unir en un corps de nation, en les disposant peu à peu à acquérir tous les mêmes idées et à former le même esprit*)²¹. Nekaj malega prej, v drugi polovici junija 1811, je Zellijev ljubljanski prijatelj in sodelavec Vodnik izdal svojo slovensko slovnico *Pismenost ali gramatika za prve šole*, namenjeno pouku slovenščine v primarnih šolah. V njej je objavil tudi znano slavilno odo na Napoleona z naslovom »Ilirija oživljena«, ki jo imajo strokovnjaki pogosto za jedro njegove kulturno-politične akcije v času Ilirije, pri tem pa običajno puščajo ob strani dokument, v katerem je svoj jezikovni, kulturni in politični program v celoti jasneje in nedvoumneje izrazil. Gre za »Nota über die Pismenost ali gramatika« iz julija 1811, za katero ni dokazov, da jo je njen avtor res kdaj predložil ilirski vladi; najbrž bi je v tem primeru ne napisal po nemško. V njej je pojasnil ozadje nastanka svoje slovnice in drugih šolskih učbenikov, podprl sočasno Zellijevo borbo za ohranitev pridobitev Marmontovega šolskega odloka in široko pojasnil smotre dotedanje šolske politike. Vodnik, ki je v mladosti nekaj let preživel v Hrvaškem Primorju (Trsat nad Reko, otok Krk), je mnenja, da sta slovenščina in čakavska hrvaščina dialekta istega (še ne obstoječega knjižnega) ilirskega jezika. Obe narečji morata po njegovem mnenju dobiti svoji sodobni slovnici – ta pogoj je bil z obeh strani izpolnjen z izidom Appendinijevega, Kopitarjevega in njegovega lastnega dela – in slovarja (Vodnik je zatem poleti 1813 dokončal svoj nemško-slovensko-latinski slovar, katerega natis je preprečil izbruh vojne z Avstrijo; Hrvati so imeli izdan Stullijev leksikografski opus in Voltića). Zatem naj oba kroga na tej trdni podlagi umetno ustvarita skupen knjižni jezik, ki naj ga uvedejo v šole, da se bo v njem izobrazila inteligenca, ljudstvu pa prepustijo, naj govori, kakor hoče. Novonastala knjižna ilirščina bo preko izobraženske plasti postala jezik

²⁰ J. Šumrada, Načrti francoskih oblasti v Iliriji o ustanovitvi ljubljanske univerze, v: D. Mihelič ur., *Gestrinov zbornik*, Ljubljana, ZRC SAZU 1999, 517–534.

²¹ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Stari fond 332, mapa 2, *Projet d'organisation des établissements d'instruction conformément aux articles 127, 128, 129 du Décret organique du 15 avril 1811*, ki ga je R. Zelli 12. 7. 1811 poslal v nadaljnjo obravnavo ilirskemu glavnemu intendantu baronu Redonu de Belleville.

uprave in kulture v Iliriji, za komunikacijo s Parizom in Italijo pa bosta služili francoščina in italijanščina, ki se je bodo prav tako učili v šolah.²²

Takšni politiki pa so se ilirske oblasti po Marmontovem odhodu odrekle, deloma zaradi velike gospodarske krize, ki je preprečevala uresničitev večine načrtov, deloma zaradi institucionalnega približevanja Franciji in vse močnejše vloge pariške osrednje vlade, ki za takšne načrte ni imela posluha. Tudi zato, ker ni bilo povsem jasno, ali ne bodo v širši evropski politični igri pred izbruhom vojne z Rusijo 1812 in pozneje Ilirije vrnili Avstriji v zameno za koncesije drugod. Poleg vsega je bil Marmontov naslednik Bertrand povsem odvisen od Pariza in, čeprav naklonjen hrvaškim narodnim stremljenjem – predlagal je npr. ustanovitev ilirske akademije s sedežem v Dubrovniku, izdajo učbenikov v čakavščini ter slovnico v cirilici²³ – dejansko premalo vpliven, da bi dosegel od osrednje vlade odločitev o vrsti zamisli in načrtov, za katere se je zavzemal. Neuresničen je ostal tudi načrt o ilirski, namreč hrvaški izdaji uradnega glasila *Télégraphe Officiel*, ki so jo oblasti v začetku 1811, še pod Marmontom, poverile Šimetu Starčeviću in naj bi nadomestila 1810. ukinjenega Kraljskega Dalmatina.²⁴ Baron Jean-Joachim Pellenc, nekdanji Mirabeaujev tajnik in eden najbistrejših Napoleonovih tajnih agentov, ki je bil po Marmontovem padcu poslan v Ilirijo z nalogo, naj oceni razmere in poroča o delovanju ter sposobnosti najpomembnejših predstavnikov oblasti, se ni po naključju zavzel za nadaljevanje Marmontove politike ustvarjanja ilirske nacije, ne da bi seveda maršalovo ime sploh omenil. Zapisal je, da obstaja en sam ilirski jezik, ki je pa razdeljen v številna narečja, tako da Kranjca Dalmatinec ne razume, le-ta pa se s težavo sporazume s Hrvatom. »*Treba je širiti pravi ilirski jezik, saj lahko samo ta oblikuje skupno jezikovno osnovo teh raznolikih dežel. Uprava, institucije in zakoni jih bodo gotovo začeli združevati, vendar pa iz njih ne bo mogoče narediti enega samega ljudstva, če si ne bomo zastavili velikega cilja, da jih približamo skupnim političnim ciljem in skupni nacionalni blaginji*« (*On a à propager la vraie langue illyrienne, qui seule peut former le commun langage de ces divers pays. L'administration, les institutions, les loix commenceront sans doute à les unir, mais on ne parviendra à en faire un seul peuple qu'en se proposant un grand but qui les associe aux mêmes intérêts politiques et à la même prospérité nationale*)²⁵.

Takoj se zastavlja vrsta vprašanj, na katera zaenkrat še ne znamo odgovoriti. Na primer, do kakšne mere je na politiko formiranja ilirske nacije, ki jo je poosebljal Marmont, vplival razvoj v sami Franciji; ta je, kot vemo, našel svoj odmev tudi v Italiji. Mislim na dolgoročno uresničevanje koncepcije, ki jo je zastavil Henri Grégoire (1750–1831), med revolucijo vodja francoske republikanske duhovščine, o odpravi narečij in izključni uvedbi francoskega jezika na celotnem nacionalnem ozemlju Francije, zlasti v svojem slovitem poročilu Konventu z naslovom »*O nujnosti in sredstvih za izničenje narečij in univerzalizacijo francoskega jezika*« (*Sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française, 1794*)²⁶. Naslednje je vprašanje o realnosti Vodnikove koncepcije o enakopravni zastopnosti obeh »*narečij*« v bodočem skupnem knjižnem jeziku. Premalo vemo o tozadevnem

²² Narodni muzej Slovenije Ljubljana, Korespondenca Žige in Karla Zoisa, škatla 11 št. 2, Vodnikov avtograf, datiran Ljubljana, 23. 7. 1811; J. Faganel, *Zoisovi rokopisi. Popis I*, Ljubljana, ZRC SAZU 1991, 93 št. 453.

²³ CHAN, F17 1614/1, pismo glavnega guvernerja Bertranda francoskemu notranjemu ministru, Trst 13. 12. 1811; gl. še CHAN, F17 1093, dossier 24.

²⁴ *Hrvatske zemlje i francuska revolucija*, Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske 1989, 117 št. 51; Z. Vince, Zasluge Šime Starčevića za hrvatski književni jezik, *Filologija* (Zagreb) 1973, 157–158, 160–165, 183, 195.

²⁵ CHAN, AF IV 1713, dossier 6, pièce 28, Pellencovo poročilo francoskemu notranjemu ministru, Brescia 8. 11. 1811.

²⁶ B. Plonger, Grégoire, v: J. Tulard ur., *Dictionnaire Napoléon*, Paris, Fayard 1987, 838–841; M. De Certeau, D. Julia, J. Revel, *Une politique de la langue. La révolution française et les patois*, 2. izdaja, Paris, Gallimard 1986, passim.

Zoisovem stališču (Kopitar je bil takšnemu razvoju odkrito sovražen in je napadal Vodnikovo »hrvatovanje«²⁷, premalo o zamisljivih dalmatinsko–dubrovniškem krogu, o stikih med obema skupinama (doslej znana korespondenca Appendini–Zois ni zelo zgovorna). Koliko so o takšnih francoskih načrtih vedeli v Avstriji, kjer so v odgovor na Marmontovo šolsko ureditev leta 1811. v Gradcu ustanovili katedro za slovenščino pod vodstvom močno protifrancoskega Janeza Nepomuka Primca?²⁸ Še bi lahko naštevali, a omenimo zgolj še vprašanje, pri katerem bi nam gotovo mogli bistveno pomagati naši italijanski kolegi. V Ljubljani je namreč v tem času bival kot uradnik komisije za likvidacijo ilirskih dolgov mladi Cesare Balbo, pozneje, v zrelih letih, pomembna figura italijanskega risorgimenta, ki je svoje poglede na kulturne in jezikovne razmere v Iliriji oblikoval v posebni spomenici. Žal poznamo danes samo njen naslov.²⁹

Sklenemo lahko, da je kulturni razvoj Marmontove dobe doživel v naslednjem obdobju, po njegovem odhodu, temeljit prelom. Francozi so v šolskem sistemu poslej zastopali samo pragmatične in ne več dolgoročnih ciljev: podpirali so liceje in višje – oziroma visokošolski študij, saj so potrebovali domače uradništvo in profesionalne poklice. Nastajanje izobraženske plasti so nadzorovali tudi zato, ker so imeli upravičeno za politično zelo nevarno odhajanje ilirske študentske mladine na tuje srednje šole in univerze, predvsem v sovražno sosednjo Avstrijo.

Francoska Ilirija je kljub svoji kratkotrajnosti prelomna za bodoči zgodovinski razvoj Slovencev in Hrvatov. Misel o zedinjeni Sloveniji in uveljavitvi slovenskega jezika v šolah in uradih, ki je nastala v času »pomladi narodov« 1848., se je porodila tudi pod vplivom »oživljene« Ilirije iz francoske dobe. S politiko oblikovanja ilirske nacije za Marmonta je čas Napoleonovih Ilirskih provinc tudi neposredno vplival na koncepcijo ilirizma, nastalega na Hrvaškem v 30. letih 19. stoletja.

Résumé

Les principaux traits de la politique napoléonienne dans les Provinces illyriennes

Janez Šumrada

L'original français de ce texte, présenté à la conférence internationale sur le »Bicentenaire du règne de Napoléon Ier en Adriatique orientale« (Koper, Slovénie – Zadar, Croatie, 8–10 décembre 2005) a été publié in: J. Šumrada éd., *Napoleon na Jadranu / Napoléon dans l'Adriatique*, Koper–Zadar, Založba Annales 2006, 43–58.

²⁷ I. Prijatelj, Nekaj Vodnikovih pisem Kopitarju, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (Ljubljana) 4, 1924, 147–167; 5, 1926, 121–143; Kidrič, *passim*.

²⁸ J. Šumrada, Janez Nepomuk Primic in ustanovitev stolice za slovenski jezik na liceju v Gradcu 1811, *Slavistična revija* (Ljubljana) 50, 2002, 51–60.

²⁹ B. Marušič, Cesare Balbo v Ljubljani, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana) 45, 1991, 211–215.

Damir Globočnik

»Najbolj po časopisni poti do živega se pride zmoti«¹: Priprave Frana Levstika na izdajo satiričnega lista Pavliha

UDK 070:32(09)

GLOBOČNIK Damir, dr., muzejski svetovalec za umetnostno zgodovino, Gorenjski muzej v Kranju, SI 4000 Kranj, Tomšičeva 44

»Najbolj po časopisni poti do živega se pride zmoti«: Priprave Frana Levstika na izdajo satiričnega lista Pavliha

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 85–112, 155 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek opisuje priprave Frana Levstika na izdajo satiričnega lista Pavliha, ki je bil naslednik Levstikovih rokopisnih satiričnih listov *Brencelj* (1865) in *Dobrodejno olje* (1867). Iz Levstikove korespondence in pisanja časnikov je mogoče razbrati Levstikovo razmerje do mlado- in staroslovencev. Od konca leta 1869 je Levstikov časopisni projekt napadal urednik časnika Triglav Jakob Alešovec (mdr. očitek, da bo satirični list deležen denarne pomoči iz vladnega dispozicijskega fonda). Slovenski narod je zasluge urednika Antona Tomšiča in njegovega pomočnika Josipa Jurčiča poročal o Levstikovih pripravah na satirični list in ga branil pred Alešovečevimi napadi. Štajerski mladoslovenci so menili, da bo list močno okreplil časnikarsko opozicijo proti osrednjeslovenskim prvakom. O Levstikovem listu so poročali tudi drugi časniki.

Levstik je sprejel povabilo Josipa Stritarja iz februarja 1870 in 5. marca odpotoval na Dunaj. 6. marca se je na prošnjo mladoslovenskega politika dr. Valentina Zarnika ustavil v Mariboru. Po Stritarjevem nasvetu je Levstik izbral za satirični list po znanem šaljivem narodnem liku ime Pavliha. 30. aprila 1870 je izšla prva številka Pavlihe.

Avtorski izvleček

UDC 070:32(09)

GLOBOČNIK Damir, PhD., Gorenjski muzej v Kranju, SI 4000 Kranj, Tomšičeva 44

The Best Way to Address a Fallacy is by Means of a Newspaper

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 85–112, 155 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Examined are the preparations for the first issue of *Pavliha*, a satirical newspaper edited by Fran Levstik. The newspaper was the successor of Levstik's two previous satirical newspapers, *Brencelj* (1865) and *Dobrodejno olje* (1867), both of which were distributed in manuscript form. Levstik's correspondence and the writing style in these newspapers clearly reflect his position on two leading political orientations in Slovenia and their supporters, the liberal (*mladoslovenci*) and the conservative option (*staroslovenci*). A number of newspapers announced the imminent arrival of *Pavliha*. Attacking Levstik's newspaper project, Jakob Alešovec, editor of *Triglav* newspaper, stated, among other things, that the future newspaper will be receiving funding from the government's so-called dispositional fund. *Slovenski narod*, edited by Anton Tomšič and his assistant Josip Jurčič, faithfully reported on Levstik's preparations for publication and defended him against Alešovec's attacks. According to the liberal faction from Štajersko, *Pavliha* was going to be an important reinforcement against their conservative political opponents.

Accepting Josip Stritar's invitation from February of 1870, Levstik set off for Vienna on March 5. On March 6, he complied with the wish of Valentin Zarnik, supporter of the liberal orientation, and stopped in Maribor. Acting on Stritar's advice, Levstik named his newspaper after Pavliha, a popular jester from Slovene mythology, and on April 1870 the first issue of *Pavliha* newspaper saw the light of day.

Author's abstract

Prva slovenska satirična lista sta po zaslugi liberalizacije političnega življenja v avstro-ogrski monarhiji zagledala luč sveta leta 1869 – *Brencelj* v Ljubljani in *Juri s pušo* v Trstu. Josip Stritar (1836–1923) je na Dunaju, kjer so se slovenski študentje in izobraženci tedaj počutili kakor doma, z novim letom 1870 začel izdajati *Zvon*, štiri mesece pozneje mu je sledil Fran Levstik (1831–1887) s tretjim domačim satiričnim listom. Pravzaprav je bil Stritarjev »lepoznanski list« precej bojevito glasilo, ki se je zamerilo marsikomu v staroslovenskem literarnem in političnem taboru, medtem ko si je Levstik s Pavliho nakopal staroslovensko in pozneje tudi mladoslovensko zamero, zato sta oba dunajska lista umolknila v prvem letu izhajanja.

¹ Iz pesmi Josipa Stritarja, *Pavliha*, 1870/1.

V prispevku je s pomočjo časopisnih člankov, pisem in literarno- in kulturnozgodovinskih študij prikazan odnos Jakoba Alešovca, Conrada pl. Eybesfelda, Josipa Jurčiča, Frana Levca, Josipa Stritarja, Luka Svetca, Antona Tomšiča, Valentina Zarnika in drugih veljakov slovenskega javnega prostora do Levstikovega Pavlihe pred njegovim izidom. Iz Levstikove korespondence, spodbudnega pisanja časnika Slovenski narod, komentarjev časnika Laibacher Tagblatt in napadov časnika Triglav zoper satirični list je mogoče razbrati Levstikovo razmerje do mlado- in staroslovencev.

Levstik je veljal za najbolj kritično osebnost svoje dobe in okolja. Odločno, temperamentno in neupogljivo je branil svoje jezikoslovne in politične poglede. Zaradi ostrine pisanja je prišel v spor s klerikalno duhovščino, dosledno je napadal nemškutarje in narodne odpadnike, nemško vlado, liberalce in kranjske prvake. Prvakom, tj. vodilnim (staro)slovenskim politikom na Kranjskem, ki so se v previdnem političnem delovanju, razpetem med zvestobo do cesarja, vere in doma (slovenskega naroda), odmikali od pretiranih klerikalnih in liberalnih nazorov ter narodnega radikalizma, drugače pa so se spoznali prav na vse, na narodne zadeve, politiko, gospodarstvo in kulturo, je očital avtokratske metode, samovoljnost, nedemokratičnost, nedoslednost, nekritičnost, lenobo, strah pred vlado ... Poleg nasprotnikov si je s svojim časnikarskim delovanjem nakopal tudi sovražnike, ki so se z leti množili. Levstik je postajal nekakšen »enfant terrible«. Deloval je v nenaklonjenih razmerah, zato je bil ujetnik značaja in časa, kakor je zapisal Josip Stritar.²

Med Levstikove privržence so sodili mladi izobraženci, ki so ga začeli priznavati za vzornika. Medse so ga pritegnili ljubljanski Sokoli. Pridobil si je status neformalnega voditelja liberalne mladine in nasploh svobodomiselnje inteligence (mladoslovenski ideolog).

Levstikova prizadevanja so imela predvsem jezikoslovno-literaren in publicističen značaj, vendar je njegov vpliv segal tudi v politično življenje. Ker ni imel premoženja ali izobrazbe, mu je bila zaprta pot do poslanske kariere, s pomočjo katere bi najlažje uveljavil svoja stališča. Možnosti za organizacijsko in javno politično delovanje je imel, npr. na taborih, vendar razen na društvenih večerih ni nastopal kot govornik. Politične nazore je razširjal s pisano besedo, s članki, ki jih je objavljaval v slovenskih časnikih. Ti so tedaj nudili osrednjo možnost predstavljanja pogledov na aktualna politična in druga vprašanja – veljali so za »javno govorišče slovenskih rodoljubov«. ³ Časopisi so šesta velesila, saj jim prisluhnejo celo v najvišjih vladnih krogih, pomagajo vladati državam, v njih »se današnji dan strinjajo kolikor toliko duševne moči vsakega naroda,« je poudaril Levstik.⁴

Dobrodejno olje

Od konca leta 1865 je Levstik za izražanje kritičnih stališč uporabljal tudi rokopisni »zabavljivo-šaljiv« listič Brencelj, ki je »pikal, kar je le mogel«. ⁵ Levstik ga je sestavljal za branje na veselicah in sobotnih večernih zabavah Južnega Sokola⁶ (1863 ustanovljena narodno telovadnega društva). Vzor za rokopisni listič Brencelj so bile najbrž nemške »Kneipzeitung«, kakršne so izdajala tudi nemška društva v Ljubljani ob svojih veseljah.⁷ V

² Po: Anton Slodnjak, »O Levstikovem značaju in delu«, Levstikov zbornik, Ljubljana 1982, str. 25.

³ Po: »Iz Ljubljane 22. oktobra (Iz. dp.)«, Slovenski narod, 1869/126.

⁴ Po: Fran Levstik, »Vademecum poslancu Svetcu«, Slovenski narod, 1868/6.

⁵ Po: »Sokolska skupščina v saboto ...«, Novice, 1865/49.

⁶ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Četrta knjiga, Pripovedni in satirični spisi / Mladinski spisi / Prevodi / Dodatek, Ljubljana 1954, str. 513.

⁷ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Popotovanje od Litije do Čateža, Frana Levstika zbrano delo / Pripovedni spisi, III. del, Ljubljana 1931, str. 422.

rokopisnem satiričnem listu Brencelj je Levstik »v humoristični obliki razpravljaj dogodke našega javnega življenja ter zbadal in ujedal nasprotnike našega naroda, časih pa tudi prvako povedal kakšno dobro soljeno«. ⁸ Zato je Levstikov listič zadnji dan leta 1865 doletela »narodna cenzura«, kajti na sokolskem večeru niso prebrali »berila iz Brenceljna« in uprizorili Levstikove šaloigre v enem dejanju. ⁹

Na začetku leta 1869 si je časnikar, dramatik, pripovednik in satirik Jakob Alešovec (1842–1901) izbral ime Brencelj (oziroma Brencelj v lažnjivi obleki) za tiskan satiričen list, ki ga glede na usmeritev lahko postavimo na staroslovensko stran. Alešovec naj bi to storil bolj ali manj samovoljno; Levstik je menil, da je Brencelj »od Sokola zletel gospodu Alešovcu v žep«. ¹⁰ Ko je bil korektor v nemški Bamberg-Kleinmayerjevi tiskarni, je Alešovec namreč »spisoval za sokolske večere tudi berila 'Brencelj' imenovana«. ¹¹ Sokoli so sklenili, naj »šaljiv rokopisni tednik« Brencelj, »ki je zbadljivo-humoristično glosiral aktualne dogodke«, ureja »vsakokratni reditelj« sobotne zabave. ¹² Vendar se Alešovčev (rokopisni in kasneje tiskani) Brencelj »glede pisave in vsebine« ni mogel meriti z Levstikovim, vsaj tako je leta 1894 zapisal časnik Slovenski narod (1868–1943). ¹³

Levstik je Brencelja kasneje zamenjal z rokopisnim satiričnim lističem Dobrodejno olje, ki je bil namenjen za branje na družabnih večerih Ljubljanskega sokola (naslednika avgusta 1867 razpuščenega Južnega Sokola). Naslov je Levstik izbral po prisposodbi: »Vi ste stopili med slovenske, po mnozem trudu že nekoliko obrabljene moči, kakor blagodejno olje v kolesa, ki so [se] začela počasneje gibati«. Oktobra 1869 jo je uporabil v zaupnici enemu vodilnih mladoslovenskih politikov, pripovedniku in političnemu publicistu dr. Valentinu Zarniku (1837–1888). Zarnik si je v klubu slovenskih poslancev in v kranjskem deželnem zboru edini prizadeval, da bi slovenski poslanci izpolnili obljubo glede resolucije za Zedinjeno Slovenijo, ¹⁴ ki je bila zahteva slovenskih peticij med pomladjo narodov in programski temeljnik Levstik-Vilharjevega časnika Naprej iz 1863. Podpise za Zarnikovo zaupnico je Levstik zbiral v ljubljanskem šentpeterskem okraju, v katerem je Zarnik preživel mladost.

Levstik je v letih 1866–1867 napisal tudi humoresko Brencelj. Prav v tem času ga je vedno bolj začela privlačiti zamisel o lastnem satiričnem listu, s katerim bi dobil proste roke v boju zoper centralistično nemško-liberalno večino in narodno mlačnost ter kulturno zaostalost prvakov. ¹⁵

»Kaj bo z humorističnem (!) listom? Ali bo izhajal? Kaj?« je sredi leta 1869 Levstika spraševal prijatelj Zarnik, ¹⁶ ki je leta 1861 (ob utemeljevanju potrebe po slovenskem političnem časniku) zapisal tudi naslednjo misel: »V sedanjih časih so res časopisi silno imenitni postali. Oni so, tako reči, duša naroda. Iz njih se povzame obče mnenje, katero cesar Napoleon [op. francoski cesar Napoleon III.] 'šesto veliko silo' imenuje.« ¹⁷

⁸ Po: »Levstik in 'Sokol'«, Slovenski narod, 1894/297.

⁹ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Četrta knjiga, str. 513.

¹⁰ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Deseta knjiga, Politični spisi III / Jezikoslovni spisi in odlomki / Avtobiografski zapisi in spisi, Ljubljana 1978, str. 451.

¹¹ Po: Jakob Alešovec, Kako sem se jaz likal / Povest slovenskega trpina, Ljubljana 1973, str. 342.

¹² Po: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Druga knjiga, Obdobje okorelega konservativizma 1860–1868, Ljubljana 1956, str. 214.

¹³ Po: »Levstik in 'Sokol'«, Slovenski narod, 1894/297.

¹⁴ Po: Fran Levstik, »Zaupnica dr. Zarniku«, Slovenski narod, 1869/128.

¹⁵ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Tretja knjiga, Satire II / Ježa na Parnas (2. redakcija) / Ljudski glas / Kraljedvorski rokopis / Dodatek, Ljubljana 1953, str. 295.

¹⁶ Po: Janez Logar, »Pavlaha / Levstik v boju s prvaki«, Levstikov zbornik, Ljubljana 1933, str. 249.

¹⁷ Valentin Zarnik, »Slovinci, Nemci pa Avstrija«, Novice, 1861/6.

Zarnik, »*eden tistih, žal, prav redkih značajev med Slovenci, ki niso nikoli za ped odstopili od narodnih pravic in ki so bili v narodnih vprašanjih vselej 'trdni neizprosni'*«,¹⁸ si je šentpetersko (Levstikovo) zaupnico prislužil zaradi prizadevanj za resolucijo o Zedinjeni Sloveniji (zedinjenju vseh Slovencev v avstrijskem delu cesarstva), za katero so se Slovenci do jeseni 1869 odločno izrekli na devetih taborih, ki so jih organizirali po angleškem, češkem in nemškem zgledu. Zato je domača javnost napeto pričakovala, kakšno stališče bodo o združenju Sloveniji zavzeli slovenski poslanci na zasedanjih kranjskega, štajerskega in goriškega deželnega zbora (na Koroškem, v Istri in Trstu Slovenci niso imeli zastopnika v deželnem zboru). Časnik Slovenski narod (npr. serija uvodnikov Slovensko vprašanje I. –V., št. 118–120, 122 in 123) je poslance opomnil na taborske sklepe in spodbujal k odločnim dejanjem.

Pozivanje je koreninilo v ugotovitvi Slovenskega naroda, da so bila dotedanja prizadevanja slovenskih poslancev za združeno Slovenijo bolj mlačne narave. Narodni voditelji so 25. septembra 1865 na shodu v Mariboru sprejeli kompromisen vseslovenski program. Temeljil je v historicistični ideji o povezavi dežel »notranjeavstrijske skupine« in ni posegal v nedeljivost posameznih dežel. Najbolj odločno se je historičnemu pravu zoperstavil pravnik, pisatelj in državnozborni poslanec Luka Svetec (1826–1921), ki se je v člankih v Novicah (1843–1902) in celovškem Slovencu (1865–1867) opredelil za narodno pravo. Zaradi razočaranja nad češkimi, poljskimi in hrvaškimi politikami, ki so na shodu slovanskih federalistov na Dunaju sredi leta 1866 prezrli slovenske težnje, je tudi neznani pisec v Novicah (najbrž urednik dr. Bleiweis) poudaril, »*da močnejša ko stara historija je še starejša pravica narodnosti*« in da je narodnost geslo, »*ki giblje sedanji svet*«. ¹⁹

Ko je septembra 1868 o Zedinjeni Sloveniji v kranjskem deželnem odboru spregovoril staroslovenski vodja dr. Janez Bleiweis (1808–1881) – ta je zamisel o slovenskem zedinjenju razodel nadvojvodu Janezu že v revolucionarnem letu 1848 (resda šele na prigovarjanje dunajskih Slovencev) in jo ponovil v kranjskem deželnem zboru leta 1861, kasneje pa je bil do združene Slovenije rezerviran –, jo je označil za upravičeno slovensko željo,²⁰ vendar ni podal resolucije. Vseeno je Bleiweis za svojo utemeljitev požel gromovito pohvalo slovensko opredeljenega dela deželnega zbora in publike.

Ljubljanski dopisnik Slovenskega naroda je poročal, da je Bleiweis predlagal v narodnem klubu resolucijo ali vsaj adresu, v kateri bi bila glavna točka Zedinjena Slovenija, toda klub je predlog zavrgel in mu dal proste roke, »*o tem 'nevažnem (!)' predmetu memogrede ktero povedati*«. ²¹ Bleiweis, ki je bil predsednik narodnega kluba, je v Novicah potrdil vsebino dopisa in zanimal samo opazko o »nevažnosti«. ²²

Jeseni 1869 so se slovenski poslanci naposled odločili spraviti na dnevni red kranjskega, štajerskega in goriškega deželnega zbora Zedinjeno Slovenijo. 2. septembra 1869 so se zbrali v Ljubljani in sklenili, da se mora »*v tekoči sesiji*« (zasedanju) deželnih zborov spregovoriti o Zedinjeni Sloveniji, »*in sicer v ljubljanskem zboru pôtem adrese do Njegovega veličanstva, v graškem zboru pôtem interpelacije, v goriškem pak, kakor bi okoliščine kazale – potem interpelacije ali pa resolucije do vlade*«. ²³ Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru so obljubo izpolnili prvi (interpelacijo je 8. oktobra prebral poslanec Žuža), zato jih je Slovenski narod pozdravil z vrsto zahvalnih in spodbudnih telegramov iz raznih slovenskih krajev.

¹⁸ Po: Josip Vošnjak, »Dr. Valentin Zarnik«, Spomini, Ljubljana 1982, str. 271.

¹⁹ Po: »Iz Ljubljane«, Novice, 1866/33.

²⁰ Po: »Govori poslancev v deželnih zborih / Govor poročevalca dr. Bleiweisa«, Slovenski narod, 1868/86.

²¹ Po: »Iz Ljubljane, 11. jan. (Izv. dopis)«, Slovenski narod, 1869/6.

²² Po: Janez Bleiweis, »V razjasnilo«, Novice, 1869/3.

²³ Po: »Slovensko vprašanje IV.«, Slovenski narod, 1869/122.

Fran Levstik (iz: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Obdobje okorelega konservativizma 1860–1868, Druga knjiga, Ljubljana 1956).

Interpelacija ni naletela na vladno odobravanje. Vladni zastopnik je poudaril, da vlada za ustanovitev kronovine Slovenije ne bo nudila pomoči, ampak bo odločno nastopila proti tovrstnim stremljenjem.²⁴

Vladno mnenje je vplivalo na kranjske poslance, da so se namesto za adresu odločili za »pohlevnejšo resolucijo«.²⁵ Končno besedilo ljubljanske resolucije so začeli oblikovati v času, ko je kranjski deželni zbor že zasedal. Svetec in Zarnik sta pripravila osnutka resolucije. Poslanskemu klubu naj bi se zdela primernejša Svetčeva motivacija (utemeljitev, obrazložitev) in Zarnikov osnutek, od katerega so sprejeli prve tri točke, zadnje tri pa ne. Nadarjen, delaven in častiželjen staroslovenski prvak (in nemški odpadnik), pravnik dr. Etbin Henrik Costa (1832–1875) je dobil nalogo, naj na podlagi obeh osnutkov redigira besedilo resolucije in njeno motivacijo.²⁶

Do naslednje seje je dr. Costa uredil besedilo, vendar večina poslancev ni bila navdušena nad resolucijo, ki bi zahtevala Zedinjeno Slovenijo. Uresničljiva bi bila namreč samo na podlagi povezave dežele Kranjske z deli sosednjih dežel, v katerih je prevladovalo slovensko prebivalstvo. Poslanci so menili, da kranjski deželni zbor nima kompetenc posegati v ozemeljsko celovitost drugih dežel. Dr. Bleiweis je sejo začel z besedami: »Gospôda moja! Jaz nas vidim že razpuščene. Ali se bomo tukaj videli še ali ne, težko je prerokovati; a to rečem, da za nagrobni kamen si postavimo zedinjeno Slovenijo! To narod zahteva od nas.« Dr. Lovro

²⁴ Po: Vasilij Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, Slovenci 1848–1918 / Razprave in članki, Maribor 2002, str. 305 (prva objava: Zgodovinski časopis 22 (1968) 1–2, in zbornik referatov Der österreichisch-ungarisch Ausgleich 1867, Bratislava 1971).

²⁵ Po: »Slovensko vprašanje IV.«, Slovenski narod, 1869/122.

²⁶ Po: Fran Levstik, »O šentpeterskej zaupnici g. dr. Zarniku«, Slovenski narod, 1869/133.

Toman (1827–1870) je nato »zagrmel«, da je to nepraktično, nepolitično in da presega oblast deželnega zbora, narod tega noče in da bodo podali resolucijo samo, če bodo ukrepali Tiroolci. Na Bleiweisovo pripombo, da jih vežejo sklepi slovenskih poslancev z dne 3. septembra, je Svetec dejal, da so tedaj večino predstavljali kranjski poslanci, »ta večina zopet zdaj tukaj zboruje, a kar večina enkrat sklene, more drugič tudi razkleniti«. Tudi Zarnikovo trditev, da ga program sili zahtevati Zedinjeno Slovenijo, naj bi zavrnil Svetec: »... kaj o tem vedó vaši kmetje!, prva stvar jim je, da bi menj davkov plačevali.« Zarnik naj bi kranjske poslance pozival na tabore, vendar pa so se mu v klubu posmehovali, prav tako telegramom Slovenskega naroda, ki so slavili štajerske poslance. Za resolucijo, ki bi izrecno zahtevala Zedinjeno Slovenijo, so se opredelili samo Zarnik, Tavčar in Kotnik.²⁷

11. oktobra (po čeških volitvah in resoluciji tirolskih poslancev) je deželni zbor na Bleiweisov predlog izvolil petčlanski odsek (Bleiweis, Razlag, Toman, Svetec in Zarnik), ki naj bi na podlagi 19. paragrafa deželnega reda raziskal, kako ustrezajo deželni koristi splošne postave in naredbe, razglašene 21. decembra 1867 (t. i. decembrska ustava).²⁸ Odsek naj bi »po predpisani poti« utrl pot resoluciji v deželni zbor.²⁹

»Novák med prvaki« Zarnik, »ki je zadnjič v Ljubljani povedal, da ne sedi v zboru, da bi vladi komplimente delal, ampak da bi zastopal narodne koristi«,³⁰ je v odseku priporočal »že odobreno, a pozneje zopet vrženo« resolucijo, saj so se razmere po ugodnem izidu čeških volitev spremenile. Ko je na glasovanju za resolucijo ostal osamljen (Kotnik in Tavčar sta se premislila), je izjavil, da se ne bo več udeleževal razgovorov in glasovanja. Na Bleiweisovo vprašanje, kar namerava storiti, je odgovoril, da bo razglasil v deželnem zboru prvotno resolucijo kot manjšinski sklep in izstopil iz poslanskega kluba, »po čegar pravilih ni dovoljeno staviti posebnih nasvetov«. Levstik je menil, da je do 22. oktobra nad glavo narodne večine v poslanskem klubu kakor Damoklejev meč visela Zarnikova resolucija.³¹

Odsek je do 22. oktobra pripravil diplomatsko sestavljen predlog resolucije, ki sta ga podpisala predsednik odbora Bleiweis in poročevalec Svetec (po Levstikovem mnenju naj bi bila »misel Tomanova, oblika Svetčeva«³²). Resolucija je temeljila na spremembah decembrske ustave (povečanje avtonomije deželnih zborov, pod njihovo pristojnost naj bi spadalo bogoslužje, pravosodje, šolstvo in deželna uprava).³³

Slovenski narod je poudaril, da je besedilo resolucije preveč previdno: govori samo o povečanju avtonomije dežel (Kranjske) in kraljestev, namesto da bi terjalo avtonomijo (zedinjenje slovenskega naroda), Zedinjena Slovenija niti omenjena ni, kranjski poslanci so pripravili nekakšno mešanico »oktobrsk misli« (t. i. oktobrsk diplome iz 1860) in »decembrske ustavovernosti«, ker želijo doseči enakopravnost po ustavni poti in se bojijo zahtevati oktroa (podelitev, dodelitev kake pravice). Želja, naj se deželni zbori glede na zgodovinsko-pravne razmere, narodno pripadništvo, finančne in materialne okoliščine prosto odločijo o združitvi v državno-pravne skupine, predstavlja grob slovenski manjšini v drugih zborih.³⁴

22. oktobra je Zarnik v klubu oznanil, da ne po podal posebne resolucije, vendar pa jo namerava prebrati, razložiti svojo odločitev in se tako »opravičiti pred licem slovenskega

²⁷ Prav tam.

²⁸ Po: »Iz deželnih zborov / Deželni zbor kranjski«, Slovenski narod, 1869/122.

²⁹ Po: »Slovensko vprašanje IV.«, Slovenski narod, 1869/122.

³⁰ »Slovensko vprašanje II.«, Slovenski narod, 1869/119.

³¹ Po: Fran Levstik, »O šentpeterskej zaupnici g. dr. Zarniku«, Slovenski narod, 1869/133.

³² Prav tam.

³³ Po: »Iz deželnih zborov / Deželni zbor kranjski / Poročilo odbora za dr. Bleiweisov predlog, naj se pregledajo splošne državne postave«, Slovenski narod, 1869/126.

³⁴ Po: »Resolucija zarad zedinjenja Slovencev«, Slovenski narod, 1869/124.

naroda«. ³⁵ Na volitvah za državni zbor 22. oktobra Zarnik, ki je kot edini poslanec nasprotoval pošiljanju poslancev v državni zbor, ni volil. ³⁶

Zarnik se je zavzemal za bolj odkrito in odločno resolucijo, ki je poudarjala: »a) *Državne osnovne zakone razglašene 21. decembra 1867. pregledati je po ustavnem poti, in tako popraviti, da samouprave posameznih kraljestev in dežel, torej tudi kranjske vojvodine, bode tako razširjeno, da se oblasti državnega zbora odvzame vse, kar spada k pravosodju, bogočastju in nauku ter k vsej upravi.*

b) *Dežele in pokrajine, koder prebivajo Slovenci reške: kranjsko, južno štirsko, južno koroško deželo, Istro, Goriško ter Gradiško in tržaško zemljo je po ustavni poti združiti v eno ustavno skupino pod imenom: Slovenija z enim občnim deželnim zborom ter z eno občno odgovorno vlado.*

c) *Žumberske stotnje (kompanije) in Marija dol z osredji [op. graničarski okraj Žumberk in Marindol v Vojni krajini, ki sta bila državnoopravno del Kranjske] je združiti s kranjsko vojvodino.* ³⁷

O resoluciji odbora, ki jo je najbrž sestavil Costa (na podlagi Zarnikovega ³⁸ oziroma Zarnikovega in Svetčevega koncepta ³⁹) kranjski deželni zbor ni razpravljal. Vlada je 22. oktobra po dopoldanski seji zaključila njegovo jesensko zasedanje, čeprav sta bili napovedani tudi seji popoldne istega dne in naslednjega dne. Odločitev vlade je bila nenadna, a ne nepričakovana. »*Jutri pride resolucija na dnevni red. Obče je počil glas, da bo g. Conrad, deželni predsednik, precej 'stante pede'* [op. lat. takoj, na mestu, pri priči] *zbor sklenil, ko pride ta točka v obravnavo.*« ⁴⁰ Na ta način je deželna vlada preprečila obravnavo resolucije. Teden dni kasneje (30. oktobra) je bila tudi v goriškem deželnem zboru predstavljena »*krepka interpelacija*« o Zedinjeni Sloveniji, ki sta jo podpisala samo dva poslanca (dr. Tonkli in dr. Žigon). ⁴¹

Slovenski narod in Novice sta začela polemizirati med seboj. V Slovenskem narodu je ostre članke objavljala Levstik (Res stavimo 'zedinjeno Slovenijo' da Bog pomagaj, št. 136), ki je organiziral Zarniku omenjeno zaupnico med šentpeterskimi rodoljubi v Ljubljani. Z zaupnico si je Levstik nakopal dodatno nejevoljo prvakov.

Šentpeterski zaupnici, ki je poudarjala Zarnikovo vsestransko znanje, bistrournost, »*vedno oboroženo gotovost*«, pogum in humor ⁴² (Zarnik je po zaslugi podlistkov iz dunajskega parlamentarnega in študentskega življenja ter potopisov v Novicah veljal za »*prvega slovenskega humorističnega pisatelja*«, ⁴³ svoje govore v deželnem zboru in na taborih je pogosto prežet z »*dovtipno žilico*« ⁴⁴), je sledila zaupnica Zarniku, ki so jo sestavili prebivalci Cerknice in Begunj pri Cerknici na Notranjskem. ⁴⁵

Novice so objavile kritične misli o Zarnikovem poslanskem delovanju, ki naj bi jih poslali njegovi dolenjski volivci. Ti so ugotavljali, da se Zarnik zapleta v protislovja: v državni zbor ni hotel voliti, Zedinjeno Slovenijo pa želi doseči po ustavni poti, torej v državnem zboru.

³⁵ Po: Fran Levstik, »O šentpeterskej zaupnici g. dr. Zarniku«, Slovenski narod, 1869/133.

³⁶ Po: »Iz Ljubljane 22. oktobra (Iz. dp.)«, Slovenski narod, 1869/126.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Po: Fran Levstik, »O šentpeterskej zaupnici g. dr. Zarniku«, Slovenski narod, 1869/132 in 133.

³⁹ Po: Ivan Prijatelj, Mladoslovenci, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Tretja knjiga, str. 129.

⁴⁰ »Iz Ljubljane 22. oktobra (Iz. dp.)«, Slovenski narod, 1869/126.

⁴¹ Po: »Interpelacija goriška«, Slovenski narod, 1869/129.

⁴² Po: Fran Levstik, »Zaupnica dr. Zarniku«, Slovenski narod, 1869/128.

⁴³ Po: Fran Levec, »Dr. Valentin Zarnik«, Ljubljanski zvon, 1888, str. 308.

⁴⁴ Po: Fran Šuklje, Iz mojih spominov, I. del, Ljubljana 1988, str.125/126.

⁴⁵ Po: »Razne stvari / Nova zaupnica dr. Zarniku«, Slovenski narod, 1869/138.

Jakob Alešovec (iz: Ivan Prijatelj, Mladoslavenci, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Tretja knjiga, Ljubljana 1958)

»On po takem v eni sapi hoče ustavnost in neustavnost; on hoče ob enem, naj se pred državni zbor nese predlog, a naj se vanj ne hodi.«⁴⁶ Levstik je menil, da je dolenjski dopis sestavil Bleiweis sam.⁴⁷

Blisk

Levstik je bil konec šestdesetih let trdno odločen, da izda in založi satiričen list. Z njim je želel uresničiti dolgoletno hotenje po lastnem glasilu, ki bi prevzelo »vlogo polemične tribune«,⁴⁸ »svobodne stolice, s katere bi mogel kritikovati javno življenje«. ⁴⁹ Zaradi lista se je leta 1861 preselil v Trst, a šele od januarja do septembra 1863 je lahko urejal in pisal v Naprej, drugače pa je bil odvisen od urednikov, ki so lahko po svoji volji zapirali uredniške predale pred njegovimi pogledi in polemikami. »Mož z njegovim temperamentom pač ni mogel več moledovati pri raznih pokrajinskih listih, naj dajo pohleven prostorček njegovim dopisom, ki niso bili za to, da tiho kramljajo, ampak da naravnost v obraz kriče celemu narodu.«⁵⁰ S satiričnim listom bi si lahko uredil tudi gmotno stanje, ki bi mu omogočilo zakon z mlado Koširjevo Franjo.

Prvi je o Levstikovem satiričnem listu konec leta 1869 pisal graški liberalni dnevnik Tagespost (1856–1945). Notico sta prevzela Slovenski narod (v isti številki je bilo objavljeno

⁴⁶ Po: »Iz Dolenskega. 30. okt.«, Novice, 1869/44.

⁴⁷ Po: Fran Levstik, »O šentpeterskeji zaupnici g. dr. Zarniku«, Slovenski narod, 1869/133.

⁴⁸ Po: Matjaž Kmecl, »Boji in porazi«, Fran Levstik, Ljubljana 1981, str. 107.

⁴⁹ Po: Ivan Prijatelj, Janka Kersnika zbrani spisi, 6. zvezek, Ljubljana, 1910, str. 134.

⁵⁰ Prav tam.

Stritarjevo vabila za naročanje Zvona) in časnik kranjskih ustavovernih Nemcev Laibacher Tagblatt (1868–1880).⁵¹

Levstikovi staroslovenski nasprotniki ob novici, da namerava izdajati satiričen list z delovnim naslovom Blisk (naslov se morda zgleduje po češkem humorističnem listu Blesk iz 1864),⁵² niso stali križem rok. Istega dne, ko je Laibacher Tagblatt objavil iz Tagespost povzeto notico, je Jakob Alešovec (morda zaradi starih zamer, iz strahu pred novo konkurenco ali zaradi lojalnosti do prvakov) v nemškem listu »für vaterländische Interessen« Triglav (1865–1870) napadel Levstikov časopisni projekt.⁵³

Alešovec nemški časnik za slovenske zadeve Triglav (Alešovec je februarja 1869 na Bleiweisovo prošnjo postal njegov odgovorni urednik, 1870 pa tudi lastnik in izdajatelj),⁵⁴ zaradi pomanjkanja denarja je najbrž sam napisal večino člankov) je veljal za nemško pisano podružnico Bleiweisovih Novic, ki so z ustanovitvijo nemškega lista ohranile svoj monopol na slovenskem časnikarskem polju. Podoben satiričen podaljšek političnih nazorov Novic je bil na nek način tudi Alešovec Brencelj (Slovenski narod je o Triglavu pisal kot o »nemškem Brencelju«).⁵⁵ Leta 1864 se je Levstik odločno zoperstavil snovanju nemškega časnika Triglav, kar je poglobilo nesoglasja s prvaki.

Levstik je na Alešovecovo pisanje nemudoma odgovoril v rubriki Slovenskega naroda, v kateri so bile objavljene ljubljanske novice: »Časniki so razglasili, da v Ljubljani po novem létu začne izhajati še en slovenski šaljivi list. Novine 'Tagespost' so celó pripomnile, da bode liberalen ter skušal klerikalnega 'Brencelja' izpodriniti. 'Brenceljev' urednik g. Aleševcec se je torej 17. decembra letos v Triglavu zeló raztogotil, in pisal, da pride novi list v roke ljudém, kateri niti slovenski pisati ne znajo, kakor je tudi pri 'Juriju s pušo', ter da bi ga utegnil celó Dežman skriváj podpirati in vlada z novci zalagati.

Lehko je uméti vsacemu, kdor je prečital samo prvi in zadnji list 'Brencelja', zakaj se Aleševcec tako bojí tekmece; vendar bi si ne bili nikdar mislili, da je Aleševcec tako negospodke duše, kakor je pokazal. On, ki sam res ne uméje dveh slovenskih vrstic napisati brez debelih slovenskih napák, očita 'Juriju s pušo' neznanje slovenskega jezika, in smé pripovedovati, da bode slabo pisan tudi novi list, o katerem se nič ne vé! – Žaba je videla, ko so konja kovali, in brž je tudi ona vzdignila nogo.

Da je Aleševcec poprej živel od drobtín, ki so padale od 'Laibaherične' [op. Laibacher Zeitung (1783–1918)] in 'Tagblattove' mize [op. Alešovec je sprva pisal v nemščini, potopise, ljudske povesti in novele je mdr. objavljaj v Laibacher Zeitung, pri Laibacher Tagblattu je bil korektor,⁵⁶ zaradi dopisovanja v nemške liste so ga imeli za nemškutarskega »špiclja«], to vé, če ne ves slovenski svet, gotovo vsaj vsa Ljubljana. Sodili bi torej, da zategadelj on ne sme najzadnji devati na sum druge novine, posebno predno njihov prvi list, celó predno so razglasile povabilo k naročnini.

Iz trdno zanesljivih ust vemo, da novi list, kateri začne po imenu 'Blisk' s podobami izhajati sredi januarja, ali zaradi mnogih priprav morebiti celó še le s početkom februarja prihodnjega

⁵¹ »Neues slovenisches Witzblatt«, Laibacher Tagblatt, 1869/288, in »Nov humorističen slovenski list«, Slovenski narod, 1869/148.

⁵² Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Deveta knjiga, Politični spisi II, Ljubljana 1962, str. 543.

⁵³ Jakob Alešovec, »Neues sloveinsches Witzblatt«, Triglav 1869/101, po: Levstikova pisma (uredil Avgust Pirjevec), Ljubljana 1931, str. 4.

⁵⁴ Po: Dragotin Lončar, »Alešovec Jakob«, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1925–1932, str. 6–7.

⁵⁵ Po: »Preklican preklic«, Slovenski narod, 1870/46.

⁵⁶ Po: Josip Jurčič, »Zoper slovensko revolver-žurnalistiko Brencelj-Aleševcevo II«, Slovenski narod, 1880/218.

leta, ne bode imel niti programa, kakoršen je razglašen v 'Tagesposti', niti ne bode izpodrival 'Brenclja', kateri naj pazi, da se ne izpodrine sam. 'Blisku' bodo vse druge namére.«⁵⁷

Levstik in Josip Stritar sta bila najpomembnejša literarna teoretika svoje dobe, pesnika in pisatelja, rojaka in v zasebnem življenju bolj ali manj pristrčna prijatelja. Moža so ločevali različni pogledi na slovstvene zadeve, prav tako tudi izobrazba, socialni položaj ter nazorsko in vedenjsko neujemanje. Stritar je Levstika oboževal (»Čislali so ga mnogi; rad ga morda nihče ni imel tako kakor jaz. Levstik je bil moja – prva ljubezen!«).⁵⁸ Levstik na Stritarjevo naklonjenost ni odgovarjal v enaki meri, zato je Stritar moral zapisati: »Prijateljstvo, katero naju je družilo, bilo je enostransko. Rekel sem: prijateljstvo, bolje bi bil rekel: ljubezen, to je bila prava, srčna ljubezen! Jaz sem Levstika rad imel, ljubil sem ga, ne pravim: strastno, a prav iz srca sem ga ljubil. On me je čislal, tudi rad me je imel, ne pravim, da ne; a ne tako kakor jaz njega. Neka stena, ne vidna, ali tolikanj bolj čutna, bila je vedno med nama. Levstik je bil, kakor sem sam v sebi dejal z nekim žalostnim humorjem, edina moja nesrečna ljubezen. In vendar so bila zopet trenutja, ko me je, rekel bi skoraj, strastno objel in poljubil, a potem je bil zopet hladan kakor prej.«⁵⁹

Stritar se je vesti o Levstikovem satiričnem listu razveselil. 3. januarja 1870 je pisal Levstiku: »Ali boš res izdajal satiričen list? Vidiš, to sem jaz že kdaj mislil, da Ti si, kakor stvarjen za tó, pa treba nam ga je, le drugo ime!«⁶⁰

Levstik je odgovoril Stritarju, da res načrtuje satiričen list, a nima sredstev zanj.⁶¹

Stritar je (v pismu Levstiku 11. januarja 1870) menil: »Z 'Bliskom' sem zadovoljen, če 'jih' boš res zgrabil.«⁶² 13. januarja je Stritar obvestil Levstika, da mu ne bo potrebno plačati časniške kavcije in koleka, če bo satirični list izhajal dvakrat na mesec.⁶³ In ponovno 19. januarja 1870: »Kaj je s Tvojim 'Bliskom'? Zabliskaj, zabliskaj, pa zagermi malo, pa kmali; če malo, 'vdari' vmés – tudi ne škodi!«⁶⁴

13. februarja je Stritar povabil Levstika na Dunaj, naj mu pomaga urejati Zvon, ki je začel izhajati 1. januarja 1870.⁶⁵ Levstik je odgovoril, da se je po prejemu pisma odločil oditi na Dunaj. Vendar pa je reven kot cerkvena miš in ne more »pošteno« zapustiti Ljubljane, če ne uspe dobiti 200 goldinarjev. »Najsilnejše dolgove sam veš, da je treba plačati; a da bi mi ti toliko dal, tega se ne smem niti ne morem nadejati, če tudi bi morda pozneje vse lepo poravnala, kajti 'Blisk' bi že toliko nesel, da bi človek mogel kak krajcar vrniti, in tudi pri 'Zvonu' bi delal. Če mi torej moreš pomagati, pomagaj mi, in še pred koncem t. m. bom na Dunaji. Sam veš, v kacic stiskah sem bil. Vsa obleka je šla; nekoliko bi si je moral pripraviti, kajti svet človeka sodi, kakoršnega vidi.«⁶⁶

18. februarja je Stritar Levstiku ponudil 100 goldinarjev, za ostalo naj se pogodi z upniki, lepšo in cenejšo obleko si bo lahko kupil tudi na Dunaju. Levstik je 19. februarja pisal Stritarju,

⁵⁷ »Iz Ljubljane, 19. decembra (Izv. dop.), Slovenski narod, 1869/149.

⁵⁸ Stritarjevo pismo Franu Levcu z dne 27. novembra 1887, NUK v Ljubljani, Levčeva korespondenca, po: opombe k Josip Stritar, Zbrano delo, Četrta knjiga, str. 465.

⁵⁹ Po: Josip Stritar, »Levstik (Berilo v slovenskem klubu na Dunaju)«, Zbrano delo, Četrta knjiga, str. 411.

⁶⁰ Po: Avgust Žigon, »Prijateljska zgodba iz Levstikovega življenja«, Slovan, 1916, str. 81.

⁶¹ Prav tam, str. 82–83.

⁶² Prav tam, str. 112.

⁶³ Po: Stritarjevo pismo Levstiku z dne 13.1.1870, Levstikova pisma, str. 294. Kavcijo (varščino) je bil dolžan položiti izdajatelj periodične tiskovine, ki je izhajala več kot dvakrat mesečno in je, čeprav samo mimogrede, obravnavala politične dnevne dogodke ali pretresalo politična, verska in socialna dnevna vprašanja (po: 13. paragraf Tiskovnega zakona z dne 17. decembra 1862 št. 6 d. z. za 1863., Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku, I. zvezek, Ljubljana 1889, str. 198).

⁶⁴ Po: Avgust Žigon, »Prijateljska zgodba iz Levstikovega življenja«, Slovan, 1916, str. 113.

⁶⁵ Po: Stritarjevo pismo Levstiku z dne 13.2.1870, Levstikova pisma, str. 294.

⁶⁶ Levstikovo pismo Josipu Stritarju z dne 16.2.1870, prav tam, str. 295.

Josip Stritar (iz: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Četrta knjiga, Ljubljana 1961).

da za najnujnejše potrebe potrebuje najmanj 130 goldinarjev. Levstik je podrobno opisal pičle dohodka v zadnjih desetih letih in dolgove, ki si jih je nakopal v času, ko se je preživljal s skromnimi honorarji od literarnega dela. »Če mi ne moreš pomagati, drugega prijatelja nimam, in ostanem na sramoti, kajti vsa Ljubljana vé, da mislim iti na Dunaj. Stori torej po svoji moči in po svojem razumu, ker jaz nikakor nečem in ne smém še tebe s seboj pogrezati.«⁶⁷

19. februarja je Albin Arko v graški Tagespost (Morgenblatt, št. 47) naznanil, da odhaja Levstik marca na Dunaj uredjat »literarno-leposlovni« list, kar je zlasti omembe vredno, ker je Levstik sovražnik klerikalcev, pa tudi ti ga strastno sovražijo, kar je možu šteti v čast.⁶⁸

Zvon je bil edini slovenski list, ki je izhajal na Dunaju. Levstik je zato 20. februarja pisal Stritarju in mu pojasnil, da ni nikoli razmišljal o prevzemu njegovega uredništva.⁶⁹

Stritar je 22. februarja ponovil svoje povabilo: »Čuden Človek! Če nimaš druge skerbi, le miren bodi. Kaj bi pa bilo, ko bi res prišel uredovat 'Zvon'? Pridi, pa ureduj ga, kakor Ti drago, če češ tako, da bo Listnica na prvi strani, 'ZVON' pa na zadnji.« Stritarju se ni zdelo potrebno, da bi Levstik objavil pojasnilo v Slovenskem narodu. Levstika je tudi opozoril, da lahko dobi polovično železniško vozovnico za pot na Dunaj.⁷⁰

Istega dne je Levstikov mlajši dolejski rojak in prijatelj Josip Jurčič (1844–1881) v Slovenskem narodu povzel novico ljubljanskega dopisnika graške Tagespost o Levstikovem odhodu na Dunaj in jo komentiral: »Nam sicer o tem ni ničesar znano, vendar ta vest ni abso-

⁶⁷ Po: Avgust Žigon, »Prijateljska zgodba iz Levstikovega življenja«, Slovan, 1916, str. 148–149.

⁶⁸ Po: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 375–376.

⁶⁹ Levstikovo pismo Josipu Stritarju z dne 20.2.1870, po: Fran Levstik, Zbrano delo, Enajsta knjiga, Pisma, Ljubljana 1980, str. 157.

⁷⁰ Stritarjevo pismo Levstiku z dne 22.2.1870, po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Deseta knjiga, str. 450.

lutno nemogoča, ker poznamo ljubljanske razmere.« Po prejemu Levstikovega pojasnila je Jurčič lahko pripisal: »Že zadnji trenutek smo iz trdnega vira zvedeli, da je laž, kar so te dni pisale gradske novine 'Tagespost', da Levstik prevzame vredništvo na Dunaji že zdaj na svitlo hodečega 'Zvona'. – Res je samo to, da Levstik misli iti na Dunaj, in tam izdajati humoristične novine 'Blisk', a ne 'Zvona', kateri že izhaja tako vredovan, da ga bolje vredovati noben Slovenec nima sposobnosti.«⁷¹

Levstik se je zavedal velikega pomena časnikarstva. Časniki so predstavljali osrednjo možnost širjenja novic, pretoka idej, razpravljanja o političnih vprašanjih, krepitev zavesti o jezikovni, gospodarski, kulturni, politični povezanosti Slovencev. Vedno bolj očiten je postajal vpliv časnikarstva na vsakodnevno politiko. »Časopisi vodijo /.../ in tudi delajo javno mnenje.«⁷² Časniki in revije so po zaslugi objavljanja raznih podlistkov, zgodb v nadaljevanjih, poročil, ocen, povesti, pesmi in drugih prispevkov bili tudi glavna priložnost za literarno delovanje. Zato je bil Levstikov cilj v cesarski prestolnici lasten politično-satirični časopis, saj tega nikakor ne bi mogel izdati »v sprvačeni Ljubljani«, ⁷³ kjer so se mu pozaprta skoraj vsa vrata.

Prvaki, ki jih je na tihem začel prežemati strah pred satiričnim listom v Levstikovih rokah, so mu pod noge začeli metati polena. Fran Levce (1846–1916) je avgusta 1869 sporočil sošolcu Ferdinandu Urlichu: »Edinega moža, ki je poštenjak skoz in skoz, ki dopisuje edini iz Ljubljane v vnanje, Slovanom prijazne časopise, ki ima res v glavi – Levstika no, pa vse črti. Pa jim tudi prekleto debele in gorke resnice robi.«⁷⁴

Levstikove značajske poteze (načelnost, poštenost, resnicoljubnost, pokončnost, borbenost, samozavest, avtoritativnost, zvestoba svojemu prepričanju, svojeglavost, trmoglavost, nezaupljivost, maščevalnost, vzkipljivost, koleričen in eruptiven temperament, nagnjenost do satire) so govorile v prid pričakovanjem prvakov, da se jih Levstik poloti zaradi starih zamer in njihovega aktualnega delovanja. Lista zato Levstiku najbrž ne bi hotel tiskati slovenski tiskar Jožef Blaznik – ta je 1854 natisnil njegove Pesmi (izšle so s pomočjo Bleiweisovega in Dežmanovega priporočila) –, saj je bil Bleiweisov prijatelj in od leta 1850 lastnik Novic, prevzel pa je tudi tisk Aleševčevega Brenclja. V Ljubljani bi Levstik težko našel tudi primerne risarja in lesorezca, saj je Alešovec tedaj satirične ilustracije za Brenclja moral naročiti na Dunaju.

Konec februarja 1870 je Laibacher Tagblatt poročal, da so slovenski satirični list Blisk, ki naj bi izšel v Ljubljani, zaenkrat spodnesli prvaki, ki jih ima urednik Bliska na muhi, medtem ko je slovenski tisk v njih doslej videl nedotakljivo svetinjo. Vendar podporniki tega podjetja nameravajo satirični list v kratkem izdati na Dunaju, kamor se bo preselil urednik.⁷⁵

Slovenski narod je poudaril: »Da se bode moral prvi slovenski pisatelj g. Levstik preseliti na Dunaj je – žalibog – istina. V Ljubljani so se stavile njegovemu prihodnjemu listu od vseh strani take zapreke, da ga ni mogel spraviti na dan. Tako se toraj zaradi naše malomarnosti razcepljejo po daljnem svetu še te moči, ki jih imamo. Ljubljana je imela do sedaj le enega Levstika; saj je pa tudi mož, na katerega bi smel biti ponosen vsak narod!«⁷⁶

⁷¹ Josip Jurčič, »G. Fran Levstik, znani slovenski pisatelj se preseli ...«, Slovenski narod, 1870/22.

⁷² Janez Jesenko, »Časnikarstvo in naši časniki«, Slovenski narod, 1884/12.

⁷³ Po: Fran Levstik, »Blisk« (uvodnica v prvotno nameravani satirični list Blisk), po: Fran Levstik, Zbrano delo, Tretja knjiga, str. 8.

⁷⁴ Levčevo pismo Ferdinandu Ulrichu z dne 11. avgusta 1869, po: Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895 / Političnogodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine, Ljubljana 1966, str. 522.

⁷⁵ Po: »Das slovenische Witzblatt 'Blisk'«, Laibacher Tagblatt, 1870/44.

⁷⁶ »-O-«, »Iz Ljubljane, 22. febr. (Izv. dop.)«, Slovenski narod, 1870/23.

Levstik je moral pred odhodom na Dunaj odpraviti najbolj nestrpne upnike, kar mu je uspelo s Stritarjevim posojilom. Da bi si pridobil finančna sredstva za satirični list, si je denar sposodil tudi od prijateljev (Frana Erjavca, Dragotina Rudeža, Ščitomirja Vilharja, Matija Žvanuta)⁷⁷ in sprejel 25 goldinarjev posojila, ki mu ga je ob slovesu ponudil kranjski deželni predsednik Siegmund Conrad pl. Eybesfeld (1821–1898). S Conradovim posojilom naj bi poplačal star dolg v neki krčmi.⁷⁸

5. marca ob enih ponoči je Levstik z vlakom odpotoval iz Ljubljane proti Dunaju. Ob četrtna sedem zjutraj je bil v Mariboru.⁷⁹ »*Stari zvesti prijatelj*« iz Ljubljane dr. Valentin Zarnik, ki je bil od konca januarja istega leta odvetniški koncipient pri dr. H. Lorberju v Mariboru,⁸⁰ ga je prosil, naj se ustavi pri njem, da bodo skupaj preživeli en dan. »*Prvaki mislim, veselja in radosti poskakujete, da mene ne bo v Ljubljano in da Ti greš. – Prosit!*«, je poudaril Zarnik.⁸¹

6. marca je bil Levstik v Mariboru. 7. marca ob pol sedmih zjutraj se je odpravil na Dunaj, kamor je prispel ob peti uri zvečer. 7., 8. in 9. marca je stanoval v gostilni »Pri rdečem petelinu« v predmestju Landstrasse, nato pa si je najel sobo na Ungargasse št. 39.⁸²

Slovenski in slovanski študentje so Levstika slovesno sprejeli kot »prvoboritelja« in idejnega voditelja. Levstik in Stritar sta veljala za vzornika slovenske svobodomiselne mladine, zlasti Levstik, ki je vplival tako na mladega Stritarja kot na Josipa Jurčiča. Levstik in Stritar sta bila v stikih od leta 1854 (med afero z Levstikovimi Pesmimi bi osmošolca Stritarja skoraj doletela izključitev iz šole). Jurčič je začel pisati pod vplivom Levstikovih spisov iz leta 1858, z Levstikom se je osebno seznanil leta 1865.

Na prvem shodu slovenskih študentov 14. avgusta 1868 (predsednik shoda je bil prvi urednik Slovenskega naroda Anton Tomšič) je Jurčič med skupnim obedom v ljubljanski čitalnici v napitnici Levstiku poudaril, da ga »*mladina spoštuje kakor prvega izmed živečih slovenskih pesnikov, ktereга nasprotnike tudi mi za svoje spoznavamo, kateri je vedno z mladino, in za katerim je in bode vedno mladina stala*«. Levstik je v zahvali označil ta dan za najlepši dan v svojem življenju. Tudi sam je napil, in sicer Slovenskemu narodu: »*Ta časnik je časnik vseh svobodoljubnih, poštenih, rodoljubnih Slovencev, časopis, ki se ne boji nobenega prvaka, kedar gre resnico povedati. Naša dežela in naši vodniki, žalibog zanj niso ni krajcarja dali, ampak zavirali so ga ter zoper njega delali. Toda jaz vam povem: slovenski narod, ki po zemlji hodi in mariborski Narod se identificirata. On ima korenike, katerih mu ne boste izruvali ... Mladina, delaj za ta list, širi ga med narodom; priporočaj ga, kajti on resnico govori.*«⁸³

Leta 1867 je Levstik snoval političen časopis Slovanski Jug, ki ni naletel na podporo staroslovenskih politikov. Levstikovo zamisel so deloma sprejeli liberalni štajerski mladoslovenci, ki so naslednje leto ustanovili Slovenski narod. Levstik je bil med osrednjimi sooblikovalci programa Slovenskega naroda, postal je eden njegovih sodelavcev in občasen ljubljanski dopisnik.

Dunajski študenti so 12. marca 1870 v Levstikovo čast priredili »slovesen komers«. »*Zaslužnega delavca na slovenskem literarnem polju*« so pozdravile deputacije študentovskih društev. Zbranih je bilo okrog 300 slovanskih mož. Govori so bili v slovenskem, ruskem, hrvaškem in češkem jeziku.⁸⁴

⁷⁷ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Tretja knjiga, str. 295.

⁷⁸ Po: Levstikovo pismo Albinu Arku z dne 5.5.1870, Levstikova pisma, str. 12.

⁷⁹ Po: Avgust Žigon, »Prijateljska zgodba iz Levstikovega življenja«, Slovan, 1916, str. 180.

⁸⁰ France Koblar & Vasilij Melik, »Zarnik Valentin«, Slovenski biografski leksikon, 14. zvezek, Ljubljana 1986, str. 767.

⁸¹ Po: Avgust Žigon, »Prijateljska zgodba iz Levstikovega življenja«, Slovan 1916, str. 180. Prosit: lat. na zdravje! srečno! (voščilo pri pitju)

⁸² Prav tam.

⁸³ Po: Fran Celestin in Fran Levec, »Študentovski shod v Ljubljani«, Slovenski narod, 1868/59.

⁸⁴ Po: »Iz Dunaja se nam poroča«, Slovenski narod, 1870/34.

Valentin Zarnik (iz: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848 do 1895, Obdobje okorelega konservativizma 1860–1868, Druga knjiga, Ljubljana 1956).

Slovenski slavnostni govor je pripravil Fran Levec, »najagilnejši član«⁸⁵ maja 1869 ustanovljenega Akademskega društva Slovenija. Levec, ki je bil na Dunaju v tesnih stikih s Stritarjem in je z njim v dogovoru ob ustanavljanju Zvona vabil Levstika k sodelovanju,⁸⁶ je na »komerzu« (študentski popivki, družbi, zabavi, veseljačenju) dejal: *»Kako pomenljivo je Levstikovo ime za vsacega poštenega Slovence, očitno vam bo najbolj iz tega, če omenim, da dosedaj sem opazoval jaz v vsej sedanjí slovenski literaturi in v vsem slovenskem javnem življenju – dve stranki, in sicer ena je za Levstika, druga je zoper Levstika. Na njegovi strani sem videl talent, napredek, značajnost, pravo svobodo in domoljubje, na nasprotni pa tartuferijo [op. hinavstvo, licemerstvo], egoizem, farštvo, koristolov, dušno gnjilobo – skratka vse, kar beseda 'pervakarstvo' najbolj zaznamuje. Na kateri strani smo mi: ... G. Levstik po svojem jeklenem značaju, po svojem talentu in po svojem delovanju kot pesnik in pisatelj gotovo zasluži, da si ga je slovenska inteligenca izbrala za svojega načelnika. O njegovih zaslugah ne bom tukaj govoril ... opomniti hočem samo nekaj malega: Gospoda, če je Bleiweis prvi za Preširnom sè svojimi Novicami 43. leta začel orati njivo slovenskega slovstva, bil je g. Levstik prvi, ki je na tej njivi začel sejati rumeno pšenico ... Da so moje besede resnične, prepričal se bo vsak, kdor vzame v roke knjige in časopise, tiskane od 1843.–1855. leta. Jezik, v katerem so pisane vse, je neslovensk, mešanica iz slovenskega in hrvaškega. Šele g. Levstik je slovenskim pisateljem sè svojim spisom 'Napake' etc., 'Kerpanom', kritikami v Glasniku [op. jezikoslovna razprava Napake slovenskega pisanja, Novice, novela Martin Krpan, obe iz 1858, Janežičev lepoznavski list Slovenski glasnik (1858–1868), prva slovenska literarna revija] pokazal pravo pot, kajti rekel je: Če hočete slovensko pisati, poslušajte narod, učite se, kako narod misli, kako narod govori. In vsi dobri slovenski pisatelji od Valjavca do Jurčiča – vsi so poslušali njegov glas. Toda namesto da bi se bilo takemu možu, kakor je g. Levstik, življenje lajšalo, skrbeli so naši domoljubni duhovni in pervaki ... da se mu je grenilo na vso moč ... In g. Bleiweis je notorično*

⁸⁵ Po: Ivan Prijatelj, »Vloga 'omladine' v prvem obdobju 'mladoslovenskega' pokreta«, Ljubljanski zvon, 1924/9, str. 531.

⁸⁶ Po: Stanko Janež, »Sodelavec Stritarjevega Zvona«, Fran Levec, Ljubljana 1980, str. 63.

pri černej kavi najemal ljudi, da so pisali zoper Levstika, se ve, s kakim vspehom – to je drugo vprašanje. Kajti kakor Argos opazoval je Levstik zadnja leta vse javno in skrivno dejanje in nehanje naših prvakov ter brez usmiljenja šibal njih egoizem in njihovo nedoslednost pri vsaki priložnosti. In reči se mora, da njegove zasluge v žurnalistiki niso manje nego v lepoznavski literaturi. Ni čuda, da so ga torej hoteli ugonobiti, naj velja kar hoče ... Crepiren soll der Hund! bilo je in je še njih geslo. Pa kakor kaže, tudi tukaj jim bo spodletelo, kakor jim je v literaturi, kajti, kakor vidite, je g. Levstik še zdrav in vesel na duši in hvala bogu, tudi na telesu, in tacega naj nam bog ohrani še prav mnogo, mnogo let.«⁸⁷

Levstik je v zahvali dijakom poudaril, da si je dolgo želel priti »v sredo slovenske mladine, ker mu niti ni bilo mogoče ostati v mestu, v luži, kjer si sebičnost, lakomnost in slavohlepje, kakor nesramne živali, odjedajo druga drugi glave,« in priporočal prisotnim »trden značaj.«⁸⁸

Tudi Akademsko društvo Slovenija je februarja 1870 razmišljalo o humorističnem listu. Za bodočega urednika lista z naslovom Sokol je bil izbran Levec. Zamisel o Sokolu so opustili ob novici, da pride Levstik na Dunaj zaradi šaljivega lista – »tem ožje se jim je bilo okleniti toli priljubljenega mučenika ljubljanske zavisti.«⁸⁹

Die krainischen Slovenen haben mit ihrer Politik abgehaust.

Ob naznanilu o Levstikovem odhodu na Dunaj se je v Triglavu ponovno oglasil Jakob Alešovec. V notici Slovenskega naroda ga je zmotila trditev, da so intrige prvakov preprečile satirični list, ki ga najbolj izvrsten slovenski jezikoslovec pripravlja v Ljubljani. Zapisal je, da Triglav ne namerava zmanjševati Levstikovega jezikoslovnega slovesa, toda dejstva, da v Ljubljani ni našel tiskarja za svoj list, zagotovo niso zakrivali prvaki. Določena vrsta ljudi, ki raje zmerja in riže po temi, kot da bi sama kaj ustvarila, neprestano in v skupno škodo gloda po tistih, ki so na višjem položaju od njih. Od tod izvirajo neutemeljene obdolžitve prvakov. Naravnost komično je, kako se nekatere temne eksistence dvomljivega slovesa, ki jih je ugoden pasat (stalni tropski veter) zanesel v narodne vode, v katerih krmarijo brez cilja, z vsemi silami trudijo očrniti prvake. Ampak tudi v narodnem taboru morajo biti rovarji. Obžalovanja je vredno, če jih je Levstik zaradi prestanih krivic izbral za zagovornike, kajti o njem je vladalo boljše mnenje.⁹⁰

V polemiki med Levstikovim zagovornikom, Slovenskim narodom na eni in Alešovcem v Triglavu na drugi strani je Slovenski narod opozoril Triglav na »človekoljubni izrek« enega izmed ljubljanskih prvakov: »Krepieren soll der Hund!«⁹¹ Če jih bodo Ljubljančani prisilili,

⁸⁷ Po konceptu v Levčevi zapuščini v ljubljanskem mestnem arhivu (zdaj NUK), iz: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 98–100.

⁸⁸ Po: Janko Vencajz, »Zgodopis akad. društva 'Slovenija' na Dunaji 1869.–1894.«, Spomenica o petindvajsetletnici akad. društva 'Slovenija' na Dunaji, Ljubljana 1894, str. 54.

⁸⁹ Prav tam, str. 53.

⁹⁰ Po: Jakob Alešovec, »Wieder die 'prvaki!'«, Triglav 1870/17.

⁹¹ Krepieren soll der Hund! / Pogine naj pes! – te besede naj bi dr. E. H. Costa izrekel 1868, ko je Levstik izgubil delo pri uredništvu slovensko-nemškega slovarja. Levstik je med letoma 1858 in 1864 učil Costo pisati v slovenščini, ob njegovi izvolitvi za ljubljanskega župana mu je spesnil pozdravnico. Leta 1863 je ljubljanski okrajni predstojnik Johann Pajk tožil Levstika zaradi razžaljenja svoje uradne časti v članku »Kaj se nekaterim zdi ravnopravnost?« (Naprej, 1863, št. 42). S člankom se je Levstik polotil samovoljnosti Pajka, ki je z grožnjo novih davkov skušal pregovoriti kmečke župane, da ne bi zahtevali slovenskega uradovanja. V tiskovni pravdi je Levstika zagovarjal Costa in ga rešil trimesečne zaporne kazni. Po Costovi izvolitvi za ljubljanskega župana 1864 je bil Levstik nad njim razočaran (Costovo ravnanje na sodnem procesu zoper Južni Sokol zaradi pretepa z ljubljanskimi Turnarji, vztrajanje pri abstinenici ob ljubljanskih občinskih volitvah). Leta 1869 je Levstik napisal satiro »Costi«, ki tedaj ni bila objavljena (po: Fran Levstik, Zbrano delo, Druga knjiga, Lirika / epika / pesmi za mladino / prigodnice / satire / dodatek, Ljubljana 1952, str. 259).

bo Slovenski narod morda pojasnil, kako so Levstika ljubljanski prvaki opisali panslavistu Mihailu Fedoroviču Rajevskemu (1814–1884), duhovniku pri ruskem poslanstvu na Dunaju. »Levstik je reklama sam zase in Ljubljancani morajo vedeti, da se dandanes vspješno ustvarjajo slovenski listi, katerih lastniki in vredniki niso bili pri 'Novicah' – freisprehani. Če Vam je za slogo, ne kličite nas na boj: mi smo o Vaših slabostih bolje podučeni kakor mislite; če molčimo, molčimo zato, ker nam je za slogo – pa za slogo brez ljubljanskega absolutizma.«⁹²

Triglav je objavil trditev, da je Conrad ponujal Levstiku visoko letno plačo, če prevzame uredništvo vladnega lista v slovenskem jeziku. Trditev naj bi bila resnična, toda Levstik naj bi leta 1869 kljub gmotni stiski, v kateri je bil, mamljivo ponudbo zavrnil, že prej pa tudi vabilo nekdanjega profesorja in prijatelja, slovenskega narodnega odpadnika Dragotina Dežmana/Karla Deschmanna (1821–1889), naj se pridruži nemški ustavoverni stranki, in prav tako ponudbo, naj postane urednik uradnega deželnega lista Laibacher Zeitung, ki jo je prejel, ko je leta 1865 izgubil delo tajnika pri Slovenski matici. Vest, da bo Levstik prevzel uredništvo Laibacher Zeitung, je bila leta 1865 objavljena v Novicah in Slovencu.⁹³ Najbrž je za razširjanje tovrstnih govoric poskrbel Levstik sam.⁹⁴

Conrada, ki je bil štajerski Nемец, je Levstik (po zaslugi Bleiweisovega priporočila) od junija 1867 učil slovenščine. Februarja 1870 je v že omenjenem pismu sporočil Stritarju, da je pri deželnem glavarju zaslužil okrog 40 goldinarjev, vendar je izgubil desetkrat več časa, kot je bilo plačilo vredno. »Ne da bi se hvalil, nego da ti vse odkrito razodénem, kakor sam zahtevaš, treba še to povédati, da mi je uže 1½ leto odprto mesto s plačo 1300 gld. na leto, ako prevzamem uredovanje uradnega slovenskega časopisa; to je Konrad meni sam namigával in dr. Zarniku zadnjič na vsa usta povedal. Tudi uže Bach [op. Eduard Bach, deželni predsednik na Kranjskem 1865 do 1867] me je direktno lovil in Dežman izkušal dobiti za svojo stranko – vendar poleg vse svoje velike zadrege nisem omahnil.«⁹⁵

Alešovec je v Triglavu izbral komentar Conradove izjave iz februarja 1870, namenjene nekemu znanemu domoljubu (»Die krainischen Slovenen haben mit ihrer Politik abgehaust.«), ki jo je 7. aprila objavil Slovenski narod (uredništvo je zanjo izvedelo neposredno od vpletenega rodoljuba – Levstika), da je lahko ponovno planil po Levstikovem satiričnem listu. Alešovec je bil prepričan, da o resničnosti sporočila o Conradovi izjavi (oziroma »nedržavniški krilatici«) ni mogoče dvomiti, saj ga dan za dnem ponavlja Laibacher Tagblatt. Prav tako ni nobenega dvoma o povezanosti Laibacher Tagblatt-a z vlado, še zlasti po zanimivih razkritjih Ustavovernega društva (op. Konstitutioneller Verein, društvo ljubljanskih Nemcev in nemškutarjev, ustanovljeno je bilo julija 1868) in Heimannovem apelu po dispozicijskem fondu (op. najbrž goreč nemški liberalec Gustav Heimann (+1870), sodelavec Laibacher Zeitung, ki se je v Ljubljano preselil iz Prusije, bogat trgovec in zastopnik tržaške zavarovalnice, bil je židovskega rodu, a se je spreobrnil v protestanta). Baron Conrad, ki naj bi v Gradcu pred prihodom v Ljubljano izjavil: »Die Slovenen werden mich schon kennen lernen«, si z vsemi sredstvi prizadeva, da bi slovenski voditelji izgubili pridobljeno zaupanje. »Dazu das 'Tagblatt', der 'konstitueller Verein', – dazu wurde mit Vergnügen die jung-slovenische Partei benützt und ihr hofirt, – dazu soll endlich sogar ein in Wien erscheinendes slovenisches Witzblatt helfen, dessen Erscheinungskosten der Dispositionsfond garantirt.«

Finančni in vladni svetniki, birokrati, upokojenci in tujci razumljivo *con anima* (ital. z dušo, z občutkom) delujejo v ta namen, je po tej hudi obdolžitvi Levstikovega satiričnega lista

⁹² »Triglav' je prinesel nek napad na 'Slov. Narod'«, Slovenski narod, 1870/27.

⁹³ Po: Anton Slodnjak, »Levstik Fran«, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1925–1932, str. 655.

⁹⁴ Po: Matjaž Kmecl, »Boji in porazi«, Fran Levstik, Ljubljana 1981, str. 145.

⁹⁵ Levstikovo pismo Josipu Stritarju z dne 20.2.1870, po: Fran Levstik, Zbrano delo, Enajsta knjiga, str. 157–158.

nadaljeval Alešovec. Žalostno bi bilo, da se tudi domači meščani ujamejo v tovrstne mreže, če zgodovina grške in rimske republike, angleškega, belgijskega in ameriškega boja za ustavo ne bi učila, da imajo prizadevanja domoljubov tudi nasprotnike.

Conradova izjava je nedržavniška, ker dokazuje, da Conrad nima razumevanja za neizbežne morebitne dogodke v prihodnosti in je zgolj strankarski mož, ki kljub večnemu nasmešku ne bo upošteval utemeljenih, upravičenih in zlahka uresničljivih zahtev kranjskega ljudstva, ki ga zastopa impozantna večina deželnega zbora. Zato v kratkem času ne bo več deželni predsednik. Sledil bo gospodom Giskri, Hasnerju, Herbstu in njihovim vsemogočnim predhodnikom Schmerlingu in Taaffeju.⁹⁶ Gospod Conrad vsekakor ni slutil, da bo po zaslugi priznanja praznovanja Ustavovernega društva na dan sprejetja (decembrske) ustave postal član društva. Conradova izjava je bila nepredvidna, saj je z njo primazal klofuto celi deželi, ki mu ne verjame ter časti in poslušaja svoje preverjene voditelje. Gospod von Conrad dobro ve, kako je zaman želel kandidirati za deželnega poslanca v Kranju in Idriji, kjer so bili volivci skoraj enoglasno za kandidate narodnih voditeljev.⁹⁷

Triglav je članek »Ein unstaatsmännisches ‘geflügeltes’ Wort« preklical v naslednji številki. Razlog preklica naj bi bilo zagotovilo nekega zanesljivega vira, da je Conradov izrek – tokrat naj bi se glasil: »*Die slovenischen Führer haben abgehaust.*« –, ki sta ga komentirala Slovenski narod in nato Triglav, zlonamerna izmišljotina.⁹⁸

Številko pozneje je sledilo pojasnilo, da pri Triglavu po prejemu zagotovila niso imeli pomislekov o preklicu domnevne, Conradu pripisane izjave. Iz nekega, nič manj zanesljivega vira pa so zatem prejeli naslednji zapis tozadavnega dvogovora (šlo je za pogovor med Conradom in Levstikom). Dvogovor objavljajo brez kakršnihkoli opazk: »*Präsident (zu dem ihn besuchenden slovenischen Literaten). Ich höre, Sie wollen diese Armen wieder abgreifen. – Literat. Welche Armen? – Präsident. Ich spreche von keiner materiellen Armuth. – Literat. Ich wiess nicht, wen Sie meinen. – Präsident. Sie werden mich doch verstehen. Die Jungslowenen haben allerdings eine Zukunft; aber diese haben abgewirtschaftet.*«⁹⁹

Slovenski narod je k preklicu Triglava pristavil, da Conrad ni uporabil besede »abgehaust«, temveč »abgewirtschaftet« (nem. abhauen: fig. izginiti, pobegniti, odnesti pete / abwirtschaften: zavoziti) – »*kar je po eno in isto, in kar smo že prej vedeli, pa samo zato nismo hoteli popraviti, ker nismo hoteli popravljati tega, kakor se je v Ljubljani raznašala Konradova beseda.*« »*Če Konrad res ni govoril onih besed, naj jih pusti uradno preklicati, potem bomo govorili dalje, samo ne več z listom, kterege ne moremo smatrati kot resnobno pisanega, po načelih vredovanega.*«¹⁰⁰

Dispozicijska zaloga

Slovenski narod je znova stopil v bran Levstika. Članek »Menda ne bo mirú!« je poudarjal, da so se pri Slovenskem narodu sicer razveselili odločne »odpovednice« Landespräsidentu Conradu v Triglavu in tega, da so v Ljubljani spoznali njegov »*vedno smehljajoči se obraz*«.

⁹⁶ Dr. Karl Giskra, vitez Leopold Hasner in Eduard Herbst so bili ministri v t. i. »meščanskem ministrstvu«, prvem ministrskem kabinetu po sprejetju decembrske ustave. Predsedniki vlad so bili knez Carlos Auersperg 30.12.1867–26.9.1868, grof Eduard Taaffe 26.9.1868–15.1.1870 in vitez Leopold Hasner 15.1.–11.4.1870. Anton von Schmerling, minister brez listnice v vladi nadvojvode Rainerja (4.2.1861–24.6.1865).

⁹⁷ Po: Jakob Alešovec, »Ein unstaatsmännisches ‘geflügeltes’ Wort«, Triglav, 1870/29.

⁹⁸ Po: Jakob Alešovec, »Zur Nachricht!«, Triglav, 1870/30.

⁹⁹ Po: Jakob Alešovec, »Zur Richtigstellung einer Berichtigung«, Triglav, 1870/31.

¹⁰⁰ Po: »Preklican preklic«, Slovenski narod, 1870/46.

Toda v »odpovednici« sta se znašla tudi mladoslovenska stranka in Levstikov šaljivi časnik, ki naj bi pomagala spraviti slovenske voditelje ob zaupanje. Urednik Slovenskega naroda je moral štirikrat stati pred sodiščem zaradi člankov, ki so grajali napake kranjske deželne vlade, sodišč in gosposke, kranjskih in ljubljanskih nemškutarjev. Slovenski narod je govoril proti vladi, ko so drugi modro molčali, se z njo pogajali in ji dvorjali (dvorili), pisal je proti Conradu, »ko so se drugi radi videli v Konradovih zrcalih in lačno pospravljali z Konradove pokrite mize«. Prav ti pa Slovenskemu narodu očitajo zveze z vlado. »Daleč je moralo v Ljubljani priti z moralo, če si upa 'Trigl.' Levstiku in njegovemu listu očitati garancijo dispozicijsfonda! Kar hoče tudi kdo očitati g. Levstiku, njegovo čisto domoljubje, vzvišeno nad vsako dvombo, mora mu priznati vsak Slovenec. Pač je res, da je Konrad Levstiku ponujal 1300 gld. letne plače, ko bi hotel prevzeti vredništvo slovenskega vladnega lista, a Levstik je z nevoljo od sebe zavrnil sramotno ponudbo, dasiravno je takrat stradal, dá, stradal, ker so mu bili v Ljubljani spodjedli zadnji pošten zaslužek njegovi premožni rojaki, katerih nekterim je Levstik pomagal do pisateljskega imena [op. mišljen je dr. E. H. Costa, ki ni dobro obvladal slovenščine, pri Laibacher Tagblattu so sumili, da je avtor njegovih slovenskih spisov Levstik¹⁰¹]. Koliko jih imate v Ljubljani, ki bi bili v enakem položaju enako ravnali! Povedite nam enega in omolk-nemo, za zdaj pa imamo za tako hudobno razlaganost in perfidno opravljanje čistih značajev samo Greuterjev medmet: 'Pfui!'«¹⁰²

Pater Joseph Greuter (1817–1888) je bil gimnazijski profesor v Innsbrucku, tirolski državni poslanec in privrženec ultramontanstva. Klic »Pfuj!« oziroma »Fej!« je zaklical junija 1867 v državnem zboru med debato o odpravi konkordata.

Domnevni tvorec očitka, da bo Levstikov satirični list deležen denarne pomoči iz zloglasnega vladnega dispozicijskega fonda za plačevanje uslužnih in kupljivih časnikarjev (nem. der Reptilienfonds: skrivni fond, fond za tajno razpolaganje), naj bi bil Luka Svetec.

Svetec, ki je bil liberalnih nazorov ter odločen zagovornik federalizma in Zedinjene Slovenije, je leta 1867 glasoval za adresu ministra Beusta in decembrsko ustavo. Razloga za Svetčevo odločitev sta bila najmanj dva: strah, da bo Beust razpustil kranjski deželni zbor (ob ponovnih volitvah pa bi Slovenci v njem izgubili večino), in prepričanje, da je ustava potrebna in da je za Slovence možna samo zmerna politika. Najbrž je pričakoval, da se bo Beust oddolžil Slovincem za njihovo glasovanje za dualizem in da bo 19. člen Temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov (eden izmed sedmih zakonov decembrske ustave, pri njegovi formulaciji je sodeloval slovenski poslanec dr. Toman), ki naj bi zagotavljal enakopravnost narodov in jezikov, dovolj močan porok slovenskih političnih in kulturnih pravic.¹⁰³ Odločitev je javno pojasnil v Novicah, prav tako je zavrnil sum, da je ravnal iz osebne koristi.

Svetec, ki je bil za prvake »kristalizovana slovenska pamet«,¹⁰⁴ pri opravičevanju glasovanja 1867 in delovanju v poslanskem klubu 1869 pa se je izkazal za »ugibčnega očeta sofistike«,¹⁰⁵ se je za Levstikovo kritiko (Vademecum poslancu L. Svetcu, Slovenski narod, 1868, št. 4–6) maščeval z intrigami pri slovarkem odboru, ki je Levstika odslovil konec leta 1868, in naslednje leto z lažjo o dispozicijskem fondu, iz katerega naj bi sredstva prejemal Levstikov satirični list.¹⁰⁶ Levstik je aprila 1870 pisal časnikarju Albinu Arku (1845–1893): »Vse to [op. laž o podpori iz dispozicijskega fonda] se je izmislil Svetec, ki je uže na Dunaji to blédel.«¹⁰⁷

¹⁰¹ Po: »Lokal-Chronik«, Laibacher Tagblatt, 1870/92.

¹⁰² Po: »Menda ne bo mirú!«, Slovenski narod, 1870/44.

¹⁰³ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Tretja knjiga, str. 297.

¹⁰⁴ Po: Josip Vošnjak, »Knjižica 'Slovenci, kaj čemo?'«, Spomini, Ljubljana 1982, str. 186.

¹⁰⁵ Po: Fran Levstik, rokopisni satirični list Dobrodejno olje, Zbrano delo, Četrta knjiga, str. 131.

¹⁰⁶ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Tretja knjiga, str. 298.

¹⁰⁷ Levstikovo pismo Albinu Arku z dne 16.4.1870, prav tam, str. 3.

Anton Tomšič (iz: Fran Šuklje, Sodobniki, mali in veliki, Ljubljana 1933).

Levstikovi prijatelji so bili ogorčeni nad Alešovčevim namigovanjem o dispozicijskem fondu. Albin Arko, ki je bil dopisnik Slovenskega naroda in drugih slovenskih in nemških listov (mdr. dunajskega federalističnega lista *Der Wanderer*), je 13. aprila 1870 v pismu Levstiku omenil, da je Alešovec zanj »*der Schweinehirt von Kahlenberge*«. Od Jurčiča pa je Arko izvedel, da je ta v čitalnici vpričo Coste in Svetca »imenoval istega, ki je to pisal lumpa in falota, kir je to pisal brez dokazov«. Alešovca so zmerjali tudi drugi. »Treba je da Alešovca, dobro upereš v 'Slovenskem Narodu', jest ga bodem tudi v 'Wandererji' in to precej!«¹⁰⁸

Prvaki, ki si »na vse kriplje« prizadevajo ubiti satirični list, »kar se jim nikakor ne posreči« (tako je Levstik maja 1870 omenil Albinu Arku),¹⁰⁹ so vseeno uspeli zasejati seme dvoma. Vendar so bili mladoslovenci trdno na Levstikovi strani. Priprave na satirični list so se uspešno nadaljevale.

Slovenski narod se je 16. aprila 1870 znova zavzel za Levstikov satirični list. »Po kruhovnih lažeh, ktere je nezmožen Levstikov tekmeč raznesel po svetu, štejemo si v svojo dolžnost iz vsega srca priporočati Levstikov list: od pametnega občinstva pa se nadejamo, da bode z obilnim naročevanjem pokazalo, da na nravno slovensko srce nimajo vpljiva umazane laži, tem manj ako izhajajo iz domačega tabora – v nenravnosti vendar za božjo voljo ne bomo hoteli biti solidarni. Od Levstikovega takta smemo pričakovati, da bode njegov list tudi v sedanjih pomirljivih časih z veseljem bral vsak Slovenec.«¹¹⁰

¹⁰⁸ Iz Arkovega pisma Levstiku z dne 13.4.1870, Levstikova pisma, str. 6.

¹⁰⁹ Po: Levstikovo pismo Albinu Arku z dne 5.5.1870, prav tam, str. 13.

¹¹⁰ »Pavliha«, Slovenski narod, 1870/45.

Alešovec je na pisanje Slovenskega naroda (Ivan Prijatelj domneva, da je bil avtor Josip Jurčič)¹¹¹ tri dni kasneje odgovoril z notico »Das 'Pfui' des 'Slov. Narod'«, v kateri piše predvsem o Conradovi ponudbi za urejanje slovenskega vladnega lista.

Slovenski narod naj bi za utemeljitev »klasičnega« klica »Pfuj« navedel nekaj neresnic in provokacij, o katerih bi pri Triglavu sicer najraje molčali. Med neresnice sodi predvsem trditev, da je vlada Levstiku za urejanje slovenskega vladnega lista ponujala 1.300 goldinarjev, kajti znesek ni bil določen, zato je Levstik ni mogel imenovati njegove višine. Pri Triglavu bi Slovenskemu narodu sicer lahko postregli z imeni oseb, ki so jih člani vlade želeli pridobiti za slovenski vladni list (sicer zgolj slovenski oglasnik, nekakšen »Intelligenzblatt« pri Laibacher Zeitungu). Vendar bodo to namero opustili, saj se upreti takšni reklami ni nobena velika zasluga, poleg tega pa se dotične osebe ne hvalijo s svojim »junaštvom« in »stanovitnostjo« ter zadeve ne obešajo na veliki zvon. Alešovec je odgovor na obtožbe Slovenskega naroda zaključil s besedami: »Dies ist der Weg zu nationalen Einigkeit sicher nicht.«¹¹²

Levstik je v »Razglasu«, objavljenem v Slovenskem narodu, javno zanikal Alešovčeve obtožbe. »V 'Triglavu' št. 29, dné 12. aprila letošnjega léta, katerega sem še le denes v roko dobil, čitam: 'na Dunaji izhajajóci slovenski šaljivi list, čegar izhajálnim stroškom je dispozicijska zalóga pôrok.'

*To perfidno sumničenje more letéti samo na moj šaljivi list 'Pavliho', katerega mislim na Dunaji izdajati. Vsacega, ki je tako nesramen, da si upa trditi, da moj šaljivi list kaka vladna zaloga katerega koli imena ali kaka osoba, ki je v katerej koli vladnej službi, z enim samim krajcarjem podpira ali njegovo tendencijo vódi, tukaj javno imenujem grdega ležnjívca ali malovrednega rokovníka (schuft!) [op. der Schuft: nem. podlež, baraba] Vsa ta lepa imena naj padejo nazaj ná-me, ako mi dokaže, da resnice ne govorim!*¹¹³

V nemščini napisano pojasnilo o poštenih in neomadeževanih namenih s satiričnim listom je Levstik najprej naslovil na c. kr. pravdníštvo v Ljubljani, s čimer je nameraval doseči, da bi ga bil dolžan objaviti Triglav. Državni pravdnik je pojasnilo zavrnil, ker bi se moral Levstik prej obrniti na uredništvo Triglava. Levstik je pojasnilo nato poslal Alešovcu.¹¹⁴

Slovenski narod je v isti številki odgovarjal na očitek Novic glede objave treh časnikarskih »gosk« (napoved o ustanovitvi pravniškega društva v Ljubljani, prof. Josip Marn naj bi začel učiti ruščino na ljubljanski gimnaziji, 1.300 goldinarjev za urejanje vladnega slovenskega časnika)¹¹⁵ in pri tem spet podprl Levstika. Večina odgovora Novicam je bila rezervirana za Levstikovo obrambo: »Levstiku ponujanih 1300 fl. za vredovanje slov. časnika so jim tudi raca. Kaj pa! one verujejo Konradu, mi imamo svoje zanesljive poročnike, kateri nam tudi še zdaj zagotavljajo resnico naše notice. Konradovo resnicoljubje smo spoznali, ko je dal po oglih nabiti: 'Vaš jezík je v uradnije vpeljan' [op. razglas »Slovinci, vaš jezík je uveden v urade in uveden ostane« je dal Conrad razobesiti po Ljubljani maja 1867, po dogodkih na Jančjem in v Vevčah]. Sicer naj vsakdo zajema iz tistega vira, ki mu je najljubši; od nas pa naj se ne tirja, da bi hodili po svoje novice k Konradu! /.../ – Kar je nemški 'Brencelj' na nas adresiral, ni vredno odgovora. Nasprotje med njim in nami se je vrtilo okolo vprašanja: V kako dotiki stojé Mladoslavenci z vlado in kdo je slov. šaljivemu listu na Dunaji garantiral kaj iz dispozicijsfonda? Ljubljanski list svojega sumničenja niti ne opraviči, niti ga ne prekliče.

¹¹¹ Po: Ivan Prijatelj, Mladoslavenci, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Tretja knjiga, str. 314.

¹¹² Po: Jakob Alešovec, »Das 'Pfui' des 'Slov. Narod'«, Triglav, 1870/31.

¹¹³ Fran Levstik, »Razglas«, Slovenski narod, 1870/47.

¹¹⁴ Po: Levstikovo pismo Albinu Arku z dne 24.4.1870, Levstikova pisma, str. 8.

¹¹⁵ Po: »Tudi po časnikih slovenskih plavajo goske dandanes tako pogostoma ...«, Novice, 1870/16.

*Dokler se ne opraviči v glavnih zadevah, toliko časa je v naših očeh opravljujev in lažnjivec, s katerim se o pristranskih stvareh ne bomo pričkali.*¹¹⁶

Alešovec ni ostal dolžan. Uredništvo Triglava je »Gospoda Levstika na Dunaju« izzvalo z vprašanjem, zakaj ne drži besede. V Slovenskem narodu je hrupno napovedal, da bo Triglavu posredoval popravek preko c. kr. pravdnštva. Posegel je po priporočenem pismu, ki po grobosti presega vse, kar je bilo kdajkoli odposlano kot pismo: odpadel je celo sklepní obrazec, Levstikov podpis je podobno sopodpisu kakšnega ministra postavljen ločeno, kot nekakšen duh, pred katerim naj bi se pri Triglavu najmanj spremenili v prah. Ko bo imel Levstikov »popravek« obliko, ki jo je v časniku moč objaviti, ne da bi bila prizadeta spodobnost, ko bo Levstik obvladal nemščino v tolikšni meri, da bo lahko spisal izjavo brez napak, jo bodo pri Triglavu sprejeli, če se jim bo zdelo potrebno. Dokler pa bo Levstik v »popravku« imenoval nekoga grdega lažnjivca in bednega podleža, si lahko za objavljanje »poprakov« poišče druge organe. Če mu Triglavov »popravek« ne zadošča, bodo sledila mnogo bolj neprijetna razkritja, zaradi katerih bo izginil videz, da je vse kar Levstik govori in piše resnično.¹¹⁷

Popravka pri Triglavu niso želeli sprejeti predvsem zato, ker nikoli niso omenjali Levstikovega imena. Če Levstika torej srbi, naj se praska, vendar bo Triglav delal reklamo zanj šele tedaj, ko bo spregledal, da s svojim ravnanjem narodni stvari ni niti najmanj koristil, temveč neskončno veliko škodil. Za Triglav je bila s tem neljuba polemika zaključena. Njeno nadaljevanje bo Levstiku zgolj v škodo, vendar ni nobenega povoda, da bi si prizadevali zanjo.¹¹⁸

Laibacher Tagblatt je menil, da je Levstikova izjava zadala »zasluženo lekcijo« Triglavu, edinemu primeru časnikarske izrojenosti, ki je padel tako nizko, da celo nekdanji prijatelji, mladoslovenski dopisniki Slovenskega naroda razpravljajo o tem, kako ravnati s pobalinom. Triglav ni pomišljal pred izidom prikazati Levstikov list kot kupljiv in prodan, prav tako kot je nekoč isti manever insceniral proti Laibacher Tagblattu. Da bi se maščeval, je »Knüttelredakteur« (nem. šepavi urednik)¹¹⁹ trdil, da Levstik ne zna pisati v nemščini. Ali je to res, ni znano, vendar pa se Levstik v nemščini zna izražati, kajti urednika »Knütteljournal-a« (nem. šepavega žurnala, dnevnika) je naravnost imenoval »Schuft«, kar je ta mirno požrl, namesto da bi se vrgel na najnovejše polje »knitelliterarnega« (šepavega literarnega) delovanja, na polje poprakov, na katerem je njegov list dosegel nekaj, česar prej ni bilo.¹²⁰

Staroslovenski prvaki so v tujih, od leta 1869 pa tudi v dveh domačih humorističnih oziroma satiričnih listih lahko videli, kaj zmore satira in kako boleča lahko postane njena ost. Glavni namen satiričnih listov je »razkazovati in bičati vse neumnosti in slabosti svojega časa, naj se te neumnosti in slabosti kažejo na osebah ali stvareh«. ¹²¹ Tedanji satirični listi so se v veliki meri posvečali politični satiri. Zato je dejstvo, da se je izdajanja novega slovenskega satiričnega lista polotil najbolj dosleden, oster in radikalen kritik domačih slovstvenih, kulturnih in političnih razmer, ki se je po gostilnah »krtačil«, da je sekira, ki bo spodnesla voditelje,¹²² vzbujalo njihovo upravičeno zaskrbljenost.

Poleg tega so satirični listi v monarhiji zastopali predvsem liberalna oziroma svobodomi-selna načela (Alešovec Brencelj je bil v tem pogledu ena izmed izjem,¹²³ tako kot Triglav je sledil pogledom konservativnih, zmernih Bleiweisovih Novic), zato je Levstikov satirični

¹¹⁶ »Goske«, Slovenski narod, 1870/47.

¹¹⁷ Po: Jakob Alešovec, »Korrespondenz der Redaktion / Herrn Levstik in Wien«, Triglav, 1870/33.

¹¹⁸ Po: Jakob Alešovec, »Die Reklame«, Triglav, 1870/33.

¹¹⁹ Knittelverse, nem. šepavi verzi.

¹²⁰ Po: »Eine wohlverdiente Lektion«, Laibacher Tagblatt, 1870/97.

¹²¹ Po: Janez Jesenko, »Časnikarstvo in naši časniki / Odgovor g. prof. Šukljeju«, Slovenski narod, 1884/55.

¹²² Po: Jakob Alešovec, »Das Witzblatt 'Pavliha'«, Triglav, 1870/35.

¹²³ Npr. tudi dunajski katoliški satirični list Die neue Geißel (1867–1870).

list zbuja bojzani tudi v cerkvenih krogih. Laibacher Tagblatt je poročal, da je nek pridigar v ljubljanski stolnici izjavil: »*Selig sind die, die nicht lesen können*«, kar naj bi predstavljalo opozorilo zoper v govoru omenjenega »žurnalističnega Mefista«, prav tako pa naj bi letelo na dvoje novih slovenskih listov, Blist in Zvon.¹²⁴

Levstik je na Dunaju med drugim vzdrževal pisemske stike z urednikom Slovenskega naroda in prvim slovenskim poklicnim novinarjem Antonom Tomšičem (1842–1871). Tomšič je na začetku leta 1869 pisal Levstiku, ko je ta izgubil delo pri pripravi Wolfovega slovarja: »*Če si res brez zaslužka, pridi k 'Narodu'. Mesto boš dobil brez 'petlarije', bodi odkritosrčen vsaj do svojih prijateljev! Samo reci, da greš k nam, za drugo bova vse z Jurčičem skrbela, da ne bo Tvoja čast ničesar trpela. Ljubljana je vs . ana, pri nas vedó Tvoje moči ceniti; če nočeš ostati stalno, pridi vsaj nekoliko časa, da se stvari nekoliko razvoljajo. – Na me pa se ne jezi; len sem res in malo pišem – Tebi pa nisem menil nikdar krivice storiti – Torej piši, saj boš pisal dobremu prijatelju Tomšiču.*«¹²⁵

Slovenski narod je po Tomšičevi in Jurčičevi zaslugi poročal o Levstikovih pripravah na satirični list in ga branil pred Alešovčevimi napadi. Štajerski mladoslovenci so z naklonjenostjo spremljali Levstikove priprave in mu privoščili uspeh. Menili so, da bo list močno okreplil časnikarsko opozicijo proti osrednjeslovenskim prvakom.

Štajerska je bila v celoti gospodarsko razvitejša od Kranjske, zato je moderna kapitalistična miselnost tudi v slovenski del dežele prodrila prej kot na Kranjskem, kar je razlog, da so bili štajerski Slovenci boljši organizatorji in vodili bolj aktivno in dinamično politiko kot previdni in oprezni slovenski politiki na Kranjskem. Zaradi gospodarske moči je bila na Štajerskem liberalna struja močnejša kot na Kranjskem. Štajerski mladoslovenci so začeli taborsko gibanje, ki je v boj za Zedinjeno Slovenijo združilo vse Slovence.¹²⁶ Zarnik, ki so ga v Novicah imenovali »oče taborov slovenskih«, je sodeloval pri pripravah na prvi tabor v Ljutomeru in nastopil kot govornik na sedmih taborih.

»*Kako lepo pa se odlikujejo tem možem [op. mišljeni so mariborski liberalni Nemci] nasproti slovenski štajerski veljaki! Njihov prijazni, domači, demokratični značaj jih dobrodejno loči ne samo od ustavoljubnih, ampak tudi on nekaterih kranjskih in goriških aristo- in avtokratičnih vodnikov, ki ti ne dadó radi lepe besede, ako se jim do tal ne priklanjaš, ako jih v zvezde ne kuješ, ako kadilnice ne vihtiš in ako nisi vsaj podprvak,*« je leta 1869 v Slovenskem narodu pisal Fran Levec.¹²⁷

Tudi Zarnik se je na začetku maja 1870 v Slovenskem narodu uspešno ubranil očitka podkupljivosti, ki naj bi prav tako izvirala od »štabnega trobentača in 'liebjournalista' neke ljubljanske svojbine« Jakoba Alešovca, ki je – kot je zapisal Zarnik – »tolovajsko« napadel Levstika zaradi podpore iz skrivne vladne »dispozicijske zaloge«. Alešovec naj bi nekemu rodoljubu v kavarni Gnezda na ljubljanskem glavnem trgu izjavil, da mu je Conrad v razgovoru o državnih poslancih dejal, da bi vlada Zarnika mogla lažje pridobiti, kot kogarkoli drugega, in da bi ga vlada lahko kadarkoli spravila na svojo stran, če bi le hotela. Zarnik je o tem pisal Conradu. Conrad je Zarniku naslednji dan odgovoril in obenem pisal tudi Alešovcu, ki mu je zatrdil, da je govorica o omenjeni izjavil glede Zarnika izmišljena.¹²⁸

¹²⁴ Po: »Habt acht!«, Triglav, 1870/3.

¹²⁵ Po: Avgust Žigon, »Prispevki k petdesetletnici«, Ljubljanski zvon, 1919, str. 707.

¹²⁶ Po: Vasilij Melik, »Josip Vošnjak in njegovi spomini«, Spomini, Ljubljana 1982, str. 647, 649 in 651.

¹²⁷ Fran Levec, »Gleichenberg / Življenje po toplicah«, Slovenski narod, 1869/102.

¹²⁸ Po: Valentin Zarnik, »Poslano. Naše koketiranje z vlado«, Slovenski narod, 1870/52.

»'Pavliha', po šaljivi narodni osebi, ki je vsakemu Slovencu znana«

Zarnik, ki je bil leta 1869 »najdoslednejši Levstikov politični sodelavec«,¹²⁹ je ob prvi napovedi Levstikovega satiričnega lista decembra 1869 Levstiku poslal spodbudno pismo s kopico nasvetov glede njegovega naslova in opreme naslovnice. »Stori kar hočeš! Jaz sem za 'Strelo'. Pomagal Ti bom, morebiti bi dobro bilo, da bi jaz v Tvojem listu svoje 'originale' nadaljeval? ... [op. mednarodno odmeven Zarnikov podlistek Originali iz domačega življenja, Novice, 1862]

Alešovec se Te strašno boji, mora biti dešperaten! [op. desperaten: brezupen, obupen] *Ali ne?*«¹³⁰

Levstik se je odločil prisluhniti Stritarjevemu nasvetu in omiliti naslov satiričnega lista. Čeprav je že sestavljal uvodno pesem za načrtovani Blisk (mdr. »On bode stréljal i grmèl / v prvaško-vladno panorámo, / nebeski žar unèt imèl, / ostávljal drugim slamo«),¹³¹ je za satirični list po znanem šaljivem narodnem liku izbral ime Pavliha.

»Pavliha menda ni da bi se moral še slovenskemu svetu predstavljati. Pozná ga vsak, kdor slovenski narod pozna in njegove pravljice. Stari očetje, ki tobak kadé, in mlade deklice, ki po mladeničih gledajo in štejejo, kateri je lep in kateri grdo hodi, vsi vedó, da je Pavliha bil, kakor je Repoštev bil, ali lažnivi Kljukec, Kralj Matjaž in Martin Krpan.«¹³² Tako je Pavliho opisal Jurčič, ki je leta 1866 skupaj s Stritarjem snoval humoristični list Pavliha.¹³³ Oba sta v tem času sodelovala z Levstikom pri načrtovanju zbirke slovenskih klasikov (v zbirki Klasje je izšla samo druga izdaja Prešernovih Poezij – Pesmi, 1866). Njun humoristični list Pavliha bi prav tako moral izhajati na Dunaju. »Bog nam daj skoro 'Pavliho'!« je Jurčič aprila 1866 pisal Levstiku.¹³⁴ Jurčičevo pismo Levstiku (napisano najbrž 10. ali 11. maja 1866): »Če se klasja otresneva, izleze koj Pavliha na dan ...«¹³⁵

Levstik je lik ljudskega šaljivca Pavlihe, ki se pojavlja v srednjeveških predpustnih igrach in ljudskih šaljivkah, uporabil v Ježi na Parnas, kjer Pavliha uvaja dejanje in je glasnik pesnikovih misli (Pesmi, 1854, predelava 1861). V svojem slovarkem gradivu izvaja Levstik ime Pavliha iz krstnega imena Pavel France.¹³⁶ Na izbor naslova satiričnega lista je morda vplivala priljubljena knjižica Nemški Pavliha v slovenski preobleki iz 1849, ki jo je po Tillu Eulenspieglu (ok. 1510) priredil France Malavašič. Prvič je izšla leta 1850, ponatisnjena je bila 1859, 1866 itd. Levstik omenja »Nemškega Pavliho v slovenski obleki« skupaj z Lažnjivim Kljukcem v Popotovanju od Litije do Čateža kot primer med kmečkim prebivalstvom priljubljene šaljive povesti.

Bolje situirani Stritar je Levstiku omogočil pot na Dunaj in prispeval denar za začetne tiskarske stroške. Morda mu je Levstik zato prisluhnil in namesto po Blisku posegel po imenu, ki je učinkovalo bolj pohlevno. Nenazadnje bi se Blisk tudi »ne bil dal dobro načrtati, niti ne v kakej podobi v časniku porabiti, kakor so mi trdili vsi risarji: tudi Stritar je mnogo nago-varjal, da novine krstim 'Pavliho', katerega je prej uže sam namerjal izdajati«, je Levstik zapisal v pismu Albinu Arku. Arko je bil njegov ljubljanski zaupnik, nabiral je naročnike za

¹²⁹ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Tretja knjiga, str. 302.

¹³⁰ Levstikov zbornik (uredila Janez Logar in Anton Ocvirk), Ljubljana 1933, str. 250

¹³¹ Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Tretja knjiga, str. 294.

¹³² Josip Jurčič, »Iz Pavlihove torbe (Nekaj od 'narodnega duhá')«, Slovenski narod, 1868/66.

¹³³ Po: pismo iz maja 1866 v Levstikovi korespondenci, po: Levstikov zbornik, Ljubljana 1933, str. 249.

¹³⁴ Jurčičevo pismo Levstiku z dne 10.4.1866, po: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 157.

¹³⁵ Jurčičevo pismo Levstiku, prav tam, str. 185.

¹³⁶ Po: Anton Slodnjak, opombe k Fran Levstik, Zbrano delo, Prva knjiga, Pesmi 1854 / Tonine pesmi / Franjine pesmi / Prvi časi / Dodatek, Ljubljana 1948, str. 412.

Josip Jurčič (iz: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Četrta knjiga, Ljubljana 1961).

Pavliho, zbiral biografske podatke in fotografije slovenskih politikov, ki so bile potrebne za pripravo karikatur, poročal kaj sodijo Ljubljančani o listu in Levstika zalagal z novicami o *»ljubljskih važnih in pikantnih dogodkih«*.¹³⁷

Na Pavliho se je bilo mogoče naročiti pri Levstiku.¹³⁸ Za novačenje naročnikov je Levstik v Trstu poprosil tržaškega trgovca in sodelavca Jurija s pušo Matijo Žvanuta (+1881) in v Zagrebu Frana Erjavca (1834–1889), ki je bil tamkajšnji dopisnik Slovenskega naroda. Najbolj marljivi pri zbiranju naročnikov so bili slovenski študentje na Dunaju.¹³⁹ Nekaj naročnikov za Blisk je Levstik imel že pred odhodom iz Ljubljane. Pričakoval pa je, da mu bo pri nabiranju naročnikov pomagal tudi pravnik Ivan Murnik (1839–1913), ki je bil od 1862 zaposlen v Tomanovi advokatski pisarni in bil Bleiweisov tesen sodelavec in pomočnik pri urejanju Novic (odgovorni urednik 1867–1870) ter tajnik trgovske in obrtne zbornice. Vendar se ta ni izkazal. *»Murnik, kateri je pri mojej odhodnici pri Jarneji bil prvi sprožil, da se pričujoči gosti naročé na moj šaljivi list, nij mi poslal niti enega naročnika, če tudi sem mu o tem pisal,«* je Levstik sporočil Arku.¹⁴⁰

Levstik je zamisel o imenu satiričnega lista Blisk opustil. Dve leti kasneje naj bi v Trstu nekdanji urednik Jurija s pušo in Jadranske zarje, Gašper H. Martelanc (1829–1884) snoval humoristični list Der Blitz (blisk), ki bi bil pisan v nemščini.¹⁴¹ Blisk ni izšel, ker si ni pridobil dovolj naročnikov. Martelanc je aprila 1870 (torej približno v istem času kot Levstik Pavliho)

¹³⁷ Po: Levstikova pisma, str. 1 in 8.

¹³⁸ Po: »Die soeben in Wien erschienene erste Nummer des slovenischen Witzblattes 'Pavliha' ...«, Laibacher Tagblatt, 1870/99.

¹³⁹ Po: Fran Šuklje, Sodobniki, mali in veliki, Ljubljana 1933, str. 98.

¹⁴⁰ Po: Levstikovo pismo Albinu Arku z dne 24.4.1870, Levstikova pisma, str. 8.

¹⁴¹ Po: »Nov humorističen list v Trstu«, Slovenski narod, 1871/149.

začel v Trstu izdajati ilustriran humorističen list Petelinček (izšle so samo tri številke). Leta 1873 naj bi mladoslovenci snovali satirični list z naslovom Strela.¹⁴²

Levstik je Pavliho napovedal s posebnim »Oznanilom« v Slovenskem narodu: »List se bode imenoval 'Pavliha', po šaljivi narodni osebi, ki je vsakemu Slovencu znana. 'Pavliha' bode v politiki brez ozira na desno ali na levo pravi Slovan, kakor se umeje sam ob sebi, in poleg tega oster zabavljivec na polji slovstva in okusa sploh tudi v javnem narodnem življenji. Kar je pri nas v teh krogih neumnega, smešnega in napačnega, nič se ne bode njegovemu biču zdélo sveto, bodi si osoba ali stvar. Napake je nejprvo treba spoznati, še le potem se dadé poboljšati. 'Pavliha' si je v ta namen že pridobil ter izkušal bode pridobiti si še novih pomočnikov. Kakor zdaj vsi šaljivi listi donašal bode tudi on satirične podobe, ktere se na Dunaji laže boljše dobodo, nego v Ljubljani.«¹⁴³

Levstik se je s Stritarjem dogovoril, da bosta izdajala Zvon in Pavliho izmenoma na 14 dni, tako da bi vsak teden v mescu na Dunaju izšel opozicijski list.¹⁴⁴ V Zvonu objavljeno obvestilo o Levstikovih težavah zaradi stavke črkostavcev¹⁴⁵ je pričalo, da leposlovni list razpolaga s svežimi novicami o Pavlihi. Stritar je v naslednjem zvezku Zvona znova omenil Levstikov satirični list, ki naj bi izšel 24. aprila: »Kolikor vémo, bode tak, da ga smemo priporočati vsacemu, komur je do prave resnice in prave koristi slovenskega naroda.«¹⁴⁶

Poleg spodbudnih naznanil (Pavliho so napovedale tudi Novice, št. 15) in napadov na napovedani satirični list se je aprila 1870 v celovškem »kratkočasnem in podučnem listu za slovensko ljudstvo« Besednik (1869–1878) pojavilo mnenje, da bi se Levstik moral raje ukvarjati s slovstvenimi zadevami (1870, št. 7). Stritar, ki naj bi Levstika pregovarjal, naj odstopi od humorističnega lista,¹⁴⁷ je v Zvonu objavil željo, naj Levstik zapusti jezikoslovje in se posveti poeziji.¹⁴⁸

Kranjski deželni predsednik Conrad je Zvon in Pavliho aprila 1870 priporočil dunajski vladi. »Če se visoki vladi zdi, da bi s svoje strani podprla in dala gmotno podporo slovenskemu tisku, da bi imela pri tem korist za svoje lastne namene, si dovoljujem obrniti njeno pozornost zazdaj na časopisa Zvon in Pavliha, ki v najnovejšem času izhajata na Dunaju. Oba spadata po svojih izdajateljih pretežno k mladoslovenski stranki, v kolikor je mogoče smatrati, da že danes obstoja. Prvi časopis je leposloven in tukaj na Kranjskem med mladino zelo razširjen, drugi, satirične vsebine, bo, kot poznam osebne razmere njegovega urednika, usmerjen predvsem proti klerikalnim skrajnejšem slovenskih prvakov.«¹⁴⁹ Vasilij Melik poudarja, da je bil vladi vsak spor v slovenskem taboru dobrodošel, v tem smislu je razumeti tudi Conradovo priporočilo.¹⁵⁰

13. in 21. aprila je Levstik izpolnil s tiskovnim zakonom¹⁵¹ določeno dolžnost bodočih urednikov in pismo naznanil c. kr. Policijskemu ravnateljstvu na Dunaju, da namerava v

¹⁴² Po: »Povedalo se nam je ...«, Novice, 1873/22.

¹⁴³ Fran Levstik, »Oznanilo«, Slovenski narod, 1870/40.

¹⁴⁴ Levstikovo pismo Dragotinu Rudežu z dne 18.2.1870, Levstikova pisma, str. 250–251.

¹⁴⁵ Po: »Naznanilo«, Zvon, 1870, str. 96.

¹⁴⁶ Josip Stritar, »Listnica urednikova«, 1870/8, str. 128.

¹⁴⁷ Po: Josip Stritar, »Levstik (Berilo v slovenskem klubu na Dunaju)«, Zbrano delo, Četrta knjiga, str. 414.

¹⁴⁸ Po: Josip Stritar, Literarni pogovori / Fr. Levstik«, Zvon, 1870/5, str. 80.

¹⁴⁹ Po: Vasilij Melik, »Levstikovo mesto v slovenskem političnem življenju«, Levstikov zbornik, Ljubljana 1982, str. 35–36; tam po: Avguštin Malle, Die slowenische Presse in Kärnten 1848–1900, Celovec 1979, str. 176.

¹⁵⁰ Po: Vasilij Melik, »Levstikovo mesto v slovenskem političnem življenju«, Levstikov zbornik, Ljubljana 1982, str. 35.

¹⁵¹ Tiskovni zakon (17. december 1862) je določal, da mora vsakdo, ki namerava izdajati periodično tiskovino, to javiti državnemu pravdniku ali pristojni okrajni varnostni oblasti dotičnega kraja izhajanja. Prijava je morala vsebovati naslov tiskovine, čas izhajanja, program in pregled predmetov, o katerih bo periodična tiskovina razpravljala, ime in bivališče odgovornega urednika ter dokaz, da so izpolnjeni pogoji, ki jih predpisuje načelna odločba. Javiti je bilo potrebno tudi ime in bivališče tiskarja in založnika. Pri nepopolni ali nezadostni prijavi je morala varnostna oblast zahtevati njeno dopolnitev. Če pa je smatrala prijavo za zadostno, je obvestila prijavnika.

smislu priloženega programa izdajati periodično slovensko pisano publikacijo z naslovom Pavliha, kar je oblast vzela na znanje in ga o tem pismeno obvestila 4. maja.¹⁵² Že pred tem (30. aprila 1870) je izšla prva številka Pavlihe s podnaslovom »*Zabavno-šaljiv list*«. Lastnik, založnik, urednik in pisec satiričnega dvomesečnika Pavliha je bil Levstik. Prav tako kot Stritarjeve Pesmi (1869) in Zvon ga je tiskala tiskarna »oo Mechitaristov«.¹⁵³

Uredništvo Pavlihe je bilo sprva na Ungargasse št. 39 (tu je v skromni sobici za 10 goldinarjev mesečno stanoval Levstik),¹⁵⁴ od 4. št. dalje pa na bližnji Neulinggasse št. 6.¹⁵⁵

Nadaljnji razplet dogodkov je podrobno preučila literarna zgodovina, v kateri Levstikov Pavliha zaradi tragičnega preobrata zavzema posebno mesto. Pavliha je bil narodno in protinemškutarsko usmerjen, zato je naletel na lep sprejem v domači javnosti. Celo med kranjskimi prvaki ni vzbudil pretiranega ogorčenja, saj se je polotil predvsem Svetca. Izvrstne karikature na naslovnica je prispeval češki karikaturist Karel Klič (1841–1926), risar in urednik dunajskega humorističnega časopisa Der Floh. Levstiku ni škodovalo Alešovo razkritje Conradovega privatnega posojila, ki ga je medtem s Stritarjevo pomočjo že vrnil. Conrad je na Levstikovo prošnjo v uradnem ljubljanskem listu Laibacher Zeitung zanikal očitek o vladni subvenciji. Število naročnikov Pavlihe je naraščalo.

Izstop slovenskih poslancev iz državnega zbora marca 1870 je ponudil priložnost za ureditev napetih odnosov med mlado- in staroslovenci. Štajersko krilo mladoslovencev je začelo iskati pot do sprave s staroslovenci. Menili so, da bo narodna sloga koristila dr. Zarniku, ki je znova kandidiral na deželnozborskih volitvah, čeprav so njegovi kandidaturi prikrito nasprotovali staroslovenski prvaki. Da bi pridobil staroslovenske volivce, se je Zarnik na dan volitev pogodil z odposlancema društva Slovenija in obljubil, da bo deloval sporazumno z drugimi narodnimi poslanci. Levstik je postopoma izgubil zaupanje v načelnost Zarnika in Slovenskega naroda. S satirično-kritičnimi komentarji je želel vzpodbuditi znotraj mladoslovenskih vrst opozicijo proti Zarnikovemu kompromisnemu ravnanju. V šesti številki Pavlihe je s karikaturou Zarnika na naslovnici in njenim komentarjem odkrito nastopil proti Zarniku. Ogorčeni Zarnik in Tomšič, ki je Levstika pred tem v zasebnih pismih in v Slovenskem narodu opozarjal, naj glede na nove politične razmere ubere zmerno pot, sta sprožila bojkot Pavlihe in ponovila očitek, da je list podkupila vlada. Naročniki so začeli vračati list, ki je izgubil tudi podporo dunajskih študentov. Levstik je lahko izdal samo še eno številko.

Če državni pravdnik ali deželnoknežja varnostna oblast v osmih dneh po prejemu naznanila o nameravani izdaji periodične tiskovine nista ničesar ukrenila, je bilo možno pričeti z izdajanjem tiskovine (po: 10. paragraf Tiskovnega zakona z dne 17. decembra 1862 št. 6 d. z. za 1863., Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku, I. zvezek, Ljubljana 1889, str. 195–197).

Na vsaki tiskovini so morali biti navedeni kraj izhajanja, ime ali firma tiskarja in založnika, na periodični tiskovini pa ime izdajatelja. Vsaka periodična tiskovina je morala imeti odgovornega urednika.

Tiskar je moral ob začetku razdeljevanja in razpošiljanja periodične tiskovine oddati po en izvod varnostni oblasti ali državnemu pravdništvu. Po en izvod je bilo potrebno oddati tudi ministrskemu predsedstvu, dvorni knjižnici, univerzitetni ali deželni knjižnici ter cesarskemu namestniku ali deželnemu predsedniku (po: Vladimir Knaflič, Traktat o tisku, I. del, Zgodovinska in primerjalna studija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu tiskovnega prava in tiskovne svobode, Ljubljana 1930, str. 75–76 in 80).

¹⁵² Po: Anton Slodnjak, opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Deseta knjiga, str. 458.

¹⁵³ Tiskarna armenske kongregacije, ki jo je ustanovil Peter Mehitar (+1749).

¹⁵⁴ Po: Avgust Žigon, »Priateljska zgodba iz Levstikovega življenja«, Slovan 1916, str. 180.

¹⁵⁵ Po: Fran Levstik, »Oznanilo«, Pavliha, 1870/4. Levstikov stanodajalec na obeh naslovih je bil najbrž isti: »Franz Eichhort / Musik- und Sprachlehrer. / Wien, Landstrasse, Neulinggasse Nr. 6, 2 Stg. Th. 19.« (po: Avgust Žigon, »Priateljska zgodba iz Levstikovega življenja«, Slovan, 1916, str. 180).

Summary

The Best Way to Address a Fallacy is by Means of a Newspaper

Damir Globočnik

Based on newspaper articles, correspondence, and literary and cultural history studies, this treatise examines preparations for the release of the first issue of *Pavliha*, a satirical newspaper edited by Fran Levstik, and the views on *Pavliha* of Jakob Alešovec, Siegmund Conrad von Eybesfeld, Josip Jurčič, Fran Levec, Josip Stritar, Luka Svetec, Anton Tomšič, Valentin Zarnik, and other prominent Slovenes. Levstik's position on Slovene liberal and conservative political options can be discerned from his correspondence; from encouraging articles in *Slovenski narod* newspaper; from commentaries in *Laibacher Tagblatt*; and from acrimonious attacks upon him and his newspaper that were published in *Triglav*.

After his previous satirical newspapers, *Brencelj* (1865) and *Dobrodejno olje* (1867), which were put together in manuscript form for the amusement of the public attending social gatherings of the *Južni sokol* organization (also called *Ljubljanski sokol*), Fran Levstik decided to finally publish his first printed newspaper and thus realize his dream of many years; aside from this, it would also present a welcome financial boost for his adverse financial situation. Well-aware of the great impact of journalism, Levstik wished to take an active part in Slovene politics.

Upon his first notice at the end of 1869 of the upcoming satirical newspaper, which at the time was still announced as *Blisk* but was later renamed *Pavliha*, Levstik's pet project was immediately attacked by Jakob Alešovec, editor of *Triglav*; in the same year, Alešovec decided on the name *Brencelj* for his own satirical paper. Attacks in *Triglav* were the result of fear felt by the Conservatives who were only too well aware of Levstik's resentful nature and anticipated his hostile campaign against their political activities.

Deciding to accept Josip Stritar's invitation from February 1870 to come to Vienna and help him with the editorship of *Zvon*, Levstik first settled his debts with the money loaned from Stritar. In order to raise enough means for the publication of *Pavliha*, he also borrowed some money from his friends and accepted a small loan from Siegmund Conrad von Eybesfeld, head of the regional administration of Carniola. On March 5 he finally left Ljubljana and set off for Vienna. At the request of Dr. Valentin Zarnik, a young liberally-oriented politician, he stopped in Maribor a day later (Levstik had named his manuscript newspaper *Dobrodejno olje* after a simile used in his vote of confidence to Valentin Zarnik for Zarnik's efforts for *Zedinjena Slovenija* (United Slovenia). Upon his arrival to Vienna, Levstik stayed at the Red Rooster Inn in the Landstrasse suburb between March 7 and 9, and then rented a room on 39, Ungargasse, which also became the editorial office of *Pavliha*. On March 12, Slavic students studying in Vienna threw a welcome party in his honor.

Slovenski narod, edited by Anton Tomšič and his assistant Josip Jurčič, faithfully reported on the preparations for a new satirical newspaper and defended its editor, Fran Levstik, from Alešovec's attacks. Feeling that Levstik's newspaper was going to be an important reinforcement against the Conservatives, liberally oriented politicians from Štajersko looked upon the preparations for its publication with benevolence and goodwill. A number of newspapers reported on the imminent arrival of a new satirical newspaper.

During the subsequent polemic with Levstik and with *Slovenski narod*, *Triglav* newspaper published, among other things, a statement that Siegmund Conrad von Eybesfeld, head of the regional administration of Carniola, promised Levstik a high salary for taking over editorship of a government newspaper published in Slovene language as well as Conrad's remark about Slovene politicians to Levstik. *Triglav* also stated that Levstik's satirical newspaper was going to receive funding from the infamous dispositional fund (*Reptilienfonds* in German).

Several years before, in 1866, Stritar and Jurčič wanted to jointly publish a satirical newspaper named after *Pavliha*, a popular jester from Slovene mythology. Their plans failed, but acting upon Stritar's advice, Levstik decided to use this name for his own paper. Stritar and Levstik agreed to publish *Zvon* and *Pavliha* on alternative weeks so that each week an oppositional newspaper would be published in Vienna. On April 13 and 21, Levstik complied with the publishing law requirements for future editors

and submitted a written notice to the imperial Police Directorate in Vienna, notifying them of a new periodical named *Pavliha* that was going to be published in Slovene language; he received a written permission on May 4. Printed by the “oo Mechitaristov” printing company, which also printed Stritar’s Poems (*Pesmi*, 1869) and *Zvon*, and with Levstik as its publisher, editor, and author, the first issue of *Pavliha* saw the light of day on April 30, 1870.

Andrej Ferletic

Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni*

UDK 32:659.442(497.4 Primorska)»1920/1950«

FERLETIC Andrej, univ. dipl. etnolog in kulturni antropolog, SI-2272 Gorišnica, Mala vas 34 a

Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 113–140, 88 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Propagandni, politično-propagandni napisi in grafiti, ki so nastajali v letih pred, med in po drugi svetovni vojni, so specifičen pojav, ki je zaradi vzrokov in okoliščin v takih oblikah poznan le na Primorskem. Njegove posebnosti so kontinuiteta, sporočilnosti in akterji, saj so po takem načinu izražanja posegali tako posamezniki, kot tudi razne organizacije in oblasti. Vsekakor pa so, gledano v celoti, dober odsev družbeno-političnega dogajanja, ki je bilo v teh letih na tem prostoru še posebno pestro.

Avtorski izvleček

UDK 32:659.442(497.4 Primorska)»1920/1950«

FERLETIC Andrej, Ethnologist and cultural anthropologist, SI-2272 Gorišnica, Mala vas 34 a

Propaganda and Political-propaganda Writings and Graffiti in Primorska Before, Between and After the Second World War

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 113–140, 88 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Propaganda, political-propaganda writings and graffiti, that has been created before, between and after the II. WW, are the specific phenomenon, which is because of the reasons and circumstances in such forms known only in Primorska region. Its particularities are continuity, sendings of the words and creators, because such way of expression used to have on one hand individuals and on the other different kind of organizations and authorities. But they are in any case, if we look entirely, good reflection of sociopolitical events, that were in this years and in this region specially intense.

Author's Abstract

Uvod

Sledeče besedilo predstavlja oris ustvarjanja propagandnih in politično-propagandnih napisov ter grafitov na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni. Te napise in grafito iz tega obdobja doslej še ni niti znanstveno ali strokovno, niti poljudno obravnavala nobena stroka ali posameznik.

Moje začetne hipoteze oziroma vprašanja, na katere sem želel odgovoriti so bila: Kdo je te napise ustvarjal? Kaj ga/jih je pri tem vodilo? So bili ti napisi vodeni s strani oblasti ali so bili spontani izrazi ljudskih hotenj? Kdaj so sploh nastajali? Odgovore nanje sem iskal v arhivskih, časopisnih, fototečnih, literarnih in tudi ustnih virih po terenu, kjer sem sočasno tudi dokumentiral te še prisotne, a vse hitreje izginjajoče napise in grafito. Prav to izginjanje morda najvidnejših pričevalcev ljudskega in oblastnega družbeno-političnega razmišljanja, je bil glavni razlog, zaradi katerega sem se odločil ta pojav podrobneje raziskati.

* Članek je povzetek mojega diplomskega dela, ki sem ga zagovarjal pri prof. dr. Janezu Bogataju na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 13. marca 2006.

Ko želi posameznik ali posameznica izraziti svoje lastno mnenje, želje, zahteve ali poglede na določene dogodke, stvari ali odnose, postane pisana beseda njegov ali njen ali njihov (če gre za skupino ljudi) pomemben dejavnik pri doseganju tega cilja. Posebno pomembno je to pri marginaliziranih družbenih skupinah, ki jim oblast drugače ne zna prisluhniti. S pisano besedo na javnih krajih želijo posamezniki, posameznice ali člani in članice teh marginaliziranih skupin izraziti svoja hotenja, želje, zahteve in poglede na določene družbeno-politične in druge dogodke ter stvari.

To marginalizirano skupino so v letih pred, med in po drugi svetovni vojni na Primorskem predstavljali Slovenci, ki jih je zaradi svojih zahtev po narodnih pravicah in pravicah do samoodločbe najprej marginalizirala italijanska oblast, nato fašistična, po njeni kapitulaciji nacistična, pa tudi po koncu vojne ljudem, ki so si predvsem želeli miru in svobode, razne oblasti niso prizanašale. Vsekakor je boj primorskih Slovencev za svoje narodne zahteve združen v kompleksne celote, ki so časovno ločene in obenem povezane, nikakor pa jih ni mogoče raziskovati ločeno, brez upoštevanja ožjih in širših družbenih, kulturnih, političnih, ekonomskih, verskih, gospodarskih, etničnih in še mnogih drugih dogajanj, ki so bila na tem prostoru vedno zelo burna.

Še nekaj o terminologiji. V skupino grafitov sem uvrščal tiste napise, ki so javnega značaja in niso bili vodeni, izdelani ali naročeni iz raznih državnih institucij. Za propagandne napise sem označil vse javne napise, ki pa nimajo političnega značaja. Če so slednjega ti napisi imeli, sem jih uvrstil v skupino politično-propagandnih napisov. Seveda je to le nujno teoretično »predalčkanje«, saj je vsak napis ali grafit zgodba zase, poleg tega pa so meje med temi oznakami mnogokrat zabrisane, saj je lahko nek grafit tudi propagandni ali/in politično-propagandni napis in obratno.¹

Okupacija

Dne 3. novembra 1918 je bilo v Villi Franci v Furlaniji podpisano premirje med Avstro-Ogrsko in zmagovitimi državami antante, med njimi tudi Italijo. Italijanska vojska je že 6. novembra zasedla Gorico, do srede meseca pa ozemlje preko črte razvodja, določene z Londonskim paktom leta 1915, tudi del logaškega okraja v deželi Notranjski. S tem je pridobila ozemlje, po katerem je tako dolgo stremela. 12. novembra 1920 sta Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Kraljevina Italija podpisali v Rapallu sporazum o državni meji. Tako je pod Italijo prišla dobra četrtina celotnega slovenskega naroda. Kljub temu, da je italijanska zbornica sprejela resolucijo z obljubo, da bosta manjšini (slovenska in nemška) po iskrenih jamstvih lahko gojili svoj jezik, svojo kulturo, svojo vero, ter da bosta uživali globoko spoštovanje italijanske države, je tudi nova zasedbena uprava z ostrimi ukrepi zatirala izražanje slovanstva in podpirala manifestacije italijanstva.² Po drugi strani so primorski Slovenci videli svojo bodočnost kar v nekaj državnih tvorbah, vsekakor pa ne v italijanski državi³, zato je bilo razočaranje že na začetku italijanske okupacije veliko. Prva večja fašistična akcija, ki je napovedala prihodnost Slovencev pod Italijo pa je bil požig Narodnega doma v Trstu leta 1920. Ta dejanja pa so že rodila močan odpor pri slovenskem prebivalstvu.

¹ Podrobneje sem to terminologijo obdelal v diplomskem delu, ki ga hranijo v knjižnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Glej tudi literaturo: Dražen Lalić, Grafiti i subkultura (Alinea: Zagreb, 1991), 29; Maja Novak, Grafit kot eden izmed načinov subkulturnega izražanja, v: Časopis za kritiko znanosti, letn. 28, št. 200/201, str. 345-365; Radomir Đorđević, Rečnik grafitu: sociološko-potkulturno značenje (Centar 018: Niš, 1995).

² Milica Kacin-Wohinz, Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000 (Ljubljana: Nova revija, 2000), 25-34.

³ Branko Marušič, Primorski čas pretekli: prispevki za zgodovino Primorske (Lipa: Koper, 1985), 201.

Italijanski propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem od 1918 do 1943

Kmalu po italijanski zasedbi, so začele oblasti z vso vnemo odstranjevati vse, kar je spominjalo na slovenstvo. Tako so lokalne oblasti že od vsega začetka samovoljno odstranjevale in brisale slovenske propagandne napise s poslopij, kažipote, poulične table, izveske nad trgovinami in gostilnami.⁴ Torej se je kmalu po okupaciji pokazal pravi obraz okupatorjev. Vendar so bili ti začetni izpadi neorganizirani in oblast jih uradno ni podpirala.

Decembra 1922 je izšel dekret, ki je predpisal v vsej Julijski Krajini propagandne napise v italijanščini ali pa dvojezične. To so bili predvsem propagandni napisi, s katerimi so Slovenci označevali svoje trgovine, gostilne, mesnice in so se spreminjali v negozie, trattorie, macellerie. Leta 1927 so oblasti izdale zakon, s katerim so strogo prepovedali kakršnekoli napise v slovenščini⁵, toda še spomladi naslednjega leta je goriški prefekt zagotavljal slovenskemu poslancu Besednjaku, da sme samo prefektura izdajati ukaze o napisih in da je le lastnikovo prostovoljno odstranjevanje slovenskih napisov pravilno, saj naj ne bi smel nihče izvajati pritiska.⁶ Že prej je davčna politika s 4 do 5-kratnim davkom na neitalijanske napise slednje močno zredčila, poleg tega pa so bili dvojezični napisi še enkrat daljši, tudi splošni davek na napise pa kar visok. Tako se je pri napisih za vsako črko plačalo 50 stotink in za vsak znak 5 lir.⁷

Podobne težave s takimi napisi je imela tudi avstrijska manjšina na južnem Tirolskem.⁸ Zanimivo pa je, da fašističnih uradnikov niso motili napisi v češčini, ki so jih na menjalnice, slaščičarne, prodajalne sladoleđov in delavske zadruge namestili češki priseljenci oziroma delavci v Gradežu.⁹

Slika 1: Fašistični politično-propagandni napis (Fototeka Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani, fond 1245–46).

⁴ Mira Cencič, TIGR: Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za narodni obstoj. Kras in Vipavska dolina (Mladinska knjiga: Ljubljana, 1997), 36.

⁵ Ibid.

⁶ Mali list, leto VI., št. 13, 23. marca 1928, str. 2.

⁷ Mali list, leto II., št. 15, 11. aprila 1924, str. 2.

⁸ Tako je fašistični občinski načelnik v Brixnu odredil, da se morajo odstraniti vsi dvojezični napisi, besedilo novih, italijanskih, pa je moralo preстати tudi uradno odobritev. V: Mali list, leto XI, št. 78, 12. 10. 1928, str. 2.

⁹ Mali list, leto III., št. 39, 25. septembra 1925, str. 2.

Tako so počasi ne le v mestih, temveč tudi po deželi, začeli prevladovati izključno italijanski propagandni napisi. Pokrajina je, predvsem navidez, postajala vse bolj italijanska. Davek na napise, pa tudi strah pred divjanjem fašistov je pri mnogih trgovcih in obrtnikih povzročil to, da so snemali in belili slovenske napise. Mali list je že marca 1923. leta opozarjal obrtnike, naj obesijo ali napišejo dvojezične napise, saj jih je dovolila prefektura.¹⁰ Toda stanje se ni kmalu izboljšalo; septembra istega leta se je avtor iz Ricmanov zopet pritoževal nad le italijanskimi napisi, saj o slovenskih »ni ne duha ne sluha«.¹¹

Sočasno z postavljanjem italijanskih napisov, so se oblasti želele znebiti tudi slovenskih napisov, in to ne le pri obrtnikih. Po njihovih načrtih naj bi izginili tudi vsi spomeniki in nagrobniki postavljenim slavnim ali neslavnim slovenskim prednikom. Tako je Goriško županstvo že februarja 1925 izdalo uredbo o prepovedi rabe slovenskega jezika na nagrobnikih, medtem ko judovskih družin ta uredba ni prizadela. Časopis Mali list je ob tem opozarjal Slovence, da ta prepoved ne bo dolgo vzdržala in naj ljudje tudi »laščine« ne uporabljajo v te namene, temveč naredijo npr. tako: Martin Sirk *16. 4. 1882 †12. 2. 1925.¹²

Ljudem, ki so doživeli nasilje pod fašizmom, so se v spomin vtisnile tudi parole, ki so bile napisane na kartone, kateri so viseli s sten, ali napisane na zidove v notranjosti trgovin, gostiln, delavnic, uradov. Opozarjali so na govorjenje samo italijanskega jezika v določenih prostorih in s tem že pred uradno prepovedjo govorjenja slovenskega jezika v javnosti, tako že zapirali ta jezik za vrata domačih hiš. Lastniki, ki so te napise dovolili, so bili večino Italijani ali proitalijansko usmerjeni Slovenci, ali pa kasneje Slovenci, ki so to delali zaradi golega preživetja. Napisi so se glasili takole: *In questo negozio si parla soltanto in lingua Italiana!* (V tej prodajalni se govori le v Italijanskem jeziku!) ali pa *Qui si parla soltanto Italiano!* (Tu se govori samo italijansko). Začeli so se pojavljati kmalu po prihodu fašizma na oblast, razbohotili pa so se v drugi polovici dvajsetih let.¹³

V času italijanske okupacije Primorja in Istre so se prvič množično pojavili tudi politično-propagandni napisi, ki so jih ustvarjali posamezniki, aktivisti ali organizacije z namenom širjenja in uveljavljanja italijanskega fašizma in njegove tedanje družbeno-politične miselnosti. Fašistični režim tem napisom ni nasprotoval, seveda v primerih, ko njihovega nastajanja ni neposredno spodbujal.

V mnogih primerih so bili ti napisi naperjeni proti slovenskemu narodu in so nastajali skozi celotno obdobje italijanske okupacije (in po njej). Te napise so največkrat ustvarjali fašistični aktivisti lokalnih fašijev¹⁴ ali drugih organizacij, oblast pa jih, vsaj na začetku, uradno ni podpirala. To so bile največkrat parole in znaki fašizma (povezan snop s sekiro), napisani po zidovih in hišah, največkrat slovenskih. Tako kot je bila zaščitna barva fašistične srajce črna, tako so uporabljali črno barvo tudi za te napise. V teh napisih se je odražalo vso sovraštvo in nadutost italijanskega fašizma do »drugorodcev«, kot so fašisti imenovali Slovence in ostale »neitalijane«.

V javnosti je bila taka najodmevnejša akcija leta 1927, v kateri so fašistični aktivisti popisali pročelje goriške nadškofije. V letih od 1906 do 1931 je bil namreč v Gorici nadškof Frančišek

¹⁰ Mali list, leto I., št. 4, 16. marca 1923, str. 2

¹¹ Mali list, leto I., št. 30, 14. septembra 1923, str. 4.

¹² Mali list; leto III, št. 7, 13. februarja 1925, str. 1.

¹³ Glej npr. Boris Filli, Se bodo meje še kdaj premaknile? Bog ne daj! v: Primorska srečanja, letn. 21, št. 194/195, str. 479-481; Cvetko Vidmar, TIGR v Rihemberku-Braniku (Društvo za negovanje negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske: Koper, 2000), 42.

¹⁴ Fašiji (it. fascio) so bili krajevni odbori fašistične stranke. Beseda fascio pomeni sveženj ali snop. Ko je Musolini ustanovil Fascio di combattimento (Bojni snop), so si njegovi privrženci izbrali za svoj simbol butarico palic s sekiro v sredi. Ta znak so in ga še uporabljajo italijanski nacionalisti tudi ob napisnih akcijah. Tako ta, kot tudi drugi fašistični znaki in simboli, v Italiji še danes niso zakonsko prepovedani.

Borgia Sedej, ki je bil zaveden Slovenec in se je vztrajno upiral poitalijančenju slovenske cerkve pod Italijo, tudi že pred tem dejanjem pa je bil »prva in stalna tarča napadov fašističnih oblasti in organizacij«. ¹⁵ Na pročelje goriške nadškofije so takrat fašisti z velikimi črnimi črkami med drugim napisali tudi: *Morte a Sedej* (Smrt Sedeju), *Sedej il porco* (Sedej je prasec), *W Italia* (W kot viva-živela) in *Votate per il blocco* (Volite blok). Poleg tega so nakracali tudi veliko lobanjo z prekrizanimi kostmi. Fašisti se z tem dejanjem niso zadovoljili in so kasneje izdali tudi propagandno razglednico s to fotografijo. ¹⁶ Podobne napisne akcije so fašistični aktivisti izpeljali tudi po mnogih drugih primorskih vaseh in predvsem po mestih.

Posebno aktivno pa so fašistični aktivisti okraševali vasi in pisali parole po zidovih ob obiskih vplivnih fašističnih veljakov. Tako je bilo tudi ob obisku Mussolinija na Primorskem septembra 1938. Duče (kot so Mussolinija tudi imenovali) je ob tej priložnosti prisostvoval odprtju kostnice italijanskih vojakov nad Kobaridom. V Kobaridu so se priprave na dučejev prihod začele že pol leta pred njegovim prihodom, pa tudi drugod ni bilo drugače. Državni in fašistični funkcionarji, od županov do pokrajinskega prefekta, so tekmovali, kdo mu bo pripravil večji slavospev. V tednu pred prihodom dučeja, so ob cestah pripravili slavoloke in mlaje z zeleno – belo – rdečimi trakovi. Izobesili so na stotine zastav in nad prodajalne in delavnice na novo poudarili italijanske napise. Pisali so tudi po hribih, navadno velike črke DVX ali DUCE z belim kamenjem. Na hribu nad vasjo Žabče pa so posekali del gozda in znova posadili temnozeleno iglavce, bore in smreke v obliki črk B in M (Benito Mussolini). Obris pogozditve so vidni še danes. ¹⁷

Ob takih priložnostih so na novo prepleskali mnoga poslopja hiš ob cesti in na njih napisali politične parole kot npr.: *Noi tireremo diritto* (Mi bomo krenili naravnost), *Il coraggio e abitudine* (Pogum je dolžnost), *Quando si á un amico, si marcia con lui fino in fondo* (Ko se ima prijatelja, se hodi z njim do konca), *Credere, obedire, combattere* (Verjeti, ubogati, boriti se), *Vincere, vincere, vincere!* (Zmagati, zmagati, zmagati), *Vinceremo!* (Zmagali bomo), *Per te, per la famiglia, per la nazione – risorgi!* (Zate, za družino, za narod – dvigni se!), in druge. Te parole so nastajale od konca dvajsetih let dalje, ko fašizem ni več prikrival svojih pravih namenov. Predvsem so jih pisali na pročelja hiš in vojaških objektov, pa tudi raznih drugih institucij. Pisanje po zasebnih hišah so odobrili fašistični privrženci, pod prisilo in grožnjami pa tudi drugi ljudje.

Po koncu druge svetovne vojne so ljudje v slovenskem delu Primorske, pa tudi na italijanski strani, množično brisali vsakršna znamenja fašizma. Med prvimi znaki, ki jih je bilo treba odstraniti, so bili politično-propagandni in propagandni napisi ter grafiti, ki so nastali za časa fašističnih oblasti. Tudi sam minister za notranje zadeve pri tedanji Narodni vladi Slovenije Zoran Polič je 15. avgusta 1945 izdal dokument o preimenovanju ulic in trgov ter o odstranitvi tujih napisov, ki ga je ministrstvo poslalo na vsa Narodnoosvobodilna okrožja in odbore Osvobodilne fronte. V njem je poudarjeno, da je zadnji čas, da se izbrišejo napisi na zidovih in hišah, ki so bili delo nemškega ali italijanskega okupatorja. Preimenovati je bilo potrebno vse trge in ulice, ki jih je preimenoval okupator ter jih nadomestiti z napisi, ki so bili v skladu z narodnoobrambno borbo. Prav tako je bilo potrebno zamenjati napise na občinah, bankah in drugih institucijah, kažipote in hišne tablice, posebne pozornosti pa so bili deležni politično-propagandni napisi na objektih in zidovih, ki pa jih ni bilo dovolj le prepleskati, ampak tudi »dobro izpraskati, da izgine vsaka sled, šele nato jih je dobro prepleskati. [...] Enkrat za vselej

¹⁵ Milica Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925-1935 (Lipa: Koper, 1990), 210-384.

¹⁶ Soški tednik, leto II, št. 26, 29. junija 1946, str. 2.

¹⁷ Borut Rutar, TIGR proti duhovnemu genocidu fašizma nad Primorci. Tolminsko 1918-1941 (Tangram-društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije: Ljubljana 1996), 154-156.

Slika 2: Medvojni grafit iz Ljubljane (Fototeka Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani, fond 360-12).

morajo izginiti vsi napisi v tujem jeziku, zato so mestni in krajevni NOO-OF odbori odgovorni, da se ta sramota odstrani in to temeljito. Mestni-krajevni NOO-OF odbori naj po svojih organih pregledajo prav vse javne in zasebne stavbe in prostore ter poskrbe za odstranitev vseh tujih in ostalih napisov, ki niso v skladu z našo narodnoosvobodilno borbo«. ¹⁸

Informator M. K. iz Črnič se še spominja nastanka fašističnega politično-propagandnega napisa v italijanščini, ki je danes še delno viden na pročelju njegove hiše in se glasi: *Il regime fascista quando impegna una battaglia, la conduce a fondo! Mussolini* (Ko fašistični sistem začne eno bitko, jo pripelje do konca! Mussolini). Napis so v drugi polovici tridesetih let na njegovo hišo napisali tedanji fašistični aktivisti. So pa preden so ga napisali, za dovoljenje vprašali njegovega očeta. Ponudili so mu tudi kar precejšnjo denarno odškodnino, če bi smeli na pročelje njegove hiše, ki je tudi dobro vidno z glavne ceste, ki pelje skozi vas, narediti tak napis. Oče ni ugovarjal, saj je bila tedaj njegova družina v slabem gospodarskem in finančnem položaju. M. K. se spominja, da je bilo takrat takih napisov v Črničah in po drugih vaseh še precej, če pa kdo od lastnikov ni dovolil pisanja po svoji hiši, so fašisti njegovo odločitev navadno spoštovali. Mnogi so fašističnim aktivistom dopustili pisanje po svojih hišah prav zaradi težkega gospodarskega stanja, ko je bila vsaka lira življenjskega pomena. M. K. je napis takoj po kapitulaciji Italije septembra 1943 z veseljem prebelil, v letih po vojni pa je postopoma in deloma ta barva tudi odstopila od prvotne, s katero je bil narejen napis. Tedaj sta ga obiskala tudi dva komunistična funkcionarja iz Ajdovščine in ga opozorila, da napis postaja znova razpoznaven in bi ga bilo potrebno zopet prebeliti. M. K. jima je odgovoril, da je napis enkrat že sam prepleskal, da pa zdaj nima ne barve, ne denarja, da bi ga še enkrat, če pa ju tako moti, naj ga kar sama prepleškata. Funkcionarja sta mu zagrozila celo s kaznijo, a napisa ni prepleskal, kot je povedal tudi zaradi tega, ker je želel, da se ohrani spomin na kruti čas fašizma. Kazni pa tudi ni dobil. ¹⁹

¹⁸ Okrožnica notranjega ministrstva Slovenije vsem NO okrožjem in odboru OF, 15. 8. 1945. Arhiv Republike Slovenije (dalje AS), 1818 PNOO; t.e. 55; III/2.

¹⁹ Ustna izjava M. K. (hranim v osebem arhivu).

Grafiti, ki so jih med obema vojnama ustvarjali slovenski aktivisti in posamezniki

Kot smo videli, so italijanske oblasti kmalu po okupaciji Primorske pričele z raznarodovalnimi ukrepi proti drugim narodnostim na tem ozemlju, še posebno proti Slovencem. Izražanje Slovenskih čustev je kmalu postalo nevarno in nato še prepovedano dejanje, zato je bila logična posledica, da so začeli posamezniki ali aktivisti raznih ilegalnih organizacij z izražanjem Slovenstva na, s strani tedanjih italijanskih oblasti, nedovoljeni in ilegalni način. Tak način izražanja se je obdržal vse do konca druge svetovne vojne.

Odpor proti pripadnosti Primorske in Istre h Kraljevini Italiji se je med primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati razvil neposredno po Italijanski okupaciji tega ozemlja, vendar o organiziranem odporu iz tega začetnega obdobja, ko je v Italiji vladalo splošno revolucionarno razpoloženje, še ne moremo govoriti. Kljub temu, da je fašizem prišel na oblast šele oktobra 1922. leta, pa se je nasilje nad Slovenci in Hrvati na Primorskem in v Istri začelo že prej. In sočasno z njim se je odvijal tudi spontani upor slednjih. Tudi Pokrajinski odsek narodnega sveta v Gorici je po okupaciji Italije slovensko prebivalstvo pozival, naj se ne vznemirja, naj se vživi v trenutni položaj in naj na vsakem koraku pokažejo, da so Slovenci in naj to tudi izražajo z manifestacijami, katere so sicer italijanske oblasti dovolile, vendar le če so bile namenjene podpori italijanskih interesov, preprečiti pa je bilo treba nasprotno manifestacije, ki so kalile javni red in zmanjševale učinek izrazov naklonjenosti prebivalstva Italiji. Kljub temu, da slovenske zastave in znaki vsaj v tem začetnem obdobju okupacije niso bili prepovedani, pa so nekateri italijanski oficirji priporočali njihovo odstranitev, da ne bi prihajalo do izzivanj.²⁰

Konec leta 1924 je bila ustanovljena ilegalna organizacija, imenovana tudi prvi TIGR. Organizacija je delovala kratek čas in je bila pod vplivom Orjune (Organizacije jugoslovanskih nacionalistov), katera je imela v svojem praporu parolo: odrešitev vseh zaslužjenih bratov, ter je imela predvsem nalogo informativne in obveščevalne dejavnosti za Jugoslavijo.²¹ Vendar pa so se ravno v teh letih, torej med 1923 in 1926 pojavile še druge vrste akcij kot posledica organiziranega ilegalnega odpora in sicer napadi na oznake italijanizacije in fašizacije dežele: snemanje italijanskih zastav, mazanje fašističnih simbolov, stresanje letakov, zamenjave italijanskih izveskov s slovenskimi, pojavili so se tudi prvi oboroženi incidenti in prvi napadi z razstrelivom. Prvič pa so se množično pojavili grafiti po zidovih in hišah, ki so predvsem izražali zahtevo po priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji.²² Taka pollegalna in ilegalna dejavnost je bila značilna za vse obdobje med vojnama, vendar je dosegala vzpone in padce, odvisno od navzočnosti aktivnih pobudnikov in organizatorjev ter seveda od dogodkov, ki so okrepili ali omrtvili upornišтво.

Konec poletja 1927 se je osnovala celovitejša organizacija TIGR, ki je imela temeljitejši program: boj proti fašizmu z vsemi sredstvi, na nasilje pa naj bi bilo potrebno odgovoriti z nasiljem. Ime TIGR je dobila iz začetnic mest Trst-Istra-Gorica-Reka, kar je pomenilo boj za osvoboditev teh krajev; tržaška veja se je imenovala Borba, na goriškem pa je bil bolj znan pod imenom Organizacija. Organizacija TIGR je izšla iz narodno-liberalne struje, ustanovila pa jo je radikalno usmerjena mladina, ki je bila v celotnem obdobju med vojnama tudi glavna nosilka odpora. TIGR je sebe imel za revolucionarno usmerjeno organizacijo, sredi tridesetih pa se je proglasil za narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov Julijske krajine. Vendar je TIGR združeval odporne ne glede na njihovo ideološko prepričanje, saj je bilo

²⁰ Milica Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921* (Založba obzorja Maribor, Založništvo tržaškega tiska Trst: Maribor, 1972), 83-106.

²¹ Milica Kacin-Wohinz, *Značilnosti in oblike protifašističnega boja na Primorskem med obema vojnama*. v: *Annales: Annali za istrske in mediteranske študije*, letn. 6 (1996), št. 8, str. 16, 17.

²² *Ibid.* 57.

poleg narodnih liberalcev v njem tudi mnogo levo usmerjenih mladeničev. Prav tako so v TIGR-u in drugih ilegalnih organizacijah Slovencev delovali aktivisti ne glede na njihov razredni položaj; v njih so bili tako kmetje, kot delavci in intelektualci. Primarni cilj vseh, ne glede na njihovo strankarsko ali razredno pripadnost, je bil boj proti fašizmu in za osvoboditev primorskih Slovencev, ideološki boj je bil med Slovenci v tem obdobju navadno sekundarnega pomena in mnogokrat le sredstvo za doseg primarnega cilja. Posebno pa so ideološke razlike med Slovenci zbledele ob močnejših valovih fašističnega nasilja.

Kljub temu pa so razlike med različno ideološko usmerjenimi Slovenci obstajale. Zunaj slovenskega narodnega gibanja so delovali, od 1926. leta v popolni ilegali, slovenski komunisti, ki so bili najmočnejša komponenta italijanske komunistične partije v Julijski krajini. Leta 1935 je, v Italiji prepovedana in ilegalna Komunistična stranka Italije (KSI), spremenila odnos do slovenskega nacionalnega gibanja in sklenila s Tigrom akcijski pakt za skupen boj proti vojni in proti fašizmu, pa tudi za minimalne pravice manjšine, saj se je zavedala, da uživa TIGR med tukajšnjim prebivalstvom veliko podporo.²³

V svojem programu je imel TIGR preprečevanje fašizacije prebivalstva, preganjanje kolarantstva in varovanje ljudi pred mehko asimilacijo, organiziranje bojkota fašističnih ustanov, širjenje prepovedane slovenske knjige in antifašistične literature, izredno pomembna je bila tudi propagandna dejavnost, kot je bilo skrivno stresanje letakov (listkovne akcije), lepljenje plakatov (plakadne akcije) in pisanje parol-grafitov po zidovih, hišah in drugih objektih.²⁴

Pogoj za sprejem med aktivne člane v organizacijo je bila opravljena akcija, ki jo je moral opraviti vsak, tudi pobudniki organizacije. Največkrat so bile to listkovne akcije, pisanje parol in grafitov po zidovih in hišah fašistov, prenašanje literature čez mejo, sodelovanje pri požigu fašističnih vrtcev, šol in drugih ustanov in podobno.²⁵ To je bila nekakšna preizkušnja, iniciacijski obred. S temi dejanji so pokazali, da so vredni zaupanja ostalih članov in tako postali enakopravni člani v organizaciji.

Pisanje grafitov v obdobju med obema vojnama na Primorskem je v letih 1927 do 1930 doseglo svoj višek. Predvsem so pisanje grafitov spodbudili razni dogodki in nasilja fašistov, usmerjenih proti Slovencem. V tem času je TIGR že sprejel parolo *Smrt fašizmu*. Grafiti so se pojavljali po vsej Primorski in so imeli predvsem dve značilnosti: po eni strani so bili usmerjeni k izražanju zahteve po osvoboditvi izpod fašizma in priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji, po drugi strani pa so bili namenjeni mazanju in uničevanju fašističnih napisov in simbolov.

Poleg Tigrovcev so vse obdobje po priključitvi slovenskega Primorja k Italiji bili propagandno zelo aktivni tudi slovenski komunisti, ki so svoj ideološki boj združevali z nacionalnim. Od odhoda Komunistične stranke v ilegalo leta 1926, so njeni pripadniki in simpatizerji uporabljali ilegalne metode javnega izražanja. Tako kakor drugod po Italiji, so se tudi po Julijski krajini množično širile listkovne akcije, izobešanja rdečih zastav, prepevanja komunističnih (zelo znana *Bandiera rossa*) in protifašističnih pesmi ter vzklikanja gesel, omadeževanja fašističnih simbolov in »rdeča pomoč«. Pomemben način izražanja so postali tudi grafiti. Tako italijanski kot slovenski komunisti, predvsem delavci, študenti in vojaki so tudi v Julijski krajini z njimi izražali zahteve po končanju fašizma, delavske pravice, antimilitarizem, simpatizerstvo do

²³ Ivan Regent je direktorji komunistične stranke Italije v Parizu o legitimnosti TIGR-a takole poročal: »Kdor trdi, da gre za skupino plačancev v službi jugoslovanske vlade, gotovo ne verjame v fašistično zatiranje, ki naravno rojeva bojevnike organizacije [...] zato njihove akcije niso dejanja kakšne teroristične sekte, temveč so izraz splošnega sovraštva in ljudske jeze. Vse prebivalstvo je solidarno z atentatorji in jih ščiti, čeprav tvega veliko nevarnost.« (glej Kacin-Wohinz 2000: 71, n. d.).

²⁴ Kacin-Wohinz 1990: 210-250, 354-386, n. d.; ista 1996: 18-22, n. d.; ista 2000: 70-79, n. d.

²⁵ Zorko Jelinčič, Pod svinčenim nebom: spomini tigrovskega voditelja (Goriška Mohorjeva družba: Gorica, 1994), 127.

Sovjetske zveze in komunizma. Najpogostejši taki grafiti so bili: *Morte al duce* (Smrt dučejju), *Viva Stalin* (Živel Stalin), *Viva il comunismo* (Živel komunizem), *W il Soviet* (Živeli Sovjeti), *W la Spagna rossa* (Živela rdeča Španija), *Viva il Lenin, viva il partito rosso* (Živel Lenin, živela rdeča partija), *Viva la Russia, la Francia, l'Inghilterra e l'America* (Živela Rusija, Francija, Velika Britanija in Amerika), *Abbasso il duce, viva la Russia e il comunismo* (Dol z dučejjem, živela Rusija in komunizem), in podobne, seveda pisane tako v italijanskem, kot slovenskem jeziku.²⁶ Te grafiti so komunistični aktivisti pisali predvsem ob praznikih in spominskih dneh (ob prazniku dela za 1. maj, ob raznih obletnicah fašističnega nasilja, ob volitvah, ob obletnicah prihoda fašizma na oblast, ...) in so se največkrat ciklično pojavljali vsako leto ali vsakih nekaj let ob določenih datumih. Množično so se taki grafiti pojavljali tudi ob notranje ali zunanje političnih in drugih dogodkih fašističnih oblasti (ob delavskih stavkah, ob napadu Italije na Etiopijo, po fašističnih nasilnih akcijah in množičnih aretacijah, ipd.).

Posebno se je fašistična propaganda okrepila ob volitvah, na kar pa so odgovorili tudi slovenski aktivisti. Ilegalno glasilo Komunistične stranke Italije *Delo* je takole pozivalo k negativnemu glasovanju za fašistično stranko na volitvah na Primorskem marca 1929: »Glasujmo NE! Kjerkoli je mogoče in kadarkoli je mogoče. Manifestirajte javno ali tajno svojo odločno protifašistično voljo, svoj protifašistični NE! NE v žari, NE na ulici, NE po zidovih, z besedo in v pismih. Kjer je možnost ali prilika, naj se čuje ali čita protifašistični NE!«.²⁷

Podobne so bile akcije leta 1934. Takrat je bilo zaprtih 11 komunistov, »skoraj vsi slovenskega izvora«, ki so pripravljali napisne akcije za fašistični plebiscit s parolami »Glasujte NE – glasujte za Gramscija, voditelja KSI«. Sedem aktivistov je sodišče obsodilo na dve do štiri-letne zaporne kazni.²⁸

Konec dvajsetih let so se na Primorskem najštevilčneje pojavili grafiti ob fašistični ustrelitvi istrskega aktivista Vladimirja Gortana v oktobru leta 1929. Vodstvi tigrovske organizacije v Gorici in Trstu sta po ustrelitvi izvedli obsežno akcijo pisanja grafitov s parolami *Slava Gortanu!*; *Smrt Mussoliniju!*; *Smrt fašizmu!*.²⁹ Tako so Tigrovski in ostali antifašistični aktivisti dobili prvega mučenca, pri ljudstvu pa so take fašistične usmrtitve dosegle nasprotni učinek, kot so ga fašisti želeli.

10. februarja 1930 so Tigrovci razstrelili uredništvo fašističnega dnevnika *Il Popolo di Trieste*, pri tem je bil eden od urednikov smrtno ranjen. Tajna policija OVRA je do aprila v obsežni akciji organizacijo odkrila. 87 pripadnikov TIGR-a je po nečloveškem mučenju predala posebnemu sodišču za zaščito države³⁰. Državno tožilstvo posebnega sodišča je člane TIGR-a obtožilo kar stotih subverzivnih dejanj, od požigov, sabotaž, zastraševalnih akcij in raznašanja slovenske literature do obveščevalnih dejavnosti ter špijonaže. Med temi subverzivnimi dejanji je bilo tudi pisanje parol po objektih.³¹ 6. septembra 1930 so bili na bazoviški gmajni ustreljeni v hrbet Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič. Po drugi svetovni vojni so jim postavili spomenik, ki pa je kmalu postal (in je še vedno) tarča italijanskih (neo)fašistov, kateri so spomenik že večkrat premazali in pografitirali s fašističnimi simboli.

Po teh aretacijah je delovanje TIGR-a za kratek čas prenehalo, a se je počasi spet krepilo. Predvsem od sredine tridesetih let so grafiti na Primorskem povečini ustvarjali slovenski

²⁶ Adriano Dal Pont, ur. in drugi, AULA IV: Tutti i processi del tribunale speciale fascista (Associazione nazionale perseguitati politici Italiani antifascisti (ANPIA): Roma, 1961).

²⁷ *Delo*, leto XII, št. 1, marec 1933, str. 5.

²⁸ Kacin-Wohinz 1990: 439, n. d.

²⁹ Kacin-Wohinz 1990: 257-258, n. d.

³⁰ Kacin-Wohinz 2000: 71-73, n. d.

³¹ Borut Rutar, Dr. Jože Dekleva: priprave na narodnostno vstajo Primorcev v organizaciji TIGR od 1927 do 1941 (Društvo TIGR Primorske: Koper, 1999), 52, 53.

Slika 3: Mladinke na napisni akciji. Gonjače, februar 1946 (Fototeka Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani, fond 3076-3A).

komunisti, ki so med leti 1926-1935 delovali zunaj slovenskega narodnega gibanja. Tako so slovenski komunisti pisali grafito tudi na 1. maj, za katerega je bilo pod fašizmom prepovedano praznovanje. Ob 1. maju 1933 so se pojavile množične akcije povsod na Primorskem pa tudi drugod po Sloveniji. Predvsem je bilo številno trosenje letakov in pisanje grafitov. Parole so bile: *Živeli sovjeti v Italiji; Za svobodo narodnih manjšin; Za slovensko-hrvatske sovjete*, podpisan pa je bil »Komunistični oddelek Julijske krajine«. Spet so se množično pojavili tudi napisi na objektih na ilirskobistriškem, pa tudi na vratih in grobovih fašističnih aktivistov, na katerih je pisalo: *Smrt – bo plačilo izdajalcem*.³²

Delo je 1934. leta pozivalo vse komunistične somišljenike in revolucionarje, da morajo nemudoma pripraviti vse potrebno za proslavo prvega maja. Izdelati so se morale parole in akcijski načrti. Članek se je zaključil takole: »Delavci in kmetje! Revolucionarji! Demonstrirajte na 1. maj! Izobešajte rdeče zastave in pišite parole, zbirajte se na javnih prostorih, na cestah! Ne delajte na 1. maj!«³³

O velikih aretacijah, ki jih je tajna policija OVRA izvedla jeseni 1934. leta in reakcijah nanje, je *Delo* poročalo takole: »Pred par meseci je fašizem izvršil po Furlaniji velike aretacije, misleč da bo v teh krajih razrušil komunistično gibanje. Toda zmotil se je! Prav v teh dneh so bile vse ceste, od Monfalkona do Červinjana, do Krmina in do spodnje Furlanije preplavljene z letaki komunistične stranke. Na županskih poslopijih, na fašističnih kasarnah so se pojavili revolucionarni napisi«.³⁴

Z nastopom fašizma leta 1922 so se represije proti drugače mislečim še bolj okrepile. Od leta 1927 je v Rimu delovalo Posebno fašistično sodišče (*Tribunale Speciale Fascista*).

³² Kacin-Wohinz 1990: 431, n.d.

³³ *Delo*, leto X, (brez številke), marec 1929, str. 4.

³⁴ *Delo*, leto XIII, št. 10-11, okt-nov 1934, str. 13.

Prevzelo je sojenje proti posameznikom in skupinam, katerim so bile naložene kršitve in prestopki predvsem politične narave. Pred tem sodiščem so med drugim obsodili tudi več sto, predvsem komunističnih aktivistov, katerim je bila dokazana komunistična propagandna dejavnost in med katero lahko pogosto najdemo tudi prepovedano pisanje parol (grafitov). Najmanjša kazen za tako propagando je znašala eno leto zapora in največja tudi do deset let zapora. Z leti je fašistični sistem kazni še zaostрил.³⁵

Pred tem sodiščem se je znašlo tudi mnogo slovenskih aktivistov. Že leta 1927 so zaradi napisov (grafitov) ob 1. maju obsodili na leto dni zapora Antonija Stančiča iz Trsta.³⁶ Leta 1930 so zaprli dva komunistična aktivista iz Čedadu zaradi letakov, napisov in druge propagande.³⁷ Na Goriškem pa so največ aktivistov aretirali januarja 1935. leta. Takrat so pred to sodišče privedli 25 Slovencev iz Gradiške, Krmina, Fare, Romansa, Dobrovega in Zagraja. Sodišče jim je zaradi pripadnosti prepovedani komunistični stranki in propagande (zidni napisi, letaki in rdeča pomoč) dodelilo od leta in pol do šest let ječe.³⁸ Zaradi fašističnim oblastem sovražnega pisanja po stenah in zidovih, se je pred tem sodiščem znašlo še več slovenskih aktivistov, a v njihovih obtožnicah mnogokrat ne najdemo neposrednih dejanj, ki so jih zakrivali, ampak le obtožbo »sovražna propaganda«.

TIGR in komunistično gibanje sta delovala na Primorskem do junija 1940, ko so fašistične oblasti že drugič izvedle množične aretacije med Slovenci. Prijeli in zaprli so nad 300 mladincev, izobražencev, tigrovcev in komunistov. Večino so internirali ali konfinirali, šestdesetim obtožencem, od katerih so bili trije Italijani, pa je sodilo posebno sodišče na drugem tržaškem procesu od 2. do 14. decembra 1941. Obtožba je »komuniste in iredentiste« bremenila nacionalnih rivendikacij, s ciljem osvoboditve vseh slovanskih ljudstev izpod jarma zatiralcev.³⁹

Tisti, ki jih niso aretirali, so organizirali materialno pomoč zaprtim in razne solidarnostne ter propagandne akcije. Tako so se še vedno pojavljali letaki in napisi po zidovih, ki so izražali simpatije do Sovjetske zveze in sramotili fašistične voditelje (predvsem Mussolinija). Pogosto se je pojavljal tudi znak srpa in kladiva. Ti napisi, oziroma grafiti, so se pojavljali predvsem v Trstu, Gorici in nekaterih večjih krajih, vendar so bili to le posamezni pojavi in v manjšem obsegu. Množično so se napisi pojavili v času sojenja, torej v prvi polovici decembra 1941.⁴⁰

V teh letih obstoja sta tako Komunistična partija kot TIGR krepila nacionalno identiteto Slovencev na Primorskem in se prva v Evropi organizirano zoperstavila fašizmu. TIGR je združeval ljudi z različnimi ideološkimi prepričanji, bil pa je reakcija in odgovor na fašistično zatiranje Slovencev in Hrvatov. Pod njegovim okriljem in pod okriljem komunistov so se množično pojavili tudi grafiti, ki so izražali hotenja ljudi, vendar so bili ti grafiti le ena izmed propagandnih dejavnosti teh ilegalnih organizacij. Demonstrativnih dejanj tigrovci in komunisti običajno niso opravljali v svoji vasi, da so bili bolj prikriti. Te propagandne akcije so fašiste vznemirjale in hkrati opominjale, sledila so jim okrutna maščevalna dejanja, ko so fašisti lovili in pretepali ljudi, jih silili piti ricinusovo olje in jih zapirali. Vendar storilcev, predvsem zaradi vseljudske podpore uporništvu navadno niso našli. Vsekakor so bili grafiti ali napisne akcije pomemben del te propagande. Zorko Jelinčič, eden najpomembnejših Tigrovcev je kasneje dejal: »Ni dvoma, da so vse te akcije okrepile duha odpora proti fašizmu in enotnosti, brez ozira na stranke. Predvsem pa so dajale občutek, da naše ljudstvo po razpustu organizacij ni

³⁵ glej npr. Dal Pont 1961, n. d.

³⁶ Stanislav Renko ur., Iz knjige AULA IV (Založništvo tržaškega tiska: Trst, 1970), 15.

³⁷ *ibid.*: 33.

³⁸ *ibid.*: 50.

³⁹ Kacin-Wohinz 2000: 83, n. d.

⁴⁰ Milica Kacin-Wohinz, Tržaška mladina v narodnoosvobodilnem boju. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. Letn. I (1960), št. 2, str. 135-136.

zapuščeno. To je bil tudi opomin tistim redkim špekulantom, ki so računali, da bodo neopaženi in nekaznovani mešetarili s fašisti za svojo vest in politično zavest.«⁴¹

Druga svetovna vojna

Dne 6. aprila 1941 je bila Jugoslavija brez vojne napovedi napadena, njena vojska je razpadla in kapitulirala 17. aprila, kralj in vlada pa sta emigrirala v Veliko Britanijo. Slovenija je bila razkosana na tri okupacijske cone, ki so bile med seboj ločene z »državnimi« mejami. Za takojšen odpor proti okupatorjem, ki so za cilj imeli etnocid slovenskega naroda, je Komunistična partija Slovenije skupno s krščanskimi socialci, levimi liberalci (Sokoli) in delom kulturnikov ustanovila 26. (27.) aprila 1941 v Ljubljani Osvobodilno (v začetku protiimperialistično) fronto (OF) slovenskega naroda. OF se je kmalu razvila v množično gibanje in je prek svojih organov uvajala t. i. ljudsko oblast. Narodnoosvobodilni boj se je najhitreje razvil v Ljubljanski pokrajini, vrhovni plenum z izvršnim odborom, Slovenski narodnoosvobodilni svet in partizansko poveljstvo, pa so bili v začetku nastanjeni v Ljubljani.⁴² Poleg vojaških akcij proti kolaborantom, bojkotov kulturnih prireditev in zbiranja materialne pomoči za partizane, so bile v Ljubljanski pokrajini v tem začetnem obdobju vsekakor zelo pomembne in vidne tudi propagandne akcije, katere so v največji meri izvajali pripadniki SKOJ-a⁴³ pa tudi ostali člani Osvobodilne fronte. Ljubljana je kmalu po ustanovitvi OF postala središče odpora proti okupatorju, vendar pa se je upor dokaj hitro razširil tudi po drugih krajih.

Odpor, tudi s pomočjo grafitov in politično-propagandnih napisov

V Ljubljani so se kmalu razvile množične propagandne dejavnosti, ki so bile namenjene spodbijanju morale okupatorja, utrjevanju OF in slovenskega naroda. Med pomembnimi propagandnimi dejavnostmi je postalo tudi ilegalno ustvarjanje grafitov in politično-propagandnih napisov. Tako je Slovenski poročevalec že julija 1941 poročal, da je bila vsa Ljubljana in okolica polna znakov srpa in kladiva ter znakov V (kot Victory, op. A. F.). Tudi drugod so se, predvsem v juliju, vrstile napisne akcije in druga protinemška in protiitalijanska propaganda.⁴⁴ To je bilo obdobje, ko so se najbolj množično pojavljali ti napisi in grafiti po Sloveniji. En vzrok za to je bil še nepripravljenost OF na večje oborožene akcije proti okupatorjem in tako v največji meri boj z propagandnimi sredstvi. Drugi vzrok je bil okupatorska nepripravljenost na take propagandne akcije in postopno uvajanje ukrepov zoper njih. Ob tem so bili pomembni tako notranje kot zunanjepolitični dogodki, ki so še okrepili ali oslabili delovanje aktivistov OF in SKOJ-a. Tako je te aktiviste dodatno spodbudil za propagandne akcije julijski napad Nemčije na Sovjetsko zvezo, kar se je poznalo tudi pri napisnih akcijah.

Protiitalijanske in prevratniške manifestacije v različnih predelih Ljubljanske pokrajine je beležil tedanji italijanski obveščevalni urad poveljstva XI. armadnega korpusa v posebnih razpredelnicah za vsak mesec v letu 1941. Politično propagandne napise in grafite, ki so jih ustvarjali SKOJ-evci, komunisti, aktivisti OF in drugi »prevratniški elementi (elementi sov-

⁴¹ Jelinčič 1994: 127, n. d.

⁴² Kacin-Wohinz 2000: 87, n. d.

⁴³ SKOJ je okrajšava za Savez komunističke omladine Jugoslavije (Zvezo komunistične mladine Jugoslavije). Pod tem imenom je zveza obstajala od 1919 do 1948, ko se je preimenovala v Ljudsko mladino Jugoslavije (LMJ) in kasneje v Zvezo socialistične mladine Jugoslavije (ZSMS).

⁴⁴ Slovenski poročevalec, leto II, št. 9, 25. julija 1941, str. 2.

versivi)«, so bili vpisani pod rubriko »Risanje komunističnih simbolov (Disegni di simboli comunisti)«. Junija je bilo takšnih prepovedanih dejanj 4, julija jih je bilo zabeleženih največ v letu 1941, to je 19, avgusta 6, septembra 1, oktobra 12, v novembru pa so zabeležili 5 takšnih dejanj. Od decembra dalje urad ni več beležil teh dejavnosti.⁴⁵

Take propagandne akcije so se z strani OF in SKOJ-a nadaljevale tudi v naslednjih letih, a v vse manjšem obsegu, saj je bila pripravljenost okupatorja (sploh po prihodu Nemcev) na takšne akcije vse večja. Podobna propaganda pa se je v vojnem času izvajala tudi po drugih krajih nekdanje Jugoslavije. Kako pa je bilo na Primorskem, ki je bila do napada Italije na Jugoslavijo že 23 let v italijanski državi?

Osvobodilna fronta Slovenskega naroda je kmalu razširila svojo organizacijo iz Ljubljanske pokrajine tudi na Primorsko in v Istro. Tu jo je slovensko prebivalstvo sprejemalo, ker je predstavljala nadaljevanje boja za njegove tradicionalne zahteve po združitvi vseh Primorcev z Jugoslavijo, s tem pa se je ponovno odprlo vprašanje državne pripadnosti tega ozemlja, pokazala se je neučinkovitost fašizma do slovenske manjšine in poraz italijanske politike na vzhodni meji. Vsakršen odpor je bil na Primorskem s strani italijanskih oblasti surovo zatrt in strogo kaznovan, saj je to območje za njih tedaj že predstavljalo »terro italianissimo«, torej čisto italijansko ozemlje, na katerem ne živi drugo prebivalstvo kot italijansko. Seveda je bila to teorija, v praksi pa so lokalni fašistični oblastniki lahko vsakodnevno spoznavali, da na tem ozemlju (še vedno) živijo tudi Slovenci. Drugačno družbeno-politično ureditev in predvsem odpor proti fašizmu, so med drugim izražali tudi grafiti in politično-propagandni napisi, ki so jih ustvarjali aktivisti tekom druge svetovne vojne in so na Primorskem pomenili tudi dediščino predvojnih aktivistov, kateri so takrat delali s podobnimi cilji.

Prvo medvojno organizirano mladinsko in odporniško gibanje na Primorskem sega v drugo polovico 1941. leta. Takrat je komunistična partija Slovenije po sklepu o oboroženi vstaji na celotnem slovenskem ozemlju, posegla tudi v razmere onstran državne meje in poslala v slovensko Primorje prve partijske aktiviste. Prvi aktivisti, ki so organizirali nov odpor proti fašistom, so bili primorski predvojni emigranti, ki jih je komunistična partija poslala na Primorsko.⁴⁶

Prvo vidnejšo dejavnost je primorska mladina razvila prav v času sojenja na že omenjenem drugem tržaškem procesu decembra 1941. Navodila za izvedbo akcije sta brata Kovačič dobila iz Ljubljane. Predvsem v Trstu je bila predvidena močna propagandna akcija, v bližini mesta in na ostalem ozemlju slovenskega Primorja pa pomembnejše sabotáže in napadi partizanskih enot. Se je pa fašistična oblast ob procesu dodobra zavarovala: mobilizirani so bili vsi oddelki policije, karabinjerjev in tajne policije (OVRE), v pomoč so jim poslali še brigado kvesturinov in črnih srajc iz notranjosti države. Oblasti so upravičeno pričakovale napade in reakcijo na izrečeno obsodbo. Tržaška mladinska organizacija je pripravila propagandne letake, ki so proces popularizirali in pozivali prebivalce naj protestirajo in naj se vključijo v narodnoosvobodilno gibanje. 11. decembra je policija v Trstu odkrila na sodni palači, kjer je 60 obtožencev čakalo na sodbo, politično-propagandne napise in grafite: *Viva Tomažič* (Živel Tomažič), *Abasso il tribunale speciale* (Dol z posebnim sodiščem) in *Abasso la polizia* (Dol z policijo). V ulici Nizza je bilo poleg vhoda v sodno palačo raztrošenih 130 letakov z napisi proti sodišču in proti policiji.⁴⁷

Tem propagandnim akcijam so sledile hude posledice. Še preden je bil proces zaključen, so aretirali Oskarja Kovačiča in nekatere člane OF. Propagandno akcijo so sicer mladinci nadaljevali, a po 16. decembru so aretirali še voditelje in nekatere člane mladinskih skupin.⁴⁸

⁴⁵ Zbornik dokumentov, del VI, knjiga 1, str. 533-536.

⁴⁶ Kacin 1960: 136, n. d.

⁴⁷ Ibid., 140, n. d.

⁴⁸ Ibid., 141, 142, n. d.

Propagandnih in tudi vojaških akcij slovenskih aktivistov proti koncu zime 1942 in spomladi leta 1943 ni bilo veliko, izvzemši seveda manifestacije ob 1. maju in nekaterih drugih dogodkih. V tem času so se povečale tudi represalije fašističnih oblasti nad uporniki, predvsem zaradi že tako napetih zunanjih in notranje političnih in vojaških razmer Italije. Italija je spomladi izgubila afriške kolonije, poraze je doživljala tudi v Grčiji in na Balkanu. To je fašistične oblasti še spodbudilo k vzdrževanju notranjega reda in miru. Sledila so čiščenja ozemlja, aretacije antifašistov in civilnega prebivalstva ter vojaške akcije proti upornikom. Tudi junija razmere niso bile bistveno drugačne. Tedaj se je fašistični pritisk odražal zlasti na vojaškem področju, saj se je število italijanskih vojakov na Primorskem zelo povečalo.⁴⁹ Ob takih ukrepih fašističnih oblasti, je bilo tako tudi za razvijanje antifašistične propagande malo možnosti. A ravno v takih razmerah so takrat na Primorskem nastali prvi terenski odbori Zveze slovenske mladine (ZSM) in prvi aktivni Zveze komunistične mladine (ZKM) oziroma SKOJ-a.

Kot smo videli, je bil pogoj za članstvo v narodno-revolucionarni organizaciji TIGR neka opravljena akcija, ki jo je posameznik opravil. Podobno je bilo, če si hotel postati član Zveze slovenske mladine. Sekretar pokrajinskega komiteja SKOJ-a za Slovenijo je v pismu pokrajinskemu komiteju SKOJ-a za Primorsko opozarjal, da »vsak mladinec, ki napiše parolo, vrže naš letak, zbira denar, informacije ali na kakršen drugi način pomaga pri naši narodnoosvobodilni borbi, je član Zveze Slovenske mladine«.⁵⁰

Julija 1943 je prišlo na jugu Evrope do pomembnih dogodkov, ki so tako ali drugače vplivali tudi na razvoj osvobodilnega boja na Primorskem. Najprej so se 10. julija izkrcali zahodni zavezniki na Siciliji, 25. julija je padel tudi italijanski fašistični politični sistem z Mussolinijem na čelu. Vendar se tudi po njegovem padcu odnos italijanskih oblasti do Slovencev ni spremenil. So pa Slovenci in drugi antifašisti z velikim veseljem sprejeli najprej njegov padec in kasneje kapitulacijo Italije. Ljudstvo je veselje in jezo ob koncu fašizma pokazalo tudi z uničenjem fašističnih simbolov. Po mnogih vaseh je resnično prišlo do spontanih akcij prebivalstva, zlasti pa mladine. Razbijali so fašistične znake in embleme, zažigali Mussolinijeve slike, mnogi so že tedaj prepleskali tudi fašistične politično-propagandne napise po hišah. Ponovno je izbruhnilo veliko veselje ljudi ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943, ki pa ni bilo dolgotrajno.⁵¹

Kmalu po kapitulaciji Italije je Primorsko zasedla nemška vojska in v veliki septembrski in oktobrski ofenzivi poskusila ozemlje očistiti upornikov, kar pa ji je le deloma uspelo. Predvsem se je osredotočila na zasedbo pomembnih infrastrukturnih točk in pa mest, kjer je ostala tudi kasneje. Zaledje, v katerem se je najaktivnejše razvijalo partizansko uporništvo, pa je poskušala čistiti in nadzorovati z občasnimi vojaškimi akcijami. V takšnih razmerah so delovale tudi mladinke in mladinci in del njihovega propagandnega boja je bilo še naprej tudi pisanje politično-propagandnih napisov in grafitov.

16. januarja 1944 je Okrožni komite KPS za Goriško poslal vsem aktivistom Zveze komunistične mladine (SKOJ-a) Goriškega okrožja okrožnico, v kateri je opozarjal aktiviste, naj bodo pozorni na napisne akcije, s katerimi bi morali popularizirati predvsem najvažnejše svetovne dogodke. Dalje je nalagal aktivistom: »Popišite vse zidove, zlasti one, ki leže ob glavnih cestah s sledečimi napisi: *ŽIVEL TOVARIŠ TITO, PRVI MARŠAL JUGOSLAVIJE! ŽIVEL AVNOJ! ŽIVELA NOVA VLADA JUGOSLAVIJE! ŽIVELA RDEČA ARMADA! ŽIVEL TOVARIŠ STALIN! ŽIVELA NOVA JUGOSLAVIJA! BOJKOT OKUPATORJU! NITI*

⁴⁹ Tone Ferenc, Kratak pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letn. I (1960) št. 1, str. 105-170.

⁵⁰ Pismo sekretarja PK SKOJ-a Staneta Kavčiča 30. 4. 1943. V: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Ljubljana 1966, knjiga 6, dok. št. 119, str. 339.

⁵¹ Salvator Žitko, Delovanje mladine od 1941 do kapitulacije Italije 1943. V: Napredna mladina slovenske Istre. (Obalnokraški medobčinski svet Zveze združenj borcev NOV Koper: Ljubljana, 1985), str. 64, 134.

Slika 4: Okraševanje hiš pred prihodom mednarodne razmejčitvene komisije (Fototeka Oddelka za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond ZVU).

ZRNO LETOŠNJEGA PRIDELKA OKUPATORJU! SMRT BELI GARDI! SMRT NEMŠKIM HLAPEM! SMRT IZDAJALCEM! VSI V NARODNO OSVOBODILNO VOJSKO! Zavedajte se, da so napisne akcije velikega pomena pri našem političnem delu.«⁵²

V mesecu marcu je okrožni komite KPS za Goriško poročal o dveh velikih kampanjah, v katerih se je propagiralo 2. zasedanje AVNOJ-a in njegovih sklepov. ZSM in SKOJ sta v tem času izvedla po celi Goriški precej uspešnih napisnih akcij z parolami, ki so propagirale AVNOJ in sklepe z njegovega zasedanja. Na sestanku v mesecu marcu je okrožni komite KPS sklenil, da bodo na isti način izvedli kampanjo za propagiranje sklepov prvega zasedanja prvega slovenskega parlamenta.⁵³

V napisnih akcijah med 27. aprilom in 1. majem 1944 sta padli tudi prvi žrtvi. To sta bili skojevski aktivistki Marija Segulin-Mira in Akvilina Bembič-Zdenka, ki so ju nemški vojaki in fašistični aktivisti ubili 28. aprila zvečer na križišču cest Koper-Trst-Šmarje.⁵⁴ Tedaj ilegalni časopis *Mladina*, sicer glasilo *Zveze slovenske mladine*, je tej zgodbi dodala propagandni pridih in dogodke opisala takole: »Ko so bili vsi hribi slovenske Istre razsvetljeni od kresov

⁵² Okrožni komite KPS za Goriško 16. 1. 1944. AS 1701 Okrožje Gorica, t. e. 615, a. e. II. Podobne okrožnice z navodili glede politično-propagandnih napisov so med vojno in tudi po njej izdajale praktično vse mladinske in druge organizacije. Kljub takemu naročanju pa so aktivisti po zagotovilih mnogih informatorjev napisne in druge propagandne akcije izvajali zaradi osebnih želja.

⁵³ Poročilo okrožnega komiteja KPS za Goriško 17. 3. (1944). AS 1701 Okrožje Gorica, t. e. 615, a. e. II.

⁵⁴ Pokrajinski arhiv Koper (PAK): M. Markežič, Julka Udovič, Kristina Babič, Nela Bertok por. Novakovič in Sava Sosič, ustni viri-zapisnik. Objavljeno v: Mirko Markežič, Julka Pavletič in Zora Grbac: 'Iz dejavnosti ZSM in SKOJ za Slovensko Istro'. V: Slovenska Istra v boju za svobodo (Lipa: Koper, 1998), str. 444-446; Napredna mladina Slovenske Istre 1919-1947, Koper 1985, str. 286, 287.

in raket na predvečer 1. maja, ko so odmevali strelji in pokale bombe, je ginjena od te krasote vzkljnila Mira: »Na akcijo gremo! Naj tudi fašisti v Kopru vedo, da je jutri naš veliki praznik«. Izginila je s svojimi tovarišicami na njeno najljubše delo. Saj ni bila edina, vsa mladina je bila danes na podobnem delu. Dve uri sta se premikali temni senci po glavni cesti, kakor zvezdnato nebo je postajala cesta za njima. »Še eno križišče«, je zašepetala. Počasni, neslišni koraki so se približevali najnevarnejši točki. Znova je pomočila čopič v barvo in nadaljevala s pisanjem tistih besed, ki so ji bile najdražje. Zadnjo potezo je naredila, zaregljale so sovražne strojnice, zadeta od krogle je obležala ranjena poleg svoje mrtve tovarišice Zdenke. Ni izdala bolečin krutim fašistom, odločno je zavrnila njihovo ponudbo, če hoče iti v bolnico. Krepko je tiščala v pesti čopič, ko je z nasmehom na ustih umirala sredi tistih gesel, za katerih uresničevanje se je že dve leti borila.«⁵⁵

Ob tretji obletnici ustanovitve OF 27. aprila in ob 1. maju 1944 je bilo tudi drugod po Primorskem, zlasti po vaseh, več napisnih akcij, ki naj bi »na sovražnika naredile porazen vtis«. Oblasti so teh dejanj obtožile partizane, akcije pa so v resnici izvedli mladinci in mladinke. Povsod pa prebivalstvo ni sprejemalo teh akcij, saj so se bali represalij okupatorjev. V Renče so tako 1. maja prišli v vas Nemci in zagrozili prebivalstvu, da če ne zbršijo ponoči narejenih napisov, bodo obesili 10 ljudi. Nekateri vaščani so kmalu zatem te napise prebelili, kar pa ni bilo po godu agit-prop komisiji OK KPS za Goriško. Ta je zagrozila, da te ljudi pozna in bodo za svoja dejanja odgovarjali, mladino pa pozvala na nove napisne akcije.⁵⁶

V Mirnu so Nemci naročili tamkajšnjemu župniku, naj oznani v cerkvi, da če prebivalstvo ne prebeli ponoči narejenih napisov in odstrani letakov, bodo požgali celo vas. Tako so ljudje, predvsem starejše ženske, kmalu po maši prebelile te napise zaradi upravičene bojzani pred temi ukrepi. Mladina pa je že kmalu po tem naredila nove napise.⁵⁷

Tudi v Črničah so Nemci po napisni akciji zagrozili prebivalstvu in tedanji duhovnik Alojzij Novak je 16. januarja 1944 tako zapisal v cerkveno kroniko: »Pred sv. mašo so prišli spet Nemci in mi naročili, da moram povedati ljudem, naj še danes izbršijo po cesti napravljene napise, ki so jih pred tremi dnevi noči prinesle: *Smrt izdajalcu; Živel Tito*; znak srpa in kladi-va... Ker jutri bodo prišli spet pogledat in bodo nove hiše gorele, ako napisi ne izginejo«. Ob napisnih akcijah za 1. maj pa se je razjezil nad dekleti in tako zapisal: »To je ena plat delovanja naših terencev: pripravljati slavja in zborovanja, pisati po cestah razne vzklike 'živijo' vsem mogočim veličinam, izobešati na obcestna drevesa rudeče zastave s srpom in kladivom-dela, katera se vrše vsa ponoči in največ od strani deklet. So partizani namreč prebrisani, ker so le dekleta od 18 do 26 let toliko neumne gosi in koze, da se jim zdi silno 'narodno delo' pisati in izobeševati po cestah, ki nič ne razumejo a slepo ubogajo-seveda partizane, ne pa staršev in župnika. In to je po vseh vaseh enako – po celi deželi: dekleta so najbolj nora, kakor da bi bila obsedena. [...] Jaz pa pri vsem tem kot star župnik tole premišljam: koliko izgovorov je bilo nekdaj s strani deklet, ako je Marijina družba tirjala le najmanjšo žrtev od njih. Ako bi bila tirjala le polovico tega, kar tirjajo partizani, bi vse odstopile iz Marijine družbe. Danes pa vse z ponosom, veseljem in požrtvovalnostjo delajo vse to. Ali ni morda tudi Satan tu vmes?«⁵⁸

Meseca septembra je bilo precej priložnosti za napisne akcije: 6. septembra je bila 14. obletnica Bazoviških žrtev, 8. septembra je bila prva obletnica kapitulacije Italije, 16. septembra pa je bila obletnica sklepov o priključitvi Primorske in Benečije k Sloveniji in Jugoslaviji. Oblastni komite SKOJ-a za Slovensko Primorje je v okrožnici iz začetka septembra poudaril,

⁵⁵ 'Primorska mladina je s krvjo proslavila 1. maj'. Mladina, leto II, št. 4, junij 1944, str. 9.

⁵⁶ Poročilo agit-prop komisije pri OK KPS za Goriško 3. 5. 1944. AS 1707 Okrožje Gorica, t. e. 615, a. e. II.

⁵⁷ Poročilo agit-prop komisije pri OK KPS za Goriško 26. 4. 1944. AS 1701 Okrožje Gorica, t. e. 615, a. e. II.

⁵⁸ Boris Mlakar ur.: Alojzij Novak: Črniška kronika. (Goriška Mohorjeva družba: Gorica: 1992), str. 139, 181.

da bi morali okrožni komiteji ob teh praznikih zastaviti vse sile in aktivirati vso mladino, katera naj bi tekmovala v napisnih in listkovnih akcijah, organiziranjem mitingov in zažiganjem kresov.⁵⁹

Sredi oktobra sta partizanska vojska in Rdeča armada osvojile Beograd. Ta dogodek je bil izrednega pomena in je odmeval po vsej Jugoslaviji in tudi na Primorskem. Že v začetku oktobra je Oblastni komite SKOJ-a za Slovensko Primorje poslal vsem Okrožnim komitejem okrožnico, v kateri aktiviste poziva na sodelovanje ob slavnostnih mitingih in povorkah ter zažiganju kresov. Poleg tega so bili dolžni aktivisti to priložnost izrabiti v propagandne namene s tem, da so po vseh krajih, še posebno pa tam, kjer je bival okupator, izvedli velike listkovne in napisne akcije. S temi akcijami, ko »sleherne ali zlasti še tako ogromne uspehe naše vojske in uspehe naše najiskrenejše zaveznice SZ populariziramo, dvigamo borbena moralo našega ljudstva in na drugi strani vnašamo zaskrbljenost in preplah v vrste okupatorja in njegovih slug«. Za vse te akcije so bili tokrat zadolženi aktivisti na sektorjih Agit-propa pri posameznih okrožjih SKOJ-a. Na sestankih so bili skupaj z drugimi aktivisti zadolženi za priprave načrtov posameznih akcij in kasneje po teh akcijah napisati o njih poročila.⁶⁰

Čas od avgusta do decembra 1944. leta pomeni najmnogičnejše medvojno pisanje grafitov in politično-propagandnih napisov, ki so jih ustvarjali aktivisti SKOJ-a, OF, KPI, SPŽZ in drugih antifašističnih organizacij. Te vse pogostejše akcije so prepričale okupatorja, da je potrebno nujno začeti z odkrivanji in aretacijami storilcev. Aretacije so se začele konec septembra in se stopnjevale do konca decembra, predvsem pa so prizadele okrožna vodstva KPS, KPI, OF in SPŽZ. Najaktivnejše so bile v mestih, kjer so odkrili največ aktivistov. Nekatere organizacije so do spomladi naslednjega leta popolnoma zamrle in posledica tega je bila, da tudi večjih napisnih akcij do tedaj ni bilo.

Osvoboditev in nadaljnje borbe

Množično so se politično-propagandni napisi in grafiti pojavili spet od konca marca 1945. leta, ko se je tudi čas osvoboditve občutno približeval. V začetku maja 1945 so enote IX. korpusa in IV. armade Jugoslovanske armade (dalje JA) s sodelovanjem enot komande mesta Trst in bataljonov Delavske enotnosti po hudih bojih zasedle Trst, Gorico, Čedad in Trbiž. 2. maja je po kapitulaciji zadnjih nemških postojank oblast v Trstu in Gorici prevzelo zaledno vojaško poveljstvo ter mesti vključilo v Slovensko Primorje, kar pa ni bilo v skladu z načrti predvsem zahodnih zaveznikov, kateri so imeli kot podpisniki italijanske kapitulacije formalno pravico, da zasedejo celotno ozemlje Julijske krajine. Poleg tega so Italiji ob podpisu kapitulacije obljubili, da jo bodo osvobodili vso v njenih integralnih mejah iz leta 1937 in vpeljali Zavezniško vojaško upravo (dalje ZVU). Zahodni zavezniki iz ideoloških, pa tudi strateško-političnih razlogov niso bili pripravljeni dovoliti JA, da se polasti ključnih točk, predvsem Trsta in Gorice, ker naj bi to po njihovem mnenju slabo vplivalo na prozahodne sile v Italiji, zato so tudi sami prodrli do severnega Jadrana. Feldmaršal Harold Alexander je že 5. maja 1945 zahteval od Tita, naj umakne svoje enote in s tem povzročil dramatičen diplomatski spor, ki se je zavlekel do konca meseca.

Kljub ne samo diplomatskim zapletom in napetostim, pa je večina ljudi z navdušenjem sprejela osvoboditev in ena izmed informatork se je tako spominjala tistih dni: »Osvoboditvi je bilo zares veličastno. 5. maja smo odšli vsi mladinci in mladinke, pa tudi ostali

⁵⁹ Okrožnica OK SKOJ-a za Slo. Primorje 2. 9. 1944. AS 1659 OK ZKMJ za Slo. Prim., t. e. 559, a. e. I.

⁶⁰ Okrožnica OK SKOJ-a za Slovensko Primorje 6. 10. 1944. AS 1659 OK ZKMJ za Slo. Prim., t. e. 551, a. e. I.

ljudje v Ajdovščino, kjer je bilo veliko zborovanje ob ustanovitvi 1. slovenske vlade. Ob tej priložnosti so aktivisti in aktivistke zelo lepo okrasili mesto. Naredili so slavoloke, povsod so visele naše zastave. Prav tako je bilo vse polno napisov po hišah. Vsi smo bili srečni, da se je vojna končala.«⁶¹

Bolj kot na terenu se je večina dogajanja konec meseca maja in v začetku junija 1945, dogajala v političnih in vojaških krogih. Predvsem OZNA je kljub nasprotovanju vodstva PNOO (Pokrajinskega narodno-osvobodilnega odbora) in nekaterih drugih Primorcev nepremišljeno izvajala usmrtnitve tudi nedolžnih ljudi, kar je tudi zbudilo pozornost zahodnih zaveznikov. Ti so predvsem zaradi že omenjenih strateških interesov v ostri noti naslovljeni na jugoslovansko vlado 2. junija zahtevali umik JA iz Julijske krajine. Ker Stalin ni bil pripravljen zaradi tržaškega vprašanja poslabšati odnosov z Britanci in Američani, je proti koncu maja 1945 nehal podpirati Tita in ga s tem prisilil, da se je z zavezniki sporazumel. Junija so tako v Beogradu podpisali sporazum, ki je med drugim določal, da se mora JA umakniti iz Trsta, Pulja, Gorice in drugih krajev vzhodno za t. i. Morganovo črto, ki je Primorsko zopet razdelila; tokrat na cono A, v kateri so zavezniki postavili svojo upravo (ZVU) in cono B, ki je bila pod nadzorom Vojaške uprave Jugoslovanske armade (VUJA). JA se je 12. 6., ko je postal sporazum pravnomočen, tudi dejansko iz teh krajev umaknila. O dokončni usodi meje naj bi se odločalo na mirovni konferenci.

ZVU je v coni A izdajala ukaze tudi na lokalni ravni. Kmalu po prevzemu oblasti v Gorici, je tamkajšnja ZVU sprejela in izdala ukaz, da se morajo odstraniti vsi politično-propagandni napisi in grafiti iz zidov po mestu, ki so jih pisali aktivistke in aktivisti ob osvoboditvi in kasnejših demonstracijah. Ukaz se je nanašal tako na hišne lastnike, kot na javne ustanove, ki so morali prebeliti te napise. Ta ukaz naj bi »med ljudstvom povzročil precej žalosti in jih neprijetno presenetil, kajti ljudje so pisali ta gesla zato, da pokažejo svoji vojski in osvoboditeljem, kaj čutijo zanje«.⁶² V odgovor na ta zavezniški ukaz o odstranitvi oziroma prebeljenju teh napisov, si je propagandna komisija za Gorico zadala nalogo, da postavi 12 slik maršala Tita v izložbe trgovin in gostiln.⁶³

Podoben odlok je objavilo mestno županstvo v Gorici po naročilu ZVU v Glasu zaveznikov, po katerem so morali lastniki in oskrbniki stavb in zidov, ki so bili obrnjeni proti ulicam in trgom, poskrbeti, da so se izbrisali ali prebelili politično-propagandni napisi in grafiti, ki so »kazili estetiko mesta«. Ob tej priložnosti je županstvo tudi oznanilo, da je dala ZVU policijskim organom stroga navodila, po katerih naj bi poostri nadzor in pozornost proti vsem, ki bi še nadalje pisali po zidovih. Za tiste ki bi to prepoved kršili pa so bile zagrožene visoke kazni, o katerih bomo več izvedeli v nadaljevanju. Članek se konča s sicer resno mišljenim, a po vsebini, vsaj za današnje čase precej ironičnim stavkom: »S tem ZVU nikakor noče krstiti svobode vsakega posameznika, da javno pokaže svoje prepričanje in nazore; to pa lahko stori na drug, primernejši način.«⁶⁴ Tako je bilo v bistvu posredno prepovedano pisanje celo po svojih hišah, kar ne bi smelo biti, po besedah predstavnikov ZVU, vprašljivo in moteče za drugače misleče. Morda se prav v tem kaže ideološka prepreka med ZVU in jugoslovanskimi organizacijami, ki je vse pogosteje tudi na vse manj prikrit način postajala očitna.

Kmalu po odhodu JA pa so se v nekaterih delih Julijske krajine povečale represalije proti Slovincem, ki so jih izvajali predvsem nekdanji fašistični aktivisti in so bile delno tudi posledice maščevanj JA ob osvoboditvi. To so verjetno najbolj občutili Slovenci v Benečiji, kjer pa se je teror kasneje le še stopnjeval. Tudi politično-propagandni napisi in grafiti, ki so

⁶¹ Ustna izjava M. S. (hranim v osebni arhivu).

⁶² Primorski dnevnik, leto I, št. 62, 25. julij 1945, str. 1; Poročilo o delu Okrožnega izvršnega odbora za Goriško od 1.5. do 26. 8. 1945. AS 1816 PNOO, t. e. 377, a. e. II/2.

⁶³ Poročilo Propagandne komisije za Gorico, 11. 7. 1945. AS 1816 PNOO, t. e. 412, a. e. 1-4/1.

⁶⁴ Glas zaveznikov, leto I, št. 129, 17. november 1945, str. 2.

jih Slovenci napisali ob osvoboditvi so postali tarča fašističnih aktivistov. Tako so morali prebivalci Robedišča že v začetku junija 1945 pod »pretnjo najhujših posledic« prebeliti in zbrisati te napise, ki so jih napisali ob osvoboditvi.⁶⁵

Priprave za prihod mednarodne razmejitvene komisije

Na osnovi sklepov, ki so jih na konferenci v Londonu septembra 1945 sprejeli zunanji ministri petih velesil, je bilo pričakovati težak boj na diplomatskem področju, še težjega pa na spornem ozemlju med prizadetim prebivalstvom. Po 25-tih letih zatiranja so si Slovenci zadnje želeli, da bi zopet prišli pod Italijo in tako slovenskim množičnim organizacijam ni bilo težko mobilizirati prebivalstva v tej novi, stari bitki za dokazovanje slovenske narodnosti. Začelo se je dolgo obdobje dokazovanja želje primorskih ljudi o združenju z ostalimi Slovenci v Jugoslaviji.

Tedaj pa se je začela tudi široka in intenzivna propaganda v podporo jugoslovanskim zahtevam na mirovni konferenci in priključitvi čim večjega »spornega ozemlja«. Zajela je vse medije in vse načine sporočanja. Ta propaganda je zasenčila celo propagando ob takšnih dogodkih, kot so bile volitve v ustavodajno skupščino ali velika poveljna sojenja v Jugoslaviji (npr. Stepincu, Mihajloviću) ali v tujini (npr. Nürnberški proces). Zasenčila pa je ni le na primorskem območju ampak tudi v slovenskem in mnogokdaj tudi v jugoslovanskem. Že Dušan Nečak je ugotavljal, da je bila ta propaganda prav toliko spontana, kot je bila načrtovana in da »gre za zelo obsežno in večplastno historično dogajanje. Njegove razsežnosti so tako politične – s cilji, ki jih je zasledovalo; umetniške – z umetniki, ki so v njej sodelovali in s kvaliteto njihovih stvaritev; sporočilno-sociolingvistične – z uporabljenim izrazjem, vsebino in stilom; psihološke – s preračunanimi propagandističnimi prijemi pri izbiri snovi in oblik; ideološke – z ostro kritiko fašizma in poudarjanjem demokratičnih vrednot zahodnih demokracij, še posebno pa komunizma in socialma; in najbrž še katere.«⁶⁶

Poleg pošiljanja resolucij zunanjim ministrom zaveznikov, jugoslovanskim politikom z Edvardom Kardeljem na čelu, mednarodni komisiji in drugim pomembnim politikom in institucijam, izdelovanja slavolokov na poteh pred vasmi in mesti, okraševanja vasi z zelenjem in zastavami, z letaki, transparenti in plakati, so zelo pomembno vlogo pri izražanju zahtev prebivalstva in tedanje politike imeli (zopet) tudi politično-propagandni in propagandni napisi ter grafiti. Dejansko je ta oblika propagande vsaj na terenu še najbolj neposredno in izvirno nagovarjala tiste, ki jim je bila namenjena.

Čeprav se je konferenca v Londonu v mnogih zadevah končala nesklepčno in z številnimi odprtimi vprašanji, pa je bilo za Primorsko jasno in zelo pomembno, da bo te kraje za določitev meje med Italijo in Jugoslavijo, prišla prej ali slej komisija, ki naj bi na terenu ugotovila etnično sestavo prebivalstva in predvsem na njeni osnovi tudi določila mejo med državama. Kljub temu, da še ni bilo nič znanega, ne kdaj bo ta komisija prišla, kam bo prišla in kako bo ta obisk izgledal, so se priprave za njen sprejem ponekod začele že konec septembra 1945.

V drugi polovici januarja 1946. leta je bila vsa pozornost primorske, slovenske in mednarodne javnosti osredotočena na zasedanje namestnikov zunanjih ministrov v Londonu. Ti so 24. januarja 1946 sklenili poslati mednarodno komisijo izvedencev za mejna vprašanja v Julijsko krajino. 6. februarja so jo imenovali in 2. marca je svet namestnikov v Londonu sporočil, da je

⁶⁵ Slovenski poročevalec, leto VI, št. 48, 15. junij 1945, str. 1.

⁶⁶ Dušan Nečak: 'Slovenska propaganda v času nastajanja mirovne pogodbe z Italijo'. V: Zgodovinski časopis, letn. 51, št. 4 (109), 1997, str. 555-573.

Slika 5: Kantovlje, spomladi 1946 (Fototeka Oddelka za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond ZVU).

komisija ustanovljena in da so pripravili tudi inštrukcije za njeno delo. 7. marca je prišla v Trst in 26. marca v Gorico, kjer je ostala do začetka aprila, nakar je zapustila »sporno« ozemlje. Osnovna naloga komisije je bila pripraviti poročilo in rakomandacijo o določitvi meje med Italijo in Jugoslavijo, ki naj bi bila v glavnem etnična in bi puščala minimalno Slovencev in Hrvatov pod Italijo in minimalno število Italijanov pod Jugoslavijo, v kar naj bi se prepričala ob nenapovedanih obiskih po vaseh in mestih na »spornem« območju. Ob tem naj bi komisija upoštevala tudi ekonomske in geografske značilnosti tega ozemlja. Tudi dejansko je preučila množico dokumentov, ki sta ji predložili italijanska in jugoslovanska diplomacija, opravila veliko terenskih raziskav in obiskala precej krajev, kjer se je pogovarjala z ljudmi. Vsa ta opažanja in ugotovitve naj bi združila v enotni predlog za razmejitve, do katerega pa zaradi različnih interesov posameznih članov komisije ni prišlo in tako je komisija podala svetu zunanjih ministrov, ki so poleti 1946 zasedali na mirovni konferenci v Parizu, štiri različne razmejitvene predloge.

Že sredi januarja 1946, torej ko se konferenca v Londonu ni niti še zaključila, je PNOO in njegov študijski odsek pripravil in izdal več okrožnic, v katerih je poudaril nujnost skrbne in načrtovane priprave za sprejem mednarodne komisije. Potrebno je bilo sestaviti posebne delegacije v vsaki vasi, ki bi bila vsak čas pripravljena sprejeti komisijo. Pripraviti je bilo potrebno domače jedi in vina, očistiti vasi, aktivirati prebivalstvo. Poleg tega so v teh okrožnicah dajali velik pomen tudi zunanjemu izgledu vasi in s tem tudi politično-propagandnim in propagandnim napisom ter grafitom. Potrebno je bilo »dati zunanji videz slovenstva slovensko naseljenim krajem s tem, da se obnovijo, in kjer še niso, napravijo novi napisi po zidovih. Dobro je, da se narišejo slovenske in jugoslovanske zastave po zidovih s peterokrako zvezdo; po večjih vaseh in glavnih cestah naj se napravijo slavoloki, kjer so že postavljeni

pa obnovijo. Dobro je, da se po zidovih ali na slavolokih napišejo številke, ki izražajo padle, ranjene, itd. v NOB.«⁶⁷

Vsi se z takšno propagando niso strinjali. V Pieršu so krajanji napisali *Viva Trieste, VII. stato federale!* (Živel Trst, VIII. Federalna država). Vendar je ta napis prepleskal »podkupljeni vaški reakcionar«. Ker so se naslednje dni pojavili na prebeljeni podlagi novi napisi, je prišel v vas guverner in dejal, da bosta predsednik SIAU in tajnik KP odgovorna za vsak nadaljnji napis, kajti v vasi sta bili po njegovem mnenju edini ti dve stranki.⁶⁸

V ponedeljek, 11. februarja 1946 se je v Nabrežini zbrala množica 1500 ljudi, ki so zahtevali izpustitev štirih aktivistov, ki so jih zavezniki zaprli zato, ker naj bi pisali parole po svojih hišah. Ljudje so protestirali tudi proti temu, da so zavezniški vojaki brisali in belili napise iz njihovih hiš in da so v Devinu zažgali slavolok, ki ga je ljudstvo postavilo za sprejem mednarodne komisije. Med tem protestom se je vrnila tudi posebna delegacija, ki je z guvernerjem govorila o tej problematiki »ter sporočila, da je guverner vzel zahteve ljudstva na znanje in obljubil, da jih bo sporočil svojim predstojnikom.«⁶⁹

Velike demonstracije so se dogodile 27. februarja v Bovcu. Tam so prejšnji večer od hiše do hiše hodili civilni policisti ter dajali povelja, naj se naslednji dan zbrisejo iz vseh hiš politično-propagandni napisi in grafiti, s katerimi so »izražali Bovčani željo in zahtevo po priključitvi k Jugoslaviji«. Naslednjega dne se je namesto brisanja napisov, v popoldanskih urah več sto ljudi zbralo pred sedežem okrajnega guvernerja ZVU na Trgu svobode in zahtevalo, naj napisi ostanejo.⁷⁰ Nekaj ljudi se je tudi spopadlo s policijo, a stvar se je končala brez hujših posledic. Medtem pa je posebna delegacija tudi obiskala guvernerja s spomenico, ki so jo podpisali ljudje. Delegacija je zahtevala tudi ukinitve ukrepa oziroma ukaza civilne policije o izbrisanju ali prebeljenju napisov z zidov. Guverner je odgovoril, da je policija pol ure po njihovih nastopanjih po hišah dobila protiukaze, torej so lahko napisi ostali.⁷¹

Da so zavezniki v mnogih primerih ravnali samovoljno in ne v skladu s pravili in zakoni, ki so si jih sami postavili, nam priča tudi več deset strani dolga resolucija, ki jo je pripravil in izročil PNOO medzavezniški razmejitveni komisiji v času njenega bivanja v Trstu. V njej so bila vsa nezakonita dejanja civilne policije in zavezniške vojske podkrepjena z izjavami, imeni in priimki ter stalnim bivališčem prič, ki so ta dejanja videla ali so bila pri njih prisotna. Ta resolucija je bila poslana tudi štabu ZVU v Trstu, za mednarodno razmejitveno komisijo pa je bila tudi prevedena v francoščino, angleščino in ruščino. V njej so bili poleg drugih kršitev v točki G opisani tudi primeri nasilnega brisanja in beljenja politično-propagandnih napisov in grafitov. Ti opisi so obsegali kar tri strani A4 formata in so zajemali 19 kršitev civilne policije ali zavezniške vojske, ki so se zgodile od začetka februarja do srede marca 1946. leta.⁷²

Iz poročil Javnega tožilstva za Goriško pri PNOO, poročil Komisije za pravne zadeve okrožnega NOO za Goriško ter podatkov, ki jih je objavil Glas zaveznikov, je mogoče ugotoviti, da je bilo samo v času od konca januarja 1946 do začetka aprila 1946, torej v dobrih dveh mesecih, pred Sumaričnim sodiščem ZVU v Gorici kar 53 obravnav aktivistov in akti-

⁶⁷ Okrožnica: Priprave za sprejem mednarodne komisije. AS 1816 PNOO, t. e. 377, a. e. III/1; Okrožnica vsem Krajevnim NOO na Goriškem, 13. 1. 1946. AS 1807 ONOO Brda, t. e. 426, a. e. 1.

⁶⁸ Primorski dnevnik, leto II, št. 221, 17. februar 1946, str. 2.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Soški tednik, leto II, št. 9, 2. marec 1946, str. 1.

⁷¹ Poročilo o poteku razgovora z guvernerjem, 27. 2. 1946. AS 1816 PNOO, t. e. 410 b, a. e. VI/1.

⁷² Resolucija PNOO mednarodni razmejitveni komisiji, poglavje G. AS 1818, t. e. 56, a. e. III/2. PNOO si je skrbno zapisoval vse incidente s civilno policijo, tudi glede propagandnih in politično-propagandnih napisov ter grafitov. V Arhivu Slovenije sem našel še več takšnih izjav. Vsaka izjava o nasilju civilne policije je bila podkrepjena s pričami, ki so dogodek videle, podpisom udeleženca, datumom in krajem incidenta.

vistk projugoslovanskih organizacij ter drugih ljudi, ki so kršili splošni ukaz št. 28.⁷³ Največ aretacij in obravnava se je dogajala meseca marca, kar je sovpadalo z prihodom mednarodne razmejitvene komisije. V tem času je bila tudi aktivnost projugoslovanskih organizacij, njihovih aktivistov in aktivistk ter drugih ljudi, največja, kar pa je tudi pri zaveznikih sprožilo večjo pripravljenost, policijske okrepitve in nadzor nad prebivalstvom. Kazni so bile različne; navadno zaporne, pogojne ali denarne, lahko pa je kazen vključevala vse tri ukrepe. Vsi so bili aretirani zaradi kršitve splošnega ukaza št. 28.

5. marca 1946 je na tiskovni konferenci polkovnik Robertson, višji častnik za civilne zadeve pri ZVU, kateri je v začetku 1946. leta nasledil polkovnika Bowmana, prebral poročilo o obisku zavezniške razmejitvene komisije, ki pravi: »Washingtonski uradni krogi poudarjajo v zvezi s časopisnimi razpravami in novicami o potovanju zavezniške preiskovalne komisije v Julijsko krajino, da bo komisija opirala svojo odločitev na narodnostna, zemljepisna in gospodarska dejstva in ne na propagando. Na komisijo ne bodo vplivale propagandne zvijače, grožnje, obtožbe in proti obtožbe, razpostavljanja vojaških sil, izobešanje zastav, razni znaki in slavoloki. Komisija se bo zanimala samo za stvarna dejstva in se bo ravnala samo po teh dejstvih.« Polkovnik je dodal, da velja, kar je bilo rečeno o propagandi, slavolokih in tako dalje, tudi za pisanje po cestah in zidovih. Ob tem je Primorski dnevnik zapisal, da »nam ne more biti nič bolj po volji, kot to, da se bo komisija zanimala samo za stvarna dejstva [...] Slavoloki, zastave, napisi, to so spontani izrazi volje ljudstva, ki z njimi ne namerava izvajati na mednarodno komisijo prav nobenega pritiska. Ljudstvo na ta način neomajno izraža svojo voljo, svojo narodno zavest in svojo opredelitev za Jugoslavijo. Dejstva, ki so zapisana po teh zidovih pa glasno govorijo o tem, da sta bila v borbi zoper fašizem v Julijski krajini edina zaveznika združenih narodov kompaktno slovensko in demokratično italijansko prebivalstvo. Vse to za mednarodno komisijo ni in ne more biti zvijača.«⁷⁴

V času pred in med obiskom mednarodne komisije se je propaganda na obeh straneh močno okrepila in se vidno izražala tudi v mestih. Aktivisti proitalijanskih organizacij so konec marca izvedli obsežno napisno akcijo v Gorici. Ponoči so na skrivaj splezali na strehe hiš in po njih narisali savojske (neofašistične) znake in izobesili zastave s savojskim grbom. Tako so naredili tudi na strehi Ljudskega doma.⁷⁵ Po nekaterih informacijah naj bi te aktiviste za brisanje napisov in delanje novih, plačevalo proitalijanske organizacije po 200 lir na vsakega za akcijo.⁷⁶

Ker se januarja še ni vedelo natančnega datuma, kdaj bo komisija prišla na Primorsko, je bilo potrebno, da so še intenzivnejše priprave za njen sprejem stekle že konec tega meseca. Po vseh okrajih so se vrstili sestanki okrajnih aktivistov in aktivistk, na katerih so razpravljali o razmerah v določenih krajih, poteku priprav, težavah, naklonjenosti ter sodelovanja ljudi pri teh pripravah in podobno. Na teh sejah so naredili tudi zapisnike, v katerih so opisali vsak kraj posebej, kako se je pripravljaj na sprejem komisije. Za čas od 1. februarja do 31. marca so javnemu tožilcu za Goriško okrožje Mirku Šlibarju, Okrajni NOO takole poročali o svojem delu:

»Okraj Brda: [...] Slavoloki, napisi po hišah, itd. pričajo o tem, da je volja Bricev neomajna in da hočejo le priključitev k FLRJ.

Okraj Miren in Komen: Ta dva okraja spadata med najboljše okraje Goriškega okrožja. Borbenost in enotnost ljudstva je tu tolikšna, kot le malo kje drugje. To pričajo naravnost

⁷³ Splošni ukaz št. 28 je objavil Glas zaveznikov (uradno glasilo ZVU) 19. decembra 1945 in je določal, na katerih mestih oz. površinah se sme, oz. se ne sme pisati politično-propagandnih napisov in grafitov. Ukaz sem opisal v diplomskem delu.

⁷⁴ Primorski dnevnik, leto II, št. 235, 7. marec 1946, str. 1.

⁷⁵ Primorski dnevnik, leto II, št. 257, 2. april 1946, str. 2.

⁷⁶ Bilten odseka za informacije VUJA (brez datuma). AS 1818 PNOO, t. e. 6, a. e. III.

umetniški slavoloki, z zelenjem okinčane vasi, poplava napisov in gesel po hišah in žilavost in odpornost ljudstva proti vsem napadom reakcije. [...] KNOO Rihemberk: Pripravili bomo še ostale napise in slavoloke. Z zvonjenjem bomo naznanili prihod mednarodne komisije.

Okraj Gradiška, Krmin: Stanje je odlično. Oba okraja s slavoloki, napisi, itd. izpričujeta svojo enotno voljo, da se priključita k FLRJ.

Okraj Gorica: [...] Obnovili bomo vse zidne napise. Na tablo se bo napisalo število padlih partizanov in garibaldincev, internirancev in slično. Postavilo se jo bo na vidno mesto.

Okraj Kobarid: KNOO Borjana: Poskrbeli bomo za okrasitev in napise v vasi za prihod mednarodne komisije. [...] KNOO Idsko: Postavili bomo v vasi še nekaj slavolokov, okrasili hiše z zelenjem, razobesili po hišah sliko maršala Tita ter obnovili napise. [...] KNOO Staro selo: Sredi vasi bomo postavili drog, na istega pa zvezdo z električno napeljavo, tako da bo svetila celo noč.

Okraj Kanal: Sklenili smo, da bomo poživeli našo stvar z napisi po hišah.⁷⁷

Kot so mi potrdili tudi informatorji, velika večina ljudi ni nasprotovala politično-propagandnim napisom in grafitom, ki so jih po njihovih hišah in zidovih pisali aktivisti in aktivistke projugoslovanskih organizacij. Nekateri pa se s tem niso strinjali in jim niso pustili, da bi pisali po njihovih hišah in so bili zaradi tega javno grajani; tako je Soški tednik v rubriki »Ali veste?« pisal, »da je neki Cencič iz Volč imel napis čez celo pročelje hiše: *Grazie al duce!* (Hvala dučeu), in to prav do kapitulacije Italije. Danes ko gre za naš življenjski obstoj, za našo svobodo, pa ni dovolil slovenskega napisa.«⁷⁸ So pa bili drugi za svojo samoiniciativo in požrtvovalnost tudi nagrajeni. Na sestanku KNOO iz Rihemberka (Branika) so določili, da bodo aktivistu, ki je samoiniciativno naredil nove politično-propagandne napise in grafite po zidovih in hišah, izplačali denarno nagrado v vrednosti 1000 lir.⁷⁹

Med priprave za sprejem komisije so sodili tudi politično-propagandni napisi na hribih. Konec marca so pionirji iz Bilj izdelali iz kamenja na griču nad vasjo velik napis *Tito*, isto je naredila mladina iz Gorenje Brestovice. Mladina iz Sela je požagala del gozda in iz borovcev napravila napis *Tito*.⁸⁰ Na enem izmed drugih kraških hribov pa naj bi ime tedanjega jugoslovanskega voditelja 60 kmetov in delavcev iz okolice izdelovalo iz kamenja kar štiri dni. Vsaka črka naj bi bila velika 63 metrov.⁸¹

Da bi mednarodna razmejitvena komisija lažje razumela zahteve slovenskega ljudstva, je študijski oddelek pri PNOO-ju pripravil parole, ki so jih prevedli v angleščino, ruščino in francoščino. Te parole so aktivisti in aktivistke uporabili tudi za politično-propagandne napise in grafite ter so bile: *Tukaj živimo Slovenci od pantiveka; Borili smo se za Jugoslavijo in samo v njej vidimo našo rešitev; Živeli zavezniki!; Za nas ni življenja brez Jugoslaviji; Hočemo živeti v Jugoslaviji!; Dovolj je bilo zatiranja pod Italijo, ni za nas življenja izven Jugoslavije; Plebiscit za Jugoslavijo smo izglasovali s krvjo; 46 tisoč naših najboljših je padlo, da bi mi živeli v Jugoslaviji; Zaradi ljubezni do Jugoslavije so padali naši talci in gorele naše vasi.*⁸² V Škednju so aktivisti in aktivistke napisali tudi druge parole v angleščini: *Americans, British, help us join Yugoslavia!* (Američani, Britanci, pomagajte nam k priključitvi z Jugoslavijo); *Let us be free on our soil!* (Pustite nas svobodne na naši zemlji) in *We want Tito!* (Hočemo

⁷⁷ Javni tožilec za Goriško okrožje. Poročilo o delu za čas od 1. 2. – 28. 2. 1946; Poročilo o delu za čas od 1. 3. – 31. 3. 1946. AS 1818 PNOO, t. e. 31, a. e. II/1.

⁷⁸ Soški tednik, leto II, št. 8, 23. februar 1946, str. 6.

⁷⁹ Javni tožilec za Goriško okrožje. Poročilo o delu za čas od 1. 2. – 28. 2. 1946; Poročilo o delu za čas od 1. 3. – 31. 3. 1946. AS 1818 PNOO, t. e. 31, a. e. II/1.

⁸⁰ Soški tednik, leto II, št. 15, 13. april 1946, str. 3.

⁸¹ Slovenski poročevalec, leto VII, št. 56, 7. marec 1946, str. 2.

⁸² Parole. AS 1818 PNOO, t. e. 6, a. e. II/5.

Tita).⁸³ V briški Medani pa so na pročelju sedeža KNOO naredili velike politično-propagandne in električno osvetljene napise *Tu živijo Slovenci od pantiveka!*, ki so bili napisani v ruščini, angleščini in francoščini.⁸⁴

7. marca 1946 je prišla v Trst dolgo pričakovana mednarodna razmejitvena komisija v sestavi: dr. Mosley (ZDA), Woldock (VB), Geraščenko (SZ) in Olram (F), vsi z ekipami sodelavcev. Najprej se je ustavila in preučila stanje v Trstu in okolici, nato je obiskala kraje v Istri, 26. marca pa je prispela v Gorico, kjer se je na Travniku zbralo deset tisoč ljudi, ki so manifestirali za priključitev k Jugoslaviji. Vztrajali so do večera, nakar so začeli manifestirati ljudje, ki so zahtevali priključitev k Italiji. Kot prvo je komisija na goriškem obiskala Opatje Selo, Doberdob in ostali Kras, v naslednjih dneh pa je obiskala še Postojno, Kanalsko dolino, Brda in okolico Gorice. Ker ljudje niso vedeli, kdaj in kam se bo komisija odpravila, so imeli določene posebne opazovalce po vaseh, ki so ljudi ob morebitnem prihodu komisije na to opozarjali z zvonjenjem. Ljudje so nato navadno hitro pritekli iz hiš s transparenti in zastavami ter naredili špalir, skozi katerega se je z avti zapeljala komisija. Po vaseh se je sestala z predstavniki lokalnih oblasti, župnikom ali kakšnim veljakom v šoli ali kakšni drugi hiši in se zadržala tudi po več ur. Zunaj pa so zbrani ljudje prepevali pesmi, vzdikali Jugoslaviji, ponekod so celo plesali »kolo«. Ob odhodu komisije iz vasi so jo ljudje osipavali z cvetjem, ves čas je zvonilo. Vsekakor so ob tem člani komisije opazili tudi propagandne, politično-propagandne napise in grafite, ki so izražali želje po priključitvi tega ozemlja k Jugoslaviji ali ponekod k Italiji. Vendar pa je vprašanje, koliko se je komisija ozirala na te napise in grafite, tako kot je vprašanje, koliko je resnično vključila svoja celotna opažanja in ugotovitve s terena v svoja poročila. Ta dvom še okrepi dejstvo, da je komisija po svojem odhodu pripravila kar štiri različne mejne predloge in ne enotnega, kot je bilo v začetku sprejeto, kar pa je bilo v skladu s političnimi odločitvami posameznih držav. A ljudje, pa tudi aktivistke in aktivisti na terenu tega po večini niso vedeli, verjeli so da bodo z javnim izražanjem komisijo lahko prepričali v realnost, ki so jo doživljali. Če navedem mnenje le enega od informatorjev:

»Po vojni, za čas pred prihodom komisije, smo delali dan in noč. Takrat sem bil mladinec. Mi smo imeli predvsem naloge, da bi čimbolj lepo okrasili našo vas, da bi komisija lahko videla da smo tu Slovenci. Tako so nam rekli 'partijci' in mi smo ta navodila z veseljem izvrševali. V mladinski organizaciji nas je bila večina mladine iz vasi. Na začetku in na koncu vasi smo naredili po en slavolok, takega da si lahko hodil po njem. Po hišah smo napisali naše zahteve po priključitvi k Jugoslaviji. Dekleta in žene so doma šivale zastave. Tem našim dejanjem ni nihče nasprotoval, tudi domači so me podpirali, čeprav ni bil v naši družini nihče komunist ali 'partijec'. Ob obisku komisije je bila vsa vas okinčana in vsi ljudje smo jo nestrpnost pričakovali. Vladala je prava evforija, vsa vas se je zbrala. Komisija se je zadržala nekaj ur, v prostorih osnovne šole se je pogovarjala z našimi funkcionarji. Medtem smo bili vsi zunaj in ko je odšla, smo jo tudi bučno pozdravili. Po tem nisem bil kot mladinec več aktiven. Podrli smo le še slavoloke, pospravili zastave, napise po zidovih pa pustili. Potem se jih ni več tako pogosto pisalo.«⁸⁵

⁸³ Primorski dnevnik, leto II, št. 237, 9. marec 1946, str. 1.

⁸⁴ Poročilo za Brda za marec 1946. AS 1818 PNOO, t. e. 56, a. e. IV/6.

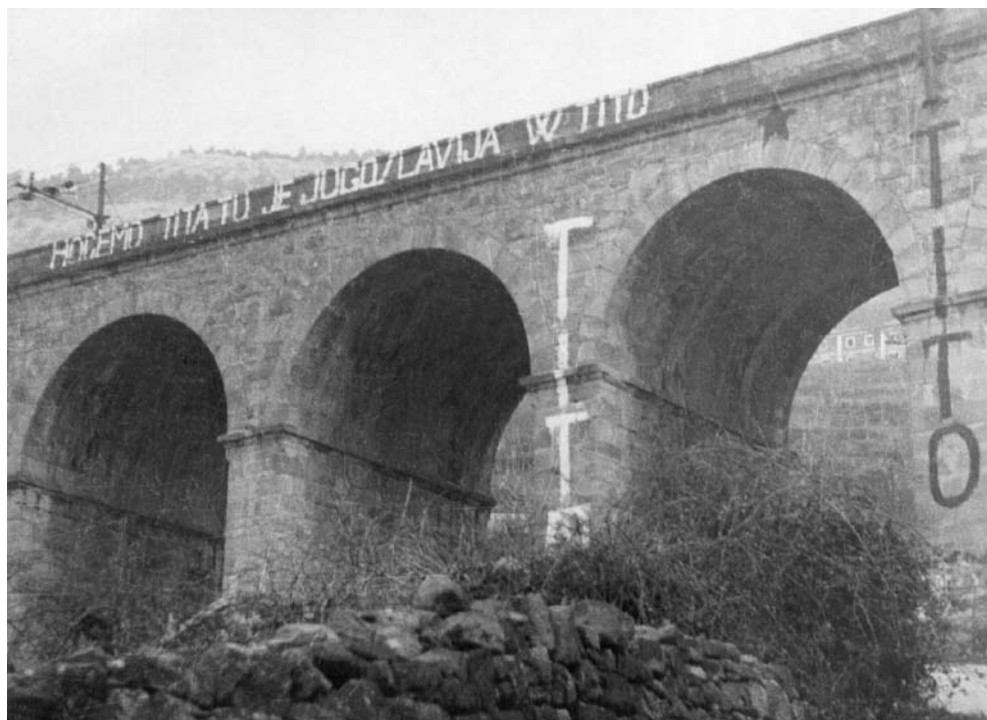
⁸⁵ Ustna izjava M. K. (hranim v osebni arhivu).

Čas po odhodu komisije

Po odhodu mednarodne razmejitvene komisije se je stanje na terenu precej umirilo. Večina dogajanja je bila usmerjena zopet za pogajalske mize, na Primorskem pa se je so ljudje še naprej živeli v negotovosti. Od te negotovosti, slabega gospodarskega stanja, posledic vojne in osebnih tragedij so bili ljudje izmučeni in želeli so si miru in rešitve mejnega vprašanja. 10. februarja 1947 so Jugoslavija, Italija in ostale štiri države (Francija, Velika Britanija, Sovjetska zveza in ZDA), ki so sodelovale pri določitvi meje, podpisale dogovor o razmejitvi, ki pa ni bil še dokončen, saj je pod vprašajem ostalo še tržaško ozemlje. Vendar ta nova meja ni zadovoljila niti Italije, niti Jugoslavije in grobo posegla v življenja tukaj živečih ljudi. 15. septembra 1947 je ta meja tudi uradno začela veljati.

Od odhoda razmejitvene komisije naprej politično-propagandni napisi in grafiti vsaj v tako množičnem številu niso več nastajali. Še največ jih je nastajalo že tradicionalno ob 27. aprilu in 1. maju ter nekaterih drugih pomembnih dogodkih, a v vse manjšem številu.

Kako se lahko politične odločitve dotaknejo ljudi in se izrazijo tudi skozi politično-propagandne napise in grafiti, so pokazali dogodki, ki so se zgodili v mednarodnih političnih odnosih junija 1948. Takrat so glavne evropske komunistične stranke na drugem zasedanju Informbiroja v Bukarešti izključile Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ) iz svojih vrst. Tita in njegove najožje sodelavce so obtožile obenem levičarskih in desničarskih zablod. Bistvo spora, ki je že nekaj mesecev divjal za kulisami, pa je bilo drugačno, saj ga je pogojevalo vprašanje, kdo naj vlada v Jugoslaviji: domači politični vrh ali Stalin preko svojih posrednikov. Izobčenje KPJ iz Informbiroja in s tem tudi Jugoslavije iz komunističnega bloka, je sprejela

Slika 6: Najpogosteje uporabljena gesla pred prihodom mednarodne razmejitvene komisije (Fototeka Oddelka za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond ZVU).

svetovna javnost kot enega najpomembnejših ideoloških in političnih povojnih dogodkov, saj je v temeljih spremenilo razmerje sil v srednji Evropi. Vsi ti dogodki pa so verjetno še močnejše kot v notranjosti države, odmevali tudi na meji, ki naj ne bi bila le državna, ampak tudi ideološka. V Trstu in Gorici je ta izključitev najprej povzročila zmedo, nato pa je večina tržaških komunistov izrekla podporo Informbiroju in obsodila KPJ. Privrženci Tita so se znašli v manjšini, vseeno pa so se uspeli na novo organizirati. Zaradi Informbiroja je tako na Tržaškem in Goriškem prišlo do ostrega razhajanja med Komunistično partijo Italije in med tistimi, ki so še naprej podpirali Tita. Razkol je ločil mnoge prijatelje, znance, vojne tovariše, razdruževal družine in prizadejal slovenski skupnosti nepopravljivo škodo.⁸⁶

Ta razkol se je odražal tudi v politično-propagandnih napisih in grafitih, ki so postali kmalu tarče enih ali drugih pristašev. Na slovenski strani meje so seveda predvsem množične organizacije poskrbele, da so se takoj izbrisali ali prebelili politično-propagandni napisi, kateri so nastali še za časa obiska mednarodne razmejitvene komisije ali po njej in ki so na kakršen koli način propagirali Sovjetsko zvezo in Stalina, ostali pa so mnogi tisti, ki so propagirali Tita, Jugoslavijo in KPJ. Na italijanski strani meje je bilo drugače. Tam so politično-propagandni napisi in grafiti, ki so nastajali ob prihodu mednarodne razmejitvene komisije, pred njo ali po njenem odhodu, in ki so izražali zahteve po priključitvi k Jugoslaviji ter propagirali Tita in Kardelja, sedaj dobili nove vsebine. Zagovorniki informbiroja so jih tudi na skrito brisali in belili ter sočasno delali napisne akcije. Ena takih se je zgodila tudi v Dolini, kjer so »informbirojevci« popisali celo sprednje pročelje prosvetnega doma z parolami: *Titovci ven iz naše vasi, pojdite v Ljubljano!*; *Živel mir*; *Živel Vidali, smrt Babiču!*; *Ž. tovariš Stalin, smrt Titu!*; *Titovci morilci naroda!* in drugimi.⁸⁷

Poleg teh aktivistov pa je resolucija Informbiroja razdelila in prestrašila tudi ostale Slovence na italijanski strani meje in v coni A STO, kar so mi potrdili tudi nekateri informatorji: »Nekateri ljudje so se ob resoluciji informbiroja močno prestrašili, kaj bo sedaj. Hitro so zbrisali in prebelili napise na svojih hišah, da jih ne bi nasprotniki zaradi tega preganjali. Na naši hiši smo napise prebelili že takoj po določitvi meje, predvsem zaradi tega, ker smo hišo želeli osnažiti in tako, da s tem nismo imeli problemov. Sicer pa niso okoli hodili kakšni aktivisti, ki bi ljudi silili, da bi zbrisali napise, ki so simpatizirali s Titom in Jugoslavijo in tudi tisti, ki so si na hišah te napise pustili, se jim ni nič zgodilo.«⁸⁸

Po teh dogodkih so politično-propagandni napisi in grafiti za nekaj desetletij izgubili svoj pomen. Ob svečanih priložnostih in obletnicah so se politično-propagandni napisi sicer še pojavljali, a ne na hišah in zidovih, temveč le na govorniških odrih ali v notranjosti šol in dvoran. Ti napisi tudi niso bili na stene napisani, temveč so bili skupaj zbiti ali zlepljeni iz lesenih ali papirnatih črk in so bili obešeni na stene. Vsakih nekaj let je le tu in tam na novo nastal politično-propagandni napis na kakšnem hribu ali pa so ga množične, predvsem mladinske organizacije obnovile.

Nove vrste grafitov, ki jih danes poznamo, pa so se na širšem jugoslovanskem in slovenskem prostoru v urbanih mestnih jedrih pojavili v drugi polovici sedemdesetih in predvsem v osemdesetih letih. Vendar so bili omejeni res le na urbani prostor večjih mest in na Goriškem so množično nastajali le v Gorici in deloma v Novi Gorici. Množično so politično-propagandni napisi in grafiti tudi v ruralnem okolju nastajali ob osamosvojitvi Slovenije, predvsem v osamosvojitveni vojni. Takrat so aktivisti in drugi ljudje uporabili parole *Jla Barbari, Živela samostojna Slovenija, Nočemo okupatorske vojske*, in podobni. Znova so oživel tudi neka-

⁸⁶ Kacin-Wohinz 2000: 131-135, n. d.

⁸⁷ Fotografijo hrani fototeka Oddelka za zgodovino NŠK v Trstu. Objavljena je bila tudi v Kacin-Wohinz 2000: 132, n. d.

⁸⁸ Ustna izjava V. T. (hranjen v osebnem arhivu).

teri že pozabljeni, npr. *Srbe na vrbe*. Tako kot po vsej Sloveniji, so se tudi na Primorskem zamenjevala imena naselij, ulic, šol ter uradov in skupaj z njimi so se (zopet) zamenjali tudi propagandni napisi, ki so te institucije in kraje označevali. Politično-propagandni napisi in grafiti iz časa po drugi svetovni vojni *Tukaj je Jugoslavija!* ali *Mi smo Slovenci!* so v tem času v obeh in zavesti ljudi že tretjič spremenili svojo sporočilnost.

Ob iskanju in dokumentiranju teh napisov in njihovih ustvarjalcev na terenu, se mi je vsilila misel, da tako kot umirajo akterji teh napisov in grafitov, tako tudi slednji izginjajo. In z obojimi izginjajo tudi zgodbe o pomembnem času in vsakdanjiku, ki so ga živeli ljudje na Goriškem in Primorskem. In ta vsakdanjik je bil, spontan ali ne, njihov. Ravno zato menim, da bi morali biti ti napisi tudi ustrezno dokumentirani, kar sem vsaj deloma storil na terenskem delu in predstavil v prilogi k diplomu. Podobno je tudi z aktualnim napisom na Sabotinu. Samih napisov in grafitov verjetno ne bo mogoče ohraniti, saj so napisani predvsem na zasebnih hišah, vprašanje pa je tudi, kakšen smisel bi imelo to početje. Velik del napisov je tudi že izginil oziroma propadel. Menim pa, da je ravno dokumentacija, ki vsebuje fotografiranje, izmero in opis teh napisov ter morebitne zgodbe informatorjev okrog njih, prava pot, katera bi omogočila, da napisov ne bi morda odkrivali čez nekaj sto let pod ometi arheologi ali pa da bi bil ta pomemben del vsakdanjega življenja ljudi celo za vedno pozabljen. Seveda je to naloga in dolžnost za to postavljenih institucij in ljudi, ki skrbijo za varstvo naše kulturne dediščine. Na ta način bi bilo potrebno dokumentirati tudi napis na Sabotinu. Njegova ohranitev praktično ni mogoča, menim pa, da bi bilo potrebno dokumentirati ne le prvotni napis *Naš Tito*, temveč tudi vse ostale, ki so se na njegovem mestu pojavljali (in se še pojavljajo) in družbena dogajanja v zvezi z njimi. Tako tudi menim, da so vsa razpravljanja glede ohranitve

Slika 7: Politično-propagandni napisi in grafiti po Informbiroju. Dolina, poleti 1948 (Fototeka Oddelka za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond ZVU).

ali neohranitve napisa, brezpredmetna, če v osnovi ne dokumentiramo teh dogajanj, ki na tak ali drugačen način posegajo in oblikujejo človekov vsakdanjik. Kot smo videli, so lahko tudi »nespontani in politično motivirani« procesi za raziskovalca lahko izredno zanimivi in ravno zaradi tega drugačni od »spontanih« izrazov ljudskega mišljenja – če že sploh delimo kaj na spontano in nespontano. Kajti če z izgovorom, da artefakti in predmeti, torej nosilci materialnih ali pa tudi nosilci duhovnih kultur, ki so nastali pod vplivom raznih ideologij, zaradi tega niso vredni strokovne ali laične obdelave, lahko z izločevanjem začnemo pri samih začetkih človeške civilizacije.

Summary

Propaganda and Political-propaganda Writings and Graffiti in Primorska Before, Between and After the Second World War

Andrej Ferletic

The first massive appearance of political-propaganda writings and graffiti in Goriška and also in some other places in the Littoral, was in the 1920's. Graffiti, created by Slovene activists, were the response on fascist oppression of the Slovene people in the land, which was annexed to Italy. At the same time, the political-propaganda writings on objects, were also created by Italian activists and were also ordered to be written by fascist state authority. After the eruption of World War II, the situation in the Littoral was not essentially changed, only, that the writing of political-propaganda writings and graffiti was organized by National-Liberation Front that gained much on its organization after the capitulation of Italy in September 1943, when these places were occupied by Germany. Till the end of World War II, political-propaganda writings and graffiti under the patronage of National-Liberation Front appeared more often. At the beginning of May in 1945, Yugoslavian army liberated the Littoral, but had to withdraw soon from one part of it because of the demands of the allies. They made a compromise to divide the land in two cones until the ultimate solution of the border between Italy and Yugoslavia was made. Beside diplomatic efforts to define the border, the statesmen decided to send a special international commission on the "conflict" area, which was to study the situation on the terrain and hand the conclusions to the peace conference in Paris. This took place in March in 1946. The time before the arrival of the commission, was marked with the massive appearance of the propaganda and political-propaganda writings and graffiti in Goriška and the Littoral. After the departure of the commission in April 1946, the writings and graffiti were emerging periodically and more rarely, mostly at holidays, anniversaries and other special occasions. Today, graffiti and political-propaganda writings, which emerged again in the second part of the 70's, can be found in the urban areas. Those that emerged in the years before, between and after the World War II, are scarce and still remain scientifically not studied.

Maria Todorova

Balkanizem in postkolonializem: O lepoti pogleda z letala

UDK 308:330(4:497)

TODOROVA Maria, dr., prof., History Department, University of Illinois Urbana Champaign, E-mail: mtodorov@uiuc.edu

Balkanizem in postkolonializem: O lepoti pogleda z letala

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 141–155, 36 cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek razpravlja o sodobnih težnjah, ki želijo Balkan (in s tem tudi Vzhodno Evropo) umestiti v postkolonialno paradigmo. Skozi analizo Balkana kot kategorije, ki se pojavlja v različnih oblikah, članek ugotavlja paralele med balkanizmom in orientalizmom in obenem povdarja njune metodološke razlike. V pretres je ponujena analiza postkolonialnih študij, v katerih je postkolonialni koncept po eni strani razumljen kot zgodovinska situacija, za katero je značilna demontaža tradicionalnih institucij kolonialne moči, po drugi strani pa kot iskanje alternativ razmišljanjem iz kolonialnega obdobja. Avtorica se ne strinja s tako aplikacijo postkolonializma in je prepričana, da niti osmanskega cesarstva niti Sovjetske Zveze v njunem odnosu do Vzhodne Evrope ni mogoče obravnavati kot kolonialnih imperijev. V osrednjem delu članka avtorica predstavi pojem zgodovinske zapuščine in zagovarja tezo, da je ta najustreznejši hevristični mehanizem, s katerim je moč obravnavati zgodovinske regije. Ker tako pojmovan koncept zgodovinske zapuščine lepo ponazarja dinamičnost in fluidnost zgodovinskih sprememb, ima številne prednosti pred ostalimi, bolj strukturalno pojmovanimi kategorijami, kot so na primer meje, prostor ali teritorialnost. Zato se zdi, da je kategorija zgodovinske zapuščine daleč najbolj primerna za analize dolgoročnega regionalnega razvoja, obenem pa se na ta način tudi izognemo konkretizaciji sodobnih regij.

UDC 308:330(4:497)

TODOROVA Maria, PhD., History Department, University of Illinois Urbana Champaign, E-mail: mtodorov@uiuc.edu

Balkanism and postcolonialism, or On the Beauty of the Airplane View

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 141–155, 36 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article addresses the recent tendency to place the Balkans (and, by extension, Eastern Europe) within the postcolonial paradigm. Analyzing the category Balkan in its different manifestations the article establishes the parallels between balkanism and orientalism as discursive formations and, at the same time, stresses their methodological distinctions. It then offers an analysis of postcolonial studies, where the postcolonial is understood, on the one hand, as a historical situation marked by the dismantling of traditional institutions of colonial power and, on the other hand, as a search for alternatives to the discourses of the colonial era. The author's objections to the application of postcolonialism are based on the author's belief that neither the Ottoman Empire, nor the Soviet Union in its relationship with Eastern Europe can be treated as colonial empires. In the central part of the article the author introduces the notion of historical legacy and argue that it is the most adequate heuristic device for approaching and describing historical regions. It articulates the dynamism and fluidity of historical change, this category has numerous advantages over other more structural ones, such as borders, space, and territoriality. It appears therefore to be the most appropriate category for analyzing long-term regional developments by avoiding the reification of latter-day regions.

Key Phrases: Jewish inscriptions, literary sources, state legislation (especially the Codex Theodosianus), church canons; Gallia, Spain, Italy, Illyricum, Africa; theology of damnation, synods of the Merovingian and Carolingian periods, prozealotism, forced Christianization, forms of legal protection, continuity of Jewish colonization

Dan pred smrtjo Edwarda Saida je Gayari Spivak napisala predgovor k srbskemu prevodu svoje knjige *A Critique of Postcolonial Reason* (Kritika postkolonialnih argumentov). Pozneje je ta kratki uvod v angleškem jeziku objavila kot posvetilo Edwardu Saidu in ga naslovlila z besedami »Edwardu Saidu, mojemu prijatelju, zavezniku in ustanovitelju postkolonialnih študij.«¹ Že prvi stavek tega predgovora nakazuje močno in usodno povezavo med balkanizmom in postkolonializmom: »Prevod dela *A Critique of Postcolonial Reason* v srbski jezik je bil zame zelo poučen. Odnos med teorijo postkolonialnosti in Balkanom kot metaforo

¹ Gayatri Chakravorty Spivak, In Memoriam: Edward W. Said, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 23: 1&2, 2003, str. 6–7.

predstavlja odločilno nalogo za naš svet.«² Obrad Savić, prevajalec njenega dela in trenutni predsednik Beograjskega kroga (Belgrade Circle, Beogradski krug), je v svojem odgovoru Spivakovi napisal, da je s Saidovo smrtjo »težko 'breme' razširjanja postkolonialne teorije sedaj prešlo na tvoja ramena. Ta trenutek ti lahko obljubim le to, da lahko v vsakem trenutku računaš na popolno in brezpogojno podporo svojih prijateljev v Beograjskem krogu in njegovi bližini. Smo resda majhni, vendar nikoli ne popustimo!«³

Zaradi te čustvene zaobljube in kategorične izjave o soodnosnosti med balkanizmom in postkolonializmom, in tudi zavoljo mojih prejšnjih pomislov, da bi ju obravnavala v povezavi, je Dušan Bjelić, profesor kriminologije na univerzi v ameriški državi Južni Maine in še eden vidnih članov Beograjskega kroga, leta 2004 organiziral razpravo o tej temi na letni skupščini Združenja za nacionalne študije. Razprava je obravnavala odnos med obema kategorijama. V pričujočem tekstu, ki je razširjena in nekoliko dopolnjena verzija mojega prispevka na tej razpravi, želim govoriti o dveh obsežnih vprašanih: najprej o stičnih točkah, če te sploh obstajajo, med kategorijama in pojavoma *balkanizem* in *postkolonializem*, kot drugo pa primernost oziroma koristnost razpravljanja o balkanizmu s perspektive postkolonialnosti. Naj poenostavim: ali obstojajo presečišča med balkanizmom in postkolonializmom, in če je odgovor pritrdilen, ali so lahko produktivna?

Ko sem začejala delati na delu *Imagining the Balkans* (Imaginarij Balkana⁴), katerega prvotni, delovni naslov je bil »Balkanism« (Balkanizem), sem na svoje presenečenje in zadovoljstvo ugotovila, da je *balkanizem* še nezasedena kategorija, kar je v humanistiki izjemno redko. Ne morem si lastiti zasluga, da sem si jo sama izmislila (in tako v tem smislu ni neologizem), vendar je bil edini, ki jo je do tedaj uporabil, nek neznan avtor z začetka dvajsetega stoletja. Ta jo je uporabil v množini (torej *balkanizmi*) in kot sinonim za slabšalne lastnosti balkanske regije. *Balkanizacija*, njegova sestrskaa izpeljanka, ki so jo začeli uporabljati kot sinonim za nesmiselno drobitev v dvajsetih letih dvajsetega stoletja, pa je postala že pregovorno slabšalna oznaka in je že popolnoma ločena od svojega originalnega konteksta. Med drugim jo lahko danes slišimo kot pojasnilo za neučinkovito ravnanje ameriške protibveščevalne službe: lahko smo slišali, da so bili nenadni napadi kot tisti 11. septembra 2001 možni zaradi balkanizacije organizacij CIA in FBI.

Ta srečna okoliščina mi je omogočila uporabo termina *balkanizem*, kar se je prav čedno rimalo z izrazom *orientalizem*, torej njegovim zrcalnim odsevom in nasprotjem obenem. Skratka, omogočila mi je, da sem se lahko poklonila spominu na Edwarda Saida in obenem poskušala dokazati bistveno razliko med obema kategorijama in pojmom.⁵ Na kratko, *balka-*

² Spivak, str. 6.

³ Ibid., str. 7.

⁴ Gl. slovenski prevod: Maria Todorova, *Imaginarij Balkana*, Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana 2001.

⁵ Čeprav sem v predgovoru dela *Imaginarij Balkana* zelo jasno izrazila svoje občudovanje do Saida, želim zaradi številnih kasnejših nesporazumov še enkrat ponoviti naslednje: »Ker se ukvarjam s plodovito in razvijajočo se kategorijo, ki se imenuje »invencija tradicije,« in tudi zaradi očitne analogije med mojimi prizadevanji in 'orientalizmom' v mojih zgodnejših delih, so mi svetovali, naj se izognem direktni intelektualni povezavi z Edwardom Saidom in se s tem izognem tudi kritikam, ki so uperjene proti njegovim idejam. Ker pa imam v sebi tudi ščepec anarhizma, bi na tem mestu želela izraziti svoj intelektualni dolg Saidu. Čeprav ne morem reči, da je bil njegov vpliv name absolutno najpomembnejši in je rodil največ plodov, pa je bil vsekakor precejšen. Menim, da sem se dovolj oddaljila od njegovega 'orientalizma' in da sem izpostavila temeljne razlike (pa tudi stične točke) med 'orientalizmom' in mojim konceptom 'balkanizma' (*Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997, str. viii-ix). Mary Neuberger je v svoji novi knjigi z naslovom *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria* (Cornell University Press, 2004), v kateri s pomočjo postkolonialne teorije obravnava osmansko cesarstvo kot kolonialno tvorbo, napisala, da trdim, da je 'balkanizem ... povsem drugačen od orientalizma in tudi veliko bolj škodljiv' (str. 6). Ta njena izjava je absurdna. Razložila sem samo, da je balkanizem tako poseben pojav, da si zasluži posebno obravnavo. Poleg tega zahtevam, naj mi napake pripisujejo vsaj dosledno. Nemogoče je namreč v isti sapi

nizem izraža idejo, da pojasnjevalni pristopi k pojmu Jugovzhodna Evropa, se pravi Balkan⁶, često temeljijo v diskurzu (v smislu Foucaulta) ali na trdnem sistemu stereotipov (za tiste, ki se ogibajo pojmu »diskurz«), ki zavijajo Balkan v prisilni jopič prepoznavnosti. Prav tako zagovarjam zgodovinskost Balkana, o čemer se je začelo razpravljati šele v prvih desetletjih 20. stoletja, čeprav se njegova genealogija odvija že od 16. stoletja naprej. Tako sem vztrajala na historičnih temeljih balkanizma v obdobju osmanskega cesarstva, ko je ime *Balkan* prišlo na polotok. Verjetno razprava o balkanizmu temelji na motivih iz prejšnjih stoletij, vendar ti ne izvirajo iz obdobja pred razkolom med rimsko cerkvijo in cerkvijo v Bizancu v 11. stoletju; ti motivi pa se niso nanašali neposredno na območje Balkana, ampak na ortodoksnost in na bizantinsko zvezo držav, če smem citirati frazo, ki jo je tako prikladno uporabil Obolensky.

Potemtakem obstajajo očitne podobnosti med balkanizmom in orientalizmom. Najpomembnejša je ta, da oba pripadata isti zvrsti in sta povsem logična. Vendar menim, da je glavna razlika med obema geografska in zgodovinska konkretnost Balkana v nasprotju s popotovalno in večinoma metaforično in simbolično lastnostjo Orienta. S tem ne mislim, da Balkan ne more biti uporabljen v smislu metafore, prav nasprotno. Balkan ima vrsto različnih inkarnacij oziroma manifestacij, ki jih vse lahko uvrstimo v štiri skupine: v najbolj preprostem primeru je Balkan ime: prvotno za goro, od petnajstega stoletja naprej, ko se je to ime prvič pojavilo, pa se pojavlja zmeraj pogosteje. Od devetnajstega stoletja naprej je to postalo poimenovanje za ves polotok, in s tem pričelo označevati celo regijo. Nazadnje se uporablja tudi kot lastno ime (priimek v Bolgariji in ime v Turčiji). Drugo: Balkan se uporablja kot *metafora*, in v tej funkciji se približuje orientalizmu. Do začetka 20. stoletja je že pridobil slabšalni prizvok. To se je dogajalo postopoma, sprožili pa so ga dogodki, ki so spremljali razpad osmanskega imperija in ustanovitev majhnih, ekonomsko zaostalih in od drugih odvisnih nacionalnih držav, ki so se prizadevala modernizirati. Zaradi težav, ki so se porajale pri tem procesu modernizacije in zaradi spremljajočega naraščajočega nacionalizma je ime Balkan postajalo simbol za agresivnost, netolerantnost, barbarstvo, polrazvitost, polciviziranost in polorientalnost. V delu *Imaginarij Balkana* sem želela razpravljati in kritizirati prav to metaforo in njeno sedanjo uporabo v resničnem svetu politike, in moja teza je, da določen način razpravljanja, ki ga sama imenujem *balkanizem*, oblikuje odnos do Balkana in postopke, ki se tam uvajajo. Če obstoja kakšna rahla povezava s teorijo postkolonializma, se nanaša na ta vidik Balkana; Spivakova je imela prav, ko jo je prav previdno povezala z Balkanom kot metaforo.⁷ In tretjič, v nasprotju z Orientom lahko Balkan obravnavamo kot strokovno kategorijo v analizi konkretne geografske regije. V tem pomenu in v današnjem času je to ime najčešče uporabljeno kot sinonim za Jugovzhodno Evropo. Nazadnje pa lahko Balkan preučujemo in interpretiramo tudi z vidika *zgodovinske zapuščine*, h čemur se bom povrnila kasneje.

Logični značaj *balkanizma* ga povsem naravno postavlja ob bok orientalizmu, kar je bilo že povedano. Ena od množice razlik, na katerih sem vztrajala – ostale so vprašanje rase, barve

trditi, da je balkanizem 'povsem drugačen od orientalizma in tudi veliko bolj škodljiv' (česar nisem storila), obenem pa izjaviti, da je bolgarski občutek viktimizacije veliko šibkejši', da bi tako lahko ovrgla hipotezo o bolgarski postkolonialnosti (kar pa sem storila).

⁶ V tem tekstu uporabljam jugovzhodno Evropo in Balkan kot sinonima. Več o razlikah med njima navajam v svojem tekstu »Historische Vermächtnisse als Analysekatgorie. Der Fall Südosteuropa.« v: *Europa und die Grenzen in Kopf* (ur. Karl Kaser). Wieser Verlag, 2003, str. 221–246.

⁷ Spivak je tu namigoval na naslov *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation* (ur. Dušan Bjelić in Obrad Savić). Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2002. Čeprav ta zbirka tekstov, ki so jih napisali filozofi in poznavalci literature, priznava razliko med balkanizmom in orientalizmom, nedvoumno trdi, da je balkanizem »natančna študija kolonialne situacije.« (4).

politi, religije, jezika, spola itd. – je bila odsotnost kategorije kolonialnosti na Balkanu⁸; in tudi na to se bom osredotočila v svojem izvajanju. Najpomembnejša posledica že omenjene razprave pa je to, kar jaz vidim kot vpliv drugih, nemetaforičnih vidikov Balkana, ki pozivajo strokovnjake, da se ukvarjajo z ontologijo Balkana in ne samo preprosto z njegovimi metaforičnimi funkcijami.

Pravzaprav je bil tudi Saidov orientalizem na nek način zelo konkretna razprava, ki jo je navdihnila zgodovina: to je bil težavni položaj Palestine v obdobju poznega imperializma. Vendar pa je bil ognjen v tako posplošeno razpravo, da se je izkazalo, da ga je mogoče aplicirati tudi na druga področja in je postal metaforično primeren za označevanje postkolonializma kot celote. Tu postavljam hipotezo, da je Saidu to omogočila elastična narava Orienta. Na tem mestu bi lahko omenili tudi različna stališča, ki so jih zastopali različni avtorji: »orientalizem,« ki so ga opisovali literarni kritiki, ali »balkanizem,« ki so ga analizirali zgodovinarji. In prav tukaj lahko že opazimo prvo metodološko razlikovanje (čeprav žal ni neizogibno kompatibilno): prvi pristop, ki ga lahko označimo kot zgodovinski pristop in orientacija, drugega pa strukturalistična (oziroma post-strukturalistična) teorija.⁹

Študije postkolonialnega obdobja so dognale poreklo poststrukturalistične teorije. Njihova povezava z orientalizmom je bila umeščena v življenjsko dobo med Saidovim delom *Orientalism* (Orientalizem¹⁰) iz leta 1978 in Hardtovim in Negrijevim delom *Empire* (Imperij), ki je izšlo leta 2000. Avtorji si postkolonializem predstavljajo na različne načine. »Vsebujejo ga različne discipline, še posebno pa ga povezujejo z nekaterimi od njih; imajo ga ali za povsem radikalnega ali pa za zadnjega ideološkega potomca zahodnega kapitalizma; čeprav je trdno zasidran na angloameriških univerzah, je njegov strokovni status še vedno vprašljiv; želi nagovarjati nezahodni svet, vendar ga tam pogosto sprejemajo sovražno.«¹¹ Na splošno bi bilo mogoče reči, da se je v četrto stoletja po pojavi orientalizma zgodil strokovni premik v študijah postkolonialnosti/globalnosti/tretjega sveta; premik je vodil od socioloških in ekonomskih analiz do kulturne/teoretične/semiotične/ analize. Obenem so postkolonialne študije skušale spodbijati teoretične modele in meta-pripovedi, ki so bile zgrajene na prej prevladujočih paradigmah modernizacije, razvoja, in teorije svetovnih sistemov.¹²

Seveda leži problem v tem, da je na nek način sam postkolonializem postal nova meta-pripoved, čeprav je treba pošteno povedati, da kljub nekaterim izbruhom konzervativne histerije nikoli ni bil uokvirjen v kake institucije. Ne obstojajo nobeni oddelki, centri ali programi za postkolonialne študije; neprimerno več pozornosti in finančnih sredstev se namenja študijam o globalizaciji, torej nečemu, kar zgovorno ponazarja različno – tako resnično kot namišljeno – ideološko prtljago obeh. Vendar je nedvomno dosegla častni status. Zelo zanimivo se mi zdi, da se prav v času, ko nekateri predpostavljajo melanholično fazo¹³ in celo konec postkolonialnih

⁸ Todorova, *Imagining the Balkans*, 10–20, posebno str. 16–17.

⁹ Karakteristično je, da med petnajstimi avtorji dela *Balkan As Metaphor* ni niti enega zgodovinarja. Sedem jih je strokovnjakov za literaturo, šest filozofov, po en antropolog, feministka, in protivojni aktivist. Kolikor vem, edino zgodovinarica Mary Neuberger v svojem delu *The Orient Within* predpostavlja, da je bil osmanski imperij kolonialna tvorba in da ima Balkan postkolonialen značaj.

¹⁰ Gl. v slovenščini: Edward Said, *Orientalizem*, Studia humanitatis, Ljubljana 1996.

¹¹ »Uvod« v: *Postcolonial Studies and Beyond* (ur. Ania Loomba, Suvir Kaul, Matti Bunzl, Antoinette Burton in Ed Esty). Durham: Duke University Press, 2005, str. 3. V istem delu je Vilashini Cooppan identificiral življenjsko dobo postkolonialnih študij. Nadvse sem hvaležna Antoinette Burton, ki mi je prijazno posredovala rokopis.

¹² *Ibid.*, str. 46.

¹³ Ta izraz je vzet iz dela Kaplane Seshadri-Crooks *At the Margins of Postcolonial Studies: Part 1*, v: *The Pre-occupation of Postcolonial Studies* (ur. Fawzi Afzal-Khan in Kaplana Seshadri-Crooks). Durham: Duke University Press, 2000, str. 3–4.

študij (nekateri hočejo biti vljudnejši in omenjajo kronologijo od Saida do Hardta/Negri, spet drugi so brezobzirno direktni, rekoč, da je to že izčrpana paradigma), ali pa vsaj resno premlevajo, kaj, če sploh kaj, se bo dogajalo s postkolonialnimi študijami v prihodnosti – nekateri intelektualci iz Vzhodne Evrope sprašujejo, kakšna je povezava med postkolonialnim in njimi samimi.¹⁴

Vrnimo se k najsplošnejšemu razumevanju postkolonializma kot kulturne discipline, ki je posvečena analizi povsem določenega diskurza. Vprašanje, ki si ga je torej potrebno zastaviti, je naslednje: ali lahko obravnavamo interpretacijo (mojo ali od koga drugega) balkanizma kot konkretno zgodovinsko oziroma geografsko verzijo postkolonialnih študij? Če nekateri – jaz, na primer – vztrajajo, da je to težko in ne nujno plodonosno, zakaj potem to vztrajanje na razločevanju? In ko smo že pri tem, kakšne so koristi za tiste, ki ta koncept sprejemajo (kognitivne, politične itd.)?

Na tem mestu naj spomnim na še eno značilnost, ki jo v zvezi s postkolonialnim omenja David Spurr: prvo, kot zgodovinsko inštitucijo, ki jo označuje razpadanje tradicionalnih inštitucij kolonialnih moči, in drugo, kot iskanje alternativ k razpravam o obdobju kolonializma. »Medtem ko je prva predmet empirično pridobljenih ugotovitev, je drugo tako intelektualni projekt kot transnacionalno stanje, ki poleg novih možnosti vključuje tudi določene krize identitete in predstavitve.«¹⁵

Moji pomisleki pri uporabi koncepta postkolonializma za Balkan se v glavnem nanašajo na prvi način razumevanja postkolonializma. In zakaj imam te pomisleke?

Postkolonialne študije so kritika postkolonialnosti, se pravi stanja v tistih delih sveta, ki so bili nekoč kolonije. Mislim, da se osmanskega cesarstva ne more obravnavati kot poznega kolonialnega cesarstva. Prav tako ne mislim, da se lahko na ta način obravnava odnos med Sovjetsko zvezo in Vzhodno Evropo (sovjetski odnos do Centralne Azije ali Kavkaza pa je čisto druga stvar, stvar kolonialnega imperija *par excellence*).¹⁶ To trditev lahko razložim na dva načina, induktivno in deduktivno.

V primeru osmanskega imperija, katerega dediščina je po moje zelo dolgo označevala Balkan, bom skušala prikazati vrsto značilnosti, zaradi katerih po moje nikakor ne moremo označevati cesarstva kot kolonialni imperij. Kot prvo, ni obstajala nobena vrzel ali inštitucijska in zakonska razlika med prestolnico in drugimi kraji. Drugič: ni obstajala niti kaka prejšnja stabilna tvorba, ki bi lahko kolonizirala druge. Osmansko carstvo je postalo razvejan državni

¹⁴ Omenila sem že delo *Balkan As Metaphor*: V tem primeru imamo na voljo še eno korelacijo, ki pojasnjuje posebno nagnjenje do teorije postkolonializma v bivši Jugoslaviji – in to celo prej oziroma ne glede na osamosvojitvene vojne v 90. letih 20. stoletja. Od štirinajstih prispevkov v tem zborniku so jih devet napisali avtorji iz bivše Jugoslavije, torej iz generacije, ki je bila vzgojena v obdobju Tita. Tito je imel jasne ambicije in si je uspešno pridobil vodstvo med Neuvrščenimi, Jugoslavija pa je imela poseben odnos z Indijo. Mnogi intelektualci, med njimi tudi nekaj tistih, ki so napisali prispevke za zgoraj omenjeno publikacijo, so študirali v Indiji ali pa so jo vsaj obiskali, vsekakor pa so z njo vzdrževali intelektualne stike. Poleg tega primera, ki ilustrira jasno povezavo med balkanizmom in postkolonializmom, se drugi primeri uporabe postkolonialne teorije med pisci iz Vzhodne Evrope nanašajo v glavnem na obdobje postsocializma in na vpletenost Vzhodne Evrope v proces globalizacije: József Böröcz, *Empire and Coloniality in the 'Eastern Enlargement' of the European Union*, v: *Empire's New Clothes: Unveiling EU Enlargement* (ur. József Böröcz in Melinda Kovács). *Central Europe Review*, 2001, str. 4–50 (<http://www.ce-review.org>); Henry F. Carey in Rafal Raciborski, *Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia?* v: *East European Politics and Societies*, 18:2, 2004, str. 191–235.

¹⁵ David Spurr, *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing and Imperial Administration*, Duke University Press, 1993, str. 6.

¹⁶ Carey in Raciborski se v delu *Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia?* ne strinjata s tem mnenjem. Postkolonialno paradigmo ne uporabljata samo pri bivši Sovjetski zvezi, ampak pri vseh bivših sovjetskih satelitih, celo pri Jugoslaviji in Albaniji. To utemeljujeta s trditvijo, da so »Sovjeti komunistični sistem indirektno izvozili, pa čeprav so jih izgnali iz dobršnjega dela Balkana.« (200). To absurdno razlago lahko tudi zasukamo in rečemo, da je zahodna ideologija, na primer marksizem, kolonizirala celo samo Sovjetsko zvezo.

stroj in je zraslo v prostrano državno tvorbo, ki je bila v vseh svojih delih organska celota. Tretjič: carstvo ni imelo nobenega misijonarskega kompleksa, da mora izboljšati ali civilizirati druge kraje, tako kot sta ga imeli Francija ali Anglija s svojimi kolonialnimi podvigi. In še četrtič: po osmanskem cesarstvu ni ostalo prav nič vladajoče kulturne usedline, ki bi se jo dalo primerjati z jezikovno in splošno kulturno vladavino Angležev na indijski podcelini in drugje, ali pa Francozov v Afriki in v Indokini.

Vsi ti dejavniki se nanašajo tudi na Habsburžane. Kar zadeva imperij dinastije Romanov, je ta bil, kot smo že omenili, odličen primer kolonialnega cesarstva na vzhodu in na jugu. Če pa pogledamo njegov odnos in povezave z Balkanom, pa zgoraj navedene štiri točke v glavnem držijo. Isto bi tudi dejala za odnos med Sovjetsko zvezo (kot primer možnega imperija, čeprav zgodovinsko spornega)¹⁷ in njenimi vzhodnoevropskimi sateliti.

Naj bo človek zelo pikolovski okoli tega? Morda ne. Za katerekoli strukturaliste se španski imperij ne razlikuje kaj dosti od rimskega, osmanskega, angleškega, ruskega itd. Na svoj način so vsi imperiji in vsi kolonialnega tipa. Vendar bi me zelo začudilo, če bi na kakšnem posvetovanju organizirali panel o postkolonialni rahločutnosti Galcev iz petega stoletja ali o Iberiji v šestem stoletju, po zlomu rimskega cesarstva. Čeprav sta univerzalistična, sta genealogija postkolonializma in njegov nadaljnji razvoj vendarle zelo opazna na indijskem podkontinentu in v Afriki 19. in 20. stoletja. Še celo narava postkolonializma v Latinski Ameriki je vprašljiva.¹⁸ Razen kakega zelo vnetega zgodovinarja pa razlika med postimperialnim in postkolonialnim večine ne zanima kaj dosti, kot je jasno razvidno iz naslednje izjave: »Naj je balkanski nacionalizem postimperialnega ali postkolonialnega značaja, je treba jasno povedati, da ostaja precej na robu zavesti.«¹⁹ To obmejnost balkanskega nacionalizma lahko zlahka ovržemo, osupljiv pa je ta ošaben odnos do razlike med imperialnim in kolonialnim.²⁰ Navsezadnje gre v obeh primerih za zelo različen teoretski okvir.

V sicer pozitivni oceni moje knjige mi Gregory Jusdanis zameri, ker nočem gledati na balkanske družbe kot na postkolonialne: »Čeprav je res, da so bili socialni, politični in gospodarski odnosi med evropskimi cesarskimi silami in njihovimi prekomorskimi posestmi drugačni kot tisti med osmansko državo in Balkanom, zakaj ne bi mogli vojn za neodvisnost označiti kot postkolonialne?« Nadalje opozarja, da lahko poskuse nacionalističnih historiografij, da bi očistile svoje izročilo osmanske zapuščine, gledamo kot na postkolonialno prizadevanje, da bi zanikali kulturne vplive prejšnjega gospodarja. Potem zastavi tole vprašanje: »Kaj ni to tudi tipična reakcija vsakega nacionalističnega gibanja – da se oddalji od državne tvorbe, kateri se upira?«²¹ Seveda je, vendar tako pristanemo na sredi metodološke besedne igre: je prav vsako nacionalno gibanje nujno protikolonialno, in ali mora res zmeraj ustvariti postkolonialne

¹⁷ O cesarskih in kolonialnih značilnostih Rusije in Sovjetske zveze gl. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917* (ur. Daniel R. Brower in Edward J. Lazzerini). Bloomington: Indiana University Press, 1997; Theodore R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996; Alexandre Benningson, *Colonization and Decolonization in the Soviet Union*. *Journal of Contemporary History*, 4, 1969; Hélène Carrière d'Encausse, *The End of the Soviet Empire: The Triumph of the Nations*. London: Basic Books, 1994; Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford: Stanford University Press, 1994; Robert Strayer, *Decolonization, Democratization and Communist Reform: The Soviet Collapse in Comparative Perspective*. *Journal of World History*, 12, 2001.

¹⁸ Še posebno v delu L. Klora de Alve, *Collonialism and Postcoloniality as (Latin)/American Mirages*, v: *Collonial Latin American Review*, 1, 1992, str. 3–23.

¹⁹ Dušan Bjelić, *Introduction: Blowing Up the 'Bridge'*, v: *Balkan As Metaphor*, str. 6.

²⁰ To bi lahko argumentirali tudi s trditvijo, da so na primer Združene države imperialistična sila, niso pa kolonialni imperij.

²¹ *Journal of Modern Greek Studies*, 16:2, 1998, str. 376.

razmere? Ali Kurdi v Turčiji ali Iraku bijejo boj proti kolonializmu? Je bila vzhodnoevropska »žametna revolucija« leta 1989, na primer, antikolonialistična revolucija? Je nacionalizem Hrvatov, Slovencev, bosanskih muslimanov ali kosovskih Albancev kulminiral v protikolonialni vojni proti srbskim kolonizatorjem? Je ETA postkolonialna avantgarda baskovskega nacionalizma? Morda je to moja profesionalna deformacija, ampak mislim, da so časovne in prostorske podrobnosti pomembne. Ne samo, da se tako izognemo napačnemu razumevanju, ampak tudi iz etičnih vzrokov. Osvobodilno ogrinjalo postkolonializma veliko prepogosto uporabljamo kot izgovor za nenehno objokovanje samih sebe kot žrtev.

Ne gre pa samo za to, kako definiramo kolonialne imperije, ampak tudi kako vidimo sami sebe. Kljub vsemu je subjektivnost pomembna. Nobeni od balkanskih enot, ki so bile pod osmanskimi vladarji, se ni zdelo, da bi bila v kolonialnem odnosu. Edini, ki je vztrajal pri svojem na pol kolonialnem statusu, je bil osmanski imperij sam, kar so izjavljali nekateri njegovi intelektuali iz tistega časa in iz obdobja turške republike. V nasprotju s Wallersteinovo teorijo svetovnih sistemov postkolonialne študije še do danes niso izvedle metodološkega prodora na Balkan in na celotno Vzhodno Evropo. Wallersteinova teorija je bila izjemno popularna v Grčiji in v Turčiji in celo pred letom 1989 pogosto omenjana v nekaterih vzhodnoevropskih državah.

Nazadnje pa se prav vsaka tehtna analiza dotika vprašanj, ki si jih tu zastavljamo, in se sprašuje po najbolj ustreznih odgovorih. Vprašanje, ki me zanima že dlje časa, je vprašanje ontologije Balkana. Ko sem se trudila rekonstruirati dogodke, sem razvila idejo o Balkanu kot o zapuščini osmanskega cesarstva, potem ko sem se dolgo časa ubadala z dekonstrukcijo te razprave. Bojim se, da so nekateri, ki so bili preveč nestrpni, da bi moj tekst pazljivo prebrali, to napačno razumeli. Tu ne bom ponavljala svojih argumentov, ampak jih bom raje formulirala na drug način: bistvo vsega tega je nekaj, kar na hitro izgleda zgolj kot akademsko vprašanje, vendar pa mislim, da ima resne znanstvene, politične in moralne posledice: kako naj se lotimo preučevanja neke regije?

Tako kot druge tvorbe (države, mesta ali vasi) tudi regije najlažje definirajo njihove meje. Zato so bile meje zelo dolgo ena najbolj priljubljenih tem za analize, posebno v zvezi z raziskavami identitete. Prav meje so tista prva izbira, ker se razločevanje takih tvorb začne prav na robu, na obronku. Ker sta identiteta in različnost (drugáčnost) očitno v simbiotičnem odnosu, so njune najočitnejše značilnosti prav v tej mejnosti. Posledično je drugačnost postala temeljna kategorija ne samo družbene izkušnje, ampak tudi socialne analize, in je v preteklem desetletju odločno prodrla v historične raziskave. Vendar pa se je izkazalo, da so meje dokaj problematična zadeva. Eden od vzrokov je to, da se tudi same spreminjajo ali pa so podvržene različnim kriterijem (geografskim, političnim, etičnim, kulturnim, in tako dalje). V primeru Balkana je ta težava zelo očitna takrat, ko je potrebno definirati njegove severne meje: je Romunija del Balkana? Je Slovenija? Kaj pa Hrvaška? In Madžarska? Definiranje njegovih meja na vzhodu, zahodu in jugu izgleda na videz lažje, ker ga objemajo morja, a vendar: je Egejsko morje res tako ostra meja med Grčijo in obalo Anatolije? Je Jadransko morje resnična meja med Italijo in Dalmacijo? Še važneje: posledica pretiranega osredotočanja na meje je nezdrava obsedenost z različnostjo, z razločki, se pravi z drugačnostjo.

V zadnjem času se je zgodil močan premik od raziskav mejnih območij k sedaj tako modernem pojmu raziskave prostora. Ta pristop odmerja več in zaslužno pozornost kohezivnim procesom in strukturam znotraj neke tvorbe. Iz njega so nastala dragocena dela, vendar pa vsebuje tudi potencialne nevarnosti. Napomembnejša od njih, ki se tihotapi skozi zadnja vrata, je tehtnost. To ni posledica kakega primanjkljaja v teoriji, ki so jo premišljeno in na rafiniran način razvili v glavnem geografi in antropologi. Ti podarjajo povezavo med znanjem, močjo,

in prostorjenjem in opozarjajo tako na metaforične kot na materialne značilnosti »prostora«. ²² Prej je to posledica včasih prenahe in nepremišljene uporabe tega pojma v konkretnih zgodovinskih raziskavah. Pojem »prostor« čisto nekritično povezujejo z etničnostjo ali narodom – tako na primer beremo v literaturi o prostoru o razvoju angleškega, grškega, albanskega ali še kakega drugega naroda – in to nenamenoma replicira državne in nacionalistične zahteve pod krinko novega znanstvenega žargona, ali pa ustvarja precej statične in nezgodovinske strukturalne analize.

S temi predpostavkami v mislih bom torej predstavila koncept zgodovinske zapuščine. Menim, da ta ne želi izriniti pojma prostora. Prav nasprotno, ohranja dragocene značilnosti analize prostorjenja in obenem izičičuje vektor časa in ga bolj precizno umešča v zgodovino. Kakor je mogoče slišati v popularni igri o hladni vojni z naslovom *A Walk in the Woods* (Sprehod po gozdu), je »zgodovina le geografija, ki je razpotegnjena skozi daljše zgodovinsko obdobje.« ²³ Na tem mestu se bom malce bolj posvetila elementu časa v tej enačbi. Kakšen je torej odgovor na zavajajoče preprosto vprašanje, kaj je regija? Vsake regije se je mogoče lotiti kot kompleksnega rezultata prepletenosti številnih zgodovinskih obdobj, izročil in zapuščine. Čeprav se boleče zavedam, da so kategorije v humanistiki že dolgo zasedene, se ne morem domisliti ničesar boljšega, kot da skušam natančno razložiti, s čim jih želim napolniti.

Izmed zgornjih treh kategorij so zgodovinska obdobja še najbolj nezapletena. Označujejo časovni razpon, za katerega lahko rečemo, da ima neko notranjo doslednost, ki temelji na različnih kriterijih, in ima več ali manj določen začetek ali konec, ki najpogosteje temeljita na enem ali več pomembnih dogodkih. Zgodovinarji bi srdito razpravljali o veljavnosti dogodkov, ki bi jih bilo mogoče uporabiti kot tak kriterij, o kronologiji obdobj, nekateri pa bi povsem ugovarjali uporabi periodizacije, ki razceplja organski zgodovinski proces v navidezno nepretrgana razdobja; ta razdobja pa niso nič drugega kot neki umetno ustvarjeni in poljubno kognitivni mehanizmi. Na splošno pa bi dopustili, da je v abstraktnem strokovnem izrazju zgornja definicija več ali manj sprejemljiva.

Pri drugih dveh kategorijah, to je pri izročilu in zapuščini, pa je stvar drugačna. Raymond Williams je v svojem komentarju o izročilu zapisal, da je to »v svojem najbolj splošnem, modernem pomenu še posebej problematičen termin.« ²⁴ Ob vseh različnih pomenih, ki so se spreminjali skozi stoletja, se je splošno pojmovanje izročila kot posredovanja znanja in idej zanamcem ohranilo. Prav kmalu so ga povezali s predstavo o spoštovanju in dolžnosti do prednikov. Glede na to, da so postali deležni koncepta spoštovanja in dolžnosti le nekateri elementi iz množice izročil, Williams nadaljuje s komentarjem, da se je precej težko približati izročilu »na abstrakten ali, kar je precej pogosto, odobravalen način.« Kar pa zadeva starodobnost izročila: »Potrebni sta samo dve generaciji, da se nekaj označi kot tradicionalno; to je povsem naravno, saj je tak pomen izročila kot aktivnega procesa.« Vendar pa Williams opaža, da se ta beseda usmerja proti *pradavnemu* in proti obredju, dolžnosti in spoštovanju.« Glede na obseg in raznovrstnost tega, kar nam je posredovano, se mu to zdi kot neke vrste »izdajstvo

²² Gl. Derek Gregory, *Geographical Imaginations*, Cambridge, MA & Oxford, UK: Blackwell, 1994, str. 63, še posebno poglavji 1and 6; idem, *Social Theory and Human Geography* (ur. Gregory, Martin, in Smith). *Human Geography*, op. cit.; *Social Relations and Spatial Structure* (ur. D. Gregor in J. Urry). London: Macmillan, 1985; L. Lefebvre, *The Production of Space*, prev. D. Nicholson-Smithe, Oxford: Basil Blackwell, 1991; R. Butlin, *Historical Geography. Through the Gates of Time and Space*, London: Edward Arnold, 1993; Dodgshon, *Society in Time and Space. O antropološkem pristopu gl. Rudolf zur Lippe*, »Raum«, v: Christoph Wulf, Hrsg., *Vom Menschen. Handbuch Historischer Anthropologie*, Weinheim und Basel: Beltz Verlag, 1997, str. 169–79.

²³ Lee Blessing, *A Walk in the Woods. A Play in Two Acts* (1898), quoted in William Wallace, *Central Europe. Core of the Continent, or Periphery of the West?*, London: Eleni Nakou Foundation, 1999, str. 5.

²⁴ Raymond Williams, *Keywords. Vocabulary of Culture and Society*, dopolnjena izdaja. New York: Oxford University Press, 1985, str. 318.

in predaja«. Prav tako opozarja, da sočasno obstaja tudi omalovažujoč odnos do izročila, še posebno po pojavu teorije modernizacije, kjer se pogosto v svoji pridevniški obliki ta termin uporablja za opisovanje »navad ali prepričan, ki so nenaklonjene takorekoč vsaki novosti.« Ker pa to ni v splošni rabi, se bom za namen te analize držala njenega prevladujočega pomena: »V angleščini se izročilo ohranja kot opis splošnega procesa posredovanja naslednjim rodovom, vendar pa vsebuje zelo močno in često prevladujočo konotacijo spoštovanja in dolžnosti.«²⁵ To prevladujoče pojmovanje izročila vsebuje več komponent: aktivno stališče, zavestno selekcijo, in izdvojitev tistih elementov, ki so bili prepoznani kot pomembnejši del izročila.

Zapuščina je splošna in pogosto uporabljena beseda, ki pa še ni vstopila v ozko specializirani besednjak zgodovinarjev ali drugih družboslovcev (z izjemo pravnikov) in tako ni zajeta v različne specializirane slovarje, vključno s *Keywords* avtorja Raymonda Williama. Standardni angleški slovarji ji pripisujejo dvojni pomen: 1. Pravo: darilo ali lastnina, posebno osebna lastnina, npr. denar, ki ga nekdo zapusti z oporoko; volilo. 2. Nekaj, kar se predaja iz preteklosti, od prednikov ali predhodnikov.«²⁶ Kot primer drugega navajajo različni slovarji »zapuščino starega Rima« (*The Random House*) ali »zapuščino verske svobode« (*The American Heritage Dictionary*). Tako ima poleg pravne vsebine beseda zapuščina zelo podobno konotacijo kot izročilo. Vendar pa se ta podobnost konča na zelo osnovni ravni: obe besedi označujeta proces predajanja naslednjim rodovom in tudi izdelke, ki se jih predaja naprej. Potem pa se že pojavijo pomembne razlike: za razliko od izročila zapuščina ne vsebuje aktivne, zavestne selekcije elementov, ki se predajajo potomcem. Zajema prav vse, kar se predaja iz preteklosti, pa če je to komu všeč ali ne. V tem pomenu se niti ne izneverja preteklosti niti se ne spušča na raven aktivnega poseganja v to, kar se predaja naprej. Zanamci jo sicer lahko hvalijo ali pa blatijo, vendar je to že sekundaren proces. Zapuščina kot taka je popolnoma nevtralna.

Druga dva možna kandidata sta termina dediščina in nasledstvo. Njun osnovni pomen se uporablja v pravu in označuje tako lastnino kot pravo po rodu. Prav tako pa lahko označujeta tudi »nekaj, kar se predaja naslednjim rodovom; izročilo.«²⁷ V tem pomenu sta dejansko sinonima za zapuščino. Vidimo torej, da ni nobenih semantičnih razlogov za to, da bi dajali prednost zapuščini pred dediščino ali nasledstvom. Razlog je povsem estetski: subjektivni občutek, da se kot prvo termin zapuščina ne uporablja tako pogosto, in kot drugo, da besedi dediščina in nasledstvo zvenita bolj pravniško. Zato sem sama izbrala uporabo besede »zapuščina« v njenem sintagmičnem odnosu z »zgodovinskim« – torej zgodovinska zapuščina. O njej bom govorila v naslednjem delu teksta.

Zgolj za namene tega članka ločujem med zapuščino kot kontinuiteto in zapuščino kot percepcijo (zaznavanje). Prva označuje prežitek, a obenem tudi postopno usihanje nekaterih značilnosti določene tvorbe neposredno pred njenim propadom. V drugem primeru pa zapuščina odseva, kako se je na določeno stvar gledalo ali pa se še gleda v različnih časovnih obdobjih in z vidika različnih posameznikov ali skupin. Teh dveh konceptov ne smemo interpretirati kot »resničnega« nasproti »izmišljenemu«, kakor mogoče sledi iz nemara ne najbolj posrečene uporabe terminov »kontinuiteta« in »percepcija«. Že same značilnosti kontinuitete so lahko često dojemljive s čuti, percepcije pa lahko označujejo nepretrgana, resnična družbena dejstva. Še precizneje lahko definiramo to razliko tako, da rečemo, da oba termina označujeta družbena dejstva, ki pa so različno oddaljena od izkustva. V primeru percepcije je neko družbeno dejstvo še za eno stopnjo bolj oddaljeno od neposredne resničnosti, in mogoče je postaviti ob bok naravno nasproti kulturnemu ali tekstualnemu statusu socialne interakcije.

²⁵ Ibid., str. 319–20.

²⁶ *The Random House Dictionary of the English Language*, 2. izd., New York: Random House, 1987, str. 1098. Ta izčrpn slovar navaja še tretji, sedaj zastareli pomen »služba, funkcija ali pooblastilo papeškega odposlanca«.

²⁷ *The American Heritage Dictionary*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1982, str. 607. Nasledstvo ima še dodaten, biološki pomen, in označuje prenos genetskih značilnosti.

S svojega področja lahko navedem dva konkretna primera, kako lahko ti dve kategoriji uporabimo: Balkan in Vzhodna Evropa. Če pogledamo številna zgodovinska obdobja in izročila ter zapuščino, ki so oblikovali Jugovzhodno Evropo, so bila nekatera od teh časovnih obdobij in zapuščin sinhrona ali pa so se delno prekrivala, druga so si sledila ali pa so bila popolnoma izolirana drugo od drugega;²⁸ nekatera so se dogajala na istem geografskem ozemlju, druga spet v različnih makroregijah jugovzhodne Evrope.²⁹ Prav tako jih lahko razvrščamo po vplivu, ki so ga imela na različne segmente družbenega življenja: političnega, gospodarskega, demografskega, kulturnega, itd. Lahko jih navedemo celo množico: romansko obdobje, bizantinsko, osmansko ali komunistično so med najpomembnejšimi političnimi zapuščinami. Na verskem področju lahko izdvojimo izročilo krščanstva, islama ali židovske vere, skupaj s številnimi sektami in vejami. Na umetniškem in kulturnem področju lahko govorimo o zapuščini predgrškega obdobja, Grkov, številnih etničnih skupin, ki so se naselile na polotoku, in tako dalje. Z vidika družbe in demografije moramo omeniti zapuščino množičnih in nenehnih migracij, etnične raznolikosti, polnomadstva, mogočne in egalitarne sfere poljedelstva, pozne urbanizacije nasproti nepretrganemu življenju v mestih, itd.

Izmed političnih zapuščin, ki so oblikovale ves jugovzhodni evropski polotok (obdobje grške antike, helenizma, rimskih vladarjev, itd.), lahko izdvojimo dve, ki sta usodno vplivali na obdobje do 19. stoletja. Eno je tisočletno obdobje Bizanca, ki je imelo globok vpliv na politične, institucionalne, pravne, verske, in splošno kulturne razmere. Druga je petstoletna vladavina Turkov, ki je dala polotoku ime in vzpostavila najdaljše obdobje politične enotnosti na tem območju. Ne samo, da je del jugovzhodne Evrope v tem obdobju dobil novo ime; predvsem turški elementi, ali pa tisti, ki jih imamo za turške, so oblikovali današnje stereotipe o Balkanu. V ozkem pomenu lahko celo trdimo, da je Balkan pravzaprav zapuščina Turkov.

Kot sem že dejala, je zapuščina kot kontinuiteta drugačen pojem od tistih, ki označujejo značilnosti osmanske državne tvorbe ali obdobja osmanskega cesarstva na splošno. To je proces, ki se je začel *potem*, ko je osmansko cesarstvo prenehalo obstajati na določenih območjih, ki so se kasneje oblikovala v države naslednice. Je skupek značilnosti, ki so bile predane potomcem predvsem z vidika zgodovinskega položaja v 18. in 19. stoletju. Nadalje sem poskusila podati sistematičen pregled delovanja turške zapuščine kot kontinuitete na področju kulture, družbenih procesov in gospodarstva, kjer je trajala različno dolgo. Praktično na vseh področjih razen na demografskem in na področju popularne kulture je bil prelom izvršen skoraj takoj po pridobitvi politične neodvisnosti posameznih balkanskih držav in je bil v splošnem zaključen do konca prve svetovne vojne. Po tem obdobju pa se je spremenil v zapuščino, in to zapuščino percepcije. Na demografskem področju pa je osmanska zapuščina trajala še nekaj časa in se je – kar je še pomembnejše – prepletla z vplivi turške nacionalne države in se postopoma

²⁸ O obdobjih, ki so potekala sinhrono in so se delno prekrivala, bi lahko govorili na primeru poznorimskega, bizantinskega in zgodnjega osmanskega cesarstva. Dober primer je tudi obdobje množičnih migracij iz osrednje Azije, ki so dosegle svoj vrh v 4. in 5. stoletju in pustile za sabo številne politične zapuščine in družbeno zapuščino polnomadstva; njihov vpliv se je čutil tja do 15. in 16. stoletja. Isto bi lahko dejali za sinhrono učinke cele vrste verskih sistemov na tem območju, tako v smislu zapuščine kot tudi še aktivnega procesa. Primer premora med obdobji in neznatnega ali pa sploh nobenega prekrivanja med zapuščinami sta obdobje in zapuščina helenima, na primer, ali komunizma. Resda intenzivnost zapuščin polagoma upada, načelno pa se še vseeno delno prekrivajo.

²⁹ Primer prvih je obdobje Bizanca in osmanskega cesarstva in njuna zapuščina. Pred 16. stoletjem je bilo območje vpliva bizantinskega imperija in osmanskega cesarstva prostorsko skoraj popolnoma naključno, tako v Evropi kot v Mali Aziji. Kmalu po začetku 16. stoletja se je osmansko cesarstvo začelo širiti v Vzhodno Afriko in še drugam. V jugovzhodni Evropi pa sta tako prostor zgodovinskih obdobij kot prostor zapuščin naključna. Kot primer drugih lahko navedemo drugi dve obdobju in zapuščini: rimski imperij, katerega ozemlje je zajemalo pas od britanskih otokov do Kaspijskega morja in Mezopotamije in je vključeval jugovzhodno Evropo, ne pa večino severne in centralne Evrope, in pa obdobje komunizma s svojo zapuščino. Komunizem je bil razširjen v delu jugovzhodne Evrope in v celotni vzhodni Evropi in se je preko evrazijske kopnine raztezal v osrednjo Azijo (in celo Kitajsko).

transformirala. Po drugi strani pa je osmanska zapuščina kot percepcija proces interakcije med stalno razvijajočo in nabirajočo se preteklostjo in pa stalno razvijajočimi se percepcijami generacij ljudi, ki v sedanjem času redefiniirajo svoje videnje preteklosti; skratka, ne zadeva rekonstrukcije, ampak konstrukcijo preteklosti v delih s področja historiografije, leposlovja, novinarstva, in v vsakodnevnih razpravah. Zapuščina kot percepcija je trdno usidrana v razpravo o balkanskem nacionalizmu in je ena od njegovih najpomembnejših nosilnih stebrov; prav tako ima ta zapuščina osupljivo enake značilnosti v vseh balkanskih državah. Prav zato, ker je v središču proces utrjevanja sedanjih družbenih ureditev, in zlasti legitimizacije države, se bo gotovo pojavljala še kar nekaj časa.

Države, ki po definiciji spadajo med balkanske (to so tiste, ki so bile v zgodovinskem območju osmanskega cesarstva), se že nekaj časa vztrajno odmikajo od svoje turške zapuščine in s tem tudi od svojega balkanskega značaja. Tu želim močno poudariti, da ta izjava ne vsebuje prav nobenega vrednotenja. Tudi glede na to sem navedla tezo, da je to, čemur smo danes priča na geografskem območju Balkana – to je odpravljanje še zadnjih ostankov cesarske zapuščine etnične raznoterosti in sožitja³⁰ in zamenjava le-te z institucionaliziranimi etnično homogenimi enotami – prav lahko višja stopnja dokončne evropeizacije na tem območju in konec historičnega Balkana, obdobja osmanskega cesarstva in turške zapuščine.

Sedaj pa pogledjmo širše območje Vzhodne Evrope. Na nek način – to je geografsko – ta zaobjema tudi Balkan, vendar pa je v političnem in zgodovinskem pomenu v obdobju hladne vojne Balkan pravzaprav razdelila. Naj ponovim: če pogledamo zgodovinska obdobja, izročilo in zapuščine, ki oblikujejo to, kar danes obsega Vzhodna Evropa, lahko vidimo, da so nekatera od teh obdobj in zapuščin sočasna ali se prekrivajo, druga si sledijo ali so popolnoma ločena; nekatera obsegajo celotno območje, spet druga samo nekatere sestavne dele v različnih makroregijah. Naj navedem samo en primer. Vpliv zapuščine rimskega imperija je bil izredno močan v celotni jugovzhodni Evropi (na Balkanu), a le v manjših delih centralne Evrope v pasu med britanskimi otoki do Kaspijskega jezera in Mezopotamije (in ni vključeval večino severne in velikega dela centralne Evrope). Nek kliše pravi, da je samo območje Zahodnega krščanstva (tako v katoliški kot v protestantski različici) edini in edinole pravi naslednik rimske tradicije, še posebno rimskega pravnega sistema. Vendar pa je moč slišati tudi trditev (ki je veliko prepričljivejša), da je skozi Bizantinsko cesarstvo živela dalje, nekateri ugledni zgodovinarji pa so mnenja, da tudi kasneje, skozi osmansko cesarstvo. Prav tako je komunizem obvladoval Vzhodno Evropo (z velikim delom Balkana) v pasu od evrazijske kopnine do osrednje Azije (in tudi Kitajsko).

To naj sodobnejšo zapuščino, čeprav po letih tudi najkrajšo, navadno zanemarjajo, in to ravno tisti, ki vztrajajo pri tem, da so prejšnje cesarske zapuščine trajne. Naj izrazim dokaj predrzno misel: popolnoma absurdno je iskati zapuščino socialističnega obdobja v Vzhodni Evropi. »Vzhodna Evropa« sama je v političnem smislu socialistična zapuščina. Med obema vojnama je delovala kot *cordon sanitaire* proti boljševizmu. Po drugi svetovni vojni se je njena namembnost (oblikovana v 19. stoletju) vmesnega prostora, ki drži v ravnovesju dva centra politične in gospodarske ekspanzije, to je Zahodno Evropo in Rusijo, dramatično spremenila. Vsak, ki je kdaj živel v Vzhodni Evropi pred letom 1989, se bo strinjal, da je ta predstava smiselna samo v primeru, da pomeni politični sinonim za Evropo Varšavskega

³⁰ Jasno poudarjam, da ne želim idealizirati obdobja cesarstva, ampak samo pokazati, da je imelo drugačno organizacijsko strukturo kot nacionalna država. Vsako »nostalgijo za cesarstvom« je moč hitro odpraviti, če dobro poznamo sile, ki so bile zatirane, ki so se proti temu borile, in ki so nazadnje cesarstva zrušile. To se morda zdi očitno in nepomembno, vendar se zaradi sedanjega trenda po romantičnem olepševanju nekdanjih imperijev (britanskega, habsburškega, osmanskega, in ne še čisto – ampak kmalu – tudi ruskega), ki je zajel celo akademske kroge, čutim primorana, da vključim tudi to pripombo.

pakta. V tistem času sta bili Grčija in Turčija del Zahodne Evrope, neka šala pa omenja, da bi Portugalska s svojo revolucijo nageljčkov prav lahko postala tudi del Vzhodne Evrope. Kakor ostali podobni procesi je tudi obdobje socializma teklo nepretrgoma in je bilo zelo kompleksno. Končalo se je okrog leta 1989, trenutek kasneje pa je že prešlo v zapuščino. V razdelku zapuščina kot kontinuiteta lahko najdemo delovanje socialistične dediščine na različnih področjih: političnem, gospodarskem, socialnem, ali na področju *mentalité*; in prav v vseh postkomunističnih deželah so si presenetljivo podobne. Za večino tranzitologov je Vzhodna Evropa najpogostejša in najbolj logična referenčna izbira, pa naj jim je to všeč ali ne. Zapuščina socializma kot kontinuitete odraža različne stopnje trajanja na posameznih področjih in v posameznih državah. Pa tudi ta zapuščina se bo, tako kot vse druge, sčasoma razblinila in bo odrinjena v sfero percepcije.

Takoj ko začnemo obravnavati Vzhodno Evropo kot izrazito zgodovinsko zapuščino (sama menim, da to pomeni socialistično oziroma komunistično zapuščino), se pojavi domneva, da je tudi ona omejena oziroma da ni trajna. Vendar se v zgodovinskem procesu te stvari ne dogajajo nenadoma, marveč postopoma. Dolgoročno gledano Vzhodna Evropa počasi izginja. V obdobju naslednjih desetih, dvajsetih, petdesetih ali sto let bo verjetno postala del evropskega institucionalnega aparata. Na področju percepcije pa lahko govorimo o abstraktni izkušnji dveh ali treh generacij. Čeprav bo Vzhodna Evropa kot posebna kategorija verjetno izginila, bo veliko težje izbrisati vzorec obnašanja, tako navznoter kot navzven. Eden od razlogov, zakaj omenjam ta koncept in to zapuščino, je ta, da sta najpomembnejši kategoriji, znotraj katerih je treba zgodovinsko umestiti nedavna razglabljanja o Centralni Evropi in Balkanu. V luči teženj po osamosvojitvi v 80. in zgodnjih 90. letih prejšnjega stoletja pripada Centralna Evropa, kljub retoričnim frazam o pripadanju nekemu kvazi habsburškemu ali zahodnoevropskemu svetu, hermeneutičnemu področju Vzhodne Evrope (naj ponovim, da koncept Vzhodne Evrope ni nekaj večnega, ampak označuje zgodovinsko izkušnjo obdobja hladne vojne).

Državna socialistična oziroma komunistična zapuščina je zadnja v vrsti zapuščin in je, kot je že bilo povedano, postala zapuščina šele po koncu socialističnega obdobja v poznih 80. in zgodnjih 90. letih 20. stoletja. Za razliko od zapuščine osmanskega cesarstva, ki vsebuje, kot sem že omenila, značilnosti le zadnjih dveh stoletij osmanskega obdobja, pa bi obsegala zapuščina socialističnega obdobja zaradi njegove relativne kratkosti značilnosti vsega petdeset- ali sedemdesetletnega obdobja. Vendar je to razdobje socializma le podkategorija veliko obsežnejšega pojava; nekateri zagovarjajo mnenje, da se je ta pojav sam že spremenil v zapuščino, drugi pa menijo, da ta proces še ni končan. Tu seveda mislim na tisto, kar je sledilo osmanskem obdobju in kar je – odvisno od preferenčne paradigme oziroma terminologije – Wallerstein označil kot svetovno kapitalistično ekonomijo, Marx kot kapitalistični način proizvodnje, Max Weber pa kot »železno kletko« kapitalistične sodobnosti; spet drugi so jo imenovali doba industrializacije, urbanizma, modernizacije ali globalizacije in njenega neenakomernega vpliva. Zygmunt Bauman jo imenuje sodobnost z razsvetljenkim sporočilom, v kateri sta kapitalizem in socializem »za vekomaj poročena s svojo navezanostjo na modernizem, obdobje, v katerem se celo sodobnost sama preminja v zapuščino.«³¹

Premišljanje o zgodovinskih zapuščinah s svojo simultanostjo ali prekrivanjem in s počasi pojemajočimi posledicami nam omogoča poudariti kompleksnost in plastičnost zgodovinskih procesov. V primeru Balkana in vse Vzhodne Evrope nam to omogoča, da ju rešimo iz izčrpavajoče diahronske in prostorske getoizacije in ju umestimo v mnogovrsten kognitiven okvir prostora in časa. Na ta način Evropa postane kompleksen palimpsest raznovrstno oblikovanih enot, ki ne le da odkrivajo poroznost notranjih meja, ampak tudi porajajo dvome v absolutno stabilnost zunanjih.

³¹ Zygmunt Bauman, *Intimations with Postmodernity*, New York, 1992, str. 222.

Poigrala sem se z idejo, da bi poskušala ustvariti digitalno podobo, ki bi nazorno prikazala zgornji koncept: na vzorcu palindroma bi različne zapuščine na vodoravni lestvici označila z različnimi barvami. Mesta, kjer bi se prekrivale, prav tako pa njihove nenaključne meje in njihove faze, bi nazorno ponazarjala relativnost regionalnih meja skozi daljša zgodovinska obdobja. Obenem pa bi že prav ta njihova vizualna podoba, namreč to, da bi vsako posamezno zapuščino označili z eno barvo, odkrila bistvo in homogenizirala vsako posamezno zapuščino. Prav tako bi bilo zanimivo, če bi si lahko živo predstavljali dejstvo, da bi bili strukturalno kognitivni deli različnih zapuščin, na primer odnos do lastnine, zgradba družine ali državne inštitucije, obarvani v nianse iste barve na vertikalni lestvici. Vendar pa bi to končno podobo tako otežkočilo, da bi postala vizualno neučinkovita in ne bi mogla ponazoriti tega, kar bi želeli, čeprav bi bila bližje realnemu stanju. Saj navsezadnje živimo – kot menijo nekateri sodobni filozofi – bolj v »družbi podob« kot v »informacijski družbi«. V tej družbi lahko opazujemo bolj spopad podob kot spopad idej. Bolj kot duh časa prevladuje v njej podoba časa, stereotipe so zamenjale stereo podobe, predsodke pre-podobe, Orwellov novorek pa so nadomestile nove podobe. Da bi bila čim bolj razpoznavna in učinkovita, podoba *ab definitio* spreminja resničnost veliko bolj kot pa *logos* (definicija). Zato veliko rajši ostajam pri vizualno nepopolnih, a bolj zapletenih besednih metaforah palimpsesta, pa čeprav bodo te dosegle precej manj številno občinstvo.

Če predstavlja zgornje razglabljanje o upoštevanju zgodovinske zapuščine sprejemljiv in plodonosen odgovor na vprašanje, ki sem ga zastavila, ali bi umeščanje v postkolonialno paradigmo ali položaj lahko dalo kake globlje odgovore? Menim, da ne. Čeprav pozdravljam alternativne paradigme in še naprej zelo občudujem mnoga dela o postkolonializmu, pa sem mnenja, da zamenjava ene meta-pripovedi s kako drugo imenitno teorijo ni prava rešitev. Vse je odvisno od tega, kakšna vprašanja si zastavljamo. Čeprav bi morda kdo čisto upravičeno lahko rekel, da je to dlakocepsko početje, se strinjam, da lahko prevelik poudarek na abstraktnih vzorcih odnosa med znanjem in močjo ovira našo zmožnost prepoznavanja odločilnejših, konkretnjših, in konec koncev tudi bolj umazanih dogodkov v zgodovini.³² Poleg tega pa ne verjamem, da predstavlja teoretsko podprt empirizem (oziroma poenostavljeno povedano, pretirano natančna izobraženska učenost) kak poseben izziv teoretičnim raziskavam.

Čeprav moram priznati, da sem pristranska, kar zadeva zgodovino in celo empirijo, še zmeraj rajši gledam na svet iz letala kot pa iz vlaka. Vendar pa obenem še vedno raje opazujem svet iz letala kot pa iz rakete, to zadnje pa prepuščam neustrašnim teoretikom. To pa ne pomeni, da si lastim neko privilegirano, »objektivno« srednjo pot. Iz estetskih in disciplinskih razlogov mi je bolj všeč srednja pot in pogled pri srednji hitrosti; kot vemo, pa ni prav nobeden pogled resničnejši od drugih. Pač izhaja iz drugačnega zornega kota in razdalje. Želim samo reči, da zgodovinski pogled lahko obrodi določene predstave, ki jih lahko zgrešimo, če gledamo od preveč blizu ali predaleč, in meni so te predstave všeč.

Obenem sem tudi izjavila, da se moji pomisleki nanašajo v glavnem na način, kako se lotevamo postkolonializma kot zgodovinskega pojava. Če pogledamo še drugi pristop, kot ga je definiral Spurr, se stvari še bolj zapletejo: iskanje alternative k razpravam o kolonialnem obdobju, kar je obenem intelektualni projekt in nadnarodno stanje, poleg novih možnosti vključuje tudi določene krize identitete in predstav. Tu se pojavi zanimiv zasuk, zlasti pri razumevanju subjektivnosti. Omenila sem že, da na Balkanu samih sebe niso razumeli v kolonialnih okvirih, nekaj je bila to le trditev o polkolonialnem statusu za časa osmanskega cesarstva. Sodobni vzhodnoevropski intelektualci, to je intelektualci iz časa po letu 1989, se vedno bolj vidijo podrejene nasproti velikim zahodnim centrom, ki producirajo znanje in nove ugotovitve; nekateri

³² »Uvod«, v: *Postcolonial Studies and Beyond* (ur. Loomba, Kaul, Banzl, Burton and Esty), str. 43 (v rokopisu).

od teh intelektualcev celo jasno govorijo o intelektualnem neoimperializmu, neokolonializmu in samokolonializmu; od tod torej izvira identificiranje s postkolonialnostjo. Moje mnenje je, da tu nastane odprtina, skozi katero teorija postkolonializma najde odprta ušesa med novo intelektualno srenjo. Potem je tu še neogibno vprašanje lokacije. Večina kritikov balkanizma dela na zahodnih univerzah ali pa v nevladnih organizacijah, te službe pa vzbujajo asociacije na povzročitelje in na nasprotnike postkolonializma. Vendar to ni posebnost Balkana, ampak je značilno za vso Vzhodno Evropo. Tako imamo sedaj nedvoumno povezavo med številnimi vzhodnoevropskimi intelektualci in postkolonializmom, in čeprav trdim, da ta povezava ni nastala preko balkanizma, si še vedno zasluži podrobnejšo analizo.

Vendar pa tudi ta nekoliko razširjeni koncept ni povsem neproblematičen. John Kelly je v postkolonialni teoriji identificiral tri pomembne paradokse; nekatere je mogoče poimeno-ovati po delu njihovih najvplivnejših teoretikov. Enega izmed njih, ki se nanaša na delovanje podrejenih skupin, je v svoji slovitvi izjavi takole definirala Gayatri Spivak: »Ali lahko tisti, ki so v podrejenem položaju, spregovorijo?« S tem je želela vprašati, ali so dovolj močni, da zastopajo sami sebe, ali pa so prav zaradi odsotnost te moči v podrejenem položaju? Drugi je teza Dipesh Chakrabartyja, ki govori o moči in možni neizogibnosti zahodnih paradigem oziroma »o Evropi, ki se spreminja v province (provincializira)«. Tretji pa je razglabljanje o tem, kdaj in na kakšen način se utegne postkolonializem končati.³³

Ta tretji paradoks, ki ga je orisal Kelly in se nanaša na stališča sodobnih vzhodnoevropskih intelektualcev, se osredotoča na mejna vprašanja med postkolonialnostjo in globalizacijo. Nekateri od njih menijo, da je globalizacija naslednica in »poznokapitalistična osvoboditeljica izpod postkolonialnosti, ko se svet pomika od Zahodne sodobnosti proti sodobnosti nasploh ali pa k različicam te sodobnosti, in tako negira vse sledi asimetričnih kolonialnih odnosov.« Protiargument, ki ga je odločno izrazil Kelly, pa pravi, da sta »postkolonialnost in globalizacija samo obe strani istega kovanca, kovanca ameriške moči.« Njegova teza je, da »postkolonialnost lahko preneha le takrat, ko bo nasprotovanje ameriški moči tako silovito, kot je bilo nasprotovanje moči Evrope in bodo omejitve, ki so bistvene za formalne simetrije politične sedanjosti, tako dokončno premagane, kot so bile premagane formalne asimetrije kolonialne preteklosti.«³⁴ In prav v tem kontekstu je Judit Bodnar poudarila novo skupno vzhodnoevropsko izkušnjo obrobnosti. Zelo prepričljivo je orisala podobnosti med postkolonialno in socialistično teorijo. In čeprav je pazljivo potegnila ločnico in se s tem izognila razširitvi kolonialnosti tudi na območje Vzhodne Evrope, vseeno predlaga, da bi sem vključili tudi kategorije, ki so bile do sedaj uporabljene skoraj izključno za konceptualizacijo izkustev iz območij, ki ne ležijo na zahodu.³⁵

Na koncu bi želela spregovoriti še o tisti težavi, ki se pojavlja v drugem paradoksu in zadeva vzhodnoevropske študije, vključno z Balkanom. Nekateri naši kolegi, ki preučujejo druge dele sveta, večinoma Srednji Vzhod in Južno Azijo, so opazili, da vlada med ljudmi iz Vzhodne Evrope nekakšen ontološki *strah* pred »decentralizacijo« Evrope.³⁶ Že mogoče, vendar pa

³³ *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (IESBS)*. Ur. Neil J. Smelser in Paul B. Bates. Amsterdam, New York: Elsevier Science, 2001, str. 11845–8.

³⁴ IESBS, str. 11848. Gl. Tudi J.D. Kelly, *Time and the global: against the homogenous, empty communities in contemporary social theory*, v: *Development and Change*, 29, 1998, str. 839–71. Peter Hulme in Ali Behdad sta prav tako menja, da bodo postkolonialne študije in njihovo vztrajanje pri strukturalni povezavi s kolonialnimi in neokolonialnimi oblikami globalne hierarhije postale izrazito pomembne šele v sedanjem času globalizacije (»Uvod«, v: *Postcolonial Studies and Beyond* (ur. Loomba, Kaul, Banzl, Burton and Esty), str. 10 /v rokopisu/).

³⁵ Judit Bodnar, *Shamed by Comparison: Eastern Europe and the 'Rest'*, v: *Europe's Symbolic Geographies* (ur. Sorin Antohi in Larry Wolff). CEU Press (v tisku). Zahvaljujem se avtorici, da mi je dovolila vpogled v svoj tekst še pred izidom.

³⁶ Tega opažanja sicer nisem nikoli zasledila v pisni obliki, ker pa je bilo tako pogosto omenjeno v razgovorih, si zasluži omembo na tem mestu.

se sama nagibam k nekemu povsem materialističnemu predsodku: ta čisto preprosto odseva fizično dejstvo, da je Evropa (razumljena zelo ohlapno in pretežno iz geografskega vidika) tisto naravno geografsko in zgodovinsko ozadje, na katero lahko povsem ustrezno vpnemo dogodke iz katere izmed njenih podregij in v kakem določenem obdobju. Zato ne stojijo preučevalci Balkana in Vzhodne Evrope toliko pred nalogo, da »provincializirajo Evropo,« temveč da »deprovincializirajo Zahodno Evropo.« Ne samo da si je Zahodna Evropa prisvojila kategorijo Evrope, kar je imelo čisto konkretne politične in moralne posledice. V akademskih krogih je to pomenilo obvezno nujnost, da so morali preučevalci Vzhodne Evrope zelo dobro poznati znanstvene discipline Zahodne Evrope; neznanje o vzhodni polovici kontinenta, ki so ga imeli preučevalci Zahodne Evrope, pa je bilo povsem legalno. Če bo pričujoči projekt uspešen, mu bo dejansko uspelo učinkovito »provincializirati« Evropo za ostali svet do takšne mere, da se bo evropska paradigma razširila tako, da bo vključevala ne samo prečiščeni abstraktni ideal in različice moči, ampak tudi kategorije odvisnosti, podrejenosti in umazanih bojev. Mogoče pa se bo prav na tem mestu porodila možnost za pristno in plodno uskladitev med teorijo o postkolonialnosti in antibalkanizmom.

Prevedla Nives Sulič

S u m m a r y

Balkanism and postcolonialism, or On the Beauty of the Airplane View

Maria Todorova

This article addresses the recent tendency to place the Balkans (and, by extension, Eastern Europe) within the postcolonial paradigm. It takes a close look at two broad issues: first, the meeting points (if any) between the categories and phenomena of balkanism and postcolonialism; and second, the appropriateness or utility of approaching balkanism from a postcolonial perspective.

Analyzing first the category Balkan in its different manifestations – as name, metaphor, concrete geographic region and historical legacy – the article establishes the parallels between balkanism and orientalism as discursive formations and, at the same time, stresses their methodological distinctions. It then offers an analysis of postcolonial studies, where the postcolonial is understood, on the one hand, as a historical situation marked by the dismantling of traditional institutions of colonial power and, on the other hand, as a search for alternatives to the discourses of the colonial era. My objections to the application of postcolonialism to the Balkans refer mostly to the first way it is understood, and are based on my belief that neither the Ottoman Empire, nor the Soviet Union in its relationship with Eastern Europe can be treated as colonial empires.

In the central part of the article, I introduce the notion of historical legacy and argue that it is the most adequate heuristic device for approaching and describing historical regions. Insofar as it articulates more clearly the dynamism and fluidity of historical change, this category has numerous advantages over other more structural ones, such as borders, space, and territoriality. It appears therefore to be the most appropriate category for analyzing long-term regional developments by avoiding the reification of latter-day regions. The application of the postcolonial paradigm does not bring, according to me, any deeper insight into the understanding of the region, but simply exchanges one metanarrative for another grand theory.

On the other hand, the article allows for some confluence between postcolonial theory and (anti)balkanism at the present moment, insofar as contemporary East European intellectuals often perceive themselves in a quasi colonial position vis-à-vis the centers of knowledge production and dissemination in the West. This is where an opening is produced, through which postcolonial theory finds an attentive ear among a new intellectual clientele in its search for alternative discourses.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred šestimi desetletji?

Prvi zgodovinski spis v slovenščini je Pohlínov izpisek iz Sschönlebná »Kraynska kroneka«, ki pa v vsem drugem ne pomeni nobenega napredka. Začetek prave slovenske zgodovine pa pomeni Linhartovo delo »Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs« (1788, 1791). (Bogo Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času, ZČ, 1, 1-4, 1947, str. 11)

... pred petimi desetletji?

Delo pa je razdeljeno tako: Sedem do desetletni otroci bodo predli volno za osnovo in za votek, nato pa jih bo mojster uvajal v razne vrste pletenja. Tisti, ki so že nekoliko dorasli, bodo z majhnimi grebeni volno grebenali in to volno prirejali za prejo. Petnajst ali šestnajstletni dečki bodo nekaj mesecev delali z velikimi grebeni, da bodo tako spoznali vse vrste dela v zvezi s predenjem. Po tem pa jih bodo pomočniki učili suknarstva. (Vlado Schmidt, Doneski k problemu otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem), ZČ, 10 - 11, 1956-1957, str. 125)

... pred štirimi desetletji?

Pri takem položaju Slovencev je razumljivo, da so imeli začetki nacionalnega gibanja pri njih zelo skromne cilje. Za prvo razdobje, ki se začne okrog leta 1768 in konča z revolucijo leta 1848, je značilno, da je imelo nacionalno gibanje po svoji vsebini značaj kulturnega gibanja, čeprav je bilo seveda pogojeno po vsem tedanjem družbenem razvoju. V literaturi njegov cilj ni bila več samo slovenska popularna književnost, ampak je hotelo dvigniti slovenščino na položaj jezika vsega literarnega ustvarjanja, kjer je bilo odločilno delo pesnika Prešerna. (Fran Zwitter, Slovenci in habsburška monarhija, ZČ 21, 1967, str. 51)

... pred tremi desetletji?

Na osnovi sklepa 28. oktobra 1921 je deželni šolski svet izdal beljaškemu okrajnemu šolskemu svetu odlok, v katerem sporoča ustanovitev štirirazredne javne osnovne šole s slovenskim učnim jezikom in se izreka proti privatni šoli. S tem naj bi se ugodilo prošnji dela prebivalstva šolskega okoliša Šentjakob. V skladu s členom 68 senžermenske pogodbe naj bi se na šoli poučevala nemščina kot obvezni predmet. Otvoritev prvega razreda šole je bila napovedana za Veliko noč 1922, ostali razredi naj bi letno sledili. (Avguštin Malle, Poskusi obnovitve slovenskega šolstva na Koroškem v dvajsetih letih našega stoletja, ZČ, 31, 1977, št. 1-2, str. 170)

... pred dvema desetletjema?

Ozemlje med Tolminom in Bovcem je bilo torej geografsko-prometno zelo važno za trgovino iz zaledja proti Čedadu. Zavaljo tega so si Čedadci proti koncu 70 let 14. stoletja (1377/9) pridobili od oglejskega patriarha v zakup celotno tolminsko gastaldijo in so poslej imeli svoje kapitane v Bovcu in Tolminu. S tem so povsem obvladovali poti in promet proti svojemu mestu. Leta 1396 si je Čedad kljub odporu Vidma (Udine) pri patriarhu zagotovil tudi pravico, da odpre pot od Beljaka čez Predel in Bovec na Čedad. V sporazumu s habsburškima vojvodama Viljemom in Albrehtom in z bamberškim škofom je mesto leta 1399 prešlo k popravilu poti na odseku Trbiž-Bovec, ki so ga zaključili 1404. leta. (IFerdo Gestrin, Karta obsoške poti iz 17. stoletja, ZČ 41, 1987, št. 1, str. 97)

... pred desetletjem?

Večino zgodovinarjev mlajše ali srednje generacije pa so vendarle predstavljali ljudje, ki so tudi v času komunizma delovali v oficialnih ustanovah. Čeprav so se spočetka slišali tudi radikalni glasovi, ki so grozili s čistkami, je treba po pravici povedati, da so morali oditi samo posamezniki, ki so se pred novembrom 1989 popolnoma diskreditirali s svojo kolaboracijo v prid državne policije ali pa z nesprijemljivo profanacijo znanosti v službi bivšega režima. Za pretežno večino aktivnih zgodovinarjev pa so se odprle nove možnosti udeležbe v znanstvenih raziskavah ali v univerzitetnem pouku, kar je predvsem osebna zasluga najboljših predstavnikov disidentsva. Oni so se namreč dobro zavedali tega, da bi že tretje morebitne čistke v teku štiridesetih let lahko imele za češko zgodovinopisje katastrofalne posledice. (MJaroslav Pánek, Sodobno češko zgodovinopisje, ZČ, 51, 1997, št. 1, str. 91)

Avgust Lešnik

Idejna heterogenost organiziranega mednarodnega delavskega gibanja v drugi polovici 19. stoletja

UDK 327.323:14»1850/1900«

LEŠNIK Avgust, dr., redni profesor, Univerza v Ljubljani Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, SI – 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Idejna heterogenost organiziranega mednarodnega delavskega gibanja v drugi polovici 19. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 157–172, 113 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Težiče avtorjeve analize je osredotočeno na prikaz tistih segmentov v socialnodemokratskem taboru, ki so v embrionalnih oblikah že nakazovali njegov notranji razcep, obenem pa predstavljajo *conditio sine qua non* za razumevanje le-tega: idejna heterogenost I. internacionale, idejna razčiščevanja v nemški socialni demokraciji, razlike v organiziranosti delavskega gibanja v času I. in II. internacionale, pojmovanje internacionalizma, revizija (»kriza«) 'uradnega' marksizma konec 19. stoletja. Ta globoka »kriza« v gibanju ni samo odprla teoretske razprave »revolucija ali reforma«, pač pa je tlakovala pot k idejni diferenciaciji in je posledično vodila do razcepa socialnodemokratskega gibanja na tri idejne struje (desnico, center, levico), tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu.

Avtorski izvleček

UDK 327.323:14»1850/1900«

LEŠNIK Avgust, PhD., Full professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Sociology, SI – 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Heterogeneity of Ideas in Organized International Labor Movement

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 157–172, 113 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Examined are the elements within the Social Democratic movement that, although still in their rudimentary phase, already indicated its internal rift. A *condition sine qua non* for a deeper understanding of the movement, they concern a number of topics: heterogeneity of principal ideas within the First International; clarification of different ideas in German Social Democracy; organizational differences within the labor movement during the First and the Second Internationals; understanding of the concept of internationalism; and revision ("the crisis") of "official" Marxism at the end of the 19th century. This deep upheaval commenced a heated theoretical debate on whether the best way to attain socialism was by revolution or, perhaps, by thorough reform, and paved the way to the differentiation of the entire concept of the social democratic movement on national as well as international levels. The result was the birth of three separate political fractions, the right, the left, and the center.

Author's Abstract

*Mi – »revolucionarji«, »prekucuhi«, žanjemo veliko več uspehov
z legalnimi kot nelegalnimi sredstvi ali s prevratom.
Friedrich Engels (1895)¹*

V obdobju velikih meščanskih revolucij si je buržoazija na splošno lastila pravico, da zstopa v boju proti fevdalnemu plemstvu hkrati interese različnih delovnih slojev. Kljub temu so vzplamtevala v vsakem velikem meščanskem gibanju že samostojna gibanja tistih družbenih sil, ki so bile v bolj ali manj razviti obliki predhodnice modernega proletariata. Med protislovji v družbenem življenju, ki so spremljala rojevanja kapitalistične družbe, je še posebej izstopalo protislovje med surovostjo, s katero so procesi prvotne akumulacije vodili velike kmečke množice v proletarizacijo, in med sproščenostjo in samozavestjo meščanskega človeka, ki se je otresel fevdalnih odvisnosti. To temeljno protislovje je samo po sebi, na eni in drugi strani, kar izzivalo iluzije, ne samo iluzije o pravni in politični enakosti, ampak o absolutni enakosti

¹ F. Engels, Uvod k Marxovim Razrednim bojem v Franciji 1848–1850, v: Marx-Engels, Izbrana dela /MEID/, III, Ljubljana 1967, str. 29.

ljudi, se pravi tudi o ekonomski enakosti ljudi (še posebej med utopičnimi socialisti). Zahteva po enakosti se ni več omejevala le na politične pravice, pač pa naj bi se enakost razširila tudi na družbeni položaj posameznikov; odpravljeni naj bi ne bili samo razredni privilegiji, temveč prav razredne razlike. Z vso silovitostjo so te zahteve privrele na dan v revolucionarnem gibanju francoskih ljudskih množic, ki je – po mnenju Karla Marxa – »pognalo komunistično idejo«². Seveda ne gre prezreti, da se je kapitalistična družba razvijala v popolnem protislovju z ideali francoske revolucije o *svobodi, enakosti in bratstvu*. Revolucija je sicer uničila stari (fevdalni) družbeni red, ni pa mogla organizirati družbe *socialne pravičnosti*. Skladno s to ugotovitvijo so nastajale *socialistične* in *komunistične* ideje o družbi,³ v kateri ne bo izkoriščanja človeka po človeku, poznane pod skupnim imenom *utopični in znanstveni* socializem;⁴ tako prvi kot drugi sta odločilno vplivala na nastanek in razvoj organiziranega delavskega gibanja.

V tem kontekstu velja opozoriti, da je francoska revolucija (1789) porodila vrsto smeri socializma (babuvizem⁵, blankizem⁶, anarhizem⁷, sensimonijanstvo⁸, utopični socializem⁹), ki so s svojo ideologijo in politično dejavnostjo pomembno vplivali na razvoj delavskega gibanja. Naj tu omenimo le *babuvizem*, imenovan po francoskem revolucionarju in utopičnemu komunistu Babeufu, voditelju tajnega društva *zarote enakih*. Babeufa¹⁰ je v stališče o nezdržljivosti meščanskih in socialističnih revolucionarnih ciljev prepričalo razočaranje nad potekom francoske revolucije, zato je bil mnenja (in v tem smislu je tudi deloval), da mora nujno priti »še ena, drugačna in poslednja« revolucija, ki bo uresničila zastavljene ideale.¹¹ V nasprotju z egoističnim sistemom, ki implicira individualizem, laissez-faire (gospodarski liberalizem)¹², konkurenco

² Walter Markov, Albert Soboul, 1789 – Velika revolucija Francozov, Ljubljana 1989, str. 288–289.

³ Zgodnja ideja socializma je – v nasprotju z »zasebnostjo« (individualnostjo) – poudarjala »družbenost«; v tem smislu nasprotuje temeljnim idejam liberalizma. Prav v napadu na individualizem se oblikujejo tudi prve socialistične doktrine, kajti liberalizem je kazal v poudarjanju individualizma izrazito nedružbenost. Pod pojmom *socializem* so do srede 19. stoletja razumeli meščanska gibanja, pod *komunizmom* pa delavska gibanja. Šele od srede 19. stoletja naprej so s socializmom poimenovali prehodni sistem iz kapitalizma v komunizem.

⁴ Za utopične socialiste je bil socializem predvsem moralni ideal in zahteva pravičnost; lahko bi rekli stvar dobre volje in uvidevnosti (humanosti) ter človekoljubja (filantropije) bogatih in vplivnih ljudi. V nasprotju z njimi pa je bil socializem za pristaše t. i. znanstvenega socializma, katerega utemeljitelja sta bila Karl Marx (1818–1883) in Friedrich Engels (1820–1895), stvar zgodovinske nujnosti in revolucionarne prakse delavskega razreda. Ravno v delavskem razredu sta utemeljitelja videla tisto družbeno silo, ki naj bi pripeljala do socialistične preobrazbe. Upravičenost le-te sta gradila na kritiki kapitalizma kot družbe revnih proletarcev, odtujenosti in eksploatacije.

⁵ François Noël Babeuf (1760–1797) in italijanski revolucionar Filippo Michele Buonarroti (1761–1837); slednji je bil udeleženec revolucionarnega francoskega gibanja konec 18. in v začetku 19. stoletja; utopični komunist, Babeufov tovariš in prijatelj; njegovo delo *Histoire de la conspiration pour l'égalité dite de Babeuf* (1828) je v revolucionarnem delavskem gibanju zopet oživilo Babeufove ideje.

⁶ Louis Auguste Blanqui (1805–1881), francoski revolucionar, vodja francoskega proletariata v revoluciji 1848, utopični komunist.

⁷ Pierre Joseph Proudhon, Mihail Aleksandrovič Bakunin.

⁸ Saint Simon (1760–1825), začetnik teorije industrijske družbe: »industrializem je uvod v socializem«.

⁹ Robert Owen (1771–1858), Charles Fourier (1772–1837), Étienne Cabet (1788–1856).

¹⁰ Babeuf je v obdobju francoske revolucije sodeloval v revolucionarnem kmečkem gibanju ter zastopal interese revnih kmetov in proletariata. V času jakobinske diktature je delal v pariški administraciji; po padcu jakobincev je v svojem časopisu *Le Tribun de peuple* ostro kritiziral termidorsko reakcijo (svoje članke je podpisoval z imenom *Gaius Gracchus* – ime je prevzel po znanem rimskem ljudskem tribunu in reformatorju). Bil je organizator *zarote enakih*, ki naj bi z oboroženo vstajo vpeljala komunizem; zarota je bila izdana, Babeuf pa giljotiran. Njegov sicer asketski in grobi egalitaristični komunizem anticipira nekatere temeljne ideje znanstvenega socializma (materialistični svetovni nazor, vlogo razrednega boja v družbi, razredni značaj države).

¹¹ Predrag Vranicki, O karakteru dosadašnjih revolucija, v: Avgust Lešnik (ur.), Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik, Ljubljana 1996, str. 437–449.

¹² Prvi socialisti so liberalizem obtoževali zaradi dezintegracije družbenega življenja, skupnosti. S tega stališča so napadali doktrino *laissez-faire* in Louis Blanc (1811–1882), francoski socialist, pisec *Organizacije dela* (*L'Organisation du travail*), je trdil, da je prav ta doktrina kriva za izkoriščanje človeka v moderni družbi, ki nima primere; z industrializacijo je bil delavec odtujen starim navadam, ni pa našel novega sidrišča.

brez mere in meja, pa babuvistični sistem komunistične enakosti, z inspiracijo pri Rousseauju (1712–1778)¹³, sloni na trditvi, da je narava dala vsem ljudem enako pravico do vseh dobrin. Naloga družbe je potemtakem zaustaviti težnje k neenakosti. »Vsakemu po njegovih potrebah«, je bil moto njihove doktrine. Babeufa štejemo za ideologa utopičnega komunističnega koncepta; *družba komunistične enakosti* naj bi se uresničila s t.i. zarotniškim prevratom izbrancev – »zlate tisočine«. Ta komunistični koncept, združen z zaupanjem v revolucionarno hrabro in žrtvujočo se manjšino (elito poklicnih revolucionarjev), je bil zlasti živ v tajnih društvih 19. stoletja (Francija, Nemčija)¹⁴, čeprav tudi pozneje ni izginil (npr. pri ruskih boljševikih).

Prežemanje delavskega gibanja in socialistične ideologije

Prežemanje delavskega gibanja¹⁵ in socialistične ideologije¹⁶ ni bil premočrten proces. Prve politične organizacije, ki so sovpadale z zgodnjim delavskim gibanjem, so imele cilje, ki so le delno zadevali bistvene interese proletariata. Začetki nas vodijo v sredino 17. stoletja, v čas angleške revolucije, v okrilju katere se je razvilo gibanje *levellerjev* (bojevnikov za enakost); tj. bila politično-religiozna stranka, ki se je bojevala za enakost pred zakonom, demokratično republiko, ljudsko suverenost, svobodo vere idr. Najradikalnejši med njimi so bili t.i. *resnični levellerji* (True Levellers). Ideolog gibanja Gerrard Winstanley (1609–1652) je v delu *Program zakonov svobode* (The Law of Freedom) trdil, da brez ekonomske ni niti politične demokracije, zato je zahteval odpravo privatne lastnine, predvsem nad zemljo.¹⁷ Vendar te ideje niso imele svojega organskega nadaljevanja (pogojno le pri Robertu Ownu) in potemtakem tudi ne širšega vpliva na nadaljnji tok socializma. Tega pa ni moč trditi za množično gibanje za volilno reformo¹⁸ in za preoblikovanje Anglije v demokratično državo, znano pod imenom *čartistično gibanje* (1836–1848). Gibanje čartistov je bila prva organizirana politična akcija delavstva, predhodne so bile zgolj ekonomsko naravnane¹⁹. Potem ko je parlament njihovo peticijo *People's Charter* zavrnil, je v gibanju prišlo do radikalizacije delavskih množic in razcepa (1839) v dve poglavitni struji: v *stranko moralne sile* (Moral Force Party), ki se je zavzemala za sodelovanje z liberalno-demokratičnim meščanstvom ter za dvig kulturne in izobrazbene ravni delavstva, in *stranko fizične sile* (Physical Force Party),

¹³ Jean-Jacques Rousseau, Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi, Ljubljana 1993.

¹⁴ Skrajno krilo tega gibanja je zastopal v Franciji Louis Blanc, mirnejšega pa Etienne Cabet. V Nemčiji je bil najpomembnejši ideolog utopičnega komunizma Wilhelm Weitling (1808–1871), vodilni teoretik *Zveze pravičnih*.

¹⁵ Z izrazom *delavsko gibanje* mislimo na vse pomembnejše delavske organizacije, ki delujejo v neki deželi ali na širšem (mednarodnem) področju. Glavne oblike delavskega organiziranja so: delavske stranke (politični dejavnik gibanja), sindikati (ekonomski dejavnik gibanja), zadruge, kulturna in izobraževalna društva; njegova pomembna sestavina je tudi delavski tisk. Delavsko gibanje je izraz nezadovoljstva z družbenim položajem delavskega razreda in potemtakem teži za družbenimi spremembami. Vanj se vključujejo posamezniki različnih osebnih in idejnih opredelitev ter različne organizacije, ne samo delavske stranke ali sindikati; odtod izvira idejna raznolikost gibanja.

¹⁶ Moderni socializem se je kot idejnopolični nazor delavskega razreda in kot družbeno gibanje razvil v prvi polovici 19. stoletja ter bil ob konservativizmu in liberalizmu poldrugo stoletje najvplivnejša politična struja evropske in svetovne civilizacije.

¹⁷ Glej: Andrew Sharp, The English Levellers (Cambridge Texts in the History of Political Thought), Cambridge University Press 1998.

¹⁸ Londonska zveza delavcev (*London Workingmen's Association*) je objavila maja 1838 peticijo *People's Charter* (Ljudska listina) s šestimi zahtevami po reformi parlamenta: volilna pravica za vse moške, stare več kot 21 let; tajnost volilnega glasovanja; vsakoletne volitve v parlament, enakopravnost volilnih okrajev s po enim poslancem; odprava dnevnic za parlamentarce; ukinitvev premoženjskega cenzusa za poslanske kandidate.

¹⁹ Proti koncu 18. stoletja že obstajajo v Angliji ilegalni sindikati (*trade-unions*); zakonsko so bili dovoljeni po številnih nemirih leta 1824. Njihov namen je bil dvojen: bojevati se z delodajalcem za izboljšanje ekonomskih pogojev delavcev (zvišanje mezd, skrajšanje delovnega dne) ter zavarovati delavce pred konkurenco neorganiziranih delavcev (stavkokazov).

ki je menila, da je edino sredstvo za uzakonitev peticije množična stavka. Stranka slednjih je edino v revolucionarnih akcijah videla učinkovito obliko boja zoper vladajoče sloje ter podpirala idejo o ustanovitvi mednarodne organizacije delavskega gibanja. Prav heterogenost sestavin čartističnega gibanja, ki jih ni bilo mogoče spraviti na skupni imenovalac, so pospešile njegov razkroj. Čartistično gibanje resda ni ustvarilo politične stranke, vendar pa je izsililo nekaj pomembnih vladnih socialnih ukrepov za tisti čas, med katerimi velja posebej omeniti zakon o *deseturnem delavniku* (1847).²⁰

Istega leta je bila v Londonu ustanovljena *Zveza komunistov*²¹, prva organizacija, ki je svoje komunistične ideje jasno izrazila v svojem naslovu.²² Geslo *Zveze pravičnih* »Vsi ljudje so bratje!«, je *Zveza komunistov /ZK/* nadgradila z razredno vsebino: »Proletarci vseh dežel, združite se!«. Staro geslo kaže na utopično vero v dobroto in pripravljenost vseh ljudi, da pomagajo delavcem, ko bodo spoznali njihovo bedo; novo geslo pa meri na svetovno združevanje proletariata, ki je podlaga za njihovo politično in družbeno zmago. Sprejeti statut opredeljuje cilj ZK v 1. členu: »Namen Zveze je uničenje buržoazije, vladavina proletariata, ukinitve stare, na razrednih nasprotjih zgrajene buržoazne družbe in graditev nove družbe brez razredov in brez privatne lastnine.«²³ Program ZK, *Manifest Komunistične stranke*²⁴, ki sta ga napisala Marx in Engels, je izšel na večer pred februarso revolucijo 1848 v Franciji. Manifest, v katerem je *komunizem* dobil jasno idejno podobo, je delavcem dopovedoval, da do komunizma ne vodi mirno prepričevanje in sklicevanje na razum in humanost, kot to trdijo utopične socialistične teorije, ampak ostri in neusmiljeni razredni boj. »Bližnji cilj komunistov je isti kot cilj vseh drugih proletarskih strank: formiranje proletariata v razred, strmoglavljenje buržoaznega gospostva, osvojitve politične moči po proletariatu... Komunistična revolucija je najradikalnejši prelom s podedovanimi lastninskimi razmerji... Skratka, komunisti vsepovsod podpirajo sleherno revolucionarno gibanje proti obstoječim družbenim in političnim razmeram. V vseh teh gibanjih poudarjajo kot glavno vprašanje gibanja lastninsko vprašanje. Ekspropriacija buržoazije pomeni ukinitve dosedanjih lastninskih razmerij²⁵... Komunisti naposled delajo povsod za povezavo in sporazumevanje demokratičnih strank vseh dežel.«²⁶ Ta zgodovinski proces – preobrazbe množice mezdnih delavcev brez potrebnega minimuma razredne zavesti (delavski razred v objektivnem pomenu besede) v moderen delavski razred – sta Marx in Engels označevala kot prehod iz »razreda po sebi« v »razred za sebe«. Dozorela zavest (o bistvu lastnega razrednega položaja, o konfliktu interesov kapitala in dela ter o lastni vlogi razreda mezdnih delavcev v družbenem razvoju) je bila tista, ki je šele konstituirala moderen delavski razred, in kot taka tvori osnovo njegove družbene identitete in zgodovinske subjektivitete.²⁷

²⁰ Glej: F. Engels, *Položaj delavskega razreda v Angliji*, v: MEID, I, Ljubljana 1969, str. 795–826 (Delavska gibanja).

²¹ Nastala je iz *Zveze pravičnih*, ene najpomembnejših delavskih organizacij (tajnih revolucionarnih društev) v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja, ki je imela svoje člane v Franciji, Belgiji, Angliji, Švici in v nemških mestih. Zveza je sprejela ideje utopičnih socialistov in metode zarotniškega boja.

²² Marx in Engels sta vztrajala pri zahtevi, da je treba najprej pojasniti temeljna vprašanja o razlikah med komunizmom (delavska gibanja) in socializmom (meščanska gibanja) ter o možnosti uresničitve socialistične družbene ureditve.

²³ Predrag Vranicki, *Zgodovina marksizma*, I, Ljubljana 1983, str. 143.

²⁴ MEID, II, Ljubljana 1971, str. 567–631. Hkrati ne gre spregledati Engelsova »Načela komunizma« (ibidem, str. 541–565) kot enega zadnjih osnutkov za »Manifest«.

²⁵ »Kar označuje komunizem, ni odprava privatne lastnine sploh, temveč odprava meščanske lastnine. Toda moderna meščanska privatna lastnina je zadnji in najpopolnejši izraz proizvajanja in prilasčanja produktov, ki temelji na tem, da manjšina izkorišča večino« (MEID, II, str. 604 /Manifest/).

²⁶ Ibidem, str. 628.

²⁷ Branko Pribečević, *Delavski razred in delavsko gibanje*, Ljubljana 1979, str. 11.

Idejna raznolikost pod dežnikom Prve internacionale

Med letoma 1848 (zlom revolucij) in 1857 (izbruh svetovne ekonomske krize) o kakem delavskem, še zlasti političnem gibanju, skoraj ne moremo govoriti. Svetovna kriza je bila šele tista, ki je v evropskih državah ne samo znova zaostrila razredni boj med buržoazijo in proletariatom, pač pa tudi utrdila prepričanje v delavskih vrstah, da bo njihov razredni boj proti novemu vladajočemu (kapitalističnemu) razredu uspešen le, če bo organiziran na mednarodni ravni. V tem kontekstu je treba tudi razumeti ustanovitev *Mednarodnega delavskega združenja* (International Workingmen's Association), 26. septembra 1864 v Londonu, znanega bolj pod imenom *I. internacionala*²⁸. Cilj ustanovitve Internacionale – kot sredstva za graditev mednarodnega delavskega gibanja na perspektivah bodoče socialne revolucije – je bil izražen v tezi, da »osvoboditev delavskega razreda ni niti krajevna niti nacionalna naloga, temveč je družbena naloga, ki obsega vse dežele, kjer obstaja moderna družba, in katere rešitev je odvisna od praktičnega in teoretičnega sodelovanja najnaprednejših dežel«²⁹. Teza – usklajena z Engelsovim odgovorom na vprašanje: »*Ali bo lahko prišlo do te (op. komunistične) revolucije le v eni sami deželi? Ne. Velika industrija je že s tem, da je ustvarila svetovni trg, tako povezala vsa, posebno še civilizirana ljudstva sveta, da je sleherno ljudstvo odvisno od tega, kar se zgodi pri kakem drugem ljudstvu ... Komunistična revolucija zategadelj ne bo zgolj nacionalna revolucija ... Je univerzalna revolucija in zato bo tudi imela univerzalno torišče.*«³⁰ – bo deležna usodne revizije v času ostrega spora med Trockim in Stalinom (jeseni 1924), ki ga je razplamtelo vprašanje: »Ali je možno graditi socializem v eni deželi?«³¹

Marxu, »duši Mednarodne delavske zveze«, je bilo jasno, da je Internacionala le rahla zveza, sestavljena iz različnih ideoloških elementov. »S tem, da je združeval delavsko gibanje raznih dežel, da si je prizadeval usmeriti različne oblike neproletarskega predmarksističnega socializma (Mazzini³², Proudhon³³, Bakunin³⁴, angleški liberalni tradeunionizem³⁵,

²⁸ Documents of the First International (1864–1876), I-V, Moskva-London 1974.

²⁹ MEID, IV, Ljubljana 1968, str. 139 (Začasna pravila Mednarodnega delavskega združenja).

³⁰ MEID, II, Ljubljana 1971, str. 558 (Engels, Načela komunizma, 19. vprašanje).

³¹ V nasprotju s prepričanjem Leva Trockega (Permanentna revolucija, Rijeka 1972), da se bo revolucionarno gibanje uspešno razvijalo in doseglo zmago le, če bo postalo vseevropsko, medtem ko naj bi bilo obsojeno na zanesljivo smrt, če bi ostajalo v nacionalnih okvirih, je Josif Stalin (Pitanja lenjinizma, Zagreb 1981, str. 89–103: Oktobar i teorija permanentne revolucije Trockog) postavil svojo formulo »samobitnosti« ruske revolucije.

³² Giuseppe Mazzini (1805–1872), italijanski meščanskodemokratski revolucionar, eden vodilnih predstavnikov italijanskega nacionalnega osvobodilnega gibanja; bil je ustanovitelj gibanja Mlada Evropa (1834) in soustanovitelj centralnega odbora Evropske demokracije v Londonu (1850). Leta 1862 je iz Londona pisal italijanskim delavcem, naj se odvrnejo od komunizma, a utrjujejo nacionalno zavest. I. internacionalo je ob ustanovitvi 1864 skušal podvreči svojemu vplivu; 1871 je nastopil proti Pariški komuni in Generalnemu svetu I. internacionala.

³³ Pierre Proudhon (1809–1865), francoski publicist in teoretik, ekonomist in filozof, malomeščanski socialist, eden predhodnikov anarhizma. V delu »Kaj je lastnina?« radikalno dokazuje, da je vsaka lastnina kraja (»lastnina je tatvina«). V knjigi »Sistem ekonomskih protislovij ali filozofija bede« nasprotuje tako meščanski kot komunistični družbi; prvi očita, da škoduje enakosti, drugi pa neodvisnosti. Zato zavrača potrebnost vsake države in politične organizacije ter si prizadeva za miroljubno reformo kapitalizma, za sintezo enakosti in neodvisnosti v svobodi kot »tretji obliki družbe«. S svojimi idejami je vplival na francosko delavsko gibanje. Glej: Edwards Stewart (ed.), Selected writings of Pierre-Joseph Proudhon, Garden City 1969. Marx je Proudhonove ideje zavrnil v delu Beda filozofije (1847): MEID, II, str. 395–540.

³⁴ Mihail Bakunin (1814–1876), ruski revolucionar, eden izmed ideologov anarhizma in narodništva. Glej: Rudi Rizman (ur.), Antologija anarhizma, Ljubljana 1986, str. 155–263 (Mihail Bakunin).

³⁵ »Tradeunionisti« so bili prepričani, da razrednih odnosov ni mogoče odpraviti, s tem pa je nujen tudi obstoj kapitalizma. Poudarjali so predvsem pomen (sindikalnega) boja za višje mezde in krajši delovni čas. Zaradi delnih uspehov v Angliji – 10–urni delavnik, uvedba splošne volilne pravice (op. za moške) – so se postavili na stališče, da je najprimernejša mirna, tj. parlamentarna pot v socializem. Glej: Zygmunt Bauman, Between class and elite. The evolution of the British labour movement, Manchester University Press 1972.

lassallovski³⁶ desni odklon v Nemčiji ipd.) v strugo skupnega delovanja, da se je bojeval proti teorijam vseh sekt in šol, je Marx skoval enotno taktiko proletarskega boja delavskega razreda v različnih deželah.«³⁷ »V Generalnem svetu«, pripominja K. Kautsky, »je bila Marxova posebna usmeritev sprejeta z veliko mero previdnosti. Samo zaradi izjemne intelektualne premoči in spretnosti obvladovanja ljudi je Marxu uspelo v Internacionali uveljaviti svoje strateške linije.«³⁸ Tudi Bakunin je priznal, da je Marx »najbolj trdna, najbolj vplivna in najbolj modra opora socializma, eden od čvrstih branikov zoper vdiranje meščanskih smeri in teženj vsakršnega tipa«;³⁹ »Marx je prvi ekonomski in socialistični znanstvenik našega časa.«⁴⁰

Kriza, v katero je Internacionala padla, je imela svoj izvor v konfliktu med marksizmom⁴¹ in anarhizmom⁴², oziroma med Marxom in Bakuninom glede organizacijskih vprašanj delovanja Internacionalne. Marx je Mednarodno delavsko združenje, v nasprotju z Bakuninom, dojel kot enotno organizacijo delavskega gibanja vseh dežel, in sicer kot demokratično stranko, in ne kot tajno zvezo, zasnovano na zarotniških načelih. Internacionalo je smatral kot skupno stranko delavskih gibanj vseh dežel, kot federacijo socialističnih deželnih strank, ki naj bi se vključile vanjo kot sekcije; izvršni organ celotne stranke naj bi predstavljal Generalni svet. V frakcijskem delovanju »bakunistov«⁴³ je Marx videl resno oviro za nadaljnjo enotnost mednarodne proletarske organizacije. Od Internacionalne je zato zahteval, da razkrinka in izključi bakuniste iz svojih vrst; bil je mnenja, da bi se pod vodstvom te ali one smeri »Internacionala spremenila v konspirativno, pučistično organizacijo«. V nenehnih idejnih sporih, ki so pretresali

³⁶ »Lassallovci« – poimenovani po Ferdinandu Lassallu (1825–1864), nemškemu socialistu in udeležencu revolucije 1848, sodelavcu lista *Neue Rheinische Zeitung* (pod uredništvom Marxa) ter organizatorju nemškega delavskega gibanja – so menili, da bo delavski razred dobil politično oblast po parlamentarni poti, s splošno volilno pravico in socialnimi reformami (odtod tudi oznaka reformistično gibanje). Pruska absolutistična monarhija naj bi se po njihovem mnenju, po mirni poti – s pomočjo proizvodnih zadrug – spremenila v svobodno ljudsko državo. Glej: Bert Andreas, Ferdinand Lassalle – Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein. Bibliographie ihrer Schriften und der Literatur über sie 1840 bis 1975, Archiv für Sozialgeschichte, Beiheft 9, Bonn 1981.

³⁷ Lenin, O Marxu in marksizmu, Ljubljana 1975, str. 14.

³⁸ K. Kautsky, *Aus der Frühzeit des Marxismus*, Wien 1955, str. 26 (F. Engels, Briefwechsel mit Karl Kautsky).

³⁹ M. Bakunin, *Sozialpolitische Briefwechsel mit Alexander Herzen und Ogarev*, Stuttgart 1985, str. 174–177 (Pismo Herzenu, 29. X. 1869).

⁴⁰ *Archives Bakounine*, vol. I/2: Michel Bakounine et l'Italie, Leiden 1966, str. 199–207 (Pismo Ludovicu Nabuzziju, 23. I. 1872).

⁴¹ V Internacionali so Bakunin in njegovi privrženci uporabljali v svoji ostri bitki zoper Marxa in Generalni svet atribut »marksidi«; in tedaj zelo uporabljeni izraz »marksovski« (sinonim za »dinastijo marksidov«, »Marxov zakon«, »avtoritarni komunizem«), kakor tudi nov onomastični izraz »marksisti« so služili bolj za obtožbo Marxa in njegovih učencev, kot pa za označitev njegovih idej. Bakunin je spretno uporabljal te polemične označitve, da bi zaprl Marxa v »sektarizem«, v katerega je Marx sam potisnil svoje nasprotnike in kritike (»proudhonovski«, »bakuninovski«). Glej: Ernesto Ragionieri, *Il marxismo e l'Internazionale. Studi di storia del marxismo*, Roma 1968, str. 17.

⁴² Anarhizem dobi mednarodno veljavo in moč z ustanovitvijo Bakuninove mednarodne tajne anarhistične organizacije »Aliansa socialistične demokracije« leta 1868 v Ženevi. Glej: MEID, V, Ljubljana 1975, str. 7–76 (Komplot proti mednarodnemu delavskemu združenju); MEID, IV, str. 335–339 (Marxov govor o Haaskem kongresu); Marjan Britovšek, *Delavsko gibanje in anarhizem*, Časopis za kritiko znanosti 35–36, 1979, str. 105–186.

⁴³ »Bakunizem« (ena od različic anarhizma, poimenovana po M. Bakuninu) kot celostna socialnopolitična doktrina se je izoblikoval v šestdesetih letih 19. stoletja, teoretična osnova pa je podana v Bakuninovem delu »Državnost in anarhija« (Ženeva 1873). Temeljna teza bakunizma je, da država predstavlja v vsakem primeru prisilo in suženjstvo, zaradi česar je osvoboditev delavskega razreda možna le z uničenjem vsake države. S tem, ko zavrača vsakršno državo, bakunizem zavrača tudi obliko diktature proletariata, namesto tega pa se zavzema za »svobodno organizacijo delavskih množic«, ki bi uresničevala »razredno izenačenje«. Zavzemali so se za takojšnjo organizacijo ljudske vstaje, njihova taktika zarotništva in terorizma pa je bila v nasprotju z marksistično teorijo revolucije.

tedanjo Internacionalo (marksisti, proudhonisti⁴⁴, bakunisti, blanquisti⁴⁵), je ideja socializma v svoji marksistični⁴⁶ obliki vse bolj postajala prevladujoča ideologija mednarodnega delavskega gibanja⁴⁷, čeprav niti v 70. letih še ni obstajalo to, kar danes običajno imenujemo »marksizem/marksizmi«⁴⁸. Vendar bi tako pri Marxu kot Engelsu zaman iskali anticipacijo poznejših kontroverz, kot so bile tiste med »reformisti« in »revolucionarji« oziroma med »desnico« in »levico« znotraj marksističnih gibanj. Za oba klasika marksizma vprašanje ni bilo v tem, če so delavske stranke reformistične ali revolucionarne, in tudi ne, kaj pravzaprav pomenijo ti izrazi. Problem je bil, kako preseči različne manifestacije nezrelosti, ki so zavirale razvoj razrednih proletarskih gibanj in jih na primer, zadrževale pod vplivom različnih oblik demokratskega radikalizma (torej buržoazije ali drobne buržoazije), ali pa so jih poskušali istovetiti z različnimi tipi utopij ali domišljjskih poskusov za dosego socializma, predvsem pa so, po Marxovem mnenju, cepili nujno enotnost ekonomskega in političnega boja.⁴⁹ Marxu je, kljub mnogim težavam in nasprotovanjem, uspelo uveljaviti svoje (marksistične) zahteve, kar potrjuje tudi *statut Internacionale*,⁵⁰ sprejet septembra 1871 na londonski konferenci; in sicer:

- da osvoboditev delavskega razreda mora biti dejanje delavskega razreda samega;
- da boj za osvoboditev delavskega razreda ni boj za razredne privilegije in monopole, marveč – za enake pravice in dolžnosti, za uničenje slehernega razrednega gospodstva;
- da je ekonomska podreitev delavca tistemu, ki ima monopol nad delovnimi sredstvi, tj. virom življenja, temelj suženjstva v vseh njegovih oblikah, temelj vsakršne družbene bede, intelektualne zaostalosti in politične odvisnosti;
- da je zato ekonomska osamosvojitve delavskega razreda tisti veliki cilj, kateremu naj bi bilo vsako politično gibanje podrejeno kot sredstvo;
- da so vsa dosedanja prizadevanja usmerjena k temu velikemu cilju, propadla zato, ker delavci različnih strok niso bili solidarni in ker ni bilo bratskih zvez med delavci različnih dežel;

⁴⁴ »Proudhonisti« so bili pristaši drobne privatne lastnine in premoženjskega izenačevanja. Nasprotovali so stankam, političnemu boju in revoluciji. Socializem so razumeli kot federacijo komun in delavskih zadrug, ki bi gospodarsko slonele na mreži posesti posameznikov in majhnih skupin. Med seboj bi bili tako razdrobljeni producenti povezani s sporazumom o menjavi in kreditiranju (ustanavljanje lastnih bank), kar naj bi vsakomur zagotavljalo produkte lastnega dela. Marx je proudhonistom ugovarjal: »Da bi se družbena proizvodnja spremenila v velik in harmoničen sistem svobodnega kooperativnega dela, so nujne splošne socialne spremembe temeljev družbenega reda, ki jih lahko dosežemo le s prehodom organiziranih družbenih sil, tj. državne oblasti, iz rok kapitalistov, tj. veleposestnikov, v roke samih proizvajalcev« (Predrag Vranicki, Zgodovina marksizma, I, Ljubljana 1983, str. 161).

⁴⁵ Louis Blanqui (1805–1881), francoski revolucionar in vodja francoskega proletariata v revoluciji 1848. Kot utopični komunist je učil, da mora zarotniška revolucionarna elita nasilno strmolglaviti buržoazijo, vzpostaviti revolucionarno diktaturo in uporabiti osvojeno državno oblast za izvedbo družbenoekonomske in kulturne reforme. V ječi je preživel 36 let.

⁴⁶ Georges Haupt, Marx in marksizem, v: Zgodovina marksizma, I (Marksizem v Marxovem času), Ljubljana 1984, str. 272–291. Avtor razmišlja o tem, koliko je bil sam izraz »marksizem« v rabi za časa Marxa in Engelsa in koliko je danes še uporabljiv (»bolj primerno je uporabljati množino, tj. govoriti o marksizmih«).

⁴⁷ Ne glede na to, kako je definiran, je pravi in resnični delavski razred predstavljal v tem času le manjšino prebivalstva, razen v Angliji.

⁴⁸ Hans-Josef Steinberg, Stranka in nastanek marksistične ortodoksije, v: Zgodovina marksizma, II (Marksizem v obdobju Druge internacionale), Ljubljana 1986, str. 169. Avtor ugotavlja, da je bila delavskemu gibanju ponujena na izbiro bogata paleta socialističnih teorij, ki v gibanju niso ostale brez odmeva. Marksizem se je še v drugi polovici 70. let samo delno uveljavil v nemški socialni demokraciji, kar je razvidno tudi iz Beblovega pisma Engelsu (maja 1873): »Ne smete pozabiti, da Lassalova besedila dejansko predstavljajo, s svojim poljudnim jezikom, osnovo socializma množic« (August Bebel's Briefwechsel mit Friedrich Engels, 's Gravenhage 1965, str. 14).

⁴⁹ Eric Hobsbawm, Politični vidiki prehoda iz kapitalizma v socializem, v: Zgodovina marksizma, I, str. 247.

⁵⁰ V primerjavi z Manifestom komunistične stranke, t.i. komunistično "biblijo", so dokumenti Internacionale manj radikalni, kar je razumljivo spričo njene idejne heterogenosti, kljub temu pa ohranjajo marksistično vizijo.

- da v svojem boju proti združeni oblasti bogatega razreda lahko proletariat deluje kot razred le, če se organizira v posebno stranko, ki bi nastopala proti vsem starim strankam, sestavljenim iz bogatih razredov;
- ta organizacija proletariata v politično stranko je nujna zato, da se zagotovi zmaga socialne revolucije in njen končni cilj – odprava razredov.⁵¹

Nedvomno so izkušnje *pariške komune* (1871)⁵² in krepitev proletarskega gibanja tako v nacionalnem kot mednarodnem merilu⁵³ pripomogle k sprejetju odločilnega sklepa o nujnosti ustanavljanja samostojnih delavskih strank: »Delavski razred lahko deluje proti združeni sili lastniških razredov samo kot razred, tako da se sam organizira kot posebna politična stranka proti vsem starim strankarskim tvorbam lastniških razredov...«⁵⁴ Temeljna naloga, kakor sta jo videla Marx in Engels, je bila posplošiti delavsko gibanje do stopnje, ko bi se spremenilo v razredno gibanje oziroma ga v krajšem časovnem obdobju spremeniti v politično gibanje, v delavsko stranko, ki se loči od vseh drugih strank posedujočih razredov in teži k osvojitvi politične oblasti. Potemtakem naj bi bilo za delavce življenjskega pomena, da se ne umaknejo iz političnega delovanja in ne dovolijo, da se loči »ekonomsko gibanje od njihove politične dejavnosti.«⁵⁵ Nedvomno je Internacionala s svojim delom ter sprejetimi smernicami sprožila in pospešila proces nastajanja samostojnih socialističnih delavskih strank v Evropi in Ameriki, temelječih na njenih teoretičnih izhodiščih. Marx in Engels sta seveda podprla ustanavljanje organiziranih političnih strank, ki so izražale samostojnost delavskega razreda, če le ni šlo za nekakšne sekte. Vprašanja strukture, organizacije ali sociologije stranke je bilo za njiju drugotnega pomena – »ni pomembno, kako je stranka organizirana, da je le delavska stranka, ki se loči od drugih«. Cilj stranke mora biti, da postane organiziran razred; pri tem nista odstopila od trditve iz Manifesta, da komunisti ne tvorijo ločene stranke, ki bi bila nasprotna drugim delavskim strankam,⁵⁶ in nikoli nista izdelala posebnih načel, ki bi služila za oblikovanje proletarskega gibanja. »Vsak razred se mora seveda organizirati kot razred pri sebi doma in njegova dežela je neposredno torišče bojev. Toliko je njegov razredni boj nacionalen, ne po vsebini, temveč po obliki«⁵⁷, je komentiral Marx začetek novega obdobja v razvoju delavskega gibanja.

Idejna razčiščevanja v nemški socialni demokraciji

V razdobju med letoma 1869 in 1893 je nastalo 16 socialističnih delavskih strank in skupin. Posebej zanimiva je bila rast socialističnega gibanja v *Nemčiji*, ki po Komuni vse bolj postaja množično oporišče mednarodnega delavskega gibanja. Še več, za naklonjenost nemškega proletariata sta se sočasno borili dve delavski stranki: lassallovka Splošna nemška delavska zveza (parlamentarno-reformistična)⁵⁸ ter Socialnodemokratska delavska stranka (vulgarno-

⁵¹ Vranicki, Zgodovina marksizma, I, str. 159–160.

⁵² Ni pretirano reči, da je Marx kot edino možno »diktaturo proletariata« – ki jo je bil sam v stvarnosti preučil – videl pariško komuno, ki ji je idealno namenjeno, da postane neke vrste »ljudska fronta vseh družbenih razredov«, ki ne živijo od dela drugih, pod vodstvom in hegemonijo delavcev (Marx, Državljanška vojna v Franciji, MEID, IV, str. 303). Glej: Pero Damjanović in Ašer Deleon (ur.), Pariska komuna 1871–1971, I-II, Beograd 1971.

⁵³ Nedvomno je hitri razvoj kapitalističnega gospodarstva (predvsem industrializacija) Evrope in Združenih držav povzročil, da so v teh deželah nastajale velike proletarske množice.

⁵⁴ Marks-Engels-Dela (MED), XXVIII, Beograd, 1977, str. 344; Pariska komuna, I, str. 149–150.

⁵⁵ Hobsbawm, Politični vidiki prehoda iz kapitalizma v socializem, v: Zgodovina marksizma, I, str. 245.

⁵⁶ MEID, II, str. 603 (Manifest: Proletarci in komunisti).

⁵⁷ MEID, IV, str. 496 (Marx, Kritika gothskega programa).

⁵⁸ Ferdinand Lassalle je leta 1863 ustanovil Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (Splošno nemško delavsko zvezo); za stranko je izdelal program, s katerim je začrtal strogo centralizirano organizacijo z velikimi pooblastili predsednika. Glej: Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie, Bonn 1990, str. 143–145 (Leipzig, 23. Mai 1863).

marksistična), ki sta jo v Eisenachu (1869)⁵⁹ ustanovila A. Bebel⁶⁰ in W. Liebknecht.⁶¹ Da bi okrepili svojo idejno, politično in mobilizacijsko moč ter vzpostavili organizacijsko enotnost, sta obe delavski stranki v začetku 70. let težili k združitvi.⁶² Engels je v pismu Beblu⁶³ svaril eisenachovce pred prenačljivenostjo, da se na vsak način združijo z lassallovci: »Če je nekdo, kot ste vi, do neke mere v položaju, da konkurira Splošnemu nemškemu delavskemu združenju, se lahko začne preveč ozirati na konkurenta. Navadi se, da vedno najprej pomisli nanj. Toda Splošno nemško delavsko združenje in Socialnodemokratska delavska stranka skupaj predstavljata samo neznatno manjšino nemškega delavskega razreda.⁶⁴ In po našem mnenju, ki nam ga je potrdila dolgotrajna praksa, ni prava propagandna taktika tista, s pomočjo katere se od nasprotnika tu in tam odvrne posameznike ali skupine članov, temveč tista, ki deluje na veliko in še ravnodušno množico. Ni se treba zavesti z evforijo združevanja!«⁶⁵ Toda težnja po združitvi⁶⁶ je bila tako močna, se spominja Bebel, da so odpadli vsi kritični pomisleki glede kompromisnega programa nove stranke, sprejetega v Gothi.⁶⁷ Predloženi program je Engels v pismu Beblu⁶⁸ označil za eklektičnega⁶⁹, eisenachovcem pa očital popustljivost pred reformističnimi stališči in vplivi lassallovcev. Na koncu je pripisal, da se z Marxom popolnoma ogražujeta od tega programa, ker je »takšen, da se Marx in jaz, če bo sprejet, nikoli ne bova mogla opredeliti za novo stranko, nastalo na tej osnovi. Morala bova zelo resno razmisliti, kakšno stališče naj bi tudi javno zavzela do nje. Zavedajte se, da se v tujini nama pripisuje odgovornost za vsako izjavo in postopek nemške socialnodemokratske delavske partije. Ljudje si mislijo, da midva od tu vse skupaj nadzirava, čeprav vedo prav tako dobro kakor midva, da se skoraj nikoli nisva niti najmanj vmešavala v notranje partijske zadeve, pa tudi če sva se, sva se le zato, da bi, če bi bilo mogoče, popravila poteze, in to samo teoretične, ki so bile po

⁵⁹ Ibidem, str. 171–176 (Programm und Statuten der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei, beschlossen auf dem Kongress in Eisenach 1869).

⁶⁰ August Bebel (1840–1913), voditelj nemškega in mednarodnega delavskega gibanja; od 1866 član I. internacionale. Bebel je v svoji avtobiografiji priznal, da je bilo čutiti Marxova dela v nemškem delavskem gibanju šele proti koncu 60. let, kot tudi, da so v Nemčiji prišli k Marxu prek Lassalla. Glej: A. Bebel, *Ausgewählte Reden und Schriften*, Bd. VI (Aus meinem Leben), Berlin 1983.

⁶¹ Wilhelm Liebknecht (1826–1900), voditelj nemškega in mednarodnega delavskega gibanja, udeleženec revolucije 1848/49, član Zveze komunistov in I. internacionale. »Okrog Marxa so se zbirali, tako v Generalnem svetu kakor v določenem številu sekcij, mnogi člani, ki so tvorili 'Marxovo stranko'; toda razen redkih izjem celo tisti, ki se sklicujejo na 'Marxovo šolo', ali tisti, ki jih štejejo za 'marksorce', ne delijo ali ne poznajo njihovih idej. Njegovi najbližji pristaši, kot Wilhelm Liebknecht, sprejemajo njegovo vodstvo, politično platformo, ne da bi zato bili 'marksisti'« (Haupt, Marx in marksizem, v: *Zgodovina marksizma*, I, str. 278–279).

⁶² Wolfgang Abendroth, *Einführung in die Geschichte der Arbeiterbewegung*, I, Heilbronn 1988, str. 87–104. Avtor razpravlja o vplivu obeh strank na razvoj nemškega delavskega gibanja.

⁶³ Marx-Engels, *Werke /MEW/*, Bd. 33, Berlin 1966, str. 589 (20. VI. 1873).

⁶⁴ W. Abendroth, *Socialna zgodovina evropskega delavskega gibanja*, Ljubljana, 1971, str. 44. Avtor navaja podatke, da so na volitvah v državni zbor leta 1874 eisenachovci in lassallovci zajeli manjši del nemškega delavskega razreda, saj je vsaka od nasprotnih strank dobila le tri odstotke oddanih glasov.

⁶⁵ MED, XL, str. 517.

⁶⁶ Na združitvenem kongresu (eisenachovcev in lassallovcev) v Gothi (22. – 27. V. 1875) je bila oblikovana enotna Socialistična delavska stranka Nemčije. Nova stranka je na državnoborskih volitvah (1877) dobila 9% glasov.

⁶⁷ *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*, str. 177–183 (Programm und Organisationsstatuten der Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands, beschlossen auf dem Vereinigungskongress in Gotha 1875); Marx, *Kritika Gothskega programa* (Engelsov predgovor): MEID, IV, str. 479–509.

⁶⁸ MEW, Bd. 19, Berlin 1962, str. 7–8 (Pismo Beblu, 18. – 28. III. 1875).

⁶⁹ Istega mnenja je bil tudi avstrijsko-nemški politik in vodilni marksistični teoretik Karl Kautsky (1854–1938), ko je označeval razvoj socializma v Nemčiji v letih 1870–1880: »Rezultati Marxovega in Engelsovega preučevanja so v splošnem sprejeti; toda njuno bistvo so pogosto slabo dojeli in število doslednih marksistov je bilo kaj skromno. Gothski program, Dühringov vpliv, uspeh Quintesence socializma gospoda Schäffleja v partijskih krogih – vse to kaže, do kolikšne mere je bil razširjen eklekticizem« (K. Kautsky, *Darwinismus und Marxismus*, *Die neue Zeit*, 13/1894).

najinem mnenju zgrešene. Sicer zadeva ni toliko v uradnem programu neke stranke, temveč v tem, kaj ta stranka počne. Toda novi program je vedno javno izobešena zastava in zunanji svet presoja stranko po njem. Zato nikakor ni potrebno, da pomeni korak nazaj v primerjavi z eisenachovskim. Mislimi bi morali, kaj bodo o tem programu dejali delavci drugih dežel, kakšen vtis bo naredilo to, da je celoten nemški socialistični proletariat pokleknil pred lassallovstvom.«⁷⁰ Podobno stališče je zavzel tudi Marx, ki je menil, da bi bilo bolje začeti skupno akcijo, kot pa sprejeti teoretično sporen program. Marx, ki je program ocenjeval še z vidika evropske proletarske revolucije, tudi ni soglašal z nacionalno zaprtostjo gothskega programa in pozabljanjem na internacionalistične cilje: »Vsak razred se mora seveda organizirati kot razred pri sebi doma in njegova dežela je neposredno torišče bojev. Toliko je njegov razredni boj nacionalen, ne po vsebini, temveč po obliki.«⁷¹

V novo nastali združeni nemški socialnodemokratski stranki kritike Marxa in Engelsa⁷² dolgo časa niso hoteli razumeti, ali pa je zares niso doumeli.⁷³ To je bilo opaziti tako v nazorih posameznih strankinih akterjev glede združitve, kakor ob vseh velikih idejnih in političnih razpravah, ki so jih vodili v gibanju po gothskem kongresu – predvsem ob Engelsovi kritiki Dühringovih stališč⁷⁴ in ob pojavu t.i. desnega (promeščanskega) odklona v stranki. V posebnem pismu nemškimi partijskim voditeljem sta klasika pozvala voditelje stranke,⁷⁵ naj dojamajo vsebino navedenega odklona; zagovorniki (Karl Höchberg, Carl August Schramm, Eduard Bernstein) so »socializem spremenili v abstrakten humanistični nauk o osebni sreči individua in o vzajemnem bratstvu ljudi ter ga zamenjali s socialnim človekoljubjem«. Voditelji stranke sta opozorila, da bo – z zanikanjem razrednega boja in revolucionarne usmeritve gibanja –, stranka skopljena in bo proletarske energije konec, če bodo šli po tej poti dalje. Vodstvu stranke sta sugerirala, naj odstrani iz nje ljudi, ki javno odstopajo od njenega programa: »To so predstavniki malomeščanstva, ki se oglašajo v strahu, da ne bi proletariat, ki ga sili njegov revolucionarni položaj, šel predalet. Namesto odločne organizacijske politike predlagajo splošno pomiritev, namesto boja proti vladi in buržoaziji si ju skušajo pridobiti in pregovoriti, namesto da bi se ključevalno uprli nasilnostim od zgoraj, se jim ponižno uklanjajo in priznavajo, da je kazen zaslužena. Vse zgodovinsko nujne spore pretvarjajo v nesporazume in vsako diskusijo končajo z zatrdjevanjem, da smo si v glavnih vprašanih vendarle vsi edini.« V zaključku sta zapisala, da se bosta s stranko razšla, če se bo stranka podala na meščansko pot: »Skoraj štirideset let sva naglašala, da je razredni boj med proletariatom in buržoazijo veliki vzvod modernega družbenega prevrata. Nemogoče je torej, da bi se skladala z ljudmi, ki hočejo razredni boj odpraviti iz gibanja. Pri ustanovitvi Internacionale smo izrecno formirali bojno geslo: Osvoboditev delavskega razreda mora biti stvar delavskega razreda samega.«⁷⁶

Vprašanje pomena političnega in teoretsko utemeljenega programa se je stalno obnavljalo. Engels je leta 1882 v pismu E. Bernsteinu zapisal: »Biti s pravilnim programom trenutno v

⁷⁰ MEW, Bd. 19, str. 7–8.

⁷¹ MEID, IV, str. 496 (Kritika gothskega programa).

⁷² Npr. nemški socialni demokrat, sociolog in zgodovinar Franz Mehring (1846–1919) je obravnaval Lassalla kot Marxovega učenca in sodelavca. Glede Lassallovega delavskega programa je menil, da je to Komunistični manifest v ogledalu nemških razmer (Franz Mehring, *Historija njemačke socijalne demokracije*, II, Zagreb 1953, str. 303).

⁷³ Klasika sta presodila, da je bolj oportuno, da njune kritične opombe ostanejo notranje partijska zadeva in zato širša javnost 15 let ni vedela za njuno kritično zadržanost do združenega programa; v tiskani obliki je Kritiko gothskega programa prvič izdal Engels v tedniku nemške socialne demokracije *Die neue Zeit* (18/1891).

⁷⁴ F. Engels, *Gospoda Evgena Dühringa prevrat v znanosti* (»Anti-Dühring«), Ljubljana 1965. Dühring (1833–1921), nemški filozof, vulgarni materialist, ideolog reakcionarnega malomeščanskega socializma, antisemit.

⁷⁵ MEID, V, str. 101–112 (»Cirkularno pismo«: Marx in Engels – A. Beblu, W. Liebknechtu, W. Brackeju idr., 17./18. septembra 1879).

⁷⁶ *Ibidem*, str. 111–112.

manjšini – kot organizacija – je še zmeraj bolje, kakor imeti brez programa številne, a pri tem skorajda nominalne privrženke. Vse življenje smo bili v manjšini. Pri tem smo se zelo dobro počutili. Ko se ustanovi partija, v kateri lahko vsakdo sodeluje, to ni več nikakršna partija.«⁷⁷ Na kongresu nemške socialnodemokratske stranke (Halle, 15. oktober 1890) je W. Liebknecht načel vprašanje novega programa,⁷⁸ ki naj bi ga sprejeli na naslednjem kongresu. Prvotni programski osnutek sta v glavnem sestavila A. Bebel in W. Liebknecht, nakar je strankino vodstvo razvilo široko javno razpravo. Engels, ki se je v razpravo aktivno vključil, je menil, da so v osnutku še ostale usedline lassallovstva (izpuščena je bila zahteva po vzpostavljanju revolucionarne demokratske republike in diktature proletariata), čeprav so bile sprejete nekatere temeljne Marxove pripombe na gothski program,⁷⁹ obenem je nasprotoval taktiki t.i. realistične (oportunistične) politike, ki je v bistvu konkretizirala mirno (reformistično) pot v socializem: »To pozabljanje velikih temeljnih stališč zaradi trenutnih dnevnih interesov, ta gonja in prizadevanje za trenutnim uspehom, ne glede na poznejše posledice, ta odpoved prihodnosti gibanja na ljubo njegovi sedanosti je lahko 'pošteno' mišljena, toda to je in ostane oportunistem in 'poštenim' oportunistem je morda najnevarnejši med vsemi.«⁸⁰

Na kongresu v Erfurtu (14. – 21. X. 1891) so sprejeli novo verzijo osnutka, ki jo je ob podpori Bebla in Engelsa pripravil Kautsky. Engels je po kongresu pisal A. Sorgerju⁸¹: »Zadoščenje imamo, da je Marxova kritika povsem prodrla. Odstranjen je tudi poslednji ostanek lassallovstva. Z izjemo nekaterih slabo redigiranih mest (kjer je samo stil slab in splošen), ni mogoče več ugovarjati programu, vsaj ne po prvem branju.«⁸² Sprejeti program je odločilno vplival tudi na programe novonastajajočih socialističnih delavskih strank; proces združevanja različnih skupin v enotna gibanja in stranke je podobno kot v Nemčiji potekal tudi v drugih evropskih deželah. Delavsko gibanje v Nemčiji je bilo nedvomno najmočnejše in politično najvplivnejše gibanje svojega časa, z njim pa tudi nemška socialnodemokratska stranka.⁸³

Razumevanje internacionalizma

Po razpustitvi Internationale se je teža socialistične internacionalistične dejavnosti preselila na področje neposrednih bilateralnih odnosov novonastalih delavskih strank. Engels, ki je po smrti Marxa (1883) v celoti prevzel vlogo teoretičnega usmerjevalca mednarodnega delavskega socialističnega gibanja, je nesporno prispeval vrsto originalnih rešitev, ki bodo tako ali drugače ohranile svojo aktualnost v teoriji in praksi II., pa tudi III. internationale. Med drugim je odločno nasprotoval pretenzijam posameznih strank, da bi v mednarodnem delavskem gibanju prevzele vodilno vlogo. V Predgovoru k *Nemški kmečki vojni* (1874) ugotavlja, da je prišlo v Nemčiji v tem času do izredno hitrega razvoja kapitalizma in s tem tudi do razvoja pravega industrijskega proletariata. Nemški delavci so postali dejanska med-

⁷⁷ MEW, Bd. 35, Berlin 1967, str. 403–404.

⁷⁸ Abendroth, Einführung in die Geschichte der Arbeiterbewegung, I, str. 120.

⁷⁹ MEID, V, str. 589–605 (Engels, H kritiki socialnodemokratičnega programskega osnutka iz leta 1891).

⁸⁰ Ibidem, str. 600.

⁸¹ Albert Sorge (1828–1906), nemški politik in publicist, vidna osebnost mednarodnega delavskega in socialističnega gibanja; od leta 1852 je živel v ZDA. V Ameriki je organiziral sekcije I. internacionalne; bil sekretar njenega Generalnega sveta (1872–74) ter bil med ustanovitelji Socialistične delavske stranke ZDA in organizacije Industrijski delavci sveta (Industrial Workers of the World). Napisal je delo Delavsko gibanje v ZDA ter za tisk pripravil svojo korespondenco s K. Marxom in F. Engelsom (Stuttgart, 1906).

⁸² MEW, Bd. 38, Berlin 1968, str. 183 (24. X. 1891).

⁸³ Dejansko v praksi ni obstajal nikakršen vzorec za nov tip socialističnih delavskih množičnih strank, pa tudi ne za vedno bolj razširjene nacionalne socialnodemokratske stranke, ki v resnici niso imele nobenega tekmeča na levisi, kot je bilo to v primeru Nemčije.

narodna avtoriteta, avantgarda mednarodnega delavskega gibanja. To se jim je po njegovem mnenju posrečilo zato, ker so uspeli razviti in strniti boj na teoretično političnem in praktično ekonomskem področju in ker so znali uspešno uporabljati revolucionarne izkušnje dotodanjega mednarodnega delavskega gibanja in teoretikov socialistične misli. Vendar opozarja: »Ne da se prerokovati, kako dolgo jih bodo dogodki pustili na tem častnem mestu – saj niti ni v korist gibanja, da mu korakajo na čelu delavci katerega koli posameznega naroda. Dokler pa so na njem, upajmo, da bodo svojo nalogo opravljali, kakor se spodobi.«⁸⁴ Menil je, da tudi partija, ki ima trenutno največji ugled v vrstah evropskega proletariata, nima pravice, da bi govorila v imenu vseh delavskih partij: »Položaj nemških delavcev na čelu evropskega gibanja sloni na njihovem internacionalističnem obnašanju med (francosko-prusko) vojno.«⁸⁵ Obenem je ostro zavrnil P. Lafargueja, ko se je v proglasu francoske partije pojavila misel, da je Franciji pripadla vloga vodilnega naroda v buržoazni revoluciji 1789–1798 in da ji pripada enaka vodilna vloga tudi v socialistični revoluciji. Menil je, da to ni v skladu z idejo internacionalizma in s sodobnimi zgodovinskimi razmerami, ter predvideval, da bo bitka odločena v Nemčiji, ker je sedaj tam socializem najbolj preževal množice. Izrecno je poudaril, da je lahko osvoboditev vsega proletariata samo mednarodna zadeva; če se jo namreč skuša omejiti na Francijo, mora revolucija propasti. Socialisti si morajo med revolucijo med seboj pomagati, to pa ne pomeni, da naj bi Francozi revolucijo izvažali.⁸⁶ »Internacionalna enotnost lahko obstaja le med narodi, pri čemer sta avtonomnost in neodvisnost glede notranjih vprašanj vključeni v samem boju internacionalizma.«⁸⁷ Za vedno je minil čas, ko je lahko en narod terjal, da bi vodil vse ostale.«⁸⁸ Če se ob tem spomnimo na strahotne posledice Stalinove teorije in prakse graditve »socializma v eni deželi«, ki je »vzklila na gnoju reakcije zoper oktober«, kot je zapisal Trocki v Permanentni revoluciji⁸⁹, potem lahko označimo Engelsova razmišljanja za vizionarska.

Krepitev delavskega gibanja v obdobju Druge internacionale

Oblikovanje množičnih delavskih strank, v katerih je vedno bolj prevladoval marksizem – takšen, kakor ga je opredelila predvsem nemška socialnodemokratska stranka (v erfurtskem programu)⁹⁰ –, ter revolucionarno marksistično gibanje v nerazvitih agrarnih deželah vzhodne in južne Evrope sta pripeljali do razvoja *Druge internacionale*.⁹¹ Okoliščine, ki so pospeševale tak razvoj in so po letu 1890 postale kar precej splošne, so bile legalnost, ustavna politika in razširitev volilne pravice. Nasprotno pa so se močno spremenile revolucionarne možnosti, kakor so bile tradicionalno pojmovane. Razprave in kontroverze med socialisti iz obdobja II. internacionale odsevajo vprašanja, ki so izbruhnili iz teh sprememb. Z ustanovitvijo nove

⁸⁴ MEID, III, str. 197–198.

⁸⁵ MEW, Bd. 19, str. 5 (Engels, Pismo Beblu, 18/28. III. 1875).

⁸⁶ MEW, Bd. 39, Berlin 1968, str. 89 (Engels, Pismo Lafargueju, 27. VI. 1893). Paul Lafargue (1842–1911), francoski marksist, deloval v I. in II. Internacionali; skupaj z J. Guesdejem ustanovil francosko delavsko partijo.

⁸⁷ Ibidem, str. 82 (Engels, Pismo Lafargueju, 20. VI. 1893).

⁸⁸ MEW, Bd. 38, Berlin 1968, str. 494 (Engels, Pismo Lafargueju, 14. X. 1892).

⁸⁹ Lav Trocki, Permanentna revolucija, Rijeka 1972.

⁹⁰ Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie, Bonn 1990.

⁹¹ Georges Haupt, La deuxième Internationale 1889–1914. Etude critique des sources. Essai bibliographique, Paris 1964; Krivoguz Igor, The Second International 1889–1914, Moscow 1989; Julius Braunthal, Geschichte der Internationale, I, Hannover 1961, str. 201–363; Internationalism in the Labour Movement (1830–1940), I-II, IISH Amsterdam, Leiden 1988; The Formation of Labour Movements (1870–1914) – An International Perspective, I-II, IISH Amsterdam, Leiden 1990.

Internacionale (Pariz, 1889)⁹² se je zastavljalo vprašanje njene bodoče organiziranosti: ali vzorec I. internacionale – kot enotne socialistične stranke – še ustreza novemu času. V pripravah na drugi kongres (Bruselj, 1891)⁹³ si socialisti v tem niso bili enotni: mnogi so se še naprej zavzemali za modele kopiranja statuta I. internacionale. Engels se je takemu mehanicizmu zoperstavil; menil je, da v razmerah delovanja močnih in množičnih samostojnih nacionalnih socialističnih strank ni mogoč enak način usmerjanja mednarodnega gibanja, zlasti ne obnova centralistične vloge Generalnega sveta (»Internacionala lahko v obstoječih razmerah dosega zadovoljive rezultate z rednimi kongresi«⁹⁴), pač pa naj bo težišče na stalnem bilateralnem sodelovanju strank.

Problem dialektičnega razmerja temeljne idejno teoretske enotnosti II. internacionale in nujne zgodovinsko pogojene različnosti programov pripadajočih članic je – na Engelsov predlog – opredelila resolucija tretjega kongresa (Zürich, 1893)⁹⁵: »Kongres izraža željo, da naj bo prvi del programa socialnodemokratskih partij vseh dežel, v katerem je izražena potreba po ekonomskem prevratu, za vse partije enako formuliran, da pa se drugi del, ki navaja sredstva, ki jih velja uporabiti, prilagodi ekonomskim in političnim razmeram v vsaki deželi.« Engels je predlagano resolucijo podkrepil z naslednjimi besedami: »Proletariatu posameznih dežel je bilo prepuščeno, da se organizira po svoje. To se je zgodilo in sedaj je Internacionala mnogo močnejša kot prej. V tem smislu je potrebno nadaljevati z delom na skupnih tleh. Diskusijo moramo dovoliti, da se ne bi pretvorili v sekto, toda mora se ohraniti skupno stališče. Elastična zveza, prostovoljno združevanje, ki ga podpirajo kongresi, nam zadoščajo za zmago, ki nam je nobena sila sveta ne more oteti.«⁹⁶ Druga internacionala se je oblikovala in rasla kot prostovoljno združenje nacionalnih socialističnih strank in sindikatov. Socialisti so si bili edini, da je treba organizirati sindikalne organizacije delavcev za ekonomski boj, socialistične stranke pa za politični boj, da se je treba aktivirati v parlamentih v boju za delavske zahteve, da je treba propagirati enako in splošno volilno pravico, da je treba vključiti v politični boj ženske. Mednarodni stiki delavskega gibanja so se v Internacionali ohranjali predvsem v obliki periodičnih mednarodnih kongresov, medtem ko je vsaka stranka še naprej obstajala kot avtonomna organizacijska enota. Vrhovni organ je bil kongres, kajti II. internacionala za razliko od prejšnjih mednarodnih delavskih organizacij v začetku ni imela stalnega centralnega organa; šele leta 1900 so ustanovili Mednarodni socialistični biro (ISB), ki je bil le pomožno, nekakšno informativno središče, ni pa imel nobene vodstvene funkcije.

Političnemu gibanju proletariata so se v obdobju prehoda iz svobodne konkurence liberalnega kapitalizma v gospodstvo monopolov v zadnjih treh desetletjih 19. stoletja odpirale široke možnosti mirnega, legalnega razvoja. Uspehi, ki so jih socialnodemokratske stranke dosegale (pravica do lastnih ekonomskih, prosvetnih, kulturnih, športnih in drugih organizacij, zakonita pravica do štrajka, razne vrste socialnega zavarovanja, delovna zaščita, osemurni delavnik, splošna in enaka volilna pravica itd.), so bili posledica političnega pritiska močnega in številnega proletariata na visoki stopnji razredne organiziranosti in zavesti. Tip milijonske množične delavske partije je ustrežal razmeram in je bil sploh mogoč edino v kapitalističnih deželah z razvito socialnoekonomsko strukturo in bogato demokratično tradicijo. Kapitalizem razvitih dežel je bil takrat v eri prosperitete, zato je vladajoči razred lahko »popuščal« organiziranemu proletariatu. Boj delavskega razreda je onemogočil neomejeno eksploatacijo

⁹² Congrès international ouvrier socialiste (Paris 14–21 Juillet 1889): Le Congrès marxiste; Le Congrès possibiliste, Minkoff-Reprint, Genève 1976.

⁹³ Congrès International ouvrier socialiste (Bruxelles 16 – 23 Aout 1891), Minkoff-Reprint, Genève 1976.

⁹⁴ MEW, Bd. 22, Berlin 1963, str. 408–409.

⁹⁵ Congrès International ouvrier socialiste (Zürich 6–12 Aout 1893), Minkoff-Reprint, Genève 1980.

⁹⁶ Ibidem, str. 331 (Engels).

in prisilil lastnike kapitala, da so poiskali druge poti za ustvarjanje profita. Uvajanje nove tehnike in intenzifikacija dela sta privedla do hitrega naraščanja produktivnih sil, hkrati pa tudi do razširjanja kapitalističnih tržišč po vsem svetu. Privilegirani položaj razvitih držav sveta, eksploatacija cenene delovne sile in naravnih bogastev kolonialnih dežel sta buržoaziji omogočala, da je bolj nagrajevala delavski razred matične dežele. S koncesijami domačemu delavskemu razredu (delno tudi na račun kolonialnih ljudstev) je vladajoči razred topil ostrino razrednega boja in zadrževal notranji razvoj v sorazmerno mirnih mejah. Nedvomno so uspehi, ki jih je delavski razred dosegal prek buržoaznih institucij v obdobju mirnega razvoja kapitalizma, začeli porajati samozadovoljstvo z doseženimi rezultati. Izkušnje in uspehi legalnega boja so realno dopuščali zamisel, da si bo lahko delavski razred prisvojil oblast prek volilnih zmag v parlamentarnem boju. V končni fazi se je ta ideja spremenila v enostrano trditev, da je mirna parlamentarno-demokratska pot edina možna pot do delavske oblasti.⁹⁷ Ključno vlogo v tem vsebinskem preobratu je odigrala vse bolj naraščajoča in vplivna strankarska birokracija, ki je na eni strani zavirala leve (revolucionarno usmerjene tendence) v lastnih vrstah, na drugi pa uveljavljala sodelovanje z meščanskimi strankami (ministerializem, politična kombinatorika). S tem, ko se je krhala revolucionarna ost delavskega gibanja, se je na drugi strani vse bolj krepila reformistična smer, ki je poskušala revidirati temeljna načela marksizma.

Revizija 'uradnega' marksizma – pot k idejni diferenciaciji socialne demokracije

Engelsova smrt (1895) je bila za skupino vodilnih 'marksistov' povod oziroma znak, da je prišel čas, ko je mogoče priti na dan z zahtevo po teoretski reviziji temeljnih Marxovih in Engelsovih postavk. Konkretni korak k utemeljitvi revizionizma je storil Eduard Bernstein⁹⁸ (1850–1932) z objavo vrste člankov o »Vprašanjih socializma« v strankinem glasilu *Die neue Zeit* (1896), v katerih je – kot je zapisal v avtobiografskih zapisih⁹⁹ – »podvomil o vseh teoretičnih predpostavkah takratnega marksizma«; s tem je hotel preseči razkorak med teorijo (radikalno-revolucionarno) in prakso (reformistično) nemške socialne demokracije /SPD/. Postavil se je na stališče, da vodi edina logična pot v socializem skozi izgradnjo demokracije. Po njegovem mnenju se prehod iz kapitalistične družbe v socialistično mora odvijati postopno, z uporabo demokracije, ne pa z revolucionarno zamenjavo buržoazne diktature s proletarsko. Zato priporoča, da je vse, kar je treba storiti, nepretrgano dnevno prizadevanje za drobne reforme: Cilj ni nič, gibanje je vse! Pristaši nove revizionistične usmeritve so hkrati dokazovali, da lahko v sedanjem (novem) stanju stranke, kakršna je nemška socialna demokracija /SPD/, vse pridobijo z uporabo svojih legalnih možnosti, kajti nasilni in oboroženi spopad je bolj verjetno pričakovati ne s strani odpornikov, temveč z desne zoper socialiste; pri tem so se sklicevali tako na Marxa kot na Engelsova stališča:

»Ironija svetovne zgodovine postavlja vse na glavo. Mi – 'revolucionarji', 'prekucuhi', žanjemo veliko več uspehov z legalnimi kot nelegalnimi sredstvi ali s prevratom. Stranke reda, kakor imenujejo same sebe, se razbijajo ob legalnem stanju, ki so ga same ustvarile.«¹⁰⁰

⁹⁷ A. Lešnik, *Die Orthodoxie der Zweiten Internationale*, v: T. Bergmann, M. Kefler, J. Kirz, G. Schäfer (Hrsg.), *Zwischen Utopie und Kritik. Friedrich Engels – ein "Klassiker" nach 100 Jahren*. Hamburg 1996, str. 201–213.

⁹⁸ Eduard Bernstein (1850–1932), nemški socialistični teoretik, utemeljitelj in ideolog revizionizma.

⁹⁹ E. Bernstein, *Entwicklungsgang eines Sozialisten*, Leipzig 1924, str. 21. Članki so bili kasneje razširjeni, predelani in objavljeni v knjigi: E. Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart 1899 (Berlin/Bad Godesberg 1973).

¹⁰⁰ MEID, III, Ljubljana 1967, str. 29 (Engels, Uvod k Marxovim Razrednim bojem v Franciji 1848–1850).

Prav povezava teh dveh namigov (možnost, ki jih odpira »splošna volilna pravica« in »opustitev starih prevratniških načinov«) je postala predmet revizionističnega razpravljanja med socialisti, čeprav ne gre prezreti Engelsovega nenehnega opozarjanja prav na nevarnost »žrtovanja prihodnosti gibanja v korist njegove sedanosti.«¹⁰¹ Zagovorniki nove, odslej desne smeri so se oprli tudi na *Marxov Govor o Haaškem kongresu* (1872) glede držav, v katerih ni nobene ustavne ovire za izvolitev nacionalne socialistične vlade:

»... nismo pa trdili, naj bodo pota, po katerih bo treba doseči ta cilj, povsod enaka. Vemo, da se moramo ozirati na institucije, običaje in tradicije različnih dežel, ter ne zanikamo, da so dežele, kot Amerika, Anglija ... kjer bodo lahko delavci dosegli svoj cilj po mirni poti.«¹⁰²

Toda to še ne pomeni, da bi tako Marx kot Engels opustila misel na revolucijo: »Nobeno veliko gibanje ni nastalo brez preliivanja krvi.«¹⁰³ Tu gre preprosto za prilagoditev revolucionarne strategije in taktike spremenjenim razmeram, kot opozarja E. Hobsbawm v svoji razpravi.¹⁰⁴

Problematika revizionizma in oportunitizma v 90-tih letih je najbolj pretresala prav idejno vodilno stranko II. internacionale – SPD, kar bo odločilno tudi za prihodnjo idejno naravnost Internacionale. Nasprotujoča si stališča do Bernsteinovih pogledov na strategijo in taktiko socialne demokracije so povzročila ostre razprave, najprej znotraj SPD, kasneje pa tudi v okviru Internacionale.¹⁰⁵ Resda je imela Bernsteinova *revizionistična* usmeritev precej nasprotnikov, ni pa bila zavrnjena. Med vsemi Bernsteinovimi kritiki je samo Rosa Luxemburg pozorno preučila zvezo med reformami in revolucijo,¹⁰⁶ pri čemer je ugotovila nesmiselnost njenega ostrega zoperstavljanja, ki je produkt nerazumevanja dialektične prepletenosti in neločljivosti obeh kategorij: »Kdor se odloči za pot zakonske reforme namesto za zavetje politične oblasti in za družbeni prevrat [...], izbere drug cilj, namesto novega družbenega reda (socializma) samo nebitvene spremembe v starem redu (kapitalizmu).«¹⁰⁷

Vse pogostejša razhajanja med socialisti tako v SPD kot v Internacionali niso povzročila samo nasprotujoča si stališča do Bernsteinovih pogledov na strategijo in taktiko socialne demokracije, pač pa tudi polemike med boljševiki in menjševiki ob prvi ruski revoluciji (1905–1907), predvsem pa razprave ob vprašanju vojne in njenih revolucionarnih konsekvenc: »vojna ali revolucija?«. Ob tem ne gre prezreti, da je Engels že leta 1891 v članku *Socializem v Nemčiji*¹⁰⁸ obravnaval »usodno« vprašanje ravnanja proletariata v morebitni imperialistični vojni, ko se je vprašal, kako naj bi nemški in francoski socialisti ravnali v primeru izbruha vojne. Pri odgovoru na to vprašanje je bil za Engelsa odločilen skupni interes mednarodnega delavskega gibanja ter spoznanje, da delavsko gibanje lahko najbolj napreduje v miru – »zato so socialisti vseh dežel za mir«. Istočasno pa je dal prognozo bodoče vojne, ki da bo ogromnih razsežnosti in bo pustila strahotno opustošenje. Iz tega je sklepal, da se mora delavski razred boriti proti vojni nevarnosti, vendar pa mora v primeru vojne storiti vse, da jo izkoristi zase – za »socialno revolucijo«, za »zmago socializma«.

V tem kontekstu lahko pritrdimo E. Hobsbawmu,¹⁰⁹ ki ugotavlja, da je bila tragedija zadnjih Engelsovih let, da njegovi komentarji – bistri, realistični in pogosto nenavadno pro-

¹⁰¹ MEW, Bd. 22, str. 235.

¹⁰² MEID, IV, str. 338.

¹⁰³ MEW, Bd. 34, Berlin 1966, str. 515 (Marx, 1878).

¹⁰⁴ Hobsbawm, Politični vidiki prehoda iz kapitalizma v socializem, v: Zgodovina marksizma, I, str. 252.

¹⁰⁵ Npr. Plehanov v spisu »Cant zoper Kanta ali duhovna oporoka g. Bernsteina« (Plehanov, Izbrani spisi, Ljubljana 1973, str. 447–485).

¹⁰⁶ Takoj po objavi Bernsteinovega dela *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (Predpostavke socializma in naloge socialne demokracije) je izšel odgovor Rose Luxemburg *Socialna reforma ali revolucija?* (R. Luxemburg, Izbrani spisi, Ljubljana 1977, str. 49–135).

¹⁰⁷ *Ibidem*, str. 109.

¹⁰⁸ MEID, V, str. 613–631.

¹⁰⁹ Zgodovina marksizma, I, str. 253.

dorni – niso služili (»njegovim idejnim naslednikom«) kot praktično napolnilo, temveč bolj za utrjevanje obče doktrine, ki se je od prakse vedno bolj oddaljevala. Njegovo predvidevanje se je izkazalo kot še preveč točno: »Kaj je lahko posledica vsega tega, če ne to, da stranka nenadoma, v trenutku odločitve, ne bo vedela, kaj storiti? Odločilna vprašanja so premalo jasna in preverjena, ker niso bila nikoli obravnavana.«¹¹⁰

Proti koncu 19. stoletja so se s »krizo marksizma«¹¹¹ dejansko zamajali marksistični temelji Internacionale; temelji gibanja, ki si je zastavilo za cilj preureditev obstoječega družbenega reda, in ki je v revoluciji videlo »babico zgodovine«. Ta »kriza« ni samo odprla teoretske razprave »revolucija ali reforma«, pač pa je/bo tlakovala pot k idejni diferenciaciji celotnega socialnodemokratskega gibanja, tako v nacionalnih kot mednarodnih okvirih, na tri struje: *desnico, center, levico*. Res pa je, da so Internacionalo – vse do izbruha svetovnega spopada – njene notranje struje razumele kot mednarodni forum, primeren za reševanje takratnih običih problemov, s katerimi se je soočalo socialnodemokratsko gibanje (usklajevanje nasprotujočih si stališč do strategije in taktike socialne demokracije, ministerializma, kolonializma, revolucije v carski Rusiji 1905–1907, do militarizma in vojne¹¹² idr.). Toda z izbruhom vojne, potem ko je Internacionala dokazala svojo življenjsko nemoč (ni ji uspelo uresničiti enega izmed svojih temeljnih ciljev: ohraniti mir), je prišlo do njenega zloma ter posledično do razcepa v mednarodnem socializmu, ki se je po vojni manifestiral v idejni in organizacijski delitvi na komuniste in socialiste, tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu.¹¹³

Summary

Heterogeneity of Ideas in Organized International Labor Movement

Avgust Lešnik

Since the very beginning of organized international labor movement its primary objective, easily discernible from the program of the First International (1864–76), had been worldwide socialist revolution and introduction of socialist society. Yet it was evident that the means to this end – either a peaceful or a revolutionary course of action - were subject to considerable controversy. In the course of incessant ideological disputes wreaking havoc within the heterogeneous organization composed of the Marxists, the Proudhonists, the Bakuninists, and the Blanquists, to name just a few, the idea of socialism in the form of Marxism slowly became the prevalent doctrine of international labor movement (even though the Marxist theory as it is known today had not yet existed in the 1870's). Nevertheless, Marx had not anticipated any subsequent controversies between the so-called "reformists" and "revolutionaries", which is to say the right and the left wings of the Marxist movement of later years. Marx did not fret about revolutionary or reformist options nor did he puzzle over the meaning of these terms. His chief concern was to dispense with manifestations of immaturity that greatly hindered the development of class proletariat movements, forcing them to remain under the influence of different forms of democratic

¹¹⁰ MEW, Bd. 22, str. 235 (Engels, Zur Kritik des Sozialdemokratischen Programmentwurfs, 1891).

¹¹¹ Izviren Masarykov izraz iz leta 1898 je bil »kriza v marksizmu« (Tomáš Masaryk, Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus, Wien 1899); med revizionistično razpravo so ga spremenili v »krizo marksizma«, kar je A. Labriola takoj zabeležil (Antonio Labriola, O krizi marksizma, v: Izbrana dela, Ljubljana 1977, str. 295–296).

¹¹² A. Lešnik, Stališča socialne demokracije do vojnega vprašanja pred letom 1914, v: Zgodovinski časopis, 57, 2003, št. 1–2, str. 85–96.

¹¹³ A. Lešnik, Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923), Koper/Capodistria 1994; isti, Die sozialdemokratische Bewegung am Kreuzweg zwischen 1914 und 1923, v: Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung (Berlin), 2004/III, str. 31–50.

radicalism, or which advocated different types of utopia by which it would be possible to attain socialism; above all, they were splitting the unity of economic and political struggle.

Formation of mass labor parties in the 1880's and simultaneous gradual predominance of Marxism (as it was understood and defined in the 1891 Erfurt Program of the German Social Democratic Party), in combination with the revolutionary "Marxist" movement in the underdeveloped, mostly agrarian, countries of eastern and southern Europe, brought about the birth of and strongly affected the Second International (1899-1914). The principal factors that furthered the growth of the labor movement, which became rather widespread after 1890, were its legal status, institutional politics, and general expansion of franchise rights. A thing that changed considerably, on the other hand, was the traditional notion of revolutionary possibilities. During the period of the Second International, controversies and differences among the socialists reflect problems that were but a result of these changes. There was the pressing question of the structure of the Second International and doubts whether the structure of the First International, which was formed as a unified socialistic party with the centralized role of the General Council, still fit the new times. Friedrich Engel's proposal that in the existing circumstances the International was able to get satisfactory results by organizing regular congresses finally won the support of the majority. As a result, the proletariat of each country was allowed to organize on an independent basis. This was one of the conclusions of the Second International, adopted in 1893, stating that the first part of the program of social democratic parties of all countries, which emphasized the need for economic revolution, should be formulated identically in each country; the second part, on the other hand, which concerned the steps necessary to attain this goal, should be adjusted to the existing economic and political circumstances of each country. In contrast to the First International, members of the Second International became autonomous organizational units that remained in contact with each other mainly by way of periodical international congresses; the congress also represented the highest body of the Second International, with the International Socialist Bureau (ISB) as a joint agency acting as an information center.

The "crisis of Marxism" at the end of the 19th century profoundly shook the Marxist foundations of the International whose ultimate goal was a thorough reorganization of the existing social order, and which perceived the revolution as "the grandmother" of history. Achievements of the labor movement, attained by way of bourgeois institutions during the period of peaceful capitalism, directed it toward immediate goals and simultaneously triggered a heated discussion about the "Marxist truth." This theoretical crisis opened up the question of the most suitable path to socialism, which was "either revolution or reform". Eduard Bernstein, the instigator and the theorist of the "revisionist" version of Marxism, advocated the path of general democratism and repudiated the Blanquist concept of revolution. He argued that the only logical route to socialism is by establishing democracy. Strongly disapproving of this concept, Rosa Luxemburg retorted that the dilemma of "either revolution or reform" had been caused by a profound misunderstanding of the dialectic intertwinement and inseparability of these two categories.

The crisis resulted not only in the passionate theoretic discussion on this dilemma, but eventually led to the differentiation of the entire concept of the social democratic movement, both within the sphere of the national as well as the international. This resulted in three separate political fractions, the right, the left, and the center. Yet it is true that until the outbreak of the Great War the International had been viewed by its factions as an international forum most suited to solving problems within the Social Democratic movement at the time. Among the most important tasks was to bring into accord the many opposing views on the strategy and tactics of Social Democracy, on ministerialism, on colonialism, on the revolution in the Tsardom of Russia (1905-1907), on militarism and the war, etc. The onset of the Great War, which the International had not been able to prevent and thus failed to realize one of its most important goals, resulted in its disintegration and the subsequent schism in the international socialist movement. After the war, the movement split into the communist and the socialist fractions, both on national and international levels, each with its own doctrine and organization.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994.

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995.

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996.

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996.

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996.

Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998.

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999.

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30- zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001.

Za zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

ZAPISI

Rajko Bratož

Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost v luči nove monografije

CLAIRE SOTINEL, **Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle**. Rome: École française de Rome, 2005. (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome: 324). 458 strani. ISBN 2-7283-0735-0

Claire Sotinel (odslej C.S.), profesorica antične zgodovine na univerzi v Bordeauxu, je obsežno monografijo, ki prinaša novo sintezo zgodovine Akvileje v pozni antiki s posebnim poudarkom na vprašanju identitete poznoantičnega mesta in razvoju krščanskih struktur, razdelila na šest obsežnih, po okrog 60 strani dolgih poglavij. Monografijo uvaja predstavitev njenega cilja s kritičnim pogledom na dosedanje raziskave, zaključuje pa povzetek glavnih rezultatov, trije dodatki (analiza oglejske sinode 381 in gradeške sinode okrog 579), bibliografija, slikovne priloge in indeksi. V njej je strnila svoje raziskave različnih aspektov zgodovine Akvileje v pozni antiki: ob zgodovini krščanstva in cerkvenih struktur tudi politično in vojaško zgodovino, razvoj uprave, gospodarstva, družbenih razmer, razvoj »ideologije« mesta kot politične in družbene skupnosti, ki je doživela v obravnavanem obdobju vrsto dramatičnih trenutkov. Njeno izvajanje temelji na poglobljenem študiju literarnih virov, napisov in – kar je pri besedilih izpod peresa zgodovinarjev praviloma najtrši oreh – na dobrem poznavanju arheoloških raziskav in materialnih virov, ki so vključeni v obravnavo v pisanim virom enakovrednem obsegu. Eno od temeljnih vprašanj, ki se mu je posvetila, se glasi: v kolikšni meri je mogoče ugotoviti politično identiteto mesta v obliki, ko je mesto (prebivalstvo in mestne vodilne strukture) nastopilo kot aktivni nosilec dogajanja? Ali je bila Akvileja v dogodkih in procesih, ki so jih sprožili drugi dejavniki, le pasivni spremljevalec razvoja oziroma ali je pri tem aktivno sodelovala? Raziskovanje tega aspekta zgodovine Akvileje omogočajo številni in izpovedno dovolj bogati viri, vendar pa predstavljata njihova neenakomerna časovna razporeditev in kvaliteta tako veliko oviro, da so možni v večini primerov le hipotetični zaključki. Raziskava tega aspekta mestne zgodovine se kaže kot najbolj smiselna za leto šestih cesarjev (238), nato pa zlasti za 4. stoletje, ko je bila Akvileja vključena v skoraj vse državljanske vojne, v katerih se je morala politično opredeliti (312, 350–351, 361, 387–388 in 394). Za 5. stoletje je zaradi manjšega števila virov možno raziskovati ta vidik v dosti bolj omejenem obsegu, v 6. stoletju pa se kaže samobitnost mesta predvsem na področju cerkvene zgodovine.

Knjiga je izšla v času pospešenega zanimanja za Akvilejo, ko se je Center za raziskave antične in zgodnj srednjeveške dobe v severnojadranskih deželah (»Centro di Antichità Alto-adriatiche« v Akvileji) posvetil raziskovalnemu in publicističnemu projektu, s katerim name-rava v več tematskih zbornikih ponovno osvetlili vsa področja v skoraj osem stoletij dolgemu razvoju Akvileje od ustanovitve mesta do konca 6. stoletja: politično, upravno in družbeno

zgodovino, gospodarstvo, mestno topografijo in urbanizem, zgodnjekrščansko dobo in razvoj umetnosti¹. Spomladi 2006 je izšel obsežen biografski leksikon za Furlanijo v srednjem veku, ki prinaša vrsto gesel o osebnostih iz poznoantične in zgodnjerednjeveške zgodovine Akvileje in pomeni pomemben prispevek k prozopografskim raziskavam². Naj kratko predstavimo posamezne dele študije C.S. z njenimi najpomembnejšimi poudarki in dognanji, ob tem opozorimo na kontroverzna mesta in na nekaj novejših del, ki v knjigi niso upoštevana, bodisi ker so bila objavljena tik pred izidom monografije bodisi jih avtorica ni vključila v svojo študijo iz drugih razlogov, čeprav bi vanjo po svojem pomenu sodila. Pri tem bomo skušali dati večji poudarek obravnavi povezav Akvileje z njenim bližnjim in bolj oddaljenim vzhodnim sosedstvom na območju vzhodnoalpskega, panonskega in zahodnega balkanskega prostora.

Avtorica je v uvodu (str. 1–6) izpostavila dosedanje raziskovanje poznoantične zgodovine Akvileje, pri katerih je opozorila predvsem na dve značilnosti. (1) Raziskovanje zgodovine mesta je bilo precej izolirano; starejša dela so zaostajala za sočasnim razvojem znanosti, v zapleteni novejši zgodovini severnojadranskih dežel so večkrat dobila ideološko poanto in so bila napisana v duhu lokalne zgodovine. Preozek »lokalni« koncept ali kar »provincialnost« raziskav, ki ne omogočata spoznanj z vidika širokih spektrov obče zgodovine, naj bi bila po njenem mnenju vidno zastopana še sedanjem času. (2) Po avtoričini sodbi sta bili dve ključni temi iz zgodovine poznoantične Akvileje v srednjem veku podvrženi mitiziranju: (a) uničenje Akvileje in posledično njena opustitev ob hunskem zavzetju 452 kot ena od podlag mita o nastanku Benetk; (b) instrumentalizacija celotne cerkvene zgodovine kot posledica shizme Treh poglavij, delitve patriarhata v začetku 7. stoletja in kasnejšega medsebojno sovražnega odnosa med njegovima obema nekdanjima deloma. Oba mitologema naj bi se medsebojno pogojevala in dopolnjevala. Zaradi pristranskosti kasnejšega izročila je avtorica namerno izločila iz raziskave srednjeveške historiografske in hagiografske vire (beneške kronike z nastankom od 11. do 14. stoletja, kataloge škofov oz. patriarhov, legende o mučencih z nastankom od 9. stoletja dalje), ker naj bi po njenem prepričanju posredovali namerno izkrivljeno zgodovinsko sliko. V tej svoji nameri, ki jo je še dodatno utemeljila v sklepnem delu monografije (str. 370–381), pa ni bila dosledna, saj je ponekod, kot na primer pri obravnavi građeške sinode okrog 579, postal srednjeveški historiografski vir nosilna opora njene argumentacije.

1. Akvileja v 3. in 4. stoletju

Prvo poglavje, ki obravnava nastanek in razvoj mestne identitete in preoblikovanje mesta v 4. stoletju (str. 7–64), se pričinja s prikazom vloge Akvileje v državljanski vojni leta 238, ko je, če sodimo po Herodijanovem opisu, prebivalstvo prvega velikega italškega mesta pod vodstvom mestne elite in mestnih struktur složno, v skladu z napoliti rimskega senata, zaprlo pot cesarju Maksiminu Tračanu, ki je z veliko armado vdrl iz Panonije v Italijo. Uspešna, približno mesec dni trajajoča obrambna vojna spomladi 238, ki se na napisu iz Rima označuje kot »akvilejska vojna« (*bellum Aquileiense*), je povzročila cesarjev padec in s tem na samem začetku Italije preprečila vojno velikih razsežnosti na italjskih tleh. Vojna je pokazala ne le na velik pomen mesta (strateška lega, cvetoče gospodarstvo, predanost tradicionalnim rimskim idealom), temveč tudi na obstoj njegove identitete, ki se je manifestirala v samostojnih

¹ *Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato longobardo*. (1) *Storia – amministrazione – società* (ur. G. Cuscito, *Antichità Altoadriatiche* (odslej *AAAd*) 54, 2003); (2) *Topografia – urbanistica – edilizia pubblica* (ur. G. Cuscito, M. Verzár Bass, *AAAd* 59, 2004); (3) *La cultura artistica in eta romana (II secolo a.C. – III secolo d. C.)*, *AAAd* 61, 2005; v pripravi je zvezek o gospodarski in družbeni zgodovini, načrtovan pa še zvezek o krščanstvu.

² *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani 1. Il medioevo I–II* (a cura di C. SCALON), Udine 2006.

odločitvah mestnega vodstva, slogi in požrtvovalnosti prebivalstva, ne nazadnje v predanosti avtohtonemu lokalnemu božanstvu Belenu kot mestnemu zaščitniku³.

Za razliko od dobro poznanih dogodkov leta 238 ni tako rekoč nič znanega o vlogi Akvileje v septembru 270 (Avrelijanov pohod iz Sirmija proti Kvintilu, ki je po kratkotrajni vladi doživel poraz in ga je v Akvileji doletela smrt)⁴ in eventualna vloga mesta v času uzurpacije Sabina Julijana 284 (str. 16 op. 46). V Dioklecijanovi dobi, ki je slabo poznana, so bili postavljeni temelji za vzpon mesta v 4. stoletju: Akvileja je postala glavno mesto province »Benečije in Istre« (*Venetia et Histria*), vendar pa je v severni Italiji po pomenu zaostajala za cesarsko prestolnico Mediolanom. Kljub okrepitvi vloge mesta (cesarska kovnica, vojaška posadka, sedež mornariške uprave, prenova foruma, cirkusa, term in pristanišča itd.) in večkratnim cesarskim obiskom⁵ mesta po njenem mnenju ne bi mogli označiti kot cesarske rezidence, poleg tega reprezentančni objekt, kjer naj bi se cesarji zadrževali v času svojega zadrževanja v mestu, ni z gotovostjo identificiran. Kot pomembno in strateško izpostavljeno mesto v bližini Ilirika se je Akvileja znašla v težkih razmerah in je v sedemletnem obdobju druge in tretje tetrarhije 305–312) kar šestkrat zamenjala svojega »gospodarja«, pri čemer je večino časa (prva polovica leta 307; od jeseni 307 do poletja 310, od jeseni 310 do poletja 312) pripadala Maksenciju. Mesto, ki je po nastopu druge tetrarhije (1. maja 305) pripadlo cesarju Severu s sedežem v Milanu, je po Maksencijevi uzurpaciji v Rimu jeseni 306 in utrditvi njegove oblasti v Italiji najkasneje spomladi 307 prišlo pod njegovo oblast. Poletje 307 je v času Galerijevega pohoda iz Ilirika v Italijo prišlo za krajši čas pod njegovo oblast, po neuspehu tega pohoda pa je zopet pripadalo Maksenciju⁶. Kot se zdi je Licinij, ki je bil jeseni 308 na konferenci v Karnuntu imenovan za cesarja, poskušal poletje 310 s pohodom iz južne Panonije prek Tarsatike in severne Istre vdreti v Italijo. Posledica pohoda, ki ga ne omenjajo pisani viri, pač pa ga dokaj prepričljivo dokumentirajo zakladna najdba v Čenturju in dva Liciniju posvečena napisa (v Poreču iz leta 310 in nedatiran napis v Puli enake vsebine), je bila verjetna Licinijeva osvojitve Akvileje, ki sovpada z začasno ukinitvijo tamkajšnje kovnice⁷. Po propadu tega poskusa je Akvileja ponovno za dve leti prišla pod Maksencijevo oblast. V državljanski vojni leta 312 je mesto zaprlo vrata Konstantinovi vojski, po njegovi zmagi pri Veroni pa prosilo cesarja milosti. Po Konstantinovi pomilostitvi in prestopu na njegovo stran je bila Akvileja deležna številnih cesarjevih izrazov naklonjenosti, v naslednjem petindvajsetletnem obdobju vlade tudi zanesljivo vsaj dveh obiskov (319 in 326).

V državljanski vojni med Konstantinom II. in Konstansom leta 340, ki se je zaključila z zmago mlajšega brata v bitki pri reki *Alsa* zahodno od Akvileje, mesto samo, ki ga Konstantin II. med prodorom z zahoda očitno ni dosegel, ni odigralo razpoznavne vloge, pač pa je bilo – če sodimo po zelo fragmentarno ohranjenem napisu – morda prizorišče Konstansovega trumfa po zmagi nad bratom⁸. V mestu so se večkrat zadrževali cesarji ob različnih priložnostih, med

³ Med novejšimi prikazi gl. tudi K. STROBEL, *Aquileia im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.: zentrale Episoden seiner Geschichte*, *AAAd* 54, 2003, 221–263 in 285–291 (bibliografija), zlasti 252–263.

⁴ Kvintilova vlada je verjetno trajala dva meseca in pol (77 dni) in ne le 17 dni. Njegovo smrt v Akvileji omenja Hieronymus, *Chronica* a. 271 (izd. R. Helm, 222: *Quintillus ... XVII imperii die Aquileiae occiditur*). Gl. nazadnje Th. GANSCHOW, *Die Münzprägung des Quintillus und die Chronologie der Ereignisse der Jahre 269/270 n. Chr. im Spiegel der Münzstätte Siscia, v: Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb 2005, 269–274.

⁵ Prim. nazadnje C. ZACCARIA, *Dioklecijan in Maksimijan v Ogleju in sosednjih pokrajinah*, v: G. TOPLIKAR, S. TAVANO (ur.), *Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva*, Ronchi dei legionari 2005, 93–125.

⁶ A. JELOČNIK, *Čenturska zakladna najdba folisov Maksencija in tetrarhije*, Ljubljana 1973, 78–82 in 93; prim. W. KUHOFF, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie*, Frankfurt am Main (in drugod), 2001, 824–826, zlasti op. 1604.

⁷ A. JELOČNIK, *Čenturska zakladna najdba*, 81–82; W. KUHOFF, *Diokletian...*, 858–859, zlasti op. 1634.

⁸ Gl. med novimi obravnavami B. BLECKMANN, *Der Bürgerkrieg zwischen Constantin II. und Constans (340 n. Chr.)*, *Historia* 52, 2003, 225–250; o fragmentarno ohranjenem napisu, ki naj bi se nanašala na proslavo trumfa po zmagi ob reki *Alsi*, gl. W. RIESS, *Konstantin und seine Söhne in Aquileia*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 135, 2001, 267–283, zlasti 282–283.

katerimi izstopajo po pomenu, posebej za presojo o njegovi politični samobitnosti, samostojnosti ravnanja in »mestni identiteti«, državljanske vojne. Naj jih naštejemo: Magnencijeva uzurpacija in njegovo večkratno zadrževanje v Akvileji v letih 350–352; obleganje Akvileje ob uzurpaciji Julijana v letu 361; Akvileja kot oporišče Magna Maksima in izhodišče za njegov prodor v zahodni Ilirik 387, po njegovih tamkajšnjih vojaških porazih zajetje in usmrnitev pred Akvilejo 388⁹.

Avtorica (str. 60–61) po pravici poudarja pasivno vlogo Akvileje v državljanski vojni 388, ki se bistveno razlikuje od njenega ravnanja v podobnih primerih pred tem (238, 312, 361). Mesto, v katerega se je po dveh porazih (pri Sisciji in nato Petovioni) zatekel Maksim s svojo iz mavrskih vojakov sestavljeno gardo, očitno ni nudilo odpora Teodozijevi vojski, po drugi strani pa cesarju ni odprlo mestnih vrat kot je pred tem storila Emona, ki je Teodozija sprejela kot osvoboditelja. Pri tem velja opozoriti, da se je Akvileja 388 srečala prvič z vojaškimi nasprotniki, ki so jo spremljali skozi 5. stoletje, zlasti Goti in Huni. Vloga barbarskih oddelkov v Teodozijevi vojski je bila odločilnega pomena za njegovo zmago nad Magnom Maksimom pri Sisciji, pomembna je bila tudi za izid bitke pri Petovioni. Iz Ambrozijevih in Pakatovih poročil bi mogli sklepati, da je cesar to skupino po prihodu v Emono poslal nazaj v Panonijo; če pa sodimo po Zosimovem opisu, je ena federatska skupina odšla z glavnino vojske v Italijo in odigrala odločilno vlogo pri spopadu pred akvilejskim obzidjem in zavzetju mesta¹⁰. Noben vir ne poroča, da bi pri obrambi mesta poleg Maksimovih gardnih oddelkov sodelovale tudi enote lokalnega akvilejskega izvora.

Nevtralna drža mesta, ki je čakalo na izid vojne in se šele nato postavilo na stran zmagovalca, kaže na padec politične vloge Akvileje. Ob tem je mesto okrepilo svojo strateško vlogo, svoje gospodarske potencialne, vlogo prometnega vozlišča, povečalo je svoj obseg in potrdilo svojo samobitnost in samozavest z vrstami gradenj, ki so zaznamovale poznoantično mesto: cerkveno središče, terme, forum, gospodarski in prometni objekti¹¹. Odprto ostaja vprašanje, ali in če v kolikšni meri gre pri oblikovanju metropole 4. stoletja za posnemanje zgleда in slovesa nepremagljivega mesta leta 238. Dogodki v letu 388, po svojem poteku in rezultatu pravzaprav inverzna podoba onih iz leta 238, kažejo prej na zanikanje tega zgleда. V izčrpnem prikazu zgodovine Akvileje v 3. in 4. stoletju, z osrednjimi dogodki 238, 361 in 388, pogrešamo vsaj omembo dogodkov v letih 270 in 306–310, ki so sicer bistveno slabše poznani, vendar dajo slutiti dramatične preobrate v zgodovini Akvileje, pri katerih mesto verjetno ni bilo le pasivni opazovalec¹².

⁹ Izbor novejšje literature o Magnencijevi uzurpaciji: B. BLECKMANN, Die Schlacht von Mursa und die zeitgenössische Deutung eines spätantikes Bürgerkrieges, v: H. BRANDT (izd.), *Gedeutete Realität. Krisen, Wirklichkeiten, Interpretationen* (3.–6. Jh. n. Chr.), Historia Einzelschriften 134, 1999, 47–101; J.F. DRINKWATER, The Revolt and Ethnic origin of the Usurper Magnentius (350–353) and the Rebellion of Vetranio, *Chiron* 30, 2000, 131–159. O Julijanovi uzurpaciji in akvilejski epizodi gl. J. SZIDAT, *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus Buch XX–XXI*, Wiesbaden 1977/1981, I, 51–52. O dogodkih v letih 387–388 gl. kratko R. BRATOŽ, Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379–568), *AAAd* 54, 2003, 477–527, zlasti 484–493.

¹⁰ O vlogi barbarskih federatov v vojni leta 388 prim. nazadnje F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)*, Ljubljana 2005, 70–71, 204; o verjetnem sodelovanju barbarskih federatov tudi pri zavzetju Akvileje prim. kratko R. BRATOŽ, Aquileia tra Teodosio e i Longobardi, 487.

¹¹ Gl. o tem več prispevkov v zborniku *Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato longobardo. Topografia – urbanistica – edilizia pubblica* (ur. G. CUSCITO, M. VERZÀ BASS), *AAAd* 59, 2004, zlasti 257–559.

¹² Obdobje od 312 do 388 je avtorica in skrčeni obliki predstavila v razpravi: Aquilée de Dioclétien à Théodose, *AAAd* 54, 2003, 375–392.

2. Začetki krščanstva in prvo obdobje pokristjanjenja

Drugo poglavje (str. 65–109) je posvečeno nastanku in razvoju akvilejskih krščanskih skupnosti, pri čemer avtorica namenoma uporablja množinsko obliko. Ob zelo skromnih arheoloških virih (nekaj napisov z omembami mučencev iz Dioklecijanovega časa) so dose-danji prikazi temeljili predvsem na analizi literarnih virov iz pozne antike in še kasnejših srednjeveških besedilih. C.S. se je pri oceni vrednosti ohranjenih virov postavila na stališče, da so vsi literarni viri (Hieronimijanski martirologij, spisi o mučencih, katalogi škofov, da ne govorimo o srednjeveški tradiciji) za raziskovanje začetkov krščanstva zaradi svojega kasnega nastanka in zavajajoče pristranskosti neuporabni. Vedenje o tej temi je postavila na začetek znanstvenega raziskovanja, ki ga predstavlja študija Pia Paschinija o začetkih oglejske cerkve (*La chiesa aquileiese ed il periodo delle origini*) iz leta 1909 (str. 67–72), in s tem postavila pod vprašaj vrednost objav cele vrste avtorjev, ki so se posvečali tej temi, zlasti italijanskih (zlasti G.C. Menis, S. Tavano, G. Cuscito, A. Niero in drugi), pa tudi drugih (med avstrijskimi R. Egger, med slovenskimi podpisani). Njena radikalna redukcija virov, po kateri ostanejo kot zanesljiva pričevanja samo maloštevilni napisi z omembami mučencev, zlasti če te potrjuje tudi Hieronimijanski martirologij, postavlja pod vprašaj smiselnost raziskav krščanstva za čas pred Dioklecijanovim preganjanjem kristjanov. Tudi za Dioklecijanov čas se kaže le borna podoba: pet mučencev, ki se omenjajo v Hieronimijanskem martirologiju, o katerih razen imena ni nič znanega, in majhna skupina okrog Kancijev, ki kaže na to, da se je krščanstvo uveljavilo tudi med pripadniki aristokracije¹³. Tudi če bi ne upoštevali napak ali površnosti (Anastazija ni salonitanska, temveč sirmijska mučenka), velja opozoriti, da so raziskave literarnih, zlasti hagiografskih virov, v razdobju zadnjega stoletja objektivno bistveno povečale vedenje ne le o nastanku kasnejšega izročila, temveč v posameznostih tudi o razvoju krščanstva v obdobju pred Konstantinom. Kot nepreverjeno moremo označiti tudi trditev, da je bil petovionski škof Viktorin »nedvomno« grškega porekla (str. 106); če sodimo po dokajšnjem številu epigrafsko izpričanih nosilcev imena *Victorinus* bi mogli upravičeno soditi, da je izhajal iz panonsko-noriškega območja¹⁴.

V nadaljevanju se je avtorica posvetila analizi Teodorove bazilike, zlasti mozaikov. Uvodom je po pravici izpostavila problem, ki je v modernih raziskavah dokaj pogost in tako težko obvladljiv, da navdaja marsikaterega raziskovalca s pesimizmom. O ključnih vprašanih obstaja več teorij, saj je vsak pomembnejši raziskovalec dal svojo razlago nastanka in razvoja tega cerkvenega središča iz Konstantinove dobe; nova odkritja (kot na primer krstilnice) so postala izhodišče za dodatne razlage, ki si večkrat nasprotujejo. Kot posebej zapletena vprašanja je izpostavila premajhno zanesljivost datacije, vprašanje istočasnosti ali postopnosti pri nastanku celotnega objekta, spornost namembnosti in s tem tudi razumevanja maloštevilnih napisov. Pri analizi mozaika se je – ob soočenju z velikim številom razlag – posvetila podrobni analizi štirinajstih portretnih upodobitev v južni dvorani, ki naj bi prikazovale po njenem prepričanju pripadnike lokalne aristokracije, med katerimi je bil tudi en pripadnik senatorskega stanu. Ti anonimni premožni donatorji naj bi po njeni razlagi podprli gradnjo cerkve, kar se ujema s procesom postopnega prestopanja aristokracije v krščanstvo, ki je značilen za Konstantinov čas. Avtorica je izrazila velik dvom glede datiranja napisa prestižnega donatorja Januarija

¹³ O mučeniški skupini Kancijev sta izšla dva zbornika: *Studi Sancanzianesi in memoria di Mario Mirabella Roberti* (izd. G. CUSCITO), *AAAd* 47, 2004; *I santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio – Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva* (izd. G. TOPLIKAR, S. TAVANO), Ronchi dei Legionari 2005.

¹⁴ R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana 1986, 278–279 oz. isti, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino*, Udine, Gorizia 1999, 270–271.

(*Ianuarius*; ta je daroval 880 kvadratnih čevljev ali okrog 80 m² mozaika) v to dobo, češ da se napisi z navedbo darovane mozaične površine v kvadratnih čevljih (t.i. pedatura) pojavijo šele ob koncu 4. stoletja (str. 84–86). Ob tem velja poudariti, da se taki napisi pojavljajo, resda redko, že sredi 4. stoletja (Stojnik, antični *Castrum* v Srbiji), v sinagogah na evropskih tleh pa v prvih desetletjih 4. stoletja, kot kaže grški donatorski napis v sinagogi v Plovdivu¹⁵, ki je istodoben Teodorovi baziliki. Ob upoštevanju teh dejstev je nastanek napisa v Konstantinovem času ali vsaj v teku 4. stoletja ne le možen, temveč tudi verjeten.

Pri obravnavi zgodnjekrščanskih napisov kot glavnega vira za raziskovanje krščanske družbe v Akvileji, zlasti za datiranje procesa pokristjanjenja prebivalstva, je avtorica opozorila na odprta vprašanja, ki so bistvenega pomena. Ohranjeno je veliko število krščanskih nagrobnih napisov (400–450; med latinskimi območji krščanskega sveta imajo večje število napisov poleg Rima samo še Sirakuze, Salona in Trier). Ker po njenem prepričanju dosedanje objave ne ustrezajo zahtevam moderne epigrafske vede, bi bila potrebna nova znanstvena objava v obliki korpusa krščanskih napisov. Te napise je skoraj nemogoče datirati; po mnenju C.S. izhaja velika večina iz dobe okrog leta 400, kar bi kazalo na pozno množično pokristjanjenje mestnega prebivalstva. Na pozen prestop v krščanstvo naj bi kazala tudi arhaičnost imen (v celoti 237 različnih imen; če upoštevamo še donatorske napise s konca 4. in začetka 5. stoletja z dodatnimi 108 imeni, se njihovo število dvigne še za dobro stotino), med katerimi prevladujejo tradicionalna imena nad tipično krščanskimi. V tem oziru se oglejski napisi razlikujejo od zgodnjekrščanskih napisov iz Treverov. Za več kot polovico napisov ni znan točen kraj najdbe. Stanje epigrafskih virov ocenjuje C.S. kot ugodno le v »statističnem« oziru, saj na njihovi podlagi ni mogoče rekonstruirati socialne ali poklicne pripadnosti na napisih omenjenih oseb. Do neke mere je mogoče prepoznati samo dve dokaj specifični skupini prebivalstva: vojake z veterani in pripadnike družbene elite. Za prvo skupino (17 napisov z omembo 27 ljudi) sta značilna specifična družbeno funkcija in tuje poreklo (vojaki mezijskega »numera« z balkansko-podonavskega območja), za drugo skupino pa oznake družbene pripadnosti in ranga na napisih, ki odražajo praviloma večje jezikovno znanje in izobrazbo (na primer metrični napisi). Sodba, da omogočajo epigrafske raziskave le slabši ali boljši približek zgodovinskega spoznanja, je upravičena, prevelika pričakovanja so lahko varljiva, na kar so v zvezi s temeljnimi vprašanji družbene zgradbe, verskega življenja in demografije rimskega cesarstva opozorili različni avtorji.

Važno vprašanje, ki se postavlja v zvezi z razvojem Akvileje v pomembno središče krščanstva, je vpliv tega središča na njegovo širše zaledje proti severu in vzhodu, na območje vzhodnih Alp in zahodnega Ilirika. C.S. je v nasprotju z več raziskovalci izrazila veliko zadržanost, saj ostaja število neznank tako veliko, da raziskave sploh niso možne. Izpovedna vrednost besedil, ki prinašajo podatke o liturgiji oglejske cerkve (zlasti Rufin in Kromacij), je po njenem mnenju omejena že zato, ker ni poznana liturgija Ilirika¹⁶, poleg tega značilnosti akvilejske liturgije, kot jih sporočajo viri iz časa okrog 400, ni mogoče avtomatično projicirati v starejša obdobja. Vplivov ni mogoče rekonstruirati na podlagi podobnosti v zgodnjekrščanski arhitekturi (tlorisi cerkva, notranja oprema, mozaična umetnost itd.), saj je zanesljivost ugotovitev po njenem prepričanju sporna. Po njenem prepričanju so tudi za raziskovanje nastanka

¹⁵ Ch. KORANDA, Pedaturangaben in frühchristlichen Mosaikinschriften, *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 126, 1989, 104–110 (avtor se sklicuje na datacijo, ki jo je predložil Ch. DANOV, Neues aus der Geschichte von Philippopolis und Althrakien in der Spätantike, *Festschrift A. Betz*, Wien 1985, 107–123; A. ZETTER, *Offferentenschriften auf den frühchristlichen Mosaikfußböden Venetiens und Istriens*, Berlin, New York 2001, 154; 235–237.

¹⁶ Avtorica pri tem ni zavzela stališč do razprav, ki jih je objavil Klaus Gamber. Navajamo le en njegov pregledni članek: K. GAMBER: Die lateinischen liturgischen Quellen Illyriens vom 4. bis 6. Jahrhunderts, *Sirmium* 4, Beograd 1982, 77–85.

krščanske družbe v Akvileji v 4. stoletju dokaj skromne možnosti. Pokristjanjenju dela družbene elite v Konstantinovi dobi naj ne bi sledil bolj ali manj premočrten vzpon krščanstva, kot bi pričakovali, pač pa počasen razvoj, ko kristjani v mestni politični eliti še niso bili navzoči ali pa so bili le šibko razpoznavni. Množičen prestop mestnega prebivalstva v krščanstvo datira C.S. šele v čas okrog leta 400. Sklep se zdi presenetljiv, če upoštevamo – poleg sporočil v sočasni književnosti, ki niso nujno objektivna – tudi arheološke raziskave, po katerih so obstajala do tega časa le zelo redka poganska svetišča. Stroge prepovedi poganstva v pozni Teodoziji dobi, njegove vojaške zmage in dejansko razmerje politične moči v državi, vse to je gotovo že pred letom 400 vplivalo na tisto prebivalstvo, ki se je pri svojem verskem opredeljevanju ravnalo v skladu s političnim trenutkom, ko je takojšen vsaj formalni prestop v krščanstvo pomenil prednost. Ob upoštevanju teh dejstev se zdi njeno datiranje množičnih prestopov v krščanstvo vsaj za eno desetletje prepozno, zlasti če upoštevamo pri tem čas od individualnega sprejema krščanstva (»konverzije«) do oznake krščanske pripadnosti na nagrobniku, ki so jo na javnem mestu izrazili bližnji sorodniki (pokojnikov zakonec in/ali potomci) oziroma do »pokristjanjenja« v smislu prevzema družbene vloge in mesta v hierarhiji krščanske družbe¹⁷. Bolje podprt je avtoričin sklep, da vpliv Akvileje na širše območje proti severu in vzhodu v tem času ni dokazljiv. Pravilnejša od oznake vplivnega območja Akvileje je predstava o območju mešanja različnih vplivov, pri čemer je nastopala Akvileja v vlogi enega v vrsti nosilcev razvoja, ne pa nujno kot njegov usmerjevalec. V prizadevanju, postaviti zgodovino Akvileje v širše zgodovinske koordinate, C.S. ob omembi edinega historično zanesljivega nastopa škofa Teodora izven Akvileje – udeležba na koncilu v Arlesu leta 314 – ni skušala dati odgovora na vprašanje, zakaj se je škof na seznamu udeležencev cerkvenega zbora predstavil kot »škof akvilejskega mesta v provinci Dalmaciji«¹⁸.

3. Arianizem in njegova obsodba na koncilu 381

Obširen prikaz vloge Akvileje v arijanskih sporih (111–169) uvaja avtorica z ugotovitvijo, da je bila v dosedanjih raziskavah vloga Akvileje, posebej škofa Fortunacijana, premalo opažena. Ocena, da gre za neke vrste sodobno lokalno *damnatio memoriae* tega oglejskega škofa, je gotovo pretirana¹⁹. Začetki njegovega pontifikata padejo v čas poskusa Valensa iz Murse, da bi se polastil oglejskega škofijskega sedeža, kar se je zgodilo v letih pred sinodo v Serdiki. Njegov postopen prehod iz pravovernega tabora, kjer je bil pred in med sinodo v

¹⁷ O zapletenih vprašanih pokristjanjenja Akvileje, območja mesta in severne Italije prim. med novejšimi pregledi gl. L. CRACCO RUGGINI, *Religiosità e chiese nelle Venezie (II–V secolo)*, *AAAd* 47, 2000, 17–42; ista, *Temi e problemi della cristianizzazione nel Norditalia*, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 102, 2002, 99–120.

¹⁸ Sami smo l. 1990 izrazili hipotezo, da je oglejski škof s sedežem na vzhodnem obrobju teritorija pod oblastjo Konstantina, v času vse bolj jasnega in odkritega konflikta med Konstantinom in Licinijem, zastopal tudi Konstantinu naklonjeno dalmatinsko (salonitansko) cerkev, ki je ležala tedaj na območju pod oblastjo Licinija. (R. BRATOŽ, *Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen*, *Klio* 72, 1990, 508–550, zlasti 517–519). Pozitivno stališče do hipoteze je zavzel M. SUIČ, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta*, Zadar 1996, 768.

¹⁹ SOTINEL, *Identité civique*, 111–112, zlasti op. 9; med novejšimi študijami o arianizmu prinaša precej podrobno obravnavo Fortunacijana H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II. Untersuchungen zur dritten Phase des arianischen Streites (337–361)*, Berlin, New York 1984, 277–281 in 292–294. O Fortunacijanovih stikih z območjem Ilirika gl. nazadnje A. CEDILNIK, *Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim*, Ljubljana 2004, 142 (Fortunacijanovi stiki s Konstancijem); 158 (njegovi stiki z Urzacijem in Valensom); 243–247 (Fortunacijan in Liberij). Gl. nazadnje G. CUSCITO, v: *Nuovo Liruti I (Medioevo)*, 338–343 (leksikalno geslo o Fortunacijanu je dalje od gesla o Teodoru ali Valerijanu).

Serdiki²⁰ ter v letih po njej, nekako v razdobju od okrog 340 (nastop) do 345/346 (gostitelj Atanazija) oziroma 347 (milanska sinoda, stiki z Valensom in Urzacijem, ki sta začasno odstopila od arianizma), v »arijanski« tabor (sinoda v Milanu 355), je avtorica dobro utemeljila z razlogi politične narave. Škof se je moral soočiti z verskimi problemi (arianizem in Fotinov nauk) in z velikimi političnimi spremembami, ki jih je prinesla državljanska vojna 350–351: Akvileja, ki je v letih 337–350 pripadala območju pravovernosti naklonjenega cesarja Konstansa, je po zmagi arijansko usmerjenega Konstancija II. nad uzurpatorjem Magnencijem prišla pod oblast proarijansko orientiranega cesarja, ki je odločno nastopil proti vodilnim pravovernim škofom. V nasprotju z ravnanjem pravovernih škofov, ki niso hoteli podpisati Atanazijeve obsodbe in so morali v izgnanstvo, je Fortunacijan popustil pritisku in obdržal svoj škofjski sedež, še več, v letu 356 je celo pregovoril v Trakijo izgnanega papeža Liberija k enakemu dejanju. C.S. po pravici poudarja, da njegovo oportunistično ravnanje v tem času ni bilo izjemno; škof je s podreditvijo cesarjevi verski politiki ohranil verski mir v škofiji, kjer je ob nicejski pravoverni skupini gotovo obstajala tudi arijanska skupina vernikov. V drugi polovici dolgega Fortunacijanovega pontifikata, od 356 do okrog 370²¹, za katero so poročila o oglejski krščanski skupnosti izredno borna, je pomemben vzpon majhne nicejske asketsko usmerjene skupine okrog Kromacija, katere pomen je na lokalni ravni primerljiv z delovanjem Evzebija iz Vercelev v severni Italiji in Hilarija iz Poitiersa v Galiji. C.S. je prišla do sklepa, da nastop in delovanje škofa Valerijana v Akvileji ne pomeni preobrata na škofjskem sedežu, kot so nekdaj poenostavljeno razlagali, pač pa prej kontinuiteto s Fortunacijanovo versko politiko. Tako kot v Fortunacijanovem času je bila oglejska cerkev močno vpeta v verske zadeve Ilirika, zaradi česar je Basilij iz Cezareje v pismu iz leta 372 (epist. 92) škofa Valerijana celo naslovil kot škofa Ilirika. Asketska skupina okrog Kromacija (po nekoliko kasnejši Hieronimovi oznaki *chorus beatorum*), ki sta ji kasneje pripadala tudi Hieronim in Rufin, je delovala samostojno, neodvisno od politike novega škofa. Vzrok za to bi bilo lahko njeno nestrinjanje s škofovo premalo odločno versko politiko do arianizma ali različni pogledi na asketizem (str. 136). Vendar pa se zdi, da stiki med škofom in to asketsko skupino le niso bili tako šibki, kot predvideva avtorica; omemba Valerijana v Hieronimovi korespondenci (epist. 7,4,2) ni bežna ali naključna, saj kaže na razmeroma tesne osebne vezi med škofom in generacijo mlajšo skupino asketov²².

Zamenjavi na škofjskem prestolu v Akvileji okrog 370, ko je h kompromisom nagnjenega Fortunacijana nasledil pravoverni, vendar pa v cerkveni politiki zmerni Valerijan, sta sledili zamenjavi na sosednjih metropolitih sedežih, ki sta bili veliko radikalnejši: leta 374 je arijanec Avksencija v Milanu nasledil Ambrozij, nekaj let kasneje (morda 376, najpozneje 378) je ob Ambrozijeve osebni intervenciji v Sirmiju arijanec Germinija nasledil pravoverni Anemij. C.S. je ob ponovni analizi virov pustila odprto vprašanje historičnosti sinode v Sirmiju leta

²⁰ Prim. A.L. FEDER, *Studien zu Hilarius von Poitiers* I, Wien 1910, 157–165; II, Wien 1911, 23 in 38; o pravoverni strani na koncilu v Serdiki gl. tudi I. OPELT, *Die westliche Partei auf dem Konzil von Serdica*, v: R. PILLINGER (izd.), *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, Wien 1986, 85–92.

²¹ Datiranje konca pontifikata se v literaturi razlikuje za nekaj let: okrog 368 (tako nazadnje G. CUSCITO v *Nuovo Liruti* (kot v op. 2), 887–889; oziroma 371/372 v *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire 2 (Prosopographie de l'Italie chrétienne 313–604)*, Roma 1999–2000 (odslej PCBE), 856 in 2237.

²² Hieronim je prosil prezbiterja Kromacija, njegovega brata diakona Evzebija in naddiakona Jovina, da bi se obrnili na škofa Valerijana (*papa Valerianus*) s prošnjo, da bi le-ta prevzel duhovno oskrbo Hieronimove po imenu neznane sestre; le-to naj bi v pismu spodbudil, da bi vztrajala pri svoji odločitvi za asketsko življenje. Prim. poleg literature, ki jo navaja S.C., tudi S. REBENICH, *Hieronymus und sein Kreis*, Stuttgart 1992, 47; A. FÜRST, *Hieronymus. Askese und Wissenschaft in der Spätantike*, Freiburg, Basel, Wien 2003, zlasti 164–165 (Chromatius); 172 (Eusebius); 187 (Jovinus); 217 (Valerianus).

378, na katerega ni mogoče dati jasnega odgovora²³. Akvileja je ob teh spremembah ostala nedejavna in neopazna, zlasti v primerjavi z Milanom. Iz ozadja je stopila potem, ko je bila izbrana za kraj bodočega koncila, na katerem naj bi zaključili vprašanje arianizma v zahodnem delu cesarstva, h kateremu je po takratni ureditvi spadal tudi Vzhodni Ilirik. Kot kraj bodočega koncila, ki naj bi po prvotni zamisli (cesar Gracijan) imel obseg ekumenskega zbora, je bila izbrana zaradi svoje odlične prometne lege (centralna lega z možnostjo kopenskih in morskih povezav). Tedanja cesarjeva rezidenca Sirmij kljub svoji legi v bližini središč arianizma za večje zborovanje škofov ni bila primerna zaradi barbarske nevarnosti (naselitev trietnične federatske skupine v Panoniji) in posledične nezanesljivosti prometnih poti.

V obširni analizi oglejskega koncila v letu 381 (145–169, dodatek 1 in 2 na str. 383–392) je C.S. posvetila posebno pozornost vprašanju, do kolikšne mere je mogoče iz bogatih virov (zapisnik koncila s spremnimi dokumenti, trije sezname udeležencev, arijanski komentar k poteku koncila) rekonstruirati verske razmere v severni Italiji in Iliriku. V nasprotju z vtisom, ki ga ponuja branje virov – Ambrozij naj bi ob enoglasni podpori škofov iz Italije, Ilirika, južne Galije in Afrike povsem dominiral nad tremi arijanskimi nasprotniki, teološko razgledanim, miselno prodornim in govorniško spretnim škofom Paladijem iz Ratiarije, manj izstopajočim škofom Sekundikajom iz Singiduna (znamen del zapisnika o tem je izgubljen) in malo pomembnim prezbiterjem Atalom iz Petovione, ki je zastopal odsotnega škofa Julijana Valensa²⁴. Na podlagi primerjave med stenografiranim zapisnikom polemične diskusije in sezname škofov (s 24, 32 in 34 imeni) je C.S. postavila dobro podprto hipotezo, da »fronta« pravovernih škofov proti Paladiju ni bila enotna, saj je obsodbo arijanskega škofa jasno izrazilo samo 24 (ali tri četrtine) navzočih škofov, medtem ko nezanemarljiva manjšina škofov (7) ni na slovesen način izrekla obsodbe ali pa pri deklarativni obsodbi arianizma ni izrekla Paladijevega imena (3). Ker je javno izgovorjena in zapisana opredelitev proti škofu pomenila dejansko opredelitev za nicejsko pravovernost, se ponuja sklep, da se je 10 škofov izmikalo jasni opredelitvi, da potemtakem teza o složnosti škofov pri obsodbi arijancev ne drži. Za sedem škofov, ki so se izmahnili jasni obsodbi, je avtorica postavila domnevo, da so izhajali iz Ilirika ali vsaj bili povezani s tem območjem (str. 152). Prav tako je C.S. po pravici opozorila na nenavadno obnašanje dveh škofov, ki sta izstopala po rangi in po vlogi na koncilu: Anemij iz Sirmija je izhajal iz mesta, ki je bilo kot *caput Illyrici* enakovredno Milanu, Valerijan pa je nastopal kot gostitelj v vlogi predsedujočega. Anemij je v vlogi metropolita Ilirika z enim samim kratkim govornim nastopom v imenu vseh škofov Ilirika obsodil arianizem, pri čemer ni imenoval Paladija (*Gesta concilii Aquileiensis* 55). Valerijan, ki je kot gostitelj predsedoval koncilu, je pri razgovoru o vprašanih dogmi »izstopal« s svojim molkom, v redkih govornih posegih pa je načel tehnično-proceduralna vprašanja in se spustil v površne in pavšalne trditve, ki so pravzaprav zamegljevale jasen koncept teološke diskusije milanskega škofa Ambrozija in njegovih privržencev.

Hipoteza o le navidezni enotnosti škofov na koncilu zasluži vso pozornost. Ker se zapisnik zasliševanja drugega škofa, Sekundijana iz Singiduna (*Gesta concilii Aquileiensis* 65–75), zaključuje brez vsebinskega zaključka, ki bi mu sledile individualne obsodbe ter sklepna skupna obsodba, obstaja možnost, da so se (vsaj nekateri) škofje, ki niso v obliki individualne izjave

²³ *Identité civique*, 141 op. 129; prim. podobno A. CEDILNIK, *Ilirik*, 318–325.

²⁴ Izčrpano bibliografijo v opombah bi mogli dopolniti z dobrim sintetičnim pregledom: G. GOTTLIEB, *Das Konzil von Aquileia* (381), *Annuaire historique conciliaire* 11, 1979, 287–306. O Atalu kot udeležencu oglejskega koncila gl. R. BRATOŽ, Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki, v: S. KRAJNC (ur.), *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«*, Ptuj 1998, 14–30; prim. tudi R. BRATOŽ, S. ČIGLENEČI, L'odierna Slovenia, *AAAd* 47, 2000, 489–533, zlasti 495–496.

obsodili Paladija, javno opredelili ob obsodbi singidunskega škofa. V koncilskem zapisniku se kot (nekdanji, torej 381 že pokojni) škof petovionskega prezbiterja Atala omenja sicer neznani *Agrippinus*, ki je bil v nedoločljivem času pred 381 pristaš nicejske pravovernosti. Vsekakor je hipoteza, da je izhajal iz Ilirika, morda celo iz Petovione, veliko verjetnejša od domneve, da gre za škofa italskega izvora²⁵. Izvirni pristop C.S. pri analizi aktov oglejskega koncila 381 odpira doslej premalo upoštevane vidike poteka koncila, obenem dopušča možnost, da so bile verske razmere v severni Italiji in Iliriku v tem času bolj pisane kot se splošno domneva.

4. Akvileja v času cesarja Teodozija in škofa Kromacija

V poglavju o tem obdobju (str. 171–232), ki pomeni enega vrhov v zgodovini mesta, posebej še v zgodovini oglejske cerkve (monumentalne gradnje, pomen Akvileje v latinski krščanski književnosti) je C.S. uvodoma predstavila vlogo mesta v prvi in drugi Teodozijeji državljanski vojni, ki sta v odločilni fazi potekali na oglejskem območju in v njegovem vzhodnem sosedstvu. Pri tem je izpostavila dejstvo, da se ne le mesto samo, temveč tudi akvilejska cerkev kot tedaj v mestu najmočnejša institucija med vojno v nobenem primeru ni opredelila. V prvi državljanski vojni je samooklicani, po verski opredelitvi pravoverni cesar Magnus Maximus, nastopal kot varuh pravovernosti proti arijanskemu dvoru v Milanu (Valentinijan II. in njegova mati Justina). Uzurpator, ki je 387 vdrl iz Galije v Italijo pod krinko zaščite Italije in Ilirika pred barbari in zaščite pravoverne cerkve pred arijanci, ni naletel na omembe vreden odpor: prestolnica Milano je padla po kratkem obleganju, Akvileja pa je – drugače kot v letih 238 in 312 – samooklicanemu cesarju odprla mestna vrata. Oglejska krščanska pisca Rufin in Kromacij ne sporočata niti besede o obnašanju Akvileje v času, ko se je mesto znašlo sredi vojnih razmer: pred Magnom Maksimom, ki je iz Galije vdrl v Italijo, je Valentinijan II. z dvorom iz Milana zbežal v Akvilejo, od tam pa čez morje v Solun; galski proticesar je po zavzetju Milana zasledoval cesarja, po njegovem pobegu čez morje pa se ustalil v Akvileji, ki je postala njegovo rezidenčno mesto²⁶. C.S. je upravičeno postavila vprašanje, ali ni bil del krščanske skupnosti naklonjen Magnu Maksimu (str. 174), ki je tudi sicer na Zahodu užival podporo galske cerkve. Odločilen preobrat sta prinesli dve Teodozijeji zmagi nad vojsko Magna Maksima v Zahodnem Iliriku poleti 388; po teh dveh zmagah je Akvileja, ki jo je branila uzurpatorjeva maverska garda, hitro klonila pred Teodozijevo vojsko²⁷.

Ob molku virov o oglejski krščanski skupnosti in njenem voditelju v tem času izstopa vloga Ambrozija, ki je obiskal Akvilejo, verjetno ob ustoličenju novega škofa Kromacija, ki je nasledil preminulega Valerijana. Na čas njegovega zadrževanja v Akvileji se navezuje Ambrozijeva polemika s Teodozijem zaradi požiga sinagoge, iz katere ni povsem jasno, ali je meril milanski škof na znane dogodke v Kaliniku ali pa gre celo za podoben primer v sami Akvileji. Medtem ko je več raziskovalcev (zlasti L. Cracco Ruggini) v vsebinsko nejasnem kontekstu v dveh Ambrozijevih pismih identične vsebine, naslovljenih na Teodozija, videlo aluzijo na

²⁵ Prim. R. BRATOŽ, Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije, 18–19 in 27; R. BRATOŽ, S. CIGLENEČKI, L'odierna Slovenia, zlasti 496 in 506 (z domnevo, da gre za škofa v Petovioni), prav tako D. GÁSPAR, *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary*, Oxford 2002, 149 in 187 (s.v. Agrippinus, z datiranjem njegovega pontifikata od okrog 363 dalje). Prim. PCBA, 72 (Agrippinus 1, z domnevo, da gre morda za italskega škofa).

²⁶ RUFINUS, *Hist. Eccl.* 2,17 je predstavitev vojne skrčil na kratko ugotovitev, da je Teodozij premagal uzurpatorja in ponovno ustoličil Valentinijana II, ki je prestopil v pravovernost, pri čemer vloge Akvileje v vojni ne omenja(!). Kromacijevi spisi ne vsebujejo nobene razpoznavne aluzije na vojne dogodke leta 388.

²⁷ Gl. op. 10.

uničenje sinagoge v Akvileji kot posledico lokalnih sporov med Judi in kristjani²⁸, pa je C.S. zavrnila to interpretacijo kot nedokazljivo. Poznavanje odnosov med Judi in kristjani je zožila na napis iz Gradeža z omembo Petra, ki je kot »edini iz svojega rodu« prestopil iz judovstva v krščanstvo²⁹. Zoženje vprašanja odnosov med Judi in kristjani na uporabo samo tega napisa ni upravičeno, spori med skupnostmi so bili v tej dobi, v času Teodozijeve protijudovske zakonodaje, dokaj pogosti; čeprav so oznake Judov v Kromacijevih pridigah res stereotipne (*lupi, ignorantes, doctores mali et inutiles pastores*, preganjalci Kristusa, figurativno označeni s hudobnim levim razbojnikom), pa njegove ocene (kot na primer o prestopih v krščanstvo) izhajajo iz lastnih spoznanj³⁰.

Pasivna, tako rekoč neopazna, je bila tudi vloga Akvileje in njene krščanske skupnosti v drugi Teodozijevi državljanski vojni proti Evgeniju, ki se je zaključila z bitko pri Frigidu. Tako kot ob padcu Maksima je prišlo v Akvileji do srečanja med zmagovitim cesarjem in milanskim škofom, ki pa je potekalo v drugačnih okoliščinah kot šest let pred tem³¹. Prvič na Zahodu je po izvoru »poganski« triumf oziroma od Konstantinove proslave zmage v letu 312 dalje versko »nevtalni« triumf (tako nazadnje Teodozijeva proslava v Rimu 389 po zmagi nad Maksimom 388) zamenjalo krščansko zahvalno bogoslužje, ki ga je daroval Ambrozij ob Teodozijevem zmagoslavnem prihodu v Milano³². Ob analizi odnosov med Kromacijem in Ambrozijem je C.S. prišla do sklepa, da Kromacijeva izvolitev za škofa (388) ni bila v tesni povezavi z Ambrozijem (tako kot na primer izvolitev sirmijskega škofa Anemija in osmih drugih škofov v severni Italiji); njuni odnosi naj bi bili bolj rezervirani, tako da Kromacija ne bi mogli označiti niti za Ambrozijevega učenca niti za njegovega prijatelja. Na pravilnost tega opažanja C.S. kaže tudi njuna primerjava glede tedaj najpomembnejšega dogodka, velike bitke 36 milj vzhodno od Akvileje: medtem ko ne najdemo pri Kromaciju nobenega zanesljivega odmeva na ta dogodek³³, ki tudi v kasnejšem oglejskem izročilu ni igral nobene vloge, pa prinašajo Ambrozijevi spisi vrsto aluzij nanj. Med avtorji z območja Akvileje je Rufin v predzadnjem poglavju Cerkvene zgodovine zapustil najdaljši opis te bitke, ne da bi izpostavil njen pomen v lokalnem ali regionalnem okviru³⁴.

Pri prikazu cerkvene organizacije v tej dobi je S.C. v večji meri kot predhodni avtorji poudarila neujemanje njenega razvoja (v smislu anomalij in retardacij) z normami, ki jih je

²⁸ AMBROSIIUS, *Epistulae* 74,8 (izd. M. ZELZER, CSEL 82/3, 1982, 59–60: ... *Proclamo quod ego synagogam incenderim ... Si obiciatur mihi cur hic non incenderim, divino iam cremari coepit iudicio...*); *Epist. extra collectionem* 1a,8 (prav tam, 166, z besedilom, ki prinaša le eno vsebinsko različico: ... *Si obiciatur mihi cur hanc non incenderim* ...).

²⁹ *Identité civique*, 174–175; prim. R. BRATOŽ, *Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert*, v: R. BRATOŽ (ur.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*, Situla 34, Ljubljana 1996, 299–366, zlasti 337 op. 150.

³⁰ CHROMATIUS, *Tractatus* 35,8: *Sed quia et de synagoga multos conversos legimus vel converti cotidie ad cognitionem Christi videmus*.... Prim. F. LOTTER, *Pogoji za sobivanje kristjanov in judov ter njihova vprašljivost zaradi prisilnih spreobrnitev in izgonov v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku*, ZČ 61, 2007, 5–45, zlasti 14. O Teodozijevi protijudovski zakonodaji (384, 388, 390, 392 in 393) gl. K.-L. NOETHLICH, *Die gesetzgeberischen Maßnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, Heiden und Juden*, Köln 1971, 182–188, LOTTER, *Pogoji* ... 13–14, 36–38.

³¹ Prim. R. BRATOŽ, *Aquileia tra Teodosio e i Longobardi*..., *AAAd* 54, 2003, 496–498.

³² AMBROSIIUS, *Epist. extra collectionem* 2,4–5 (CSEL 82/3, 179, z opisom vsebine dogodka; njegov kraj in čas omenja PAULINUS, *Vita Ambrosii* 32,1). Gl. M. McCORMICK, *Eternal victory. Triumphant rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West*, Cambridge (in drugod), 106–109; kratko R. BRATOŽ, *Christianisierung*, 341 op. 169.

³³ Edina možna izjema je CHROMATIUS, *Sermo* 19,6, z razlago nenehne zmagoslavja križa nad demoni, kar se dogaja »tudi dandanes« (*hodieque*). Oznaka splošnega značaja bi lahko merila na Teodozijevo zmago v bitki, ki je v krščanskem izročilu (Ambrozij, Rufin, Avguštin, Orozj) pravzaprav pomenila odločilno zmago križa (kot simbola Teodozijeve »krščanske« vojske) nad demoni, ki naj bi simbolizirali Evgenijevo »pogansko« vojsko.

³⁴ Prim. R. BRATOŽ, *Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev*, ZČ 48, 1994, 5–45, zlasti 8–14; isti, *Christianisierung*, 343–344.

postavil nicejski koncil, s katerimi je postala podlaga za cerkveno organizacijo, volitve škofov in njihovo hierarhijo civilnopravna razdelitev države na province³⁵. Če bi te norme v celoti veljale, bi Akvileja postala avtomatično vodilni škofijski sedež za provinco Benečijo in Istro, v zahodnem sosedstvu pa bi v tej vlogi nastopal Mediolanum kot glavno mesto province Ligurije. Avtorica je po pravici opozorila na retardacije in anomalije v odnosu do te norme: do tega časa je bilo škofijskih sedežev malo; milanski škof Ambrozij je v več primerih (*Brixia*, *Tridentum*, *Verona*) posegal na območje zahodne Benečije; ti posegi so bili bodisi neformalni bodisi ob izrednih priložnostih in ne dokazujejo Ambrozijeva metropolitnske oblasti nad ozemljem, ki bi po zgornjem vzorcu sicer spadalo pod Akvilejo. Na tej podlagi avtorica sklepa, da v tej dobi v praksi še ni obstajala hierarhija škofijskih sedežev, pač pa kažejo ti dogodki na veliko aktivnost in vpliv milanskega škofa, po drugi strani pa pasivnost Akvileje (škof Kromacij). Pri predstavitvi škofijskih sedežev na vzhodnem območju province *Venetia et Histria* je za Emono izrazila domnevo, da je škofijski sedež v Emoni nastal z nastopom Maksima, ki je na oglejskem koncilu 381 javno obsodil arianizem in izpovedal pravovernost svoje skupnosti, sam obstoj asketizma v Emoni pred letom 375 pa odraža razvito krščansko življenje že pred nastopom Maksima v vlogi škofa³⁶. Za Parencij je izrazila po našem mnenju napačno domnevo, da *Maurus*, ki se omenja na gradbenem napisu kot *episcopus et confessor*, ni bil mučenec, kot ga prikazuje domače izročilo (upodobitev na apsidalnem mozaiku v Evfrazijevi baziliki), temveč zaradi epigrafsko potrjene oznake *confessor* verjetneje eden od škofov, ki so se v 4. stoletju odlikovali v boju proti arianizmu³⁷. Ker je izraz *confessor* večpomenski in ker ni poznan primer, da bi bil škof, ki se je izkazal v verskih bojih v 4. stoletja (kot na primer Hilarij iz Poitiersa, Evzebij iz Vercelov ali Lucifer iz Cagliarija), v domači skupnosti naknadno »prekvalificiran« v mučenca, za njen sklep ni stvarne podlage.

Primerjava števila novih škofij tega časa na vplivnem območju Milana in Akvileje kaže na bistveno večjo aktivnost milanskega škofa: medtem ko je bilo ustanovljeno na območju Ligurije, Emilije in Kotijskih Alp sedem novih škofijskih sedežev, je na akvilejskem območju novih škofij znatno manj: zanesljivo *Patavium* (Padova) in *Altinum*, medtem ko je mogoče za tri skupnosti (*Concordia*, *Iulium Carnicum* in *Tergeste*) obstoj škofijskega sedeža na podlagi materialnih najdb le domnevati, zanesljivo pa jih potrjujejo pisani viri šele v poznem 5. ali 6. stoletju³⁸.

Posebej zapleteno vprašanje predstavlja misijon in širjenje cerkvene organizacije iz obeh severnoitalskih centrov na sever in severovzhod, v Recijo, Norik in Panonijo. C.S. poudarja, da je za čas okrog leta 400 povsem neustrezen prenos tiste podobe, kot jo slikajo viri za drugo polovico 6. stoletja. Po njenem prepričanju vplivno območje Akvileje ni bilo usklajeno z administrativno mejo med provincami. Vpliv čez provincialne meje na sever (Norik) in severovzhod (panonski prostor) ni prišel do izraza v obliki širjenja »jurisdikcije« na ozemlje sosednjih provinc (po mnenju starejših raziskovalcev nekako v prvih desetletjih 5. stoletja)³⁹. Podlaga tega vpliva je bil razvoj odnosov med starimi in novimi škofijskimi centri, med katerimi ni bilo razlik v hierarhiji ali pa so bile te neznatne.

³⁵ Kanon 4 in ne kanon 3, kot je pomotoma zapisano na str. 188. To načelo dopolnjujeta tudi kanona 5 in 6.

³⁶ *Identité civique*, 198–199.

³⁷ *Identité civique*, 197.

³⁸ Gl. R. LIZZI, *Vescovi e strutture ecclesiastiche nella città tardoantica: L'Italia annonaria nel IV–V secolo d.C.*, Como 1989.

³⁹ Teze starejših raziskovalcev (E. Schaffran, P. Stockmeier, K. Reindel, G.C. Menis in drugi) kratko predstavlja R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 8, Ljubljana 1990, 9–10 oziroma Isti, *Der Einfluß Aquileias auf den Alpenraum und das Alpenvorland (Von den Anfängen bis um 700)*, v: E. BOSHOFF, H. WOLFF (izd.), *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien 1994, 29–61, zlasti 37–38.

Odperta ostajajo tudi vprašanja v zvezi s škofom Amancijem (*Amantius*), po poreklu iz Akvileje, ki je postal voditelj skupnosti v panonski Joviji (*Iovia*), obenem pa misijonski škof za trietnično federatsko skupino (Ostrogoti, Huni, Alani), ki se je okrog 380 na podlagi federatske pogodbe naselila na panonskem območju, najverjetneje v provinci Valeriji. Izpovedno bogat, vendar vsebinsko nejasen nagrobnik iz Akvileje in zapisnik koncila v Akvileji 381⁴⁰ postavljata dve temeljni vprašanji, na kateri niso možni zanesljivi odgovori: (1) kraj, v katerem je bil Amancij škof: *Iovia/Botivo* (dan. Ludbreg na severnem območju Savije južno od toka Drave) ali *Iovia/Heténypuszta* (v južni Valeriji, kakih 100 kilometrov severovzhodno od tod); (2) kakšno je bilo njegovo poslanstvo. Če je bil škof med federati, bi mogli v ozadju predvideti politiko zahodnega cesarja (Gracijana, eventualno tudi Teodozija in Honorija), ki je zaradi državnih interesov (lažje obvladovanje vojaško nevarne federatske skupine) to podpiral ali vsaj s tem soglašal. Njegovo poslanstvo med barbarskimi federati bi mogli primerjati s prizadevanjem milanskega škofa Ambrozija v odnosu do Markomanov (kraljica Fritigil), ki so prebivali na obmejnem območju Prve Panonije in – vsaj posredno pod Ambrozijevim vplivom – malo pred njegovo smrtjo (397) sklenili federatsko razmerje z Rimom. Konec Amancijevega poslanstva, ki je po pomenu presehalo kompetence in vlogo oglejske cerkve, moremo postaviti bodisi v kontekst upora trietnične skupine po Teodozijevo smrti leta 396 bodisi v čas propada donavskega limesa in razhoda trietnične skupine v prvih letih 5. stoletja⁴¹. Amancijevo poslanstvo bi bilo prvi in v vsej antični dobi do leta 591 (pisma shizmatikov cesarju Mavrikiju) edini znani primer, da je pomen akvilejske cerkve dosegel politični okvir celotne države s cesarjem na čelu.

V nadaljevanju je C.S. nanizala vrsto opazanj o oglejski cerkvi v dobi Kromacija, ki jih navajamo po lastnem izboru. V primerjavi z Milanom v času Ambrozija se kaže oglejska cerkev ne le kot manj aktivna, temveč tudi kot manj razvita v smislu hierarhije. Vloga Akvileje je bila v tem času po eni strani dokaj obrobna v Italiji, po drugi strani pa izstopajoča s svojo orientiranostjo proti Vzhodu (podpora Janeza Krizostoma, pridobitev pomembnih relikvij z Vzhoda). Akvileja je v tem času okrepila svoje cerkvene strukture, saj je ob prenovljenem cerkvenem središču zrasla vrsta novih cerkva v mestu in v njegovem obmestju. Krščanska skupnost je razpolagala s knjižnico krščanskih besedil (med temi so bili tudi spisi Viktorina Ptujskega), z ustvarjalci kakršna sta bila Kromacij in Rufin je stopila ob bok pomembnejšim središčem literarne ustvarjalnosti. Pri tem je poskušala avtorica na podlagi vsebinskih poudarkov te književnosti, zlasti v spisih, ki so bili namenjeni v prvi vrsti domači skupnosti (Kromacijeve pridige in komentar k Mateju), orisati družbene in verske razmere v mestu okrog leta 400. Kromacij je na več mestih izrazil svoje stališče do Judov, poganov in heretikov, kar kaže na obstoj različnih verskih skupin. Po drugi strani škof v okviru pravoverne skupnosti ni omenil pripadnikov družbene elite, vplivnih in bogatih vernikov. V spisih, ki naj bi bili namenjeni predvsem klerikom za uporabo pri pastirskem delu, ni takih mest, ki bi neposredno spodbujala asketsko življenje in oblikovanje meniških skupnosti. Glede na razširjenost rokopisov Kromacijevih besedil, predvsem njihovo odsotnost na območju severne Italije, C.S., sodi, da je bil avtor v tem prostoru nekako »pozabljen«. Njen sklep, da Akvileja v tem času, zlasti zaradi

⁴⁰ J.B. BRUSIN, *Inscriptiones Aquileiae*, Udine 1993, 2904; *Gesta concilii Aquileiensis* 1; 64 (CSEL 82/3, 315–327 (seznam udeležencev); 363 (Amancijeva obsodba Paladija).

⁴¹ *Identité civique*, 208–209 (*plebs aliena* kot italska/romanska cerkvena skupnost pod vodstvom škofa); gl. nazadnje R. BRATOŽ, Amanzio, *Nuovo Liruti* (kot v op. 2), 106–109; o kontekstu in kronologiji Amancijeve misije gl. F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki ljudstev...*, 63 (*plebs aliena*: trietnična skupina; *gemini duces*: gotski knez Alatheus in alanski knez Saphrac; *bini populi*: Romani in barbari, za katere je Amancij skrbel kot škof). O Ambrozijevem vplivu na markomanski kraljevski par, zlasti na kraljico Fritigil (PAULINUS, *Vita Ambrosii* 36), gl. kratko F. LOTTER (...), *Premiki...*, 39–40, 82, 211 op. 356.

odsotnosti družbene elite v življenju krščanske skupnosti, še ni postala krščansko mesto, je pretirana. V primeru pravilnosti takega sklepanja bi bila družbena zgradba krščanske skupnosti v Akvileji okrog leta 400 pravzaprav na enakem ali celo nižjem nivoju kot v Konstantinovi dobi, za katero avtorica predpostavlja obstoj krščanske družbene elite. Za izrednim razcvetom na področju krščanske arhitekture moremo videti, tako kot v času Konstantina, materialno podporo lokalne družbene elite. Sodeč po mozaičnih napisih donatorjev v oglejskih cerkvah z začetka 5. stoletja je bila lokalna družbena elita navzoča v cerkvenem življenju⁴².

5. Akvileja v 5. stoletju

V poglavju o Akvileji v 5. stoletju (str. 233–293) je C.S. najprej predstavila vojaško in politično zgodovino mesta in njegovega območja v razdobju po Teodozijevi smrti. V prvem desetletju 5. stoletja (zlasti v letih 401/402 in 408/409, morda tudi 405/406) je bilo mesto s širšo okolico večkrat izpostavljeno posredni ali neposredni vojaški grožnji. Avtorica je zanikala historičnost obleganja Akvileje po bitki pri Timavu jeseni 401, saj so po njenem mnenju zapisi o gotski navzočnosti in njenih posledicah pri Rufinu ter omembe barbarske nevarnosti pri Kromaciju (vojno ujetništvo) preveč splošni oziroma premalo konkretni, da bi jih mogli interpretirati v smislu obleganja.

Ne glede na slabo poznani potek dogodkov jeseni 401 velja upoštevati, da so se Goti na območju Akvileje zadrževali več mesecev, saj so pohod proti zahodu nadaljevali šele spomladi 402. Poleg primerov ogroženosti mesta, ki se omenjajo v virih, je bilo še več drugih priložnosti za padeč v ujetništvo, ki se v virih ne omenjajo. Upoštevati moramo premike federatskih skupin, ki so iz podonavsko-balkanskih provinc vdrle v Italijo, nato pa se iz Italije vračale na Balkan. Pri tem so se preživljale na račun dežel, skozi katere jih je vodila pot, kar je pomenilo rop hrane, zaseganje živine in lov na ljudi za kasnejšo prodajo. Glede na prometne povezave so ti pohodi potekali na ozemlju Akvileje, gotovo tudi v bližini samega mesta; razvejano rimsko cestno omrežje severne Italije se je od Akvileje proti vzhodu zreduciralo na dve cestni povezavi, manj izstopajočo obmorsko proti Istri in izredno pomembno kontinentalno povezavo od Akvileje prek alpskih zapor v današnjo osrednjo Slovenijo in od tam v Podonavje. Gotški kontingent pod poveljstvom kralja Alarika, ki je sodeloval v bitki pri Frigidu, je po Teodozijevi smrti prekinil federatsko razmerje, sprožil upor in se kot nevarna vojaška sila spomladi 395 pomaknil iz severne Italije na Balkan, pri čemer naj bi oplenil ozemlje »vse do meja Dalmacije« in nato pustošil po Balkanu⁴³. Po več vojaških porazih v Italiji in nazadnje bolezni, ki je zredčila gotške vrste, se je Alarik s svojim ljudstvom jeseni 402 umaknil iz Italije na Balkan; tako kot v prvem primeru je povratek (*reditus*) potekal po isti poti kot njihov vdor leto pred tem⁴⁴. Iz virov zelo slabo poznan, po oznakah virov rušilni Ragadaisov vpad leta 406 je potekal po zapisu v Galski kroniki čez italjski limes (*Italiae limes*), kar so raziskovalci povezovali bodisi z območjem Julijskih Alp bodisi z drugimi prehodi (vdor čez Brenner)⁴⁵. Oznaka obrambnega območja

⁴² Prim. J.-P. CAILLET, *L'évergétisme monumental en Italie et à ses marges*, Collection de l'École française de Rome 175, 1993, 453–454, 459. Pedature mozaikov v cerkvah Akvileje in njenega obmestja iz časa okrog 400 so največje na vsem območju Italije; na donatorskim napisih v Monasteru se omenjajo v treh primerih izredno visoka obdarovanja, v vrednosti 45, 35 in 30 solidov. Tako visoki zneski odražajo bogastvo in verjetno tudi visok družbeni položaj donatorjev.

⁴³ CLAUDIANUS, *In Rufinum* 2,36–46.

⁴⁴ CLAUDIANUS, *De VI cons. Honorii* 266–269 (povratek (*reditus*) Gotov je potekal čez "poznane Alpe" (*notas Alpes*), po isti poti kot vstop (*ingressus*) v Italijo, ki je prizadel Akvilejo in njeno območje.

⁴⁵ F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki...*, 74–76, 207–209 (op.).

Julijskih Alp nastopa še leta 799 v naslovu frankovskega vojaškega poveljnika s sedežem v Čedadu (*dux limitis Italici*), kar kaže na obstoj predstave o tem ozemlju kot meji Italije še štiri stoletja po propadu poznorimske obrambne cone. Oktobra 408 je Alarik drugič vdrl iz balkansko-podonavskih provinc čez alpske prehode v Italijo in po pohodu mimo Akvileje prodrl proti Raveni⁴⁶. Zaradi večjih ciljev gotskega kralja ta pohod Akvileje ni ogrozil. Temu je sledil v zgodnji pomladi 409 pohod kralja Ataulfa, Alarihovega svaka, v podporo Alarihu⁴⁷. Te vojaške aktivnosti – Alarihov pohod prek južne Panonije in nekaj mesecev kasneje Ataulfov pohod iz severne Panonije – so sprožile množičen beg civilnega prebivalstva proti Italiji, ki je potekal najverjetneje po isti poti. Na posledice Alarihovega pohoda kažejo kot vsebinsko in kronološko izredno precizni viri zakoni cesarja Honorija, dva z datumom 10. december 408: Eden od teh, ki ga C.S. ne upošteva, edini precizno opisuje okoliščine bega in označuje provenienco beguncev (*Illyriciani*)⁴⁸, drugi, dosti obsežnejši (v zbirki Sirmondijanskih konstitucij), pa govori o begu prebivalstva ne glede na starost, spol in družbeni položaj. Pri tem daje napotke glede reševanja vprašanj begunstva, ob tem pa uvodoma omenja rimski vojaški uspeh proti barbarom, ki iz drugih virov ni poznan⁴⁹. Tretji zakon, z datumom 10. december 409, je vsebinsko nekoliko skrajšana in prirerjena verzija besedila Sirmondijanske konstitucije, glede na eno leto kasnejši datum pa bi se mogel nanašati tudi na posledice Ataulfovega pohoda⁵⁰. C.S. po pravici izpostavlja težke družbene razmere v tem času, ki jih je v posameznostih težko časovno in krajevno precizirati⁵¹. Poleg tistih elementov, ki jih avtorica upošteva, povratek škofa Amancija v Akvilejo (v primeru zgodnejše letnice smrti, 398, bi lahko njegov umik povežemo z uporom trietnične skupine leta 396)⁵² in navzočnost Kvirinovih relikvij v Akvileji kot posledico organiziranega umika iz Savarije (morda v strahu pred Ataulfovimi pohodi v začetku 409), bi mogli hipotetično povezati s tem kaotičnim časom in povečano barbarsko navzočnostjo pojav imen gotskih velikašev. Ta imena nastopajo v zgodnjerednjeveški legendi o nastanku oglejske cerkve (*passio Hermacora et Fortunati*). Nosilci teh imen, zlasti Ataulf, so bili v vsej zgodovini Akvileje navzoči na tem območju samo v tem času⁵³.

Po predstavitvi vloge Akvileje v državljanski vojni, ki je izbruhnila po smrti cesarja Honorija (423), sledi izčrpen prikaz hunskega zavzetja Akvileje leta 452. S tezo, da je Akvileja sicer doživela vojaško katastrofo, da pa sta uničenje mesta in začasna preselitev cerkvenega središča v Gradež kasnejši zgodovinski konstrukt, je po našem prepričanju šla predalet. Gotovo mesto ni bilo zravnano z zemljo skoraj do nerazpoznavnosti, kakor poroča Jordanes stoletje kasneje. Če je Jordanes misel o popolnem uničenju mesta prevzel od Priska, sodobnika teh dogodkov, kot se splošno domneva, moremo videti v tem opisu, ob vsem avtorjevem pretiravanju, predstavo o uničenju, ki je po obsegu in intenzivnosti presežala poškodbe, kakršne so navadno utrpela mesta ob sovražni osvojitvi. Odsotnost omembe uničenega mesta v pismu papeža Leona oglejskemu škofu Niketi je šibek argument za njeno tezo, saj se vsebina pisma nanaša

⁴⁶ ZOSIMOS 5,37,1–2 (drugi Alarikov vdor v Italijo jeseni 408).

⁴⁷ ZOSIMOS 5,45,5 (Ataulfov prehod “čez Alpe, ki se razprostirajo med Panonijo in Benečijo”).

⁴⁸ *Codex Theodosianus* 10,10,25 (*Cum per Illyrici partes barbaricus speraretur incursus, numerosa incolarum manus sedes quaesivit externas ... Illyricianos omnes, quos patria complectitur vel alia quaelibet terra suscepit...*).

⁴⁹ *Constitutiones Sirmondianae* 16 (*Punitis auctoribus mali publici laesorum quidem dolori dedimus ultionem ... diversarum homines provinciarum cuiuslibet sexus condicionis aetatis, quos barbaricae feritatis discursus captiva necessitate transduxerat, invitos nemo retineat...*).

⁵⁰ *Codex Theodosianus* 5,7,2 (z enakim opisom begunske populacije kot v sirmondijanski konstituciji).

⁵¹ *Identité civique*, 237–238.

⁵² F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki...*, 72–73, 205 (op.).

⁵³ R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese ...*, 44–45; isti, *La chiesa aquileiese e i barbari (V–VII sec.)*, v: S. TAVANO, G. BERGAMINI, S. CAVAZZA (izd.), *Aquileia e il suo patriarcato*, Udine 2000, 101–149, zlasti 110–111; F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, 79.

na probleme, ki jih je povzročilo množično vojno ujetništvo in ne sam potek vojne (str. 242). Tudi odsotnost omembe uničenja mesta pri Enodiju ne govori v prid njene hipoteze, saj je škof iz Pavije prišel v stik z Akvilejo pol stoletja kasneje, ko so bile posledice rušenja mesta v veliki meri odstranjene. Če sodimo po Priskovem opisu Atilovega obleganja Niša (Naissus) leta 443 in po posledicah padca mesta, ki jih je zgodovinar videl na lastne oči nekaj let po hunskem zavzetju, se zdijo posledice hunskega zavzetja Akvileje precej hujše kot predpostavlja avtorica⁵⁴. Pavel Diakon, ki je za svoj opis zavzetja Akvileje zajemal iz Jordanesa, ob tem pa tudi iz lokalnega izročila, ne omenja (kot Jordanes) razrušenja mesta skoraj do nerazpoznavnosti, pač pa kot sklepno dejanje njegov požig⁵⁵. Sledi požara so potrdile arheološke raziskave na različnih delih mesta (skladiščna območja v južnem delu пристanišča, škofijsko središče, Monastero, Beligna, območje foruma z baziliko), kar je skušala C.S. relativizirati z trditvijo, da so bili požari pogosti in da jih ni mogoče zanesljivo datirati (str. 262). Ne glede na »Atilov teorem«, ki naj bi vplival na raziskovalce pri datiranju arheoloških ostankov, skoraj popolna odsotnost omemb Akvileje v naslednjem polstoletnem obdobju kaže na izrazit padec, ki mu je sledil ponoven vzpon šele v času Teoderika Velikega. Strateška vloga mesta se je zmanjšala v korist drugih centrov province *Venetia et Histria* (Verona in Treviso, verjetno tudi *Forum Iulii*). V tem času zapore v Julijskih Alpah niso več delovale, saj je njihova funkcija prenehala v prvem desetletju 5. stoletja⁵⁶. Prehod čez Sočo, kjer je poleti 489 potekala prva Teoderikova bitka proti Odoakru, ni spadal v sistem teh zapor. Pri utrdbah, ki jih omenja Enodij pri opisu bitke ob Soči (*castra longo munita tempore ... vallum*), gre za Odoakrova utrdbena dela za zavarovanje prehoda čez reko severovzhodno od Akvileje in ne za alpske zapore⁵⁷.

V izčrpnih obravnavi urbanističnega razvoja mesta v 5. stoletju (str. 250–270) je C.S. prikazala postopno preoblikovanje urbanistične podobe Akvileje, ki jo zaznamujejo opustitev starega mestnega središča s forumom, gradnja novega obzidja, drastično zmanjšanje obsega mesta z izgradnjo obzidja južno od foruma, prenos težišča glavnih objektov gospodarskega pomena kot so tržnice in пристanišče na nove lokacije. Pri tem ostajajo nerešena številna vprašanja kronologije, zlasti v razmerju do katastrofe mesta sredi 5. stoletja. Drugače od večinskega mnenja, da je Akvileja v 5. stoletju doživela velike urbanistične spremembe v smislu redukcije mesta na približno polovico nekdanjega obsega, je avtorica postavila hipotezo, da je mesto celotno 5. stoletje, verjetno pa tudi še v času vzhodnogotske dobe, ohranilo svoj nekdanji obseg (str. 256)⁵⁸. Zapletena vprašanja kronologije se odpirajo tudi pri razvoju krščanske topografije, ko

⁵⁴ PRISKOS, fragm. 11,2 (izd. R.C. BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, II. Text, Translation and Historiographical Notes*, Liverpool 1983, 248); o obleganju prim. R. BRATOŽ, Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379–568), *AAAd* 54, 2003, 512–517.

⁵⁵ PAULUS DIACONUS, *Historia Romana* 14,9 (MGH AA 2, 204: ... residuum direptioni igni supposito flamma consumit.).

⁵⁶ Mnenje C.S., da je v Odoakrovem času alpski obrambni sistem še deloval (str. 245), je napačno, saj pade konec njegovega delovanja v prvo desetletje 5. stoletja. Gl. P. KOS, Denarni obtok v slovenskem prostoru v pozni antiki, *ZČ* 48, 1994, 443–447, zlasti 446 (zaporni sistem prenehal z delovanjem že po 401); V. PFLAUM, *Poznorimski obrambni in vojaški sledovi 5. stoletja na ozemlju sedanje Slovenije*, Ljubljana 2004 (neobjavljena disertacija, z ugotovitvijo, da je zaporni sistem prenehal z delovanjem na prehodu iz 4. v 5. stoletje, po opustitvi centralno vodene obrambe in prehodu na teritorialno razpršeno obrambo pa je bil občasno nadzorovan še v prvi polovici 5. stoletja). Tudi začetki obrambnega sistema (vprašanje kontinuitete od *Praetenture Italiae et Alpium* Marka Avrelija do nastanka *Claustra Alpium Iuliarum*) so manj jasni, kot predpostavlja avtorica (*Identité civique*, 15).

⁵⁷ O bitki pri Soči gl. R. BRATOŽ, Soča in prehodi čez reko v antiki, *Goriški letnik* 27, 2000, 27–50, zlasti 40–44; ital. verzija: R. BRATOŽ, L'Isongo tra l'antichità e il medioevo, v: S. TAVANO (izd.), *I Goriziani nel Medioevo*, Gorizia 2001, 15–42, zlasti 31–37.

⁵⁸ *Identité civique*, 256 z op. 110. Med novimi študijami o urbanizmu poznoantične Akvileje gl. C. CANTINO WATAGHIN, La città tardoantica: il caso di Aquileia, *AAAd* 59, 2004, 101–119 (s pretehtano sodbo o rezultatih arheoloških raziskav, ki v posameznih primerih potrjujejo katastrofo mesta sredi 5. stoletja, v drugih pa jo izpodbijajo); podroben pregled za razdobje od druge polovice 5. do 7. stoletja prinaša L. VILLA, Aquileia tra Goti, Bizantini e Longobardi,

je Akvileja z najbližjo okolico – poleg katedrale, ki je bila po požaru obnovljena po precej spremenjenem načrtu – dobila tri nove cerkve v obmestni coni (S. Felice, Monastero, Beligna), še dve pa sta bili zgrajeni v Gradežu (S. Maria delle Grazie, Piazza della Corte). Šele s temi gradnjami, ki pomenijo »urbanističen in ideološki preobrat«, naj bi z zlitjem posvetne (civilne) in krščanske skupnosti postala Akvileja krščansko mesto v pravem pomenu besede⁵⁹. Ker so razhajanja pri datiranju prevelika – v neredkih primerih celo med zgodnjim 5. in poznim 5. ali zgodnjim 6. stoletjem – ni mogoče dati oceno, kdaj je do tega preobrata prišlo.

V nadaljevanju je C.S. ob analizi donatorskih napisov dala tehten prispevek k socialni zgodovini mesta. Pri tem je poleg akvilejskih napisov navedla primere iz vzhodnega soselstva (str. 272)⁶⁰. Na podlagi študije, ki jo je leta 1993 objavil Jean-Pierre Caillet, in ki poleg znanstvene objave napisov na področju Italije in sosednjih dežel prinaša tudi izvrstno analizo družbene in gospodarske zgodovine⁶¹, je avtorica smiselno poudarila pomen teh napisov za domačo cerkveno skupnost: napisi, kjer nastopajo poleg glavnega donatorja (večkrat z oznakami družbenega položaja ali poklica) tudi pripadniki njegove družine, so z navedbami darovane površine mozaika (t.i. pedaturu) ustvarjali in obenem utrjevali hierarhijo v razviti krščanski družbi oziroma – v primeru klerikov – lokalno cerkveno hierarhijo tudi na javnem mestu predstavljali. C.S. datira začetek tega tipa napisov v vsem cesarstvu na konec 4. stoletja, vendar se zdi, da so posamezni primeri starejši⁶².

Glede razvoja lokalne elite v Akvileji je avtorica izrazila več tez, ki odpirajo nova vprašanja in narekujejo ponovni razmislek o temeljnih potezah razvoja mesta v tem času. V Akvileji v tem času po njenem mnenju še ni prišlo do zlitja med posvetno mestno elito in cerkveno hierarhijo v enovito družbeno elito, zaradi česar naj bi bila politična vloga cerkve v Akvileji prejkone omejena. V času, ko so škofje v pomembnih mestih v Italiji imeli tudi politično vlogo, naj bi njihova vloga v Akvileji ostala omejena na cerkveno sfero. Posebno pozornost zasluži vprašanje vloge Anicijev kot ene vodilnih aristokratskih rodbin 5. stoletja, tako v luči njihovega fiktivnega sorodstva z rimskimi cesarji kot v luči njihovih domnevnih povezav z barbari⁶³. Ob tem se končno postavlja vprašanje vloge vplivnih posameznikov »barbarskega« porekla, ki se pojavljajo na napisih, in tistih, katerih imena nastopajo v »ustanovni« legendi akvilejske cerkve (*passio Hermacoraie et Fortunati*). Ta imena oseb, praviloma gotskega porekla, odpirajo vprašanje vloge posameznikov »barbarskega« porekla v civilnih, zlasti vojaških strukturah tiste dobe, ob tem pa tudi vprašanje njihovega eventualnega vpliva na krščansko skupnost⁶⁴.

Med dogodki velikega pomena, v katere je bila vključena oglejska cerkev v 5. in na začetku 6. stoletja, izstopata dva. V pelagijanskem sporu, v katerega je bila vključena zlasti v štiridesetih letih 5. stoletja, je prišlo do izraza nasprotovanje Akvileje papeški cerkveni politiki, obenem

AAAd 59, 2004, 561–632. Na težave pri datiranju kaže primer zelo fragmentarno ohranjenega gradbenega napisa novega obzidja, na katerem nastopa ime vladarja v obliki: *T]head[... Zapis so raziskovalci povezovali s Teodozijem I, Teodozijem II in gotskim kraljem Teoderikom (gl. *Identité civique*, 253 op. 91; L. VILLA, Aquileia tra Goti..., 583).*

⁵⁹ O krščanski topografiji prim. nazadnje G. CUSCITO, *Lo spazio cristiano nell'urbanistica tardoantica di Aquileia*, AAAd 59, 2004, 511–559.

⁶⁰ Seznam na str. 272 bi mogli dopolniti z naslednjimi primeri: Poreč (predevfrazijeva bazilika), Betika in Pula v Istri, Teurnija v Sredozemskem Noriku in Lesce pri Bledu (ohranjena je le oznaka pedature).

⁶¹ J.-P. CAILLET, *L'évergétisme monumental* (kot v op. 42).

⁶² Gl. op. 15. Prim. za Verono J.-P. CAILLET, *L'évergétisme monumental*, 83 (tretja četrtina 4. stol.).

⁶³ O tem prim. tudi R. BRATOŽ, *Storicità del Gruppo dei Canziani – Zgodovinska avtentičnost Kancijeve mučeniške skupine, v: I santi Canziani – Sveti Kancijani. Nel XVII centenario del loro martirio – Ob 1700-letnici mučeništva* (ur. G. TOPLIKAR, S. TAVANO), Monfalcone 2005, 128–191, zlasti 168–179.

⁶⁴ Prim. op. 53. O različnih oblikah integriranja »barbarov« v poznoantično družbo gl. vrsto prispevkov v zborniku: E.K. CHRYSOS, A. SCHWARZC (izd.), *Das Reich und die Barbaren*, Wien, Köln 1989.

se je pokazala neenotnost znotraj metropolitanske cerkve. Na prehodu iz 5. v 6. stoletje je bila Akvileja vključena v spore ob izbruhu lavrencijanske shizme, ko je ravnanje akvilejske cerkve kazalo zadržke do papeža Simaha, ki je užival podporo kralja Teoderika. Hipotetično bi lahko sklepali, da je stala na strani protipapeža Lavrencija, ki je s svojo politično orientacijo predstavljal opozicijo proti Rimu, idejno zaslombo pa je imela v Bizancu. Tako kot akvilejski škof (Marcellianus) se je opredeljeval tudi altinski škof Peter, medtem ko opredelitev drugih škofov ni poznana. Ob tem naj omenimo, da je Evgipij, ki je izhajal iz obdonavskega Norika ali Recije, učenec Severina iz Norika († 482) in njegov kasnejši biograf ter vodja Severinove meniške skupnosti v bližini Neaplja, v času lavrencijanske shizme vzdrževal prijateljske stike z rimskim diakonom Pashazijem, enem najbolj aktivnih privržencev protipapeža Lavrencija. V tej njegovi opredelitvi bi mogli videti – če ne gre za goli slučaj – podobno cerkveno-politično opredelitev kot se kaže v Akvileji ali v Altinu: v času napetosti znotraj vzhodnogotske države, ki so se manifestirale tudi na verskem in cerkvenem področju, se kaže v oglejski metropolitanski cerkvi, ob tem morda tudi v njenem širšem sosodstvu, obstoj političnih sil, ki so bile v opoziciji do vzhodnogotske oblasti in so se orientirale proti Bizancu⁶⁵.

6. Obdobje oglejske shizme

Zadnje poglavje je posvečeno Akvileji v času bizantinske oblasti (str. 295–370). Poglavje uvaja pregled političnih razmer od začetka gotsko-bizantinske vojne dalje, ki jih zaznamuje postopen razkroj province *Venetia et Histria* v tri dele (Istra, obalna Benečija in kontinentalna Benečija). Razpad province, ki se je začel v vzhodnogotski dobi, je vojna še pospešila, saj so posamezni deli tega ozemlja že v zgodnji fazi vojne prišli pod različne gospodarje. Osrednjega pomena je vprašanje ozemeljsko-politične pripadnosti mesta v tri desetletja trajajoči vojni. To vprašanje je še posebej zapleteno, ker Prokopij v opisih vojnih operacij v severni Italiji Akvileje nikjer ne omenja. C.S. je postavila hipotezo, da je Akvileja že od zgodnje dobe vojne dalje nepretrgano pripadala Bizancu (če sodimo po poteku vojaških operacij bi bilo to možno okvirno leta 539 ali malo kasneje)⁶⁶ in ne šele v zadnji fazi vojne (Narzesov pohod 552), ko je to povsem zanesljivo. Tako je po njenem mnenju bizantinska oblast nad mestom, ki se je zaključila z langobardsko invazijo v Italijo 568, trajala dve do tri desetletja. V to razdobje je umestila več gradenj sakralnega in obrambnega značaja (cerkev sv. Hilarija, gradbena dela na katedrali, gradnja okrog 600 metrov dolgega obzidja južno od foruma s tlorisom v cikcakasti črti), na področju cerkvene organizacije pa okrepitev vloge Akvileje kot metropolitanske cerkve z ustanovitvijo do desetih novih škofijskih sedežev. Do tega povečanja števila škofijskih sedežev je prišlo v času, ko je v Italiji njihovo število sicer padalo. Kakor je izvajanje C.S. dobro utemeljeno, naj poudarimo, da glede datiranja omenjenih gradenj mnenja niso enotna⁶⁷, za nastanek novih škofijskih sedežev, zlasti v vzhodnem delu oglejske metropolitanske cerkve, pa se zdi, zlasti v sklepnem delu 6. stoletja, da so bili verjetnejši drugi vzroki: spopadi med

⁶⁵ Poleg literature, ki jo navaja C.S. (str. 289) prim. tudi J. MOORHEAD, The Laurentian Schism: East and West in the Roman Church, *Church History* 47, 1978, 125–136; P.A.B. LLEWELLYN, The Roman Clergy during the Laurentian Schism (498–506). A preliminary Analysis, *Ancient Society* 8, 1977, 245–275.

⁶⁶ Potek gotsko-bizantinskega vojskovanja na območju severnega Jadrana je slabo poznan, zato bi zaslužil novo podrobno obravnavo. Prim. nazadnje kratek pregled za Istro: A. NOVAK, Začetki bizantinske oblasti v Istri, *Acta Histriae* 13, 2005, 165–184.

⁶⁷ Prim. nazadnje G. CUSCITO, Lo spazio cristiano (kot v op. 59), 530–533 (cerkev sv. Hilarija zgrajena ob koncu 4. stoletja ali šele v bizantinski dobi); L. VILLA, Aquileia tra Goti (op. 58), 606–614 (v času po Atilovem razrušenju, torej v drugi polovici 5. stoletja, je bilo zgrajeno obzidje v ravni črti južno od foruma z baziliko, ki je mesto zmanjšalo na polovico; v dobi bizantinske rekokviste je bilo zgrajeno obzidje s tlorisom v obliki cikcakaste črte, ki je to delitev še poudarilo).

shizmatiki in katoliško stranjo, ob istočasnem umikanju posameznih škofov z območja panonskih provinc na bizantinsko ozemlje.

V zgoščenem preciznem prikazu cerkvene zgodovine od Justinijanove obsodbe Treh poglavij (543/543) prek 5. ekumenskega koncila do smrti papeža Vigilija (555) je C.S. (str. 306–323) odlično prikazala idejno in politično ozadje verskega spora, ki je potekal v času gotsko-bizantinske vojne in je odločilno vplival na razvoj oglejske cerkve. Jedro njene analize je posvečeno vplivu teh dogodkov na severno Italijo, zlasti v luči pisma papeža Vigilija poslancem iz frankovske države na bizantinski dvor (med koncem 551 in julijem 552)⁶⁸. Pri prikazu okoliščin izbruha oglejske shizme (str. 323–338), ki jo predstavlja izvolitev Pavla za škofa v Akvileji in ki ji je sledila njegova posvetitev v Milanu, je med odprtimi vprašanji zavzela stališče do historičnosti shizmatične sinode ob njegovi izvolitvi⁶⁹. Posvetila se je vprašanju o vzrokih za izbiro kraja posvetitve in zlasti o vzrokih za uspeh shizmatikov. Slednjega je videla v dejstvu, da je bizantinska oblast nastanek shizmatične cerkve dejansko tolerirala, saj ni intervenirala ob Pavlovi izvolitvi in posvetitvi, prav tako ne kasneje. Njeni kasnejši posegi proti posameznim shizmatičnim škofom kot sta bila Vitalis iz Altina in Evfrazij iz Parenčija se dajo pojasniti s posebnimi okoliščinami, ki niso nujno cerkvenopolitične narave⁷⁰. Naslov »patriarh«, ki ga je prevzel oglejski shizmatični škof, je pomenil v novih razmerah dejansko, na hierarhiji utemeljeno metropolitno oblast nad celotnim območjem Benečije in Istre, medtem ko v odnosu do papeža, voditeljev največjih in najstarejših škofijskih sedežev in do posvetne oblasti ni pomenil takega preloma, kot so nekdanj domnevali. Naslova od tretjega desetletja 6. stoletja dalje ne najdemo samo pri voditeljih cerkva, ki so prekinili stike z Rimom in se sami oklicali s tem najvišjim naslovom (kot na primer Oglej), temveč sporadično v več pomembnih škofijah na Vzhodu in tudi na Zahodu⁷¹. Ob vprašanju ozemeljskega obsega oglejske metropolitne cerkve se C.S. ni dotaknila zapletenega vprašanja jurisdikcije Akvileje nad območjem Norika pred letom 568. Patriarh Ursus je v času spora s salzburškim nadškofom glede jurisdikcije nad ozemljem Karantanije v letu 811 trdil, da lahko za čas pred langobardsko invazijo v Italijo s sinodalnimi zapisniki dokaže pripadnost tamkajšnjih *civitates* oglejski cerkvi⁷².

Langobardska invazija leta 568 je radikalno spremenila politične in cerkvene razmere v severni Italiji. C.S. je ob skopih poročilih (zlasti pri Pavlu Diakonu) o minimalnem odporu,

⁶⁸ E. SCHWARTZ, *I Vigiliusbriefe – II Zur Kirchenpolitik Iustinians*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Abteilung, Jahrgang 1940, Heft 2, München 1940, zlasti 18–25. Poleg literature, ki jo navaja C.S., bi veljalo upoštevati tudi razpravo: R. SCHIEFFER, *Zur Beurteilung des norditalischen Dreikapitel-Schismas. Eine überlieferungsgeschichtliche Studie*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 87, 1976, 167–201 (z izčrpnno bibliografijo).

⁶⁹ Historičnost sinode je izpodbijal H. BERG, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donaauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert*, v: H. WOLFRAM, A. SCHWARZ (izd.), *Die Bayern und ihre Nachbarn* I, Wien 1985, 61–108, zlasti 81 op. 163. C.S. (328 op. 145) po pravici poudarja, da so bile volitve škofov pogosto priložnost za njihova zborovanja.

⁷⁰ O Vitalisu prim. kratko R. BRATOŽ, *Venancij Fortunat in shizma Treh Poglavij*, *ZČ* 55, 2001, 149–176, zlasti 156–162; o Evfraziju gl. G. CUSCITO, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, Trieste 1977, 259–267.

⁷¹ *Identité civique*, 335–337; podrobno o tem V. PERI, *La pentarchia: istituzione ecclesiale (IV–VII sec.) e teoria canonico-teologica*, *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo* 34, Spoleto 1988, 209–311, zlasti 262–267; isti, *Aquileia nella trasformazione storica del titolo patriarcale*, *AAAD* 38, 1992, 41–63.

⁷² *MGH, Diplomata Karolinorum* I, 211 (a. 811) (izd. E. MÜHLBACHER, Hannover 1906, 282, vrstice 30–34: ... *nam Ursus patriarcha antiquam se auctoritatem habere asserebat et quod tempore, antequam Ytalia a Longobardis fuisset invasa, per synodalia gesta, que tunc temporis ab antecessoribus suis, Aquilegensis ecclesie rectoribus, agebantur, ostendi posse predictae Karantane provincie civitates ad Aquileigiam esse subiectas...*). Krantanija je obsegala ozemlje najmanj treh antičnih *civitates* (Virunum, Teurnia, Aguntum) in dele ozemlja vsaj še treh mest (Celeia, Poetovio, Flavia Solva). O težavah pri razlagi tega dokumenta gl. P. ŠTIH, *Struktura današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku*, v: R. BRATOŽ (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*, Ljubljana 2000, 355–394, zlasti 262 op. 45 (s starejšo literaturo).

ki kažejo na popolno neučinkovitost državnih, zlasti vojaških struktur⁷³, in o begu škofov na bizantinsko ozemlje ob obali, upravičeno postavlja vprašanje, kaj se je dogajalo z večino civilnega prebivalstva. Da se je odselilo cerkveno vodstvo in manjši del prebivalstva, medtem ko je večina prebivalstva ostala, kaže primer preselitve iz Akvileje v Gradež: težko si predstavljamo, da bi se prebivalstvo poznoantičnega mesta s površino 30 hektarov preselilo v otoško utrdbo s površino samo 3 hektarov, četudi pri tem upoštevamo, da je bilo zaradi bolezni, lakote in vojn v predhodnem obdobju mesto demografsko šibko⁷⁴. Rezultat odselitve (ali lečasne evakuacije?) je nastanek številčno majhne, vendar socialno in idejno homogene krščanske skupnosti v Gradežu. Ta je bila sestavljena iz predhodne krščanske skupnosti v Akvileji in iz posvetnih, zlasti vojaških struktur na samem otoku, kot se razodevajo v gradeških napisih, zlasti v novi katedrali sv. Evfemije. V tej izstopa po pomenu njen graditelj, tretji shizmatični patriarh Helias, ki je – po izstopu milanskega metropolitanskega območja iz shizme – postal za poldrugo desetletje vodilna osebnost shizmatičnega akvilejskega metropolitanskega območja, obenem tudi vodilna osebnost v shizmatičnem taboru v vsej severni Italiji⁷⁵.

Osrednja in obenem najbolj zapletena tema tega poglavja je gradeška sinoda, ki ji je C.S. posvetila obširno analizo (str. 346–361 z dodatkom na str. 393–398). O tem dogodku in o razvoju shizmatičnega oglejskega patriarhata v naslednjih petnajstih letih (Maranska sinoda, pismo beneških škofov cesarju Mavrikiju itd.) obstaja obširna, že težko pregledna bibliografija, ki je v monografiji le deloma upoštevana⁷⁶. Na vprašanja, ki jih odpirajo zelo zapleteni viri, obstajajo različni, dostikrat nasprotujoči si odgovori. Če pustimo ob strani vprašanje historičnosti dogodka, v katero danes raziskovalci ne dvomijo, sta osrednja problemska sklopa naslednja: (I.) odnos med poročilom, ki ga prinaša zapisnik sinode v Mantovi (827) in poročili v beneški kronistiki 11. stoletja, ki odpira vprašanja kronologije dogodka in obstoja enega ali dveh sinodalnih srečanj; (II.) identifikacija več škofjskih sedežev, zlasti v vzhodnem delu oglejskega patriarhata, katerih nosilci nastopajo med udeleženci sinode. Avtorica v svoji analizi prinaša vrsto novih opazanj, s katerimi soglašamo, po drugi strani pa ponekod ne upošteva že doseženega znanja in zagreši nekaj napak, ki zmanjšujejo vrednost njenih zaključkov.

⁷³ Prim. z vidika arheoloških raziskav L. VILLA, Aquileia tra Goti..., 624. Avtor sugestivne arheološke študije je skušal najti odgovor na vprašanje, kako razložiti takojšnjo opustitev mesta, ki so ga Bizantinci pred tem močno utrdili. Obrambno sposobnost mesta je poleg debeline obzidja še dodatno okreplil njegov tloris v cikcakasti črti, zaradi katerega je bilo obleganje še dodatno zapleteno. Avtor dopušča možnost, da mesto ni padlo v langobardske roke že leta 568, temveč precej kasneje.

⁷⁴ Prim. nazadnje L. VILLA, Aquileia tra Goti..., 619–625.

⁷⁵ Med novimi pregledi gl. S. TAVANO, Elia, patriarca di Aquileia, *Nuovo Liruti* 1, Udine 2006, 269–273.

⁷⁶ Od objav v velikih evropskih jezikih niso upoštevane razprave več nemških in avstrijskih avtorjev, ki jih navajamo v kronološkem zaporedju: J. FRIEDRICH, Die ecclesia Augustana in dem Schreiben der istrischen Bischöfe an Kaiser Mauritius vom Jahre 591 und die Synode von Gradus zwischen 572 und 577, *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischn Klasse der K.B. Akademie der Wissenschaften zu München* 1906, 327–356 (razprava je sicer v pomanjkljivi obliki navedena na 393 op. 3, vendar ni v celoti upoštevana); K. REINDEL, Bistumsorganisation im Alpen-Donau-Raum in der Spätantike und im Frühmittelalter, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 72, 1964, 277–310; E. TÖTH, Vigilius episcopus Scaravaciensis, *Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 26, 1974, 269–275; F. VONFICHT, Sancta ecclesia Sabionensis, *Der Schlern* 54, 1980, 444–458; E. GALLISTL, Der Brief von 591 an Kaiser Mauricius und die Bistümer Binnen-Noricums, *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 32, 1982, 117–124; O. HAGENEDER, Die kirchliche Organisation im Zentralalpenraum vom 6. bis 10. Jahrhundert, *Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum. Nationes* 5, 1985, 201–235; H. KRAHWINKLER, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar 1992, zlasti 71–77 in karte IV/1–3 v prilogi; S. KARWIESE, Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis. Neue Überlegungen zur Frühzeit der Salzburger Kirche, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 101, 1993, 228–280 (o gradeški sinodi 233–261); H. WOLFF, Die Kontinuität der Kirchenorganisation in Raetien und Noricum bis an die Schwelle des 7. Jahrhunderts, v: E. BOSHOFF, H. WOLFF (ur.), *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien 1994, str. 1–27.

I. V analizi razmerja med zapisom v aktih mantovanske sinode in zapisi o sinodi v beneški kronistiki je avtorica z dobrimi argumenti podprla tezo, da se obojno izročilo, ki kaže v posameznostih pomembne razlike⁷⁷, nanaša na eno gradeško sinodo in ne na dve v nekajletnem razmaku (prvi seznam bi se nanašal na sinodo v letih 572–577, drugi na sinodo 579 ali kasneje), kot menijo nekateri raziskovalci⁷⁸. Upoštevanja vreden je njen argument, da v primeru dveh različnih sinod ne bi bilo mogoče tako rekoč povsem enako zaporedje škofov, zlasti ne ob menjavi treh škofov; če upoštevamo dejstvo, da je bil pogost kriterij pri zaporedju škofovskih podpisov čas njihovega nastopa, bi potemtakem morali stati novi škofje na zadnjih treh mestih v seznamu in ne na istih kot njihovi predhodniki. Podoben sklep smo pred desetletjem sami izrazili, ob primerjavi seznamov udeležencev dveh provincialnih dalmatinskih sinod v Saloni v nekajletnem časovnem razmaku (530–532/533), pri katerih je identična komaj polovica podpisnikov⁷⁹.

Če zavrnamo idejo o dveh sinodah, se postavlja vprašanje kronologije edine sinode. Od študije J. Friedricha (1906) dalje se je na podlagi njegove ugotovitve, da je avtentičen vir zapis v aktih mantovanske sinode, medtem ko prinašajo beneške kronike falzificirano izročilo, na nemškem jezikovnem področju uveljavilo datiranje dogodka okvirno v dobo od 572 do 577. Prva letnica označuje nastop patriarha Helija, druga pa zamenjavo na škofijskem sedežu v Tridentu, saj je v tem letu preminil Flaminus, ki se omenja kot udeleženec sinode na »mantovanskem« seznamu. Drugače od tega, med nemško piščimi avtorji tako rekoč splošno sprejete datiranja, zastopa italijanska historiografija datiranje v leto 579, kot ga prinaša beneška kronistika. C.S. je z dobrimi argumenti podprla avtentičnost tega drugega izročila o sinodi, na kateri so potrdili prenos cerkvenega sedeža v Gradež in ob tej priložnosti tudi posvetili novo katedralo z relikvijami sv. Evfemije Halkedonske. Tako poročajo beneške kronike, zlasti *Chronica de singulis patriarchis*, medtem ko datum 3. november 579 navaja še Dandulus. Vendar pri utemeljevanju svojih sklepov ni bila dosledna. V izročilu nastopa kot datum sinode 3. november 579 (in ne 3. september, na lokalni praznik sv. Evfemije Halkedonske, ko so bile relikvije te mučenke skupaj z relikvijami apostolov prinešene v Akvilejo)⁸⁰. To mnenje je, med velikimi imeni raziskovalcev pozne antike, v svoji postumno izdani študiji zastopal Ernest Stein⁸¹. Brez ustrezne utemeljitve je avtorica v tabeli škofov in škofij oglejskega patriarhata datirala sinodo v petletno obdobje 577–582. Če pri tem prva letnica temelji na zamenjavi na škofijskem prestolu v Tridentu, je druga letnica usklajena s poročilom v Kroniki gradeških

⁷⁷ Seznam udeležencev sinode v Mantovi prinaša 19 imen škofov (*MGH Leges III, Concilia 2*, izd. A. WERMINGHOFF, Hannover 1906, 583–589, zlasti 588; novo branje z nekaj izboljšavami prinaša H. BERG, *Bischöfe und Bischofssitze*, 79). Seznam, ki ga prinaša *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie*, za njo pa Dandulova kronika, vsebuje imena 20 škofov; poleg enega škofa oz. škofije (*Solacius ep. Veronensis*), ki ga v prvem seznamu ni, so tri imena škofov različna (za Sabiono v prvem seznamu *Materninus*, v drugem *Ingenius*; za Trident v prvem seznamu *Flaminus*, v drugem *Agnellus*; za Feltre v prvem seznamu *Laurentius*, v drugem *Fontegius*); v prvem seznamu je patriarh *Helias* naveden na 4. mestu (C.S. meni, da gre za napako kopista), v drugem seznamu pa na prvem mestu. Drugi seznam udeležencev prinaša poleg 20 imen škofov tudi imena 12 prezbiterjev brez oznake njihove proveniencije. Gl. *Identité civique*, 393–398 (z analizo razlik v luči rokopisnega izročila).

⁷⁸ Tezo o dveh sinodah zastopata S. KARWIESE, *Die Franken und die Suffragane Aquileias, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien*, 51, 1976–1977, 173–191, zlasti 189–190; isti, *Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis*, 236, prav tako H. WOLFF, *Die Kontinuität der Kirchenorganisation*, 26; kot možno jo dopušča tudi H. BERG, *Bischöfe...*, 81 op. 160.

⁷⁹ Prim. N. KLAČ, *Historia Salonitana maior*, Beograd 1967, 81 (podpisniki sinode v Saloni 530) in 85 (podpisniki sinode v Saloni nekaj let kasneje); kratko R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve*, 19 op. 185.

⁸⁰ Prim. R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese...*, 96–97.

⁸¹ *Chronologie des métropolitainis schismatiques de Milano e d'Aquilee-Grado*, v: *Opera minora selecta*, Amsterdam 1968, 402–412, zlasti 409 (tako na tem mestu (349 op. 230) kot v seznamu literature (424) je naveden netočen naslov razprave).

patriarhov (*Chronica de singulis patriarchis*), da je Helias († 586/587) umrl pet let po gradeški sinodi. Če upoštevamo datiranje, ki ga je pred stoletjem predlagal J. Friedrich (572–577) in ob tem kronologijo, ki jo je predložila C.S., bi se dalo gradeško sinodo datirati komaj na eno desetletje natančno, v prvo desetletje Helijevega pontifikata⁸².

II. Med 19 ali 20 škofijskimi sedeži, katerih voditelji so se udeležili gradeške sinode, se zaradi redke, morda celo enkratne omembe, nezmožnosti potrditve obstoja škofije z arheološkimi, zlasti epigrafskimi najdbami, pojavljajo zapletena vprašanja identifikacije pri najmanj dveh in največ petih škofijah, ki so se nahajale v severnem in vzhodnem delu patriarhata. Severno ali bolje severozahodno od Akvileje se zdi vprašljiva avtoričina identifikacija zapisa *Maxentius Iulienis* (*Maxencius episcopus Iulienis*); C.S. omenja prvič (354 op. 245) v tej zvezi *Iulium Carnicum*, kar je splošno uveljavljeno mnenje (škofija se omenja v 5. stol.), v tabelaričnem prikazu (397) pa navaja *Forum Iulii* (Čedad), za kar ni nobene potrditve. Nepotrebni so trije spodrsjlaji: oznaka geografske pripadnosti škofije *Sabiona* na južnem Tirolskem (354 op. 245)⁸³, ki leži v Italiji in ne Avstriji, lokalizacija škofije *Aguntum* na vzhodnem Tirolskem (prav tam), ki je ležala na ozemlju istoimenskega antičnega mesta (Stribach vzhodno od Lienza in ne na tem območju nepoznani Augst), ter ime škofijskega sedeža *Tiburnia* (ne Tiburnium)⁸⁴.

Težja vprašanja historične interpretacije odpirajo omembe škofij vzhodno od Akvileje. Strinjamo se lahko z avtoričino oceno, da je usoda Emone in Celeje v tem času neznana (353 op. 244); vendar, če sodimo po tem, da okrog 590 (sinoda v Maranu) nastopata oba škofa kot privrženca patriarha Severa, ko je le-ta pod prisilo začasno pristal v katoliškem taboru (»shizma znotraj shizme«), lahko predvidevamo še v desetletju po gradeški sinodi relativno stabilnost teh škofijskih sedežev na ozemlju, ki je po odhodu Langobardov v Italijo vsaj nominalno ostalo bizantinsko. Oba škofa, ki sta bila v času gradeške sinode shizmatika, sta bila desetletje kasneje »katolika«, tako kot škofje iz Tergesta, Parentija in enigmatične Cise, ki so bili v prestop prisiljeni⁸⁵. Ob tem naj omenimo na tabelaričnem prikazu škofij (397–398) neustrezen prikaz petih privrženecv patriarha Severa v času po njegovem nasilnem povratku v

⁸² S. KARWIESE, Von der ecclesia Petenas, ki zastopa tezo o dveh sinodah, je za prvo (»571/576«) predlagal datiranje v čas 576/577, za drugo (»579«) pa datiranje v čas 583/585, torej v sklepni del Helijevega pontifikata.

⁸³ O Sabioni gl. J. GELMI, *Bischof Ingenuin von Säben. Ein Heiliger zwischen Rom und Konstantinopel*, Brixen 2005 (odlično napisan poljudni prikaz).

⁸⁴ Za škofijski sedež *Aguntum* gl. nazadnje F. GLASER, Beispiele frühchristlicher Kirchen an der Donau und an der Drau, v: R. SENNHAUSER (izd.), *Frühe Kirchen im östlichen Alpengebiet. Von der Spätantike bis in ottonische Zeit*, München 2003, 630–635. Augst v arheološki in historični topografiji tega območja ni poznan. Za Teurnijo gl. nazadnje F. GLASER, Der frühchristliche Kirchenbau in der nordöstlichen Region (Kärnten/Osttirol), v: R. SENNHAUSER (izd.), *Frühe Kirchen...*, 413–437; pregledno tudi F. GLASER, Der Untergang der Antike und ihr Nachleben in Noricum, v: R. BRATOŽ (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*, Ljubljana 2000, 199–218. Med novejšimi prikazi škofij oglejskega patriarhata gl. tudi S. TAVANO, G. BERGAMINI (izd.), *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, Milano 2000, 195–207 (kratki prikazi 31 škofijskih sedežev z novejšo literaturo).

⁸⁵ PAULUS DIACONUS, *Hist. Lang.* 3,26. O maranski sinodi in opredelitvi škofij v tem času gl. H. KRAHWINKLER, *Friaul*, 74 in skica IV/2 v prilogi. Ni nam bila dostopna razprava: G.C. MENIS, Il sinodo di Marano del 590 tra scisma e comunione, v: *Maran* (izd. A. CICERI, G. ELLERO), Udine 1990, 21–44. V zvezi z razlago zapletenega in mestoma nejasnega poročila Pavla Diakona o teh dogodkih prim. P. ШТИН, O seznamu škofov v Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* III, 26, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Suppl. 1, 2001, 105–116. Po njegovem predlogu se je pred maransko sinodo (*sinodus decem episcoporum in Mariano*) sestal v letih 587–589 (po Severovi vrnitvi iz Ravene in pred sinodo v Maranu) škofovski zbor, na katerega naj bi se nanašal Pavlov opis opredelitve škofov v času »shizme znotraj shizme«: 6 škofov (patriarh Sever, 3 istrski škofje, škofa iz Emone in Celeje) se je tedaj opredeljevalo za katoliško stran, 11 škofov iz Venetije in eden iz Druge Recije je vztrajalo v shizmi; po neuspehu te sinode je na maranski sinodi patriarh Sever prestopil v shizmo in postal voditelj večinskega zahodnega dela patriarhata, ki je vztrajal v shizmi.

v katolicizmu pred maransko sinodo, ki brez manjkajočega pojasnila zbuja vtis težje tehnične ali celo vsebinske napake⁸⁶.

Vsekakor pomeni presenečenje v seznamu udeležencev građeške sinode navzočnost škofa iz Scarbantije v Prvi Panoniji⁸⁷. C.S. se pridružuje mnenju vrste raziskovalcev, ki so v njem videli begunskega škofa. Njegov odhod v Italijo bi mogli povezati z odselitvijo Langobardov leta 568, ki so se jim pridružili tudi staroselski *Pannonii*, od prihoda na italska tla do udeležbe na sinodi pa bi bil v tem primeru begunski škof že okroglo eno desetletje⁸⁸. Ker posamezni organizirani odhodi provincialnega prebivalstva, tako tudi v letu 568, niso zajeli vsega prebivalstva, temveč le njegov del, obstaja majhna možnost, da je Vigilij tudi po 568 prebival na ozemlju matične škofije in prišel v Gračevo kot panonski škof. Zadnji begunski škof iz Panonije se omenja še leta 599, torej tri desetletja po langobardskem pohodu v Italijo. Za razliko od svojih stanovskih kolegov iz Emone in Celeje se Vigilij v času maranske sinode ne omenja več⁸⁹, kar kaže na propad te severnopanonske škofije najpozneje do tega časa, v kakršnikoli obliki je že obstajala.

Najbolj zapleteno vprašanje je lokalizacija škofijskega sedeža v Cisi, čigar škof *Vindemius* se je udeležil sinode v Gračevu (v seznamih na petem mestu kot *episcopus Cessensis*). Zatem se omenja v skupini treh škofov (...*cum aliis tribus ex Histria episcopis*...; ob njem še tržaški in poreški škof), ki jih je eksarh Smaragd skupaj s patriarhom odvedel v Raveno in jih prisilil v zvezo s katoliškim ravenkim škofom (okrog 588), v kateri so se nahajali v času maranske sinode. Skupina »odpadnikov« od shizme je s pridružitvijo emonskega in celejskega škofa narasla na pet škofov, treh *ex Histria* in dveh iz njenega severovzhodnega zaledja, ki je gravitiralo proti istrskemu ozemlju pod bizantinsko oblastjo⁹⁰. Že po samem kontekstu sodeč *Cissa*, od koder je izhajal škof *Vindemij*, ne more biti identična s Pelješcem (353 op. 242)⁹¹, prav

⁸⁶ Severovi privrženci, ki nastopajo na građeški sinodi s svojimi imeni, se v tabelarični koloni za čas maranske sinode označujejo kot *Seuerus* z numeracijo od 1 do 5, v zaporedju, kot ga sporoča Pavel Diakon (*Hist. Lang.* 3,26: ... *Cum patriarcha autem communicaverunt isti episcopi: Severus, Parentinus Iohannes, Patricius, Vindemius et Iohannes*). Med njimi je ime *Seuerus* nosil samo prvo imenovani tržaški škof, za njim pa se omenjajo *Iohannes* iz Parentija, *Patricius* iz Emone, *Vindemius* iz Cisse in *Iohannes* iz Celeje, ki se v četrti koloni (maranska sinoda) označujejo kot *Seuerus* 2–5. Pregledno in jasno H. WOLFF, *Die Kontinuität der Kirchenorganisation* (kot v op. 75), 26; H. KRAHWINKLER, *Friaul im Frühmittelalter* (kot v op. 75), 312 (priloga IV/2); prim. tudi *PCBE*, gesla *Patricius* 6 (str. 1617), *Vindemius* 3 (2313–2314); *Iohannes* 63 (1100–1101).

⁸⁷ Škofijski sedež se napačno označuje kot »Scarbantia« (tabela str. 398 in indeks na str. 452, pravilno na str. 353 op. 244). O škofijskem sedežu v Scarbantiji in o vprašanju kontinuitete gl. E. TÓTH, *Vigilius episcopus Scaravaciensis, Acta archaeologica academiae scientiarum Hungaricae* 26, 1974, 269–275; prim. nazadnje J. GÖMÖRI, *Scarbantia*, v: M. ŠAŠEL KOS, P. SCHERRER (izd.), *The Autonomous Towns of Noricum una Pannonia. Pannonia I*, Ljubljana 2003, 81–92, zlasti 87 (odselitev prebivalstva v Italijo 568, obstoj mogočnega obzidja opuščene utrdbe še v karolinški dobi). Domneva D. GÁSPÁR, *Christianity in Roman Pannonia* (kot v op. 25), 102–103, da se oznaka *Scaravaciensis* nanaša na Basijane vzhodno od Sirmija (*Bassianae*, v IUSTINIANUS, *Novellae 11 pr.*, iz leta 535 kot *Bacensis civitas*), ni verjetna. Basijane so po tej ureditvi spadale pod nadškofijo *Iustiniana Prima*, kar izključuje udeležbo eventualnega basijanskega škofa na provincialni sinodi shizmatičnega oglejskega patriarhata. S. KARWIESE, *Von der ecclesia Petenas...*, 248–255, izraža možnost, da bi se škof v tem času zadrževal s patriarhovim soglasjem na Sv. Hemi (Hemmaberg), kar je poskusil podpreti s tamkajšnjimi najdbami (motivika, ornamentika in stil mozaikov sorodna građeškim mozaikom v S. Maria delle Grazie in v katedrali sv. Evfemije). Korak naprej od ugibanj ni mogoč.

⁸⁸ Prim. PAULUS DIACONUS, *Hist. Lang.* 2,26 (med pripadniki šestih skupin, ki so se pridružile Langobardom na pohodu v Italijo, se omenjajo tudi *Pannonii*). W. POHL, *Die Awaren*, München 1988, 233.

⁸⁹ E. TÓTH, *Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert*, v: E. BOSHOFF, H. WOLFF (ur.), *Das Christentum im bairischen Raum* (kot v op. 75), 241–272, zlasti 256. O panonskem škofu Johanesu, ki je leta 599 prišel v Istro in ob podpori katoliške strani postal voditelj škofije v severni Istri (*castellum Novas – Insula Capritana*; GREGORIUS, *Registrum epist.* 9,156, v *Corpus Christianorum Series Latina* 140, 712), gl. R. BRATOŽ, *Koprska škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja, Acta Histriae* 9, 2001, 37–64, zlasti 44.

⁹⁰ PAULUS DIACONUS, *Hist. Lang.* 3,26 (gl. op. 86).

⁹¹ Prim. *Identité civique*, 353 op. 242. Tudi kot hipotetična možnost odpade identifikacija s polotokom Pelješac v južni Dalmaciji (prim. nejasno *PCBE* 2, Italije, 2313–2314 (s.v. *Vindemius* 3). Toponim Pelješac v Istri ni poznan.

tako ne z Novaljo na otoku Pagu v severni Dalmaciji⁹². Ker gre za istrskega škofa, je smiselno povezovanje z istrsko Ciso. Če pustimo ob strani starejše poskuse lokaliziranja (območje Rovinja) kot presežene, sta kot hipotetični rešitvi najbolj verjetni dve, obe ob jugozahodni obali Istre severno od Pule: Brionski otoki⁹³ in Betika pri Barbarigi (na istrskem kopnem okrog deset kilometrov severno od Brionov), za katero obstajajo še prepričljivejše materialne potrditve kot za Brionsko otočje⁹⁴.

Različna mnenja so bila izražena tudi o zadnjem podpisu v seznamu udeležencev (*Martianus Petenatis*), ki se v kasnejših seznamih ne omenja več. Poleg možnosti, ki jih navaja C.S., istrska *Pedena* in *Petovio* (Ptuj)⁹⁵, so bile izražene tudi domneve v povezavi s Salzburgom (antični *Iuvavum*): v treh salzburških virih iz let 790 (pismo Karla Velikega salzburškemu škofu Arnu) in 798 (dve pismi papeža Leona III. Arnu, ki je bil tedaj že nadškof) nastopa Arno kot *Petenensis urbis episcopus* (790), njegova škofija kot *ecclesia Iuvavensium que et Petena* (798)). Domneva, da je antični Ptuj (pri ravenskem geografu kot *Petaviona*) dal ime istrski Pedeni v 6. stoletju oziroma da je ta dala (kratkotrajno) ime salzburški cerkvi, ostaja nedokazljiva hipoteza⁹⁶.

7. Sklepne misli o novi oglejski monografiji

V sklepnem delu razmišljanja o novi akvilejski monografiji naj najprej opozorimo na tista mesta, ki bi jih veljalo v morebitni novi izdaji popraviti – gre za očitne napake – oziroma dopolniti z upoštevanjem novejših literature, ki je avtorica ne navaja. Napake so se prikrdle predvsem pri omembah vzhodnega in severnega sosedstva antične Akvileje. Posamezne med njimi, zlasti geografske, na katere smo že opozorili, so lahko zavajajoče, druge so predvsem pravopisnega značaja in za vsebino dela niso relevantne⁹⁷. Z bolj natančnim branjem korek-

⁹² Hipotezo je v najbolj izdelani obliki predstavil A. ŠONJE, L'ubicazione della sede del vescovo di Cessa, Vendemio, *Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno* 11, 1980–1981, 85–130. Vindemijev sedež naj bi bil identičen z današnjo Novaljo na otoku Pagu. Hipoteza se opira na toponim *Cessa*, zlasti pa na zgodnjekrščanske najdbe na področju Novalje, ki potrjujejo obstoj zgodnjekrščanskega centra (o najdbah prim. zlasti P. CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae* I, Roma–Split 1995, 64–74). Hipotezo je izrazil v še radikalnejši obliki J. ŠKUNCA, Problem Cisse i njezine biskupije, *Croatia Christiana Periodica* 15 (27), 1991, 1–20.

⁹³ M. SUIĆ, Cissa Pullaria – Baphium Cissense – Episcopus Cessensis, v: isti, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta*, Zadar 1996, 689–724; Episcopus Cessensis iterum, *prav tam*, 725–750. Prim. tudi N. CAMBI, Pogovor, *prav tam*, 844–846.

⁹⁴ B. MARUŠIĆ, Še o istrski Kisi (Cissa) in kesenskem škofu (episcopus Cessensis), *Arheološki vestnik* 41, 1990, 403–429; prim. R. BRATOŽ, Das Patriarhat Grado im monotheletischen Streit, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo* (ur. R. BRATOŽ), Ljubljana 2000, 609–658, zlasti 638–644.

⁹⁵ *Identité civique*, 353 op. 242 (škofija se napačno označuje kot *pedenentis*; vsekakor je za knjigo, ki ni bila izdana na nemškem govornem področju, slovenska oblika imena »Ptuj« bolj primerna od nemške »Pettau«).

⁹⁶ Možnost povezovanja Pedene s Petovio in Salzburgom sta na podlagi mnenj starejših avtorjev (G. Waitz, E. Klebel, R. Cessi in drugi) z različnimi poudarki izrazila L. MARGETIĆ, *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Trieste 1983, 131–133 (*Marcianus Petenatis* verjetno škof iz Petovione; ta škofija je dala ime tudi salzburški cerkvi ob koncu 8. stoletja) in S. KARWIESE, Von der ecclesia Petenas (kot v op. 76), zlasti 261–280: *Marcianus Petenatis*, identičen s škofom Marcijanom, pokopanim v gradeški katedrali (J.-B. BRUSIN, *Inscriptiones Aquileiae* 3364), naj bi bil 40 let »potujoči« škof z območjem delovanja na območju Petovione, Flavije Solve in hipotetično vse do antičnega Juvava oz. Salzburga (okvirno 534–574), nato bi se vrnil v Istro in se kot pedenski škof udeležil (prve) gradeške sinode 576/577; po smrti (578) naj bi njegovo truplo iz Pedene prenesli v Gradež in kasneje pokopali v tamkajšnji katedrali). O različnih interpretacijah napisa gl. kratko R. BRATOŽ, Epigrafe di Marciano, v: S. TAVANO, G. BERGAMINI (izd.), *Patriarchi*. (kot v op. 84), 152–153.

⁹⁷ Naj jih navedemo: kraj Florijanovega mučeništva je *Lorch* (ne Lorsch; str. 106, 107); škofijski sedež v času oglejskega koncila 381 je bila *Siscia* (ne Sciscia, str. 150); mesto je v indeksu (str. 452, s.v.) označeno kot kraj na Madžarskem(!). Amancijeva *Iovia* je identična bodisi z antičnim krajem *Botivo*/Ludberg (ne Ludberg, str. 151) v

turnih odtisov bi se lahko izognili posamičnim lapsusom kot so napačne letnice, zamenjave imen ali njihov napačen zapis ter posamezne napake v citatih⁹⁸. V seznamu okrajšav na začetku bibliografske priloge (399–400) so razrešene le kratice za edicije virov, ne pa kratice za revije, kar tujemu uporabniku knjige ponekod otežuje identifikacijo posameznih serij, saj mora posegati po bibliografskih priročnikih⁹⁹. Eden od dveh naslovnikov fiktivnega Hieronimovega pisma v uvodu Hieronimijanskega martirologija je bil Heliodor (in ne Septimij) iz Altina (str. 215). Anastazija ni svetnica iz Salone (str. 69), temveč iz Sirmija¹⁰⁰. V luči arheoloških raziskav je vprašanje tako imenovane Kvirinove bazilike v Savariji (str. 106) zelo zapleteno; vsekakor »velika bazilika, zgrajena po koncu preganjanj kristjanov«, ni bila cerkev, temveč reprezentativen objekt (*aula palatina*), medtem ko vprašanje bazilike *ad Scarabetensem portam* s posmrtnimi ostanki škofa in mučenca Kvirina ostaja odprto¹⁰¹. Epizoda iz Evgipijevega življenjepisa sv. Severina, v kateri se ob opisu svetnikove pomnožitve olja v Lavriaku (*Vita s. Severini* 28,2) omenjajo *negotiatores*, ki so v izredno težkih razmerah v deželo dovažali olje, se nanaša na čas po letu 476, nekako v dobo okrog 478 (ne »pred 472«; str. 260); odločitev o evakuaciji romanskega prebivalstva je padla po drugem pohodu Odoakrove vojske proti Rugijcem leta 488 (ne ob prvem pohodu 487). Viri ne opisujejo poti iz vzhodnega območja Obrežnega Norika proti Italiji, po kateri se je pomikala Odoakrova vojska, z njo pa tudi del provincialnega prebivalstva s Severinovo meniško skupnostjo. Če upoštevamo vzhodno lego Faviane (Mautern ob Donavi, kakih 60 do 70 km zahodno od Dunaja) v Obrežnem Noriku kot zadnjega zbirališča beguncev iz zahodnejše ležečih mest, obenem pa takratne vojaško politične razmere (ozemlje proti zahodu so obvladovali Alamani, občasno so na to območje vpadali Turingi in celo Heruli), odselitev iz vzhodnega dela Obrežnega Norika v Italijo ni mogla potekati po tistih cestah, kot jih predlaga avtorica (str. 244–245: proti zahodu do Ovilave in Juvava in nato proti jugu do Teurnije ter od tam proti zahodu čez vzhodno Tirolsko v dolino Adiže). V tem primeru bi se Odoakrova vojska zelo verjetno zapletla v spopade z Alamani. Kot verjetnejša se kaže ravninska pot ob zahodnem robu Panonije, tako imenovana jantarjeva pot

hrvaškem Podravju bodisi s krajem Heténypuszta ali Alsóheténypuszta (ne Heténypuszta, str. 151) na južnem Madžarskem. Vsekakor je primernejša običajna oblika imena *Emona* od mnogo redkejše oblike *Aemona*, ki ji daje avtorica prednost (prim. J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 563–565). Hrušica leži severovzhodno od Trsta (in ne severozahodno, str. 52). Ker je bilo v času oglejskega koncila 381 že uveljavljeno ime province *Pannonia Secunda* s središčem v Sirmiju, je ta oznaka pravilnejša od oznake *Pannonia Inferior*, ki jo prinaša *Laterculus Veronensis* in jo navaja avtorica (160, op. 202).

⁹⁸ V povzetku I. poglavja (str. 63) nastopa kot letnica Konstantinovega obleganja Akvileje 313 (namesto 312); Honorij je vladal do leta 423 (ne 425, kot na str. 233); kot uzurpator, ki se je 351–352 zadrževal v mestu, je omenjen Maksencij (str. 63, pravilno Magnencij); redakcija Zgodovine Pavla Diakona pade v skleplni del 8. stoletja (avtor umrl pred 800) in ne v 9. stoletje (str. 338). Avtor Panegirika se na enem mestu (str. 59) napačno označuje kot Pacatius, sicer vedno v pravilni obliki *Pacatus*; Otto SEECK se ponekod pojavlja kot O. Seek (str. 21, 100, in 423), Johannes SUNDWALL kot Sündwall (str. 291 op. 260); na str. 179 in 220 je ob analizi napisa Parekorija Apolarisa opozorilo na ilustracijo št. 15 v prilogi, kjer je pod to številko upodobljen drugi napis (Valentinijanov in Atenodorin sarkofag); na str. 302 v op. 33 navedeni citat iz Tavanove razprave je napačno paginiran (str. 338 in ne 33); naslov Steinove razprave o kronologiji oglejskih škofov ni precizen (gl. op. 81).

⁹⁹ Nerazrešene ostajajo kratice za revijalne objave, na primer *AC* (str. 7 op. 2), *SJ* (14 op. 40), *BM* (72 op. 30), *EECAA* (93 op. 110), *JRA* (15 op. 42), *RSR* (137, op. 115), *AT* (238), *RAC* (409) itd. Uporaba kratic v mednarodni znanstveni publicistiki ni dosledna; v posameznih primerih imajo kratice različni pomen (*RAC* kot *Revista di archeologia cristiana* ali *Reallexikon für Antike und Christentum*); posamezne kratice, ki se uporabljajo v mednarodnem znanstvenem tisku, so enake kraticam za druge serije v »nacionalnih« znanostih.

¹⁰⁰ Gl. nazadnje R. LIZZI, Roma, Aquileia e Sirmium fra agiografia e fondazioni titolari, *AAAd* 57, 2004, 243–272.

¹⁰¹ Gl. E. TÓTH, Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert, v: E. BOSHOFF, H. WOLFF (izd.), *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien 1994, 246; D. GÁSPÁR, *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary*, Oxford 2002, 114–118.

(Savaria – Poetovio – Emona – Aquileia), ki se je dotaknila akvilejskega območja¹⁰². Akvileja je še do konca 6. stoletja vzdrževala stike s Sredozemskim Norikom, ni pa poročil o stikih z območjem ob Donavi na ozemlju opuščenega Obrežnega Norika. Zaradi tega ni presenetljivo, da se Severin ne omenja v virih oglejskega izvora.

Ob preseganju izoliranega obravnavanja poznoantične Akvileje in vključevanja v obči zgodovinski okvir so nesorazmerno skromno zastopana dela z nemškega govornega področja, zlasti če upoštevamo velike študije, ki so praviloma bolj obsežne od tistih, ki so navedene v znanstvenem aparatu in sklepni bibliografiji. Kot primer naj navedemo obsežna monografska dela, ki so jih napisali W. Kuhoff za dobo Dioklecijana in tetrahrij, Ch. Brennecke za zgodovino arianizma ali D. Hoffmann za vojaško zgodovino 4. stoletja¹⁰³ ali posamezne pomembne članke v revijah in zbornikih, ki bi sodili v študijo takega formata¹⁰⁴.

Monografija C.S. prinaša vrsto novih spoznanj. Napisana je z velikim zgodovinskim znanjem in jasno izdelano metodo. Avtorica je zapleteno snov predstavila z obsežnim znanstvenim aparatom, v katerem je zavzela stališče, v številnih primerih kritično, do predhodnih raziskav. V nekaterih primerih je ocena posameznih del ali obdobjev v razvoju raziskav prehitra in premalo pretehtana, ker premalo upošteva okoliščine in čas, v katerih so ta dela nastajala. Besedilo odraža ob temeljitem poznavanju virov in njihovem smiselnem povezovanju v nove zaključke tudi pogum in samozavest. Prodorne misli in sveže ideje, obenem smisel za sintezo so gotovo tiste odlike, zaradi katerih študija zasluži vso pozornost raziskovalcev poznoantične Akvileje. Ti se bodo v raziskavah soočali z vprašanji, ki jih monografija načinja, in se ob tem nujno opredeljevali do avtoričinih tez in hipotez. Po našem prepričanju so nekatera njena spoznanja trdna, druga manj zanesljiva (začetki krščanstva do Konstantina, hunsko razrušenje Akvileje 452, datiranje gradeške sinode in identifikacija nekaterih škofijskih sedežev). Več napak in nepotrebnih površnosti v historični topografiji, geografiji in ortografiji ter vrzeli v bibliografiji, ki bi jih veljalo ob ponatisu ali drugi izdaji popraviti, ne bistveno zmanjšujejo pomen tehtnega znanstvenega dela, ki predstavlja pomemben korak naprej v raziskavah poznoantične Akvileje.

¹⁰² Prim. Ph. RÉGERAT, *Italien in der Vita Severini: sein Erscheinungsbild und sein Verhältnis zu Severin*, v: R. BRATOŽ (izd.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, Ljubljana 1996, 193–206, zlasti 203.

¹⁰³ Gl. op. 6; 19; D. HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Düsseldorf 1969.

¹⁰⁴ Gl. op. 8; 9; 15; 68; 76.

Miha Kosi

Marginalije h knjigi Vitez in grad

Nedavno je pri ugledni nemški založbi Oldenbourg (München-Wien, 2006), v seriji Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung in v odličnem prevodu dr. Harald Krahwinklerja (s sodelovanjem dr. Herwiga Weigla), izšla knjiga Dušana Kosa z naslovom »In Burg und Stadt, Spätmittelalterlicher Adel in Krain und Untersteiermark« s spoštovanja vrednim obsegom skoraj 700 strani. To je nemški prevod njegove knjige Vitez in grad, ki je 2005 izšla pri Založbi ZRC SAZU v Ljubljani. Nesporno gre za temeljno delo slovenske medievistike o problemu gradov in njihovi vlogi v življenju plemstva, pri čemer je več kot 3/4 knjige – v enciklopedičnem stilu v obliki gesel – namenjene pregledu kranjskih in spodnještajerskih gradov (kar 180), njihove posestne zgodovine in zgodovine tam živečih plemiških rodov. Hvalevredno in nujno potrebno delo, že na prvi pogled zbujujoče strahospoštovanje, bo nedvomno postalo temeljni pripomoček vseh medievistov, ki se ukvarjajo s slovensko srednjeveško zgodovino, in v nemški varianti standardno delo tujih strokovnjakov, ki se bodo želeli seznaniti z našo srednjeveško zgodovinsko pokrajino.

Dušan Kos je že sedaj nesporno slovenski zgodovinar z največjo produkcijo monografij doslej – sedemnajstimi. Knjiga Vitez in grad je pod novim naslovom druga, predelana in dopolnjena izdaja dela Med gradom in mestom, njegove doktorske disertacije, ki je izšla pri isti založbi ZRC SAZU leta 1994. Ob kroničnem pomanjkanju odzivov slovenske strokovne javnosti na zgodovinske publikacije v obliki objektivnih recenzij (ne zgolj panegirikov kot zahvale avtorju za podarjeno knjigo), kar je v tujini uveljavljena praksa, prva izdaja, kot je meni znano, ni doživela nobene prave znanstvene kritične ocene. Ob izidu druge slovenske ter sedaj še nemške izdaje je nedvomno dozorel čas za refleksijo na knjigo, ki bo verjetno za dolga leta ostala standardno delo na to temo. Prva izdaja je imela vrsto pomanjkljivosti, na katere bi bilo nujno opozoriti že ob izidu. Poleg preštevilnih tiskovnih napak¹ je bilo citiranje izredno nepregledno – za deset ali več zelo konkretnimi navedbami z letnicami je sledila opomba – da je bilo skoraj neuporabno celo za strokovnjaka. Druga velika pomanjkljivost knjige, ki je operirala s stotinami toponimov gradov oziroma topografskih lokacij, razen strokovnjaku-specialistu večinoma neznanah ali malo poznanih, je bilo pomanjkanje kartografskih prilog, ter ob prav tako veliki količini imen plemiških rodbin in posameznikov – odsotnost genealoških preglednic. V prvi izdaji knjige ni bilo niti ene preproste pregledne karte lokacij gradov ali genealoške tabele, kar je nesporejmljivo za tako ambiciozno znanstveno monografijo. Poleg tega je bilo delo brez stvarnega oz. imenskega kazala, kar pa, odkrito rečeno, ni bilo pomanjkljivost le Kosove knjige, temveč tedaj še ni uspelo prodreti kot standardni in praktično obvezni element znanstvene monografije, kot je to danes. Nova izdaja knjige – ki se pod novim naslovom ponuja kot nova monografija – je dejansko odpravila mnoge od teh pomanjkljivosti ter napak in je bistveno bolj pregledna, privlačna in uporabna. Kos je izdelal sicer zelo grobe, a vseeno do neke mere uporabne zemljevide, glavna pridobitev pa je kar 76 genealoških preglednic ter obilno slikovno gradivo – fotografije plemiških pečatov ter stare in

¹ Med drugim je prišlo celo do tako težkega lapsusa, da je v prvem poglavju analitičnega dela izpadla številka opombe 602, kar je imelo za posledico neujemanje kar 68 opomb s številkami v tekstu. D. Kos, Med gradom in mestom, Ljubljana 1994, tekst na str. 40–43 se ne ujema z opombami št. 602–670 na str. 57–58.

sodobne podobe gradov oz. njihovih ostalin. Slovenska varianta knjige še vedno ne premore stvarnega/imenskega kazala. Verjetno ga Slovenci nismo vredni, saj se sam avtor v eni svojih knjig pritožuje, da je med nami itak premalo »mislečih bralcev«. ² Seveda pa v tujini veljajo drugačni standardi in Kos se je v nemški verziji potrudil z izčrpnim in zelo uporabnim registrom. Koncept nove izdaje knjige je nekoliko spremenjen. Obsežnemu, bolj sistematiziranemu in dopolnjenemu sintetičnemu delu, ki je na visoki znanstveni ravni, saj je eno Kosovih dolgoletnih znanstvenih torišč, sledi analitični del – pregled posameznih gradov v obliki gesel, ki pa je dosti šibkejši. Obravnava posameznih gradov je zelo neuravnotežena, vendar ne le glede na njihov zgodovinski pomen, temveč predvsem glede na avtorju dostopne podatke. Tu pa tiči problem. Drastično se namreč opaja naslonitev na korpus prepisov listin dr. Boža Otorepca, ki je šibak zlasti pri gradivu iz Štajerskega deželnega arhiva, pa tudi dunajskih arhivov, zato je tudi Kosovo uporabljane originalnih listin pri geslih, katerih gradivo se nahaja v Gradcu ali v Haus- Hof- und Staatsarchivu na Dunaju, nesorazmerno manjše od tistih, ki jih je dobil v prepisih pri Otorepcu. Avtor se zato mnogokrat zadovoljuje z opiranjem na sekundarno literaturo, prvenstveno na delo Pircheggerja o spodnještajerskih gradovih in gospodstvih, nastalo pred več kot štirimi desetletji, ki pa je, glede na današnjo raven vedenja, že marsikje preseženo z novejšimi študijami. ³ To ima seveda za posledico dosti manjšo zanesljivost, včasih pa kar hudo pomanjkljivost orisov zgodovine nekaterih štajerskih gradov. ⁴

Zgornja navedba zahteva obrazložitev. Kos je za obravnavano knjigo, kot tudi velik del svojega ostalega opusa, posvečenega plemstvu in gradovom, uporabljal prepise več kot 6000 (!) srednjeveških listin, življenjsko delo zaslužnega zgodovinarja dr. Boža Otorepca, ki so hranjeni na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani. Imel je to srečo, da mu je tedaj še aktivno delujoči Otorepec velikodušno dovolil dostop do celotnega korpusa, na osnovi česar si je Kos ustvaril temeljno podatkovno bazo za svoje študije gradov in plemstva, s čimer operira že desetletje in pol. Dejstvo je, da tako velikopoteznih študij oziroma enciklopedičnih pregledov plemstva in gradov, kot je omenjena Kosova knjiga, brez Otorepčevih prepisov virov do sedaj preprosto ne bi bilo moč narediti, kajti originalno gradivo je razpršeno po arhivih od Bavarske in Furlanije do Avstrije in Češke. ⁵ To bi moralo biti pošteno in jasno poudarjeno v uvodu monografije, vendar na dolžno spoštovanje do dela svojega zaslužnega predhodnika avtor prepogosto pozablja. Trud več desetletij dr. Otorepca je v knjigi odpravljen zgolj s par besedami v oklepaju v seznamu virov in literature (»po prepisih B. Otorepca«), a še to nekorrektno. ⁶ Kos sam pa se ravno v uvodu v slovensko verzijo knjige sprenevedajoče zgraža nad kolegi zgodovinarji, ki da nimajo spoštovanja do dela svojih predhodnikov! ⁷ Avtor v številnih opombah lahko citira stotine in stotine originalnih listin iz številnih arhivov, ki so mu bile

² D. Kos, Pismo, pisava pisar, Ljubljana 1994, str. 5.

³ H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte, München 1962.

⁴ Za ilustracijo naj služi geslo Polhov Gradec, kjer je v eni sami opombi citiranih kar 120 (!) listin, v katerih se pojavljajo člani rodbine Polhograjskih. Na drugi strani pa geslo pri gradu Fram – ki kot uradni fevd štajerskega maršala ni bil nepomemben – premore le štiri stavke in tri opombe, pa še v teh le z literaturo (Jakič; Pirchegger; Blaznik) brez enega samega citata primarnega vira.

⁵ V uvodu nemške izdaje knjige Kos piše, da je bila podlaga njegovim genealoškim raziskavam analiza imen v več kot 5000 listinah, a brez razlage, kako je prišel do te enormne količine virov iz najrazličnejših arhivov.

⁶ V seznamu virov v slovenski in nemški verziji Kosove knjige je namreč opazna bistvena razlika. V drugi je dodana opomba z razlago, katere vire je dobil v Otorepčevih prepisih, in med te so uvrščene tudi listine iz zbirke listin Arhiva Republike Slovenije ter iz Haus- Hof- und Staatsarchiva na Dunaju, torej večina v delu citiranih listin. V slovenski verziji pa pri kraticah ARS ZL in HHStA AUR to bistveno pripombo pogrešamo.

⁷ D. Kos, Vitez in grad, str. 9. Mimogrede – Kos v tem uvodu tudi omenja, da tu in tam še danes naleti na osebo, ki nikakor ne zmore razumeti (v njegovi knjigi, op. a.) prebranega. Upam, da bo iz nadaljnjih vrstic jasno razvidno, da nekateri le razumemo, kaj je napisal!

(skoraj) vse dostopne v prepisih Otorepca, medtem ko v uvodu razglablja, da »so viri za 14. in 15. stoletje zvečine še vedno dostopni le v slovenskih, avstrijskih in italijanskih arhivih«. Uporaba teh prepisov raziskovalcu bistveno olajša težaško delo, obenem pa predstavlja tudi temeljni vodnik glede arhivskih nahajališč za posamezne dokumente, katerih iskanje je – zlasti po velikih arhivskih restitucijah virov pred nekaj desetletji – lahko izredno zamudno. Zato je takšno opiranje študije na delo drugega strokovnjaka brez jasne obrazložitve nesprejemljivo. Da ne bo pomote. S korpusom prepisov Otorepčevih listin smo delali poleg Kosa tudi mnogi drugi zgodovinarji, vendar s poštenim priznanjem njegovega dela oziroma doprinosa.⁸

K pisanju te polemične recenzije pa me niso spodbudile le te pripombe bolj načelne narave, temveč nekaj zelo konkretnih dejstev. Po desetih letih bi v novi izdaji monografije upravičeno pričakovali temeljito revidirano in z najnovejšimi izsledki stroke dopolnjeno delo. Avtor je sicer posamezna gesla precej spremenil, zlasti s kombiniranjem prikazov zgodovine gradu in eventuelne pripadajoče meščanske naselbine, kar je bilo v prvi izdaji ločeno na dva dela knjige. A upoštevanje novih (ali celo že starih) ugotovitev stroke je zelo šepavo in se pogosto omejuje na »kozmetične« dopolnitve v opombah. Tako v »novi« Kosovi monografiji še vedno mrgoli netočnosti iz prve knjige, a ne lapsusov ali zatipkanih malenkosti, temveč navedb, ki ne držijo. Avtor preprosto ne upošteva nekaterih temeljnih del in izsledkov svojih stanovskih kolegov, nastalih v zadnjih letih. Zakaj si kljub siceršnji veliki strokovni podkovanosti dovoli takšno površnost, je težko odgovoriti. Resnično bi moral na več mestih spremeniti svoje nekoč zapisano drugačno mnenje in s tem dati priznanje še komu drugemu, vendar bi bilo to znanstveno nesporno in nedvomno bolje kot še naprej navajati napačna dejstva. Nove, jasno dokazane in z viri podprte ugotovitve avtor večkrat zamolči – težko je verjeti, da jih ne bi poznal, saj so objavljene v odmevnih knjigah ali glavni domači znanstveni periodiki – in ponavlja svoje stare teze, zaradi česar prihaja celo v nerešljive anahronizme. Pojavljajo pa se tudi obratni primeri, ki pa so znanstveno še bolj vprašljivi. Avtor je spremenil nekatere svoje nekdanje teze na osnovi ugotovitev drugih, ne da bi jih citiral! Kot je videti, je bilo eno Kosovih glavnih dopolnil v novi izdaji knjige obsežno citiranje dela Ivana Jakiča, Vsi slovenski gradovi, ki je sicer temeljit in uporaben, a poljuden enciklopedičen pregled slovenskih gradov s kratkimi zgodovinskimi opisi, brez znanstvenih ambicij in predvsem brez znanstvenega aparata z navedbo virov.⁹ Kos se v tako ambicioznem delu, ki ne skriva pretenzij, da bi postalo temeljni priročnik na temo gradov in plemstva, zlasti pri konkretnih trditvah in letnicah, ki terjajo navedbo konkretnega vira, ne bi smel zadovoljiti s citiranjem sekundarne literature enciklopedičnega značaja.¹⁰ Pri mnogih drugih dopolnitvah literature se prepogosto zadovoljuje z navedbo avtorja in dela ter latinskim prislovom *passim* (tu in tam), ne da bi ugotovitve tudi dejansko upošteval. Ker gre v nekaterih primerih za dela, ki so v marsičem dopolnila dosedanje vedenje (tudi Kosa) o nekaterih zemljiških gospostvih oz. rodbinah, se to dolgoročno gledano izkaže za zelo kratkovidno. Da ne bo vse ostalo le pri pavšalni kritiki, naj v nadaljevanju na nekaterih konkretnih primerih pokažem na nekaj najbolj izstopajočih netočnosti, pomanjkljivosti ali napačnih navedb, ki se, žal dosledno, ponavljajo tudi v nemški verziji knjige. Ker ne gre le za kakšne marginalne, malo znane gradove, temveč v nekaterih primerih celo za najpomembnejša srednjeveška zemljiška gospostva na Slovenskem, in je ob značaju Kosove knjige ter tujem prevodu zelo verjetno,

⁸ Tudi moja disertacija o srednjeveškem prometu na Slovenskem, izšla v knjigi pod naslovom Potujoči srednji vek, Ljubljana 1998, v veliki meri temelji na Otorepčevih prepisih, kar je izpostavljeno v uvodu in pošteno citirano na vseh dotičnih mestih v opombah.

⁹ Ivan Jakič, Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine, Ljubljana 1997.

¹⁰ Kot eden bolj izstopajočih primerov naj služi geslo Vipava na str. 243 z op. 881. Avtorjeve zelo konkretne navedbe z letnicami terjajo citat vsaj treh originalnih listin, ki jih najdemo v Otorepčevi kartoteki in Arhivu Slovenije. Vendar se avtor zadovolji s citiranjem Jakiča (kot v op. 9), ki pa na navedeni strani teh podatkov sploh nima!

da se bodo napake znova in znova ponavljale v delih manj posvečenih (verjetno tudi tujih) avtorjev, ki se bodo sklicevali na Kosovo delo, je dolžnost slovenske znanstvene srenje, da se na napačne navedbe jasno opozori!

Kostanjevica (str. 158 sl.)

Kos piše: »Kot spanheimsko dediščino ... so si ... gradova, gospostvo in mesto prisvojili grofje Tirolsko-Goriški. Ti so vse skupaj dajali v zakup – leta 1305 grofom Goriškim, nato leta 1320 hrvaškim grofom Frankopanom in nato Ortenburžanom. O tem se pripoved polihistorja J. V. Valvasorja ujema s podatki v listinah ... Ortenburžanom je v letih 1365–1386 kot imetnica Kostanjevice sledila grofica Katarina Celjska ... nato pa so vse spet dobili v sekundarno zastavo Ortenburžani. Kot njihovi dediči so jim po letu 1420 sledili grofje Celjski ... Kostanjeviški grad je pod Celjskimi povezovala z deželnim knezom le še tanka formalna fevdna vez, saj so grofje Kostanjevico že imeli v dedni posesti.«¹¹ Vsaj pol od teh trditev ne drži, v veliki meri pa je oris tudi pomanjkljiv. Avtor ne upošteva celo svojih lastnih ugotovitev iz nekaterih drugih del. V ohranjenih virih o gospostvu goriških grofov in Frankopanov v Kostanjevici v prvih desetletjih 14. stoletja ni najmanjšega dokaza. So pa Habsburžani v času vojne za češko krono leta 1308 hrvaškim Baboničem (in ne Frankopanom) kot enim svojih glavnih zaveznikov na Kranjskem za nudeno pomoč in posojen denar podelili v zastavo (in ne zakup!) pol gospostva Kostanjevica (*mediam urboram in Landestrost*).¹² Od Kosovih navedb drži le to, da so gospostvo v 1320-ih letih dejansko dobili v roke Ortenburžani in ga podeljevali v sekundarno zastavo. Vendar pa je bilo ortenburško gospostvo nad Kostanjevico kratkotrajno. Po izumrtju Goriško-Tirolskih 1335 se je skupaj s celotno Kranjsko vrnila pod vrhovno oblast Habsburžanov. Tako je lahko avstrijski vojvoda Albreht II. že 1343 podelil grad in mesto za bivanje (*behausung*) goriškemu grofu Albertu, ki se je zavezal, da bo na zahtevo vse vrnil Habsburžanom.¹³ Tudi to goriško lastništvo je bilo kratko. Vojvoda Albreht II. je leta 1355 gospostvo z mestom zastavil Henrik Planinskemu kot plačilo za najemniško služjenje proti Švicarjem – torej Kostanjevica tedaj ni mogla biti ortenburška!¹⁴ V času avstrijskega vojvode Rudolfa IV. pa je prišlo do podelitve, ki ima zelo velik pomen za posestno zgodovino več kranjskih deželnoknežjih gospostev. O njej smo pisali v zadnjih letih vsaj trije zgodovinarji – poleg mene še Peter Štih in Matjaž Bizjak.¹⁵ Vendar pa Kos ta pomemben sklop dogajanja preprosto zamožči oziroma ga tolmači napačno, zaradi česar je napačen tudi njegov posestni oris pri več geslih. Poglejmo, za kaj gre.

¹¹ Kos, Vitez in grad, str. 160. Na tem mestu citira Valvasorja, ne pa dotičnih listin, s katerimi naj bi se Valvasorjeva pripoved ujemala.

¹² Gradivo za zgodovino Maribora II, ur. Jože Mlinarič, Maribor 1976, št. 120. O tem sem pisal v obsežni razpravi M. Kosi, »... Quae terram nostram et regnum Hungariae dividit ...«, Zgodovinski časopis (=ZČ) 56, 2002, str. 74, Matjaž Bizjak pa v knjigi *Ratio facta est, Thesaurus memoriae, Dissertationes 2*, Ljubljana 2003, str. 132. Zanimivo je, da Kos listino iz 1308 pozna, saj jo uporabi v knjigi pri geslu Žumberk na strani 250 (op. 928), pri Kostanjevici pa je ne upošteva.

¹³ Dosedaj neobjavljena originalna lista 1343 s.d., Allgemeine Urkundenreihe (=AUR) v Haus- Hof- und Staatsarchiv na Dunaju (=HHStA).

¹⁴ Sam Kos je ta podatek objavil v knjigi *Blesk zlate krone, Thesaurus memoriae, Dissertationes 1*, Ljubljana 2003, str. 299, vendar pa ga v delu *Vitez in grad* pri geslu Kostanjevica ne upošteva, kar zadosti pove o njegovi preciznosti.

¹⁵ Miha Kosi, *Potujoči srednji vek*, Ljubljana 1998, str. 41–42; Peter Štih, *Dežela Grofija v Marki in Metliki*, v: Vilfanov zbornik, ur. V. Rajšp, E. Bruckmüller, Ljubljana 1999, str. 133–134; Bizjak, *Ratio* (kot v op. 12), str. 132–133.

Kot je jasno razvidno iz listine avstrijskega vojvode Leopolda III. iz leta 1386, je vojvoda Rudolf IV. – najverjetneje poleti 1365¹⁶ – podelil *goriškemu grofu Albertu* in njegovi ženi Katarini Celjski v dosmrtni užitek mesto in grad v Kostanjevici z uradom v Vivodini, grad in trg Višnja Gora, mesto Novo mesto ter grad Štatenberk. Zaradi pomena tega vira in da se ne bo še naprej ponavljalo (tudi Kosovo) napačno tolmačenje, dodajam originalni citat v celoti:

... als der hochgeborn furst herczog Ru^odolf, herczog ze O^esterrich etc. vnser lieber bru^eder selig dem edeln weilent graf Albrechten von Go^ercz vnd der edeln Kathrinen siner elichen hausfrowen zu^o einem leibgeding geben vnd empholhen het die vest vnd stat Lancztröst vnd vierczig hu^oben in der Metlik genant das Herczogtum, die vest Weichselberg mitsampt dem markt daselbst, die stat Ru^odolfsward, die vest Ste^etenburg vnd was darzu^o geho^ert ...¹⁷

Kot je razvidno iz druge listine, izstavljene v kontekstu transakcij leta 1386, ki še natančneje omenja pertinence dolenskih gospoств, je podelitev vključevala deželna sodišča v Kostanjevici, Štatenberku in Višnji Gori, mitnine, dva manjša trga v Litiji in Šentvidu pri Stični ter urad Raka pri Kostanjevici.¹⁸

Bistvo je, da je v Kostanjevici in drugih dolenskih gospoствih leta 1365 kot posestnik nastopil grof Albert IV. Goriški (skupaj z ženo Katarino Celjsko), kar je bilo nedvomno v povezavi z dedno pogodbo med Habsburžani in Goriškimi iz leta 1364. To je imelo izreden pomen za Goriške, ki so svoji Grofiji v Marki in Metliki pridružili še večji del deželnoknežjih dolenskih posesti z meščanskimi naselbinami, sodišči in mitninami. Grofica Katarina Celjska je kot samostojna posestnica kostanjeviškega gospoства sledila šele 1374 kot vdova goriškega grofa, ki je umrl tega leta, ne pa že 1365, kot pravi Kos!¹⁹ Leta 1386 se je preselila na Švabsko in vojvoda Leopold je njej in njenemu novemu možu stolniku Waldburškemu dovolil, da sta vse omenjene dolenske posesti prodala kot deželnoknežjo zastavo Ortenburžanom. Po izumrtju Ortenburžanov so jim že 1418 kot njihovi dediči tudi na teh zastavnih gospoствih sledili grofje Celjski.²⁰ Vendar pa njihovo gospoство ni trajalo do izumrtja in Kostanjevica ni nikoli postala celjska dedna posest, kot piše Kos. Tu ponovno zamolčuje cel zelo pomemben problemski sklop, o katerem nas je več avtorjev pisalo v zadnjih letih, kar ga pelje v napačne trditve. Po pogajanjih leta 1423 je namreč že 1431 prišlo s strani Hermana Celjskega do vrnitve vseh nelegalno po Ortenburžanih prevzetih zastavnih gospoств nazaj Habsburžanom.²¹ Da ne bo nikakršnega dvoma, navajam citat iz listine vojvode Friderika V. iz leta 1431:

Als der edel wolgeboren vnser lieber getrewr graf Herman von Cilli vns yeczund vnserere herscheffte vesten vnd geslosser mit irn zugehorungen Lanndtstrass, Weichselberg, Ste^etenberg vnd Newste^ettel, die weilent des von Ortenburg sacz von vnsern vordern se^eligen vnd vns

¹⁶ Glede datacije neohranjene Rudolfove podelilne listine gl. Štih, Dežela (kot v op. 15), str. 133–134; Bizjak, Ratio (kot v op. 12), str. 133.

¹⁷ Originalna listina v Arhivu Slovenije (=ARS), Listine grofov Celjskih, 1386 VI 21, Brugg in Aargau; prepis Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU; objava pri Karl Hruza, Die Herren von Wallsee, Linz 1995, št. 63, str. 548.

¹⁸ Originalna listina 1386 IV 26, Brugg in Aargau, Hauptstaatsarchiv Stuttgart, po Hruza (kot v op. 17), str. 378, op. 278.

¹⁹ Kos pozna in celo citira Štihovo razpravo Dežela (kot v op. 15), kjer je podrobno in pravilno razjasnjen omenjeni proces zastavljanja dolenskih gospoств. Vendar ugotovitev ne upošteva in trdovratno vztraja na svoji napačni interpretaciji.

²⁰ Kako lahko s tem uskladimo Kosovo opombo 243 na str. 160, da sta bila celjska gradiščana v Kostanjevici že med 1388 in 1406 Albreht s Kozjaka in po letu 1406 Fridel iz Laškega, ko je bilo gospoство ortenburško, ve le avtor sam. Kos se tu – in še na številnih drugih mestih – opira na delo Majde Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, ki je za srednjeveško obdobje zelo nenatančno in pogosto napačno.

²¹ Gl. Peter Štih, Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske, v: Grafenauerjev zbornik, ur. V. Rajšp, Ljubljana 1996, str. 241; Miha Kosi, »Prometna politika« Celjskih grofov, v: Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, ur. R. Fugger-Germadnik, Celje 1999, str. 175–176; Bizjak, Ratio (kot v op. 12), str. 134.

*gewesen vnd von im in sein gewalt komen sind, willichleich vnd ledikleich ubergegeben vnd zu vnsern hannnden geantwurtet ...*²²

Kosovo neupoštevanje teh ugotovitev ga vodi v napačno predstavljanje posestne zgodovine tudi pri Štatenberku²³ in Višnji Gori (na str. 228, 245).²⁴ Do tega ne bi moglo priti, če bi avtor dosledneje upošteval izredno precizno študijo Matjaža Bizjaka o finančnem poslovanju zemljiških gospostev – bil je mentor te doktorske disertacije – kot pa da jo povsod le pavšalno citira kot Bizjak, Ratio, passim. Iz Bizjakovih ugotovitev je jasno razvidno, da se gospostva Višnja Gora, Kostanjevica in Štatenberk vključno z Novim mestom navajajo že v deželnoknežji računski knjigi za leta 1436–1439, kot tudi v znanem razpisu davka za doto princese Katarine v letu 1446,²⁵ in torej v tem času niso bila več v celjski posesti.

Slovenj Gradec (str. 369 sl.)

Kos: »... Bertold je leta 1251 slovenjegraško gospostvo ... predal oglejski cerkvi. Posest je bila nato podeljevana v fevd Spanheimom, Tirolsko-Goriškim in po letu 1335 Habsburžanom, ki so mesto in gospostvo podeljevali v sekundarni fevd ali zastavo: pred 1346 Vuzeniškim, pred 1351 grofom Pfannberškim, ti leta 1351 Henriku Svibensko-Planinskemu, leta 1407 pa Walseejevce. Oglejsko gospostvo se je ohranilo do 1362, ko ga je po vrnitvi Konrada z Auffensteina ... prejel v fevd, nato pa alodiziral vojvoda Rudolf IV.« Ta oris, v večjem delu povzet po Pircheggerju, je pomanjkljiv in v nekaterih trditvah napačen.²⁶

Po izumrtju Spanheimov in padcu kralja Otokarja je bilo proti koncu 13. stoletja slovenjegraško gospostvo spet trdno v oglejski posesti.²⁷ Šele leta 1305 ga je patriarh Otobono za 30 let podelil v zastavo (ne fevd!) koroškim vojvodam Goriško-Tirolskim, ti pa 1308 v sekundarno zastavo Konradu Auffensteinskemu.²⁸ Gospostvo ni prišlo v roke Habsburžanom že po letu 1335, kot piše Kos, temveč je tega leta prišlo nazaj v roke Ogleju, patriarh Otobono pa ga je skupaj z mestom takoj ponovo zastavil, in sicer najmanj za eno leto za 500 mark krškemu škofu Lavrencu (ki je gospostvo rešil iz zastave Auffensteina).²⁹ Že 1339 je patriarh

²² Originalna listina HHStA, AUR, 1431 VII 15, Innsbruck; prim še ARS, Celjske listine, 1431 VII 16, Innsbruck (prepisa Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU).

²³ Habsburžani niso podedovali Štatenberka po Celjskih šele 1456, temveč so ga dobili nazaj že do 1431.

²⁴ Gospostva Višnja Gora niso še pred letom 1386 dobili »grofje Celjski« in ga prodali Ortenburžanom, temveč je bilo 1365–1374 goriško, nakar ga je imela, kot omenjeno, 1374–1386 vdova Katarina Celjska.

²⁵ Gradivo za zgodovino Ljubljane (=GZM) X, ur. Božo Otorepec, Ljubljana 1965, št. 58.

²⁶ Že v razpravi, ki jo Kos citira, a ne upošteva: Jože Koropec, Srednjeveško gospostvo Slovenj Gradec, Časopis za zgodovino in narodopisje (=ČZN) 14, 1978, str. 16 sl., bi dobil pravilnejše podatke, kot jih je zapisal sam. Celovito in pravilno tudi Johann Skuk, Zgodovina župnije Slovenj Gradec, disertacija Gradec 1964, prevod izšel v Koroški zbornik 1, Ravne na Koroškem 1995, str. 7–29.

²⁷ Z listino 1293 VII 9, Videm, je oglejski patriarh Rajmund pod kaznijo zagrozil Otonu iz Slovenj Gradca, naj se ne vmešava v dohodke in koristi oglejskega gospostva in mesta Slovenj Gradec: *de castro et burgo de Windisgraz, nec de aliquibus fructibus seu redditibus nec de aliquibus officiis seu juribus domini patriarche*. Prepis Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU.

²⁸ Monumenta historica ducatus Carinthiae (=MDC) VII, ur. Hermann Wiessner, Klagenfurt 1961, št. 310; MDC VIII, št. 325, 490.

²⁹ Listina 1335 VI 24, Ljubljana. Norbert Weiss, Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 46, Graz 2002, Quellen (CD-rom v prilogi), str. 150. Weiss ima na CD-romu več kot 800 strani virov za slovenskoštajerska mesta (in gospostva). Kako to olajša raziskovalcu iskanje določenih podatkov, ni treba poudarjati. Če bi Kos preveril par dokumentov za Slovenj Gradec, ob tem da Weissovo delo pozna in ga citira, ne bi zapisal takšnih napak. Prim. še regest v Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405, ur. Božo Otorepec, Ljubljana 1995, št. 748.

ponovno razpolagal z mestom in gospodvom.³⁰ Maja leta 1342 ga je z vsemi dohodki za tri leta zastavil grofu Ulriku Pfannberškemu, po izteku treh letih pa naj bi grof za čas patriarhovega življenja še nadalje razpolagal z njim proti letni odškodnini.³¹ Tako ga Habsburžani niso mogli podeliti že pred 1346 Kolonu Vuzeniškemu, kot piše Kos. Habsburžani so se do Slovenj Gradca prvič dokopali oz. ga okupirali šele leta 1350 v času agresivne ekspanzivne politike vojvode Albrehta II. proti Ogleju.³² Vojvoda je gospodvo z mestom zastavil svojemu koroškemu glavarju Ulriku Pfannberškemu, ta pa 1351 Henriku Svibensko-Planinskemu (zastava podaljšana 1355).³³ Leta 1356 je vojvoda Albreht II. v pogodbi s patriarhom obljubil, da bo gospodvo rešil iz zastave in ga do prihodnjega sv. Jurija vrnil Ogleju, kar pa se ni zgodilo in Slovenj Gradec se dejansko kljub naporom in intervencijam papeža ni nikoli več vrnil v oglejske roke.³⁴ Stanje je bilo sankcionirano z mirovno pogodbo med Oglejem in vojvodo Rudolfom IV. v Koprivnici leta 1362, ko so ga Habsburžani dobili v fevd.³⁵ Vendar se to ni zgodilo »po vrnitvi Konrada z Auffensteina« – tako Kos – kajti Auffensteini tedaj niso posedovali slovenjgraškega gospodva, temveč le en stolp, ki so ga dejansko vrnil 1361.³⁶ Šele 1364 (in ne pred 1346!) je vojvoda zastavil gospodvo in mesto Kolonu Vuzeniškemu.³⁷ 1374 ga je iz zastave Vuzeniškega rešil Hugon VIII. Devinski in ga sam prejel v zastavo od vojvode Albrehta III.,³⁸ nakar je gospodvo ostalo Devincem četrto stoletja, do izumrtja 1399 (Kos devinskega gospodva sploh ne omenja). Kot dediči Devinskih so vsa njihova gospodva prevzeli Walseejci,³⁹ ki sta jim vojvodi Leopold in Ernest 1407 – za nadaljnjih 28 let – zastavila bivše devinske posesti, med njimi Slovenj Gradec (zastavo ponovno potrdi vojvoda Albreht leta 1416).⁴⁰ Gospodvo se je šele 1435 dokončno vrnilo v deželno knežje roke.⁴¹

Goričane (str. 127 sl.)

Kos: »Po Valvasorju naj bi še v 14. stoletju prejeli grad Ortenburžani in za njimi Celjski. Podatek je zanesljiv, saj o gradu piše v Celjski kroniki, da ga je Herman II. Celjski odstopil

³⁰ Skuk (kot v op. 26), str. 25.

³¹ 1342 V 13, Venzone; 1342 V 15, Venzone. Weiss (kot v op. 29), CD-rom, str. 163.

³² Še marca 1350 je patriarh Bertrand lahko podeljeval svojima vazaloma Bertoldu in Kolonu Slovenjgraškima krvno sodstvo na njuni posesti na Slovenjgraškem, kot so ga posedovali *alii castellani nostri in Windischgratz*, ter obenem sporočil *iudici, officialibus et castellanis nostris in Windischgratz*, da ju pri tem privilegiju ne smejo kakorkoli ovirati. Weiss (kot v op. 29), CD-rom, str. 177. Vojvoda Albreht je zasedel Slovenj Gradec poleti 1350, ko je z vojsko vdril v Furlanijo. Austro-Friulana, ur. Joseph von Zahn, *Fontes rerum Austriacarum II/40*, Wien 1877, št. 130, str. 149.

³³ 1351 VI 24, Dunaj; 1355 V 1, s.l., originala v ARS (prepisa Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU).

³⁴ Austro-Friulana (kot v op. 32), št. 78, 88, 130 (str. 151), 233 (str. 322); MDC X, št. 527; prim. Skuk (kot v op. 26), str. 26.

³⁵ Austro-Friulana (kot v op. 32), št. 135, 137.

³⁶ MDC X, št. 565.

³⁷ Originalne listine HHStA, AUR, 1364 III 13; ARS, listine grofov Celjskih, 1366 X 13, Celje (*mein sacz Windischgrecz mit alle dew vnd darczw gehoert als dye prif wol weisent dye ich darumb han von mein genedigen liben herren den herczogen von Osterreich*). Druga listina tudi v prepisu Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU.

³⁸ Originalna listina HHStA, AUR, 1374 II 4, Dunaj.

³⁹ Že v času mladosti otrok Huga VIII. Devinskega, po njegovi smrti 1390, je v Slovenj Gradcu gospodoval Rudolf Walsee, kot je razvidno iz listine vojvode Viljema, 1397 III 15, Dunaj. Weiss (kot v op. 29), CD-rom, str. 308–309.

⁴⁰ Originalni listini HHStA, AUR, 1407 III 1, Dunaj (reverz Walseejev); 1416 IV 12, Dunaj; prim. Max Doblinger, *Die Herren von Walsee*, Archiv für österreichische Geschichte 95, 1906, str. 422.

⁴¹ Doblinger (kot v op. 40), str. 446.

Habsburžanom, najbrž med letoma 1420 (dedovanje po Ortenburžanih) in 1435, ko je umrl. Toda še prej (ok. 1366–1390) je bil grad nekaj let v rokah zastavnih upnikov Walseejev (nato še od 1407) ...«. Kako je bilo lahko gospostvo obenem ortenburško in walseejsko? Matjaž Bizjak je v svoji študiji – ki jo citira tudi Kos – pravilno ugotovil, da za 14. stoletje »nikakor ne drži, da je bil grad permanentno v posesti Ortenburžanov in da je okoli 1420 skupaj z ostalo dediščino pripadel Celjskim grofom, kot zmotno navaja Valvasor. Leta 1399 so namreč zastavljeno gospostvo skupaj v okviru devinske dediščine prejeli Wallseejci.«⁴² Goričane so bile devinska dediščina! Devinci (in ne Wallseejci) so bili njeni posestniki v zadnjih desetletjih 14. stoletja in preko njih je gospostvo prešlo na njihove dediče Wallseejce. Leta 1407 sta vojvodi Leopold in Ernest ponovno zastavila bivše devinske posesti Rajnprehtu II. Wallseeju, med njimi tudi Goričane (in Zgornji Kamnik), za nadaljnjih 28 let, kar je leta 1416 potrdil vojvoda Albreht V.⁴³ Zastava je potekla leta 1435 in Goričane ter številna druga gospostva so se povrnila nazaj Habsburžanom. Razen nezanesljivega Valvasorja tako o ortenburškem gospostvu nad Goričanami v originalnih virih ni nobenega sledu. Resnično je v Celjski kroniki podatek, da so bile Goričane (*Görschach*) eno od zastavnih gospostev, ki naj bi jih grof Herman II. vrnil Habsburžanom. Vendar moramo dopustiti možnost, da je v tem narativnem viru v tem primeru napaka. Avtor kronike sam pravi, da nekaterih imen vrnjenih gospostev ne pozna, in očitno se je pri enem tudi zmotil. Listinski viri jasno prikazujejo drugačno sliko, kakršno sta pravilno ugotovila že Bizjak in pred sto leti Doblinger.⁴⁴ Oba Kos – zgolj *pro forma* – citira, vendar kljub temu ponavlja svoje napačne navedbe.

Hašperk – Planina (str. 136)

Kos: »V 15. stoletju so bili grajski gospodje dvopalacijskega grajskega kompleksa še grofje Celjski, po letu 1456 pa je bil grad kot deželnoknežja posest podeljevan v zastavo.« Na tem mestu citira Jakiča.⁴⁵ Hašperk v resnici nikoli ni bil v rokah grofov Celjskih. Kot je točno ugotovil Matjaž Bizjak, je bilo gospostvo goriško brez prekinitev do leta 1435, ko so ga po sporu zasedli gospodje Jamski. Avstrijski vojvoda Friderik V. je izkoristil priložnost in ga še v istem letu odkupil od Jamskih, nakar je postalo deželnoknežji urad, pogosto podeljevan v zakup (ne zastavo!).⁴⁶ Tako je bil Hašperk lahko že leta 1446 naštet med ostalimi deželnoknežjimi gospostvi, ki so morala prispevati za doto princese Katarine, in ni mogel biti celjska posest.⁴⁷

Slovenska Bistrica (str. 373)

Kos: »Vse skupaj je bilo ... podeljevano v zastavo, in to najprej leta 1276 grofu Majnhardu Tirolsko-Goriškemu, čigar sin Oto je vse zastavil naprej Konradu Auffensteinskemu. Vojvoda

⁴² Bizjak, Ratio (kot v op. 12), str. 127.

⁴³ Originalne listine HHStA, AUR, 1407 III 1, Dunaj; 1416 IV 12, Dunaj. Še leta 1422 je krški škof razsojal spor med Rajnprehtom Wallseejem in vojvodo Albrehtom glede gospostev Goričane in Zgornji Kamnik (1422 II 7, Gradec), leta 1429 pa je Rajnpreht Wallsee podelil Goričane v oskrbnišvo Kasparju Newhauserju (1429 III 7, Ljubljana). Prepisa Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU, po originalih v HHStA.

⁴⁴ Bizjak, Ratio (kot v op. 12), str. 127–128; Doblinger (kot v op. 40), str. 397, 422, 446.

⁴⁵ Jakič (kot v op. 8), str. 134.

⁴⁶ Bizjak, Ratio (kot v op. 12), str. 136–137.

⁴⁷ GZL X, št. 58.

Henrik Koroški je leta 1311 vse prepustil Habsburžanom ...«. Stavki so skoraj dobeseden prepis iz Pircheggerja, ki se tu, kot tudi na drugih mestih, pokaže kot nezanesljiv.⁴⁸ To se ne ujema tudi s kasnejšimi Kosovimi navedbami v istem geslu o uradnikih koroških vojvod v Bistrici. Slovenska Bistrica ni že 1276 prišla v roke Majnhardu Goriško-Tirolskemu, kajti še 1279 jo je imel v zastavi od kralja Rudolfa Friderik Ptujski.⁴⁹ Goriško-Tirolski so jo najbrž prejeli v naslednjem desetletju in prvi dokaz je Majhardova zastava urada in sodišča v Bistrici 8. decembra 1294.⁵⁰ Vojvoda Henrik Koroški je 1311 Slovensko Bistrico res formalno vrnil Habsburžanom kot deželni gospodom,⁵¹ vendar še nadalje – očitno do smrti 1335 – razpolagal z njo. V letih 1319 in 1330 je bil njegov tamkajšnji glavar Peter s koroškega Liebenberga, s katerim je Henrik še leta 1330 obračunaval dohodke iz Slovenske Bistrice.⁵² Šele po letu 1335 imamo dokumentirano neposredno oblast Habsburžanov v gospostvu.

Krško, Raka, Stari Grad, Žumberk, Sicherstein (str. 166, 208, 219, 248, 213)

Tu moram opozoriti na Kosovo nekorektnost do mojega lastnega dela. Evidentno namreč sprejema moje ugotovitve iz razprave o nastanku državne meje na Dolenjskem, ne da bi jo citiral, kar je neznanstveno in nepošteno! V tej študiji sem se intenzivno ukvarjal z mnogimi dolenjskimi gradovi in prišel do vrste novih ugotovitev, ki jih Kos povzema ali na njihovi osnovi spreminja svoje mnenje.⁵³

– Krško. Kos v prvi izdaji knjige: »... Kasnejši bogenski grad je nastal najbrž že v 11. stoletju, še pod oblastjo savinjskih mejnih grofov oz. rodu grofice Heme Breško-Selške, katerih sorodniki so bili grofje Bogenski. Bogenski so grad leta 1189 zastavili in leta 1202 prepustili salzburški nadškofiji, a ga takoj prejeli v dosmrtni fevd. *Nekaj let kasneje so na njihovo mesto stopili sorodniki Andeški ... Andeška oblast je bila neopazna in kratkotrajna*«.

V svoji študiji sem opozoril, da v virih ni nobenih dokazov za sorodstvo Bogenskih z Breško-Selškimi. Tudi za oblast Andeških nad Krškim ni argumentov in prisotnost ministerialov s Krškega v spremstvu Henrika IV. Andeškega ni dokaz za to tezo. Izpostavil pa sem dokazano gospostvo Friderika II. Babenberškega v Krškem.⁵⁴

Kos v novi izdaji: »... Prvi znani imetniki gradu so bili grofje Bogenski, ki so grad ... 1202 prepustili salzburški nadškofiji ... nekateri gradiščani so v 13. stoletju dosegli velik ugled. *Zanimivo pa je, da se niso omenjali v salzburškem okolju, marveč le pri grofih Andeških in oglejskem patriarhu Bertoldu Andeškem ...*«. O sorodstvu Bogenskih z Breško-Selškimi in andeški oblasti v Krškem ni več sledu. Zadrževanje krških gradiščanov v bližini Andeških je naenkrat postalo *zanimivo*, vendar sedaj nima več zveze z neposredno andeško oblastjo nad Krškim. Moje razprave ne citira! Če je Kos že tako drastično spremenil svoje mnenje, bi lahko omenil še v virih izpričano oblast Friderika Babenberškega v Krškem, ki pa jo zamolči. Krško

⁴⁸ Pirchegger (kot v op. 3), str. 128–129. Glede razvoja Slovenske Bistrice v mesto bi Kos lahko citiral precizne navedbe Boža Otorepca, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem, Ljubljana 1988, vendar tega temeljnega dela ne upošteva.

⁴⁹ 1279 X 25, Zeiring, Weiss (kot v op. 29), CD-rom, str. 64.

⁵⁰ Die älteren Tiroler Rechnungsbücher II, ur. Christoph Haidacher, Innsbruck 1998, str. 213; Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten II, ur. Hermann Wiesflecker, Innsbruck 1952, št. 900.

⁵¹ MDC VIII, št. 51.

⁵² Die Regesten des Herzogtums Steiermark I, ur. Annelies Redik, Graz 1976, št. 1091; MDC IX, št. 365, 366; prim. Josip Žontar, Kranjski deželni vicedom, Razprave 1. razreda SAZU V (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, str. 295–296.

⁵³ Miha Kosi, »... Quae terram nostram« (kot v op. 12), str. 43–94.

⁵⁴ Prav tam, str. 52–53 in op. 56, 60.

se namreč omenja v babenberškem urbarju med dohodki od kranjskih gospostev, ki so bila v rokah avstrijskega vojvode.⁵⁵

– Pri dolenjskem gospostvu Raka je Kos pred desetimi leti zapisal: »Področje in grad Raka (Arch) je bilo v drugi polovici 12. stoletja *še trdno v rokah grofov z Bogna ... Konec stoletja pa je njihova posest začela razpadati. Del, med drugim Rako, so dobili sorodniki, grofje Andeški, za njimi pa Spanheimi*«. ⁵⁶

V omenjeni razpravi sem ugotovil, da je bila Raka že prvotno v 12. stoletju last Spanheimov, in to njihove veje Lebenau, katere predstavnik Sigfrid I. se je najverjetneje leta 1130 imenoval po njej. Že v drugi polovici stoletja je tu dokazana tudi posest koroške vojvodske linije Spanheimov. Nikoli pa Raka ni bila andeška!⁵⁷

V novi izdaji Kos piše: »Območje gradu Raka jugozahodno od Krškega je bilo v drugi polovici 12. stoletja *še trdno v rokah Spanheimov*, nekaj pa so ga imeli tudi grofje Bogenski.«⁵⁸ Omembe gospostva Andeških ne zasledimo več. Moje razprave ne citira!

– Stari Grad na Dolenskem. Kos pred desetimi leti: »Stari Grad se je zanesljivo omenjal šele leta 1300 ... moral je stati precej prej, *vsaj v začetku 12. stoletja ... Graditelji so bili verjetno še hrvaški plemiči, ki so do 12. stoletja posedovali večji del ozemlja ob srednji Krki, veliko pa so ga obdržali še do 14. stoletja ... grad je bil v 13. stoletju skupaj z obširno in zaključeno okoliško alodialno posestjo v rokah hrvaških Baboničev ...*«

V svoji razpravi sem izčrpno argumentiral dvom, da bi hrvaško plemstvo prvotno posedovalo velika ozemlja ob Krki in bi del te posesti – vključno s Starim gradom – kontinuirano ohranilo od 12. do 14. stoletja, kar je bila že teza nekaterih starejših zgodovinarjev (Hauptmann). Omenil sem, da se Stari grad že 1251 omenja kot freisinška posest. Dokazal sem tudi, da posest Baboničev ob Krki v 13. stoletju ni bila obširna in zaključena, temveč razpršena in pomešana s posestmi drugih gospodov.⁵⁹

Kos v novi izdaji: »Graditelji so bili šele nekaj pred *sredo 13. stoletja morda hrvaški plemiči Baboniči, ki so posedovali precej ozemlja ob srednji in spodnji Krki, nekaj posesti pa so obdržali še do 14. stoletja*«. S spremenjeno formulacijo sta izpuščena kontekst o prvotnem hrvaškem ozemlju, ki bi se ohranilo od 12. do 14. stoletja, ter teza o obširni in zaključeni baboniški posesti. Moje razprave ne citira!

– Kos pri Gradu Žumberk v prvi izdaji knjige: »Žumberk je nastal po spanheimskem premiku kranjske meje na vzhod *do začetka 13. stoletja*«, v svoji razpravi iz 1997 pa: »Grad Žumberk je nastal ... *najpozneje do okoli leta 1200*«. ⁶⁰

V svoji študiji sem na osnovi podrobne analize okoliščin kolonizacije in političnega dogajanja prišel do zaključka, da je ta čas za nastanek gradu očitno prezgoden in da za Kosovo mnenje ni pravih osnov, saj se grad prvič posredno omenja šele 1265.⁶¹

Kos v novi izdaji knjige: »Žumberk je nastal po spanheimskem premiku kranjske meje na vzhod *do srede 13. stoletja*«. ⁶² Moje razprave ne citira!

– Glede gradu Sicherstein je v slovenskem zgodovinopisju dolgo prevladovala teza, da je stal na vzpetini Gradec nad samostanom Pleterje. Kos je še pred desetimi leti ugotavljal, da naj

⁵⁵ Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, ed. Alfons Dopsch, Wien-Leipzig 1910, str. 52 (op. 2).

⁵⁶ Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 1), str. 35.

⁵⁷ Kosi, »... Quae terram nostram« (kot v op. 12), str. 54 in op. 64.

⁵⁸ Kos, Vitez in grad, str. 208.

⁵⁹ Kosi, »... Quae terram nostram« (kot v op. 12), str. 66–68.

⁶⁰ Kos, Vitez in grad, str. 46; isti, Gradovi, dvorci in plemstvo med Krko in Gorjanci do konca srednjega veka, v: Gorjanci. Dolenski zbornik 1997, Novo mesto 1997, str. 120.

⁶¹ Kosi, »... Quae terram nostram« (kot v op. 12), str. 70, op. 164.

⁶² Kos, Vitez in grad, str. 248.

bi Sichersteinski v 14. stoletju imeli sedež »na novem istoimenskem gradu, morda na vzpetini Gradec nad Pleterjami.«⁶³ V razpravi nekaj let kasneje se je odločil, da gre za lokacijo pri vasi Kravjak v Gorjancih nad rečico Bregano, kjer se v virih 14.–15. stoletja omenja gradišče. Za citat v listini iz 1374 *veste Sicherstain mitsammt dem purgstall zu dem Krawyak* je zapisal, da ga »moramo brati tako, kot da bi bila za burgstall vejica, ne pa, da bi gradišče ležalo pri Kravjaku, grad pa nekje povsem drugje.«⁶⁴

V svoji razpravi sem celo poglavje (skoraj pet strani) namenil z več vidikov pomembni lokaciji gradu Sicherstein. S precizno analizo ohranjenih listin sem dokazal, da sta lokaciji gradu Sicherstein in gradišča pri Kravjaku različni in da je Sicherstain identičen s točko Stari grad Žumberački pri vasi Tomaševci v hrvaškem Žumberku.⁶⁵

V novi izdaji knjige Kos – evidentno na osnovi mojih prepričljivih ugotovitev – opušča svoje nekdanje mnenje o lokaciji Sichersteina pri Kravjaku in svojo argumentacijo iz leta 1997, ter se zadovolji z navedbo »grad je stal globoko v Žumberškem pogorju.«⁶⁶ Če se ne strinja z mojimi dokazi glede lokacije, naj to napiše, ne pa da ugotovitve, ki rešujejo več do sedaj nelogično rešenih problemov regionalne zgodovine, neznanstveno ignorira. V tem primeru *argumentum ex silentio*, ter vse ostale primere, kjer na osnovi moje razprave spreminja svoje nekdanje mnenje, razumem kot priznanje pravilnosti mojih ugotovitev. Vendar je necitiranje moje študije – milo rečeno – nekorektno, kratkovidno in znanstveno vprašljivo!

Žamberk (str. 406)

Za ta grad v Šaleški dolini je Kos v prvi izdaji knjige zapisal: »Žamberk ... je bil ptujski alod v sklopu sklenjenega teritorija Ptujskih oz. Kunšperških«, v novi izdaji pa je k temu dodal »ali pa posest gospodov Ortskih, katerih dediči so do leta 1281 posedovali tudi grad in gospostvo Guštanj«, ter »Konec 13. stoletja, najbrž po izumrtju gospodov Ortskih leta 1281, so prišli do gradu grofje Vovbrški«, brez opomb in citatov. Vendar pa je to teza, ki je ni razvil sam, temveč leta 1999 Tone Ravnikar. Ta je argumentirano zapisal, da ohranjene listine ne omogočajo sklepa, da je bila posest gradu Žamberk ptujski alod, kar Kos še naprej ponavlja kot eno od možnosti, in v nadaljevanju razvil tezo o Žamberku kot ortski dediščini.⁶⁷ Kos na navedenih mestih Ravnikarja ne citira, pač pa citira njegovo razpravo proti koncu gesla z obrazložitvijo, da »Ravnikar ponuja drugačno interpretacijo o Žamberku in Žamberških, po kateri naj bi bil grad del guštanjskega gospostva«. Ravnikar v resnici ponuja ravno interpretacijo, ki jo je po njem prevzel Kos: da je bil Žamberk poleg Guštanja dediščina gospodov Ortskih, ki so jo po njihovem izumrtju 1281 pridobili Vovbrški. Takšno citiranje ni korektno!

Ravnikar pa je v svoji študiji argumentirano podvomil še o drugi Kosovi navedbi, ki je zapisana v obeh izdajah knjige: da sta se 1277 brata Nikolaj in Hadmar iz Lučan s pomočjo Friderika Ptujkega in Hartnida Mariborskega poravnala z Žamberškimi zaradi škode v medsebojni fajdi. Za kakšen spor in fajdo je šlo, Kos ne razloži. Ravnikar je obsežno in pravilno utemeljil, da gre v tem primeru za potomce Hadmarja s Schönberga, enega od glavnih dedičev posesti izumrlih Cmureških. Lučane so bile fevd gospostva Žemberk (Schmirnberg), cmureške dediščine, ki so jo dobili Schönberški, in brata iz Lučan sta bila v sporu z njimi kot svojimi

⁶³ Kos, *Med gradom in mestom* (kot v op. 1), str. 36.

⁶⁴ Kos, *Gradovi* (kot v op. 60), str. 119

⁶⁵ Kosi, »... Quae terram nostram« (kot v op. 12), str. 78–84.

⁶⁶ Kos, *Vitez in grad*, str. 213.

⁶⁷ Tone Ravnikar, *Žovneško-Ptujski odnosi v Šaleški dolini*, v: *Celjski grofje* (kot v op. 19), str. 75 sl., 78, 81–82.

novimi fevdnimi gospodi.⁶⁸ Lučane (Leutschach) na današnjem avstrijskem Štajerskem blizu Arnfelsa niso imele nobene zveze z Žamberkom v Šaleški dolini oz. vitezi Lučanski vzroka za fajdo z Žamberškimi. Schönberški niso Žamberški, temveč so bili avstrijski ministeriali, veja Kuenringov, z gradu ob reki Kamp severno od Kremsa.⁶⁹ Kos svoje napačno interpretirane navedbe v novi izdaji knjige kljub temu ni popravil!

Rekštajn (str. 211)

Kos navaja: »Tretja omemba je iz leta 1392, ko je imel Rekštajn v zastavi Hans s Čreteža ... Še pred letom 1425 so ga imeli v zastavi od Svibenskih Herbard Auersperg, od leta 1425 Hans Perneški in nato Čušperški (zadnji kot celjski fevd).« Pri tem citira objavljeno listino iz auersperškega arhiva iz leta 1425 ter delo Jakiča.⁷⁰ Vendar pa druga zelo zgovorna listina iz auersperškega arhiva spreminja in izpopolnjuje to posestno sliko, kar sta ugotovila že Andrej Komac in Miha Preinfalk.⁷¹ Perneggi (z gradu na Štajerskem) so imeli Rekštajn prvič v zastavi že od Hansa Čreteškega (umrl pred 1421). Tega leta je prišlo do procesa pred deželnim upraviteljem glede vrnitve gradu oziroma odkupa iz zastave, ki ga je želel Herbard Auersperški. Ker je bilo v zastavnem pismu določilo, da morajo Perneggi dovoliti rešitev iz zastave dedičem Hansa Čreteškega, Herbardova mati Elizabeta pa je bila Čreteška – teta Hansa Čreteškega (*Hannsen Rewtenberger hern Herwarts muter bruder sun*) – in s sinom Herbardom edina potencialna dedinja (*frau Elspet und her Herwart ir sun Hannsens Rewtenberger seligen nachst erib sind*), je bilo dosojeno, da mora Hans Perneški prepustiti grad v odkup Auerspergu. To kaže, da so imeli očitno že Čreteški – najverjetneje tudi 1392 – grad v zastavi od Svibenskih (česar Kos ne omenja) in Herbard Auersperg je zastavo leta 1421 pridobil kot dediščino preko njih (ne pa direktno od Svibenskih). Leta 1425 je Rekštajn še sam prepustil v sekundarno zastavo Perneggom.⁷² Te ugotovitve tudi spreminjajo Kosov rodovnik Čreteških na str. 114: Fric Čreteški in Elizabeta sta bila brat in sestra (ne stric in nečakinja), Herbard Auersperški in Hans Čreteški pa bratranca!

Boštanj (str. 110)

Kos: »... Kmalu so izumrli, grad pa je krška škofija podeljevala v fevd štajerskim Kacenštajnom (1260–1381), nato pa grofom Celjskim. Ti so ga podeljevali v sekundarni fevd ...«. Letnica 1260 je napačna in nedvomno je Kos mislil na 1360, vendar je navedba kljub

⁶⁸ Prav tam, str. 75–76; prim. Hans Pirchegger, Landesfürst und Adel in der Steiermark während des Mittelalters III, Graz 1958, str. 233–235.

⁶⁹ Gl. Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich (=BUB) IV/1, ur. Oskar v. Mitis et al., Wien-München 1997, št. 838, kjer se leta 1171 med pričami omenjata *Albero de Chunringin et fratres eius Rapoto de Sconenberch* ..., leta 1235 pa sta v listini vojvode Friderika II. pričala skupaj *Rapoto et Hademarus fratres de Schonenberch* (BUB II, Wien 1955, št. 322). Leta 1245 je Hadmarus de Schonenberch skupaj z drugim avstrijskim ministerialom Hermanom s Kranichberga razpolagal s koroško dediščino Cmureških. MDC IV/1, št. 2318, 2319. Gl. še rodovnik Kuenringov v Kuenringer-Forschungen, ur. Andreas Kusternig, Max Weltin, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 46/47, 1980/81 (priloga).

⁷⁰ Gre za listino 1425 IX 1, objavljeno v: Das Schloßarchiv in Auersperg, ur. Franz Komatar, Mittheilungen des Musealvereines für Krain XX, 1907, št. 347.

⁷¹ Das Schloßarchiv (kot v op. 70), št. 330; Andrej Komac, Vzpon Turjaških v srednjem veku (2. del), ZČ 54, 2000, str. 157, 159–160; Miha Preinfalk, Auerspergi: Po sledih mogočnega tura, Thesaurus memoriae, Dissertationes 4, Ljubljana 2005, str. 384–385, 390.

⁷² Das Schloßarchiv (kot v op. 70), št. 347.

temu netočna oziroma napačna, čeprav avtor citira listine s pravilno vsebino. Že leta 1359 so namreč Kacenštajni kupili od grofov Celjskih (ne pa od krške škofije!) gospostvo Boštanj in ga obenem prejeli od njih v (sekundarni) fevd.⁷³ Boštanj so Celjski že prej posedovali kot krški fevd, ne pa šele od 1381 kot nasledniki Kacenštajnov!⁷⁴ Da je šlo za star krški fevd Celjskih potrjuje leta 1378 ponovna podelitev fevdov, ki so jih imeli on in že njegovi predniki (!), grofu Hermanu I. (sinu 1360 umrlega grofa Friderika) s strani škofa Johana. Med drugimi gospostvi je naveden tudi Boštanj.⁷⁵ Leta 1381 sta grofa Herman in Viljem odkupila fevd Boštanj od Kacenštajnov nazaj in v prodajni listini je jasno napisano, da ga je Rudolf Kacenštajn nekoč kupil od njih (... *vormalis von in* [Celjskih, op. a.] *gechaufft hat* ...).⁷⁶ Od tedaj dalje so ga krški škofje redno potrjevali Celjskim skupaj z drugimi fevdi.⁷⁷ Listina 1405, V. 11., izstavljena v Kočevju, ki jo tu citira Kos, dejansko nima nobene zveze z Boštanjem.

Gutenwerd (str. 135)

Kos: »Trg in utrdbo so imeli ... Spanheimi do 1261, nato kralj Otokar Češki in šele po letu 1269 je bil kraj spet neposredno podrejen Freisingu.« Ta navedba je popolnoma napačna. Trg Gutenwerd (Otok) ob dolenski Krki so po smrti vojvode Friderika II. Babenberškega 1246 res protipravno zasedli Spanheimi. Koroški vojvoda Ulrik III. je že leta 1251 obljubil freisinškemu škofu, da bo vrnil vse posesti, ki jih je zasedel njegov oče Bernard, med drugim tudi trg Gutenwerd. Očitno se je to res zgodilo pred letom 1261, saj je freisinški škof Konrad lahko aprila tega leta »v svoji utrdbi v Gutenwerdu« (*apud Gu^otenwerde in domo nostra*) podelil neke fevde svojim tamkajšnjim kastelanom (*nostris castellani ... in ambitu fori nostri Gu^otenwerde residentes*).⁷⁸ Gutenwerd je bil tedaj središče freisinške dolenske posesti in vojvoda Ulrik kot deželni knez je leta 1265 izdal Freisingu privilegij glede sodstva »*per totum predium ecclesie Frisingensis in Gutenwerde et alibi situm in Marchia*«. Pridržal si je le posredni vpliv z izvajanjem sodstva v trgu Gutenwerd, ki pa kljub temu ni bil njegova posest.⁷⁹ Kako bi bil lahko istočasno, ko je na Kranjskem še neomejeno vladal vojvoda Ulrik Spanheim, gospodar Gutenwerda kralj Otokar – kot piše Kos – je nejasno in v virih nima nobene opore!

Gorenji Mokronog (str. 192)

V tem geslu je kar nekaj napak in nedoslednosti. Kos piše: »... Res je stal Albert iz Mokronoga v listini patriarha Ulrika iz leta 1173 takoj za grofi in svobodnimi gospodi in pred grofom

⁷³ 1359 IV 24 s.l., original v ARS (prepis Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU). Zanimivo je, da ima Kos pri geslu Rekštajn pravilno omembo kacenštajnskega nakupa Boštanja od Celjskih leta 1359, ki je pa pri geslu Boštanj ne upošteva.

⁷⁴ Že Friderik Celjski ga je lahko pred 1360 zastavil celjskim Judom. 1360 IX 21, Celje, original v ARS (prepis Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU).

⁷⁵ 1378 XI 4, Podčetrtek, original v ARS (prepis Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU).

⁷⁶ 1381 IX 28 s.l., original v ARS (prepis Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU).

⁷⁷ 1387 V 15, Vitanje; 1404 X 25, Vitanje, originala v ARS (prepisa Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU).

⁷⁸ Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain (=UBKr) II, ur. Franz Schumi, Laibach 1884–1887, št. 282. Prim. Andrej Komac, Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju, Ljubljana 2006, str. 182, 205.

⁷⁹ UBKr II, št. 346; Komac (kot v op. 78), str. 187.

Albrehtom Višnjegorskim ...«. Avtor je pomešal med seboj dve listini patriarha Ulrika II. V listini iz 1173 se med pričami dejansko omenja Albert iz Mokronoga, vendar v njej ni grofa Višnjegorskega, pred katerim naj bi stal. V drugi listini, iz leta 1177, pa se Mokronoški res omenja pred grofom Albertom Višnjegorskim, vendar gre za Otona Mokronoškega (ne pa Alberta).⁸⁰

Kos nadaljuje: »Okoli leta 1177 se je omenjal Oto iz Mokronoga ... Tedaj je freisinškemu škofu prodajal obsežno posest na Dolenjskem. Obenem se je navajala spanheimska posest okoli Mokronoga ... ki je bila predana Freisingu.« Kot je razvidno iz prejšnjega odstavka, se 1177 res omenja Oton Mokronoški. Vendar pa ni »tedaj« prodajal posesti freisinškemu škofu, temveč je nastopal v popolnoma drugem kontekstu – le kot priča patriarhove listine. Podatki o mokronoški prodaji se nahajajo v zapisu o posestih, ki jih je pridobil freisinški škof Oton II. (1184–1220), torej se to ni moglo zgoditi pred 1184.⁸¹ Ob podrobnejšem pregledu notic, ki jih je Zahn datiral okrog leta 1215, se izkaže, da gre najverjetneje za zapise v kronološkem zaporedju. Prodaja mokronoških posesti škofu Otonu sledi navedbi, ki se je zgodila vpricho koroškega vojvode Ulrika II. (kot polnoleten nastopa šele od 1192, umrl 1202). Torej je smiselno sklepati na čas konec 12. ali začetek 13. stoletja. Kot zadnja navedba v omenjenem freisinškem zapisu sledi podelitev 20 hub, ki jih je koroški vojvoda Bernard (1202–1256) predal škofu Otonu od svoje posesti pri Mokronogu. Torej se ta spanheimska posest ne omenja »obenem« (1177), kot je razumeti iz Kosovega pisanja, temveč se nanaša na čas po 1202. Par desetletij ni zanemarljiva doba in takšne neprecizne formulacije so nesprejemljive.

Kos v nadaljevanju navaja: »Ko je leta 1208 grofa Henrika Andeškega zadelo državno izobčenje, so si Spanheimi do poravnave leta 1224 podredili Mokronoške. Po letu 1230 pa je grad po sporazumu med patriarhom in Babenberžani pripadel slednjim. Ko je tudi vojvodo Friderika II. leta 1236 zadelo cesarsko izobčenje, je porasel spanheimski vpliv.« To so vratolomne hipoteze, za katere ni v virih najmanjšega indica. Kos sicer citira dve deli Ljudmila Hauptmanna, v katerih pa sploh ni govora o Mokronogu v kakršnikoli podobni zvezi, kot jo navaja omenjeni avtor. Hauptmann namreč med posestmi, ki naj bi pripadle Frideriku Babenberškemu, omenja Mokro Polje, ne pa Mokronoga. Zgornji Mokronog se poleg omemb iz prejšnjega odstavka, ki se najverjetneje nanašajo na začetek 13. stoletja, prvič ponovno omenja šele leta 1249, ko je se je *Wolzlinus de Nazzenfvz* nahajal med pričami ustanovne listine vojvode Bernarda za samostan Kostanjevica in očitno že sodil med spanheimsko klientelo,⁸² kar dokazuje tudi nadaljnji razvoj. Govoriti o vmesnem andeškem, nato spanheimskem, babenberškem in po 1236 ponovno spanheimskem vplivu – celo s konkretnimi letnicami – so spekulacije brez kakršnekoli osnove!⁸³ Dosti verjetnejša bi bila hipoteza, da je bil Zgornji Mokronog kontinuirano v spanheimski interesni sferi že od začetka 13. stoletja.

⁸⁰ Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (=Gradivo) IV, ur. Franc Kos, Ljubljana 1915, št. 540, 583; UBKr I, št. 173a.

⁸¹ Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis I, FRA II/31, ur. Josef Zahn, Wien 1870, št. 126.

⁸² UBKr II, št. 162.

⁸³ (Zgornji) Mokronog se ne omenja med babenberškimi posestmi na Kranjskem v urbarialnem zapisu iz let 1230–1246 (gl. op. 55), niti se tamkajšnji ministeriali ne omenjajo v skupini ostale prvotno višnjegorske klientele, ki je pripadla Babenberžanom in jih je preko babenberške žene Margarete kot dediščino pridobil češki kralj Otokar (UBKr II, št. 205, 206).

Majdburg (str. 321)

Kos: »Med letoma 1373 in 1396 so imeli grad v fevdu grofje Celjski, ki pa so ga morali po smrti upravnika Ortolfa Kupha predati Ulriku z Wallseeja ...«. Kos citira dve deli Pircheggerja, ki pa je zapisal zgolj, da je bila trdnjava *leta 1373* v posesti grofov Celjskih, ne pa do 1396!⁸⁴ Vendar tudi ta avtor za navedbo žal ne navaja vira in menim, da trditev ne bo držala. Glavni argument je dejstvo, da se Majdburg ne navaja v testamentu grofa Hermana Celjskega, ki ga je spisal leta 1377 pred odhodom na križarski pohod v Prusijo in nudi najpopolnejši presek skozi posesti Celjskih v zadnji četrtini 14. stoletja.⁸⁵ V listini so navedena vsa njihova alodialna in zastavna gospostva ter fevdi – kar 40 po številu – vendar med njimi ni Majdburga.⁸⁶ Tudi če bi bil 1373 res v posesti Celjskih, to očitno že nekaj let kasneje ni bil več, še manj pa vse do 1396, kot piše Kos. Kot navajata Pirchegger in Jože Koropec na osnovi kopije listine iz leta 1396, je imel Majdburg pred tem letom v posesti upravnik Artolf Kuph. Po njegovi smrti je moral skrbnik njegovih mladoletnih otrok leta 1396 na ukaz vojvode Viljema gospostvo prepustiti Ulriku Walseeju.⁸⁷ V listini ni besede o tem, da so grofje Celjski prepustili gospostvo Walseeju in Kosova navedba je očitno napačna.

Ptuj (str. 365)

Kos: »Prvi ptujski meščani so se pojavili v listinah kot priče leta 1219.« Ta navedba ne bo držala. Listina, ki jo Kos citira po Petteggu, je datirana napačno, in sodi v leto 1290.⁸⁸ To je razvidno tudi iz omembe ptujskih minoritov ter drugih prič. Minoritski samostan na Ptujju je bil namreč po redovni tradiciji ustanovljen med letoma 1230 in 1239, v ohranjenih virih pa je prvič omenjen šele okrog 1280.⁸⁹ Seifrid in Friderik s Podsrede, navedena med pričami, pa sta živela konec 13. stoletja.⁹⁰

Zbelovo (str. 404)

Kos: »Kastelni grad ... obvladoval je še mitnico in trg«. Glede na dosedaj poznane vire Zbelovo nikoli, ne v srednjem veku ne kasneje, ni bilo trg!⁹¹

⁸⁴ Pirchegger (kot v op. 3), str. 99.

⁸⁵ Neobjavljena originalna listina HHStA, AUR, 1377 V 19, Celje.

⁸⁶ Kot je razbrati iz navedb v Joseph von Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Wien 1893, str. 323, ter Pavle Blaznik, Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, A–M, Maribor 1986, str. 463, omembe Majdburga v času med 1357 in 1396 dosedaj raziskovalcem niso znane.

⁸⁷ Pirchegger (kot v op. 3), str. 99; Jože Koropec, Srednjeveški Vurberk, ČZN n. v. 4, 1968, str. 119.

⁸⁸ Za pravilno datacijo glej Weiss (kot v op. 29), CD-rom, str. 82 (1290 VIII 31, Ptuj).

⁸⁹ Glej zbornik Minoritski samostan na Ptujju 1239–1989, Ptuj–Celje 1989, zlasti razpravo Jožeta Mlinariča na str. 47 sl.

⁹⁰ Glej rodovnik pri Kos, Vitez in grad, str. 350.

⁹¹ Omembe trga ni pri Pircheggerju (kot v op. 3), str. 149–150; Jožetu Koropcu, Zbelovo, Studenice, Pogled do srede 17. stoletja, ČZN n.v. 16, 1980, str. 239–283, ki v obsežnem prispevku analizira tudi vse dotične urbarje, ali pri Blazniku, Historična topografija (kot v op. 86), N–Ž, Maribor 1988, str. 535–536.

Miltenberg (str. 190)

Kos se je v novi izdaji knjige – za razliko od prve – odločil za lokacijo na Dolenjskem v bližini Lanšpreža in s tem sprejel tezo Jakiča. Gre za grad gospodov Vojniških, ki je imel skupno posestno zgodovino kot vojniško gospostvo. Menim, da je teza o dolenski lokaciji kljub izvirnosti rešitve malo verjetna. Grad se resnično v virih 14. in 15. stoletja ne omenja več, vendar pa urbar gospostva Vojnik iz leta 1524, narejen na osnovi starejšega izgubljenega urbarja, za kraji Razgor, Pristava, Koblek in Tomaž pri Vojniku omenja lokacijo *Miltenberg* z dvema kmetijama.⁹² Šlo bi lahko za bližnjo lokacijo Gradišče pri Vojniku, kot je kraj identificiral Koropec (Kos ima njegovo razpravo v seznamu literature, a je pri geslu Vojnik ne upošteva).⁹³ Ta lokacija je v kontekstu virov 13. stoletja – zlasti posedovanja štajerskega maršala Bertolda s Treuna in nato razpolaganja ogrskega princa Štefana z Vojnikom in Miltenbergom okrog 1259 – dosti plavzibilnejša od dolenske in bi bilo potrebno vire v tej luči še enkrat ovrednotiti in najverjetneje Miltenberg uvrstiti nazaj med štajerske gradove.

Na koncu velja izpostaviti še dejstvo, da Kos v svoji knjigi iz neznanega razloga izpušča nekatere relativno pomembne gradove. Glede na to, da je med gesla uvrstil celo tako marginalne in nepoznane, kot so Kozji rep, Jamnik, Letuš ali Tvarog, očitno v težnji po celovitosti, je velika pomanjkljivost, da med njimi ni kranjskih Wolkenburga (Obla Gorica pri Primskovem na Dolenjskem) in Erkenštajna (Novi grad). Prvi je bil kranjska posest krških škofov in eden redkih srednjeveških gradov, za katerega imamo v virih izpričano, kdo in kdaj ga je zgradil – krški škof Roman I. (1131–1167). Krški ministeriali oziroma sam grad se omenjajo med 1161 in 1228 ter kot krška posest še v listini kralja Rudolfa I. leta 1280.⁹⁴ Grad Erkenštajn nad Savo med Radečami in Boštanjem – pogosto zamenjevan z Ekenštajnom pri Velenju⁹⁵ – pa ima poseben pomen zato, ker je bil edini izpričan grad gospodov Ptujskih na Kranjskem. Prvotno krška posest, so ga Ptujski pridobili okrog srede 14. stoletja in krški škof jim ga je nato večkrat potrdil v fevd, zadnjič še leta 1428.⁹⁶ Po poročilu Celjske kronike ga je okrog 1440 razrušil celjski vojskovodja Jan Vitovec.⁹⁷ Zanimivo je, da Kos posveča gradu en odstavek v svoji monografiji o gospodih Svibenskih iz leta 2003,⁹⁸ v novi izdaji knjige o gradovih pa se mu ga ne zdi vredno omeniti. Erkenštajn je imel nedvomen pomen zlasti v času Herdegna Ptujškega, v letih 1340–1351 kranjskega deželnega glavarja, ki je intenzivno krepil pozicije svoje družine na Kranjskem tudi z nakupovanjem posesti, ter se vpletal v zadeve svojih sorodnikov na bližnjem Svibnu. Zato je nenavadno, da Dušan Kos temu gradu tudi v svoji monografiji o Svibenskih, razen par stavkov v uvodnem poglavju, v nadaljevanju ne posveti več niti besede.⁹⁹ Bile bi upravičene zlasti v kontekstu omenjenih aktivnosti Herdegna Ptujškega.

⁹² Ignaz Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, VIII Theil, Das Dekanat Neukirchen*, Marburg 1893, str. 286; Jože Koropec, *Srednjeveško gospostvo Vojnik*, ČZN n. v. 10, 1974, str. 269–270.

⁹³ Koropec (kot v op. 92), str. 270.

⁹⁴ Gradivo IV, št. 421, 442, 462, 489, 781, 898; Gradivo V, št. 147, 177, 265, 266, 431, 489; MDC V, št. 432.

⁹⁵ Večina podatkov v geslu Erkenštajn pri Jakiču (kot v op. 8) dejansko sodi h gradu Ekenštajn pri Velenju.

⁹⁶ Johann Loserth, *Das Archiv des Hauses Stubenberg, Veröffentlichungen des Historischen Landes-Kommission für Steiermark XXII*, Graz 1906, št. 43, 59, 76, 82, str. 80 sl. Grad je naveden v paketu ptujskih krških fevdov, ki jih je ob pričakovanju izumrtja družine škof leta 1387 že podelil v fevd grofom Celjskim, vendar so ostali še do konca rodbine v rokah Ptujskih (ARS, Celjske listine, 1387 VIII 28, s.l., prepis Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU). Listina 1428 VII 27, Strassburg, regest v Gurker Urbare, ur. Hermann Wiessner, Wien 1951, št. 348, str. 410.

⁹⁷ Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, ur. Franz Krones, Graz 1883, str. 86, 157.

⁹⁸ Kos, Blesk (kot v op. 14), str. 52.

⁹⁹ Sicer pa so podatki, navedeni v tem uvodnem poglavju (gl op. 98), popolnoma napačni. Erkenštajn ni bil nikoli v rokah grofov Celjskih in Vitovec ga je okrog 1440 porušil kot enega gradov tujih gospodov, kot eksplicitno navaja Celjska kronika (kot v op. 97).

* * *

Pisanje ocene knjige s 180 gesli in 1300 opombami na več kot 400 straneh ni lahko delo. Še manj preprosto je preverjati vse navedbe avtorja v delu, tako natrpanem s podatki, kar konec koncev tudi ne bi imelo smisla. Zgornje pripombe, dopolnila in popravki so se porodili naključno, ob občasnem prebiranju posameznih gesel, ne pa s sistematskim preverjanjem. Morda bi se kdo lahko obregnil, da je pri 180 geslih o slovenskih gradovih razumljivo pričakovati kakšno napako. To je res, a žal ne gre le za male lapsuse, temveč za napačne navedbe z veliko težo, ki si jih znanstvenik ne bi smel privoščiti. Poleg tega je večina od njih popolnoma nepotrebni, še zlasti v drugi revidirani izdaji knjige, saj gre v mnogih primerih za poznane, že dolgo objavljene ali vsaj avtorju dostopne vire (Otolepčevi prepisi). V nemalo primerih se je tudi izkazalo, da smo slovenski raziskovalci v zadnjih letih prišli do številnih novih, z viri podprtih ugotovitev, ki so bile objavljene v literaturi, a jih Kos obravnava izredno površno in mimogrede, ali jih celo ignorira.

Zato je zanesljivost in s tem uporabnost – predvsem analitičnega dela – knjige Vitez in grad, ki bi resnično lahko postala dober standardni priročnik za vse strokovnjake in ljubitelje starejše slovenske zgodovine, za resnega znanstvenika postavljena pod vprašaj. Morda pa bomo kvalitetno, precizno in (do drugih raziskovalcev) korektno revidirano delo kdaj v prihodnosti doživeli šele v tretji izdaji.

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997.

Mojeva življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997.

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999.

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999.

Dragan Matič, Nemci v Ljubljani. – Ljubljana 2002.

Slovenci v Evropi. – Ljubljana 2002.

Meje v jugovzhodni Evropi: kultura in politika. – Ljubljana 2004.

Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. – Ljubljana 2004.

Rok Stergar, Slovenci in vojska Slovenci in vojska, 1867–1914. – Ljubljana 2004.

Stiplovškov zbornik. – Ljubljana 2005.

Janez Mlinar, Podoba Celjskih grofov v narativnih virih. – Ljubljana 2005.

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

Ivan Vogrič

Posredovanje slovenskega Penkluba v prid slovenskih političnih zapornikov pred drugo svetovno vojno

Prispevek Joža Mahniča o dejavnosti slovenskega Penkluba pred drugo svetovno vojno, objavljen v Zgodovinskem časopisu,¹ nedvomno predstavlja obogatitev za poznavanje predvojne zgodovine te organizacije. Vloga, ki jo je imel slovenski PEN v tistem času (gre za čas zadnjih petnajstih let pred drugo svetovno vojno, torej od 1926 do 1941), je bila seveda pomembna, saj je pomagal ublažiti marsikatero napetost v razgretem vzdušju tridesetih let. Ta so bila tudi na Slovenskem v znamenju vse večjega idejnega radikalizma, kot uvod v svetovni spopad, ki je nato usodno pljusnil tudi čez meje tedanje skupne države.

V duhu humanističnih vrednot, kot sta sporazumevanje in spoštovanje med narodi in znotraj samih držav, je skušal PEN klub, center Ljubljana (takšen je bil njegov uradni naziv)² pred vojno vnesti večjo strpnost v medčloveške odnose. V ta okvir spadajo v prvi vrsti akcije v prid preganjanih razumnikov, o katerih piše Mahnič. Verjetno je diskretnost, ki je zaznamovala te posege, razlog, ki je nehote zavedel avtorja pri interpretaciji prvega od sedmih predstavljenih in razčlenjenih pisem oz. poslanic slovenskega PEN-a. Gre za pismo oz. pismi z domala enako vsebino, datirani 21. junij 1932, ki ju je slovenski PEN poslal banu Dragu Marušiču in ministru Albertu Kramerju. V njem je zapisal, da »*se v zadnjem času tudi pri nas uvajajo v ravnanju s političnimi obtoženci načini, ki nasprotujejo čutu človeškega dostojanstva in pravičnosti ter smislu zakonov ...*« Pri tem je zaprosil, »*da se tako ravnanje konča*«.

Šenčurski proces

Mahnič trdi, da se pismo nanaša na naše književnike, ki se novembra 1931 niso udeležili volitev v beograjsko skupščino, in ki so jih oblasti nato kaznovale s službeno premestitvijo na jug države. Vendar bolj podrobna analiza kaže, da se je PEN takrat zavzel za neko drugo zadevo, ki je v tistem času vzbudila v slovenski javnosti verjetno še večjo pozornost. Šlo je za obtožence t.i. šenčurskega procesa, ki je razmeroma dobro znan v slovenskem zgodovino-pisju. Povsem neznano pa je tedanje posredovanje slovenskega PEN-a. Šenčurski proces je bil obračun s privrženci tedaj prepovedane SLS, ki so 22. maja 1932 v Šenčurju na Gorenjskem razbili shod provladne stranke JRKD. Obtožencem so sodili v Beogradu februarja in marca 1933 pred sodiščem za zaščito države.³ Da se pismo nanaša prav na to zadevo, pričajo nekateri močni indici, v prvi vrsti prepis prej navedenega pisma banu Marušiču in ministru Kramerju, priloženega pismu, ki ga je Fran Saleški Finžgar poslal Alojzu Gradniku. Pismo je sicer dati-

¹ Joža Mahnič, Dejavnost slovenskega Penkluba pred drugo svetovno vojno, Zgodovinski časopis, 59, 2005, št. 1–2, str. 183–192.

² Da bi se izognili predolgemu uradnemu nazivu, na splošno uporabljamo oznaki slovenski Penklub oziroma kar slovenski PEN; z njima označujemo pisateljsko organizacijo, ki je pred drugo svetovno vojno pokrivala Dravsko banovino, po drugi svetovni vojni pa Slovenijo.

³ Slovenci skozi čas, Kronika slovenske zgodovine, Založba Mihelač, Ljubljana, 1999, str. 310 in 313.

rano 19. junija 1921, vendar je že sam urednik Finžgarjevega zbranega dela ob objavi pisma podvomil, da je bilo napisano takrat.⁴

Nekaj odlomkov iz tega pisma: »...*Vam v prilogi pošiljam dopis, ki ga pošlje PEN klub g. ministru dr. Kramerju in banu dr. Marušiču. Povod temu so zadnji dogodki, ko so orožniki fante tako preteпали v kleti (so zdravniška spričevala), dasi jih niso aretirali in so se fantje sami javili na stanici. Tudi 4 dekleta so gonili bosa, raztrgana, do niti premočena ob najhujši plohi ter jih potem take vso noč pustili na betonskem tlaku v Kranju. So še mnoge druge metode, kar ljudi grozno ogorča in čisto po nepotrebnem. Ako so resnično krivci, naj jih izroče zakonito sodišču, da to opravi z njimi. Gotovo to ni kak nalog od naših oblasti ali onih, ki imajo velevati, je to gotovo bila surova raba avtoritete po modalitetah, ki, kakor veste, jih je svetovni PEN že za božič tako obsodil ...*

... *Čujem, da ste pozvani za preiskovalnega sodnika onih osmerih Slovencev, ki so sedaj v Beogradu. Prav gotovo sem vesel tega, ker vem, da boste kot Slovenec vse bolje razumeli in pravilno tolmačili to politično afero, ki bi utegnila biti tujemu sodniku manj jasna ...*«

Tako Finžgar kot Gradnik sta bila člana PEN-a, s tem da pismo vsebuje več dokazov, da ni bilo napisano leta 1921.

Že začetek pisma (začne se z »*gospod svetnik*«) kaže, da je bilo pismo napisano kasneje, saj je Gradnik postal svetnik naslednje leto. Tako Marušič kot Kramer takrat še nista opravljala zadolžitev bana oz. ministra. Marušič je banoval v letih 1930–1934, Kramer pa je bil minister od leta 1931 do 1934. PEN, ki se pojavlja v pismu, na Slovenskem leta 1921 sploh še ni bil ustanovljen (do tega je prišlo pet let pozneje). Božična obsodba svetovnega PEN-a pa se nanaša na poziv mednarodnega PEN-a v zvezi z ravnanjem s političnimi in verskimi zaporniki, ki so ga centri PEN po svetu (čeprav ne ravno vsi) dali večinoma v objavo za božične praznike leta 1931.

Najpomembnejši dokaz, da pismo ni bilo napisano leta 1921, pa je dejstvo, da je bil Gradnik leta 1932 imenovan v tej zadevi za preiskovalnega sodnika. Ob koncu junija je bilo obtožencev res osem, kot trdi Finžgar v pismu. Po pričevanju kranjskega župnika Matije Škerbca, enega od obtožencev, je Gradnik opravil 23. junija v Beogradu prvo zaslišanje.⁵

Seveda se poraja vprašanje, zakaj je pismo datirano 19. junija 1921. Lahko domnevam, da se je Finžgar pri datiranju enostavno zmotil;⁶ lahko pa je nalašč drugače datiral pismo iz previdnosti ob upoštevanju trde režimske roke. Nekako v tistem obdobju je postalo aktualno službeno premeščanje književnikov-šolnikov, o katerem piše Mahnič. Slovenski PEN je zanje res zastavil svoj vpliv, kot dokazuje Mahnič, vendar do tega je prišlo malo po šenčurskih dogodkih. Po razpoložljivih dokumentih je to bilo avgusta 1932, pri čemer se je PEN spet obrnil na ministra Kramerja.

Poziv mednarodnega PEN-a, na katerega se je skliceval Finžgar v pismu, je temeljil na resoluciji, ki so jo odobrili na mednarodnem kongresu Penklubov v Haagu junija 1931. Da ne bi ostala mrtva črka na papirju, je mednarodna pisateljska organizacija sklenila, da jo v obliki poziva posameznim vladam pošlje v javnost preko medijev v vsaki državi posebej. Vendar

⁴ Fran Saleški Finžgar, Zbrano delo, 15, str. 41, 42 in 431. Izvirnik pisma je ohranjen tudi v Rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice (NUK) v Ljubljani.

⁵ Matija Škerbec, Šenčurski dogodki, Tiskovno dr. RZZOZ, Kranj, 1937, str. 125.

⁶ Da se je mogoče res zmotil pri datiranju, kaže zadnji stavek v pismu: »Ker baš danes godujete, sprejmite moja iskrena voščila«. Alojzi namreč godujejo 21. junija, zanimivo pa je, da sta poslanici za Kramerja in Marušiča datirani prav 21. junija (1932). Zanimivo je tudi, da skrivnostno pismo ni bilo napisano na roko (pri čemer bi bile možne različne interpretacije pisave), ampak na stroj. Dvome, da je bilo pismo datirano junija 1932, bi lahko razpršila kuverta, opremljena z morebitnim poštnim žigom (v primeru, da je bilo odposlano po pošti). Vendar zraven izvirnega dopisa ni nobene kuverte.

tu se je zataknilo, saj je v Jugoslaviji niso objavili očitno zato, ker je bila vsebina poziva za razmere v Jugoslaviji preveč občutljiva. O tem priča pismo, datirano 18. julija, ki ga je Juš Kozak poslal Izidorju Cankarju: »*Pen klubovo spomenico, ki sem jo poslal Jutru, se ne upajo tiskati. Čakajo, če bi izšla v hrvaškem in srbskem tisku*«. ⁷ PEN centri v Jugoslaviji, tako kot v mnogih drugih državah, so ponovno skušali objaviti spomenico v prazničnem božično-novoletnem času, vendar tudi tokrat, kot kaže, zaman.

Šenčurski proces se je končal z obsodbami. Da so obsojenci padli v nemilost, je bila tudi posledica vsesplošne gonje proti SLS, vključno z vrhovi stranke (Kulovcem, Natlačnom, samim Korošcem itd.). Gonja zoper SLS je sovpadala s časom, ki je sledil razpustitvi te stranke. Njeni vodilni možje so se tedaj znašli celo v internaciji oziroma konfinaciji. SLS se je zavzemala za avtonomijo Slovenije, pri čemer je prav ob koncu leta 1932 izoblikovala t.i. Ljubljanske punktacije, federativni program, v okviru katerega je zahtevala, poleg srbske in hrvaške, tudi uvedbo slovenske zvezne enote v jugoslovanski državi ter priznanje slovenske nacionalne individualnosti (skupaj z imenom, zastavo, finančno samostojnostjo itd.). ⁸ Zoper te zahteve so njeni nasprotniki nastopili precej ostro, saj so jo imeli za poskus razkosaanja Jugoslavije.

Proces v Veliki Kikindi

Zanimivo je, da je bil Alojz Gradnik v vlogi preiskovalca tudi v neki drugi, verjetno še bolj kočljivi zadevi, in sicer v procesu v Veliki Kikindi oziroma v aferi okrog Knjige tovarišev, v katero je bilo vpletenih prav tako osem oseb. Šlo je za književnike Iva Grahorja, Mileta Klopčiča, Franceta Kozarja, Vinka Košaka, Vladimirja Premruja, Franceta Oniča, Alfonza Gspana in Toneta Seliškarja. ⁹

Afera je izbruhnila v najbolj neprijetnem času, to je neposredno po uvedbi Aleksandrove diktature. Slab mesec po usodnem šestem januarju 1929 je bila natisnjena v Veliki Kikindi pesniška antologija Knjiga drugova (Knjiga tovarišev) s platnicami v rdeči barvi. Šlo je za zbornik s socialno vsebino s prispevki pesnikov mlajše generacije iz domala celotnega jugoslovanskega prostora, med njimi tudi devetih slovenskih literatov: osmih prej navedenih književnikov in tedaj že pokojnega Srečka Kosovela.

Knjiga sploh ni prišla do bralcev, saj jo je policija takoj zapolnila. Kmalu zatem je romala ovadba na državno sodišče v Beograd. Sum so vzbujali že sami naslovi mnogih objavljenih pesmi (Proletarci, Zastave pohojenih, Pesem delavskemu sinu, Razodetje upora itd.), še bolj pa vsebina predgovora (sprva ga je nameraval napisati Miroslav Krleža, vendar je kasneje preklical svoj sklep), ki se je dobesedno glasil tako: »*Milijoni zahtevajo obračun, veliko jih je, ki srdito, skrivaj čakajo. Ni mogoče preprečiti in izigrati hudournika potlačenih pravic,*

⁷ Juš Kozak, Zbrano delo, 10, DZS, Ljubljana, 1997, str. 414. Besedilo resolucije-poziva se je glasilo:

»Mi, podpisani člani oziroma častni člani nepolitičnega in svetovnega združenja piscev, ki zastopa približno 4000 piscev iz 35 držav, ob vsem spoštovanju želimo opozoriti vse vlade, da razmislijo o naslednjem:

Od časa do časa je zavest sveta vznemirjena in pretresena zaradi vesti – zdaj v tej, zdaj v oni državi – o slabem ravnanju nad ljudmi, ki so zaprti zaradi njihovega političnega ali verskega prepričanja. Naj nam bo dovoljeno ugotoviti, da so vlade posebno v takšnih primerih dolžne paziti, da se ne kršijo zakoni človečnosti. Pri tem želimo tudi spomniti vlade, naj ne pozabijo, da nič ne vzbuja nejevolje celotnega sveta do kake države kot vesti o slabem ravnanju zoper ljudi, zaprte zaradi političnih in verskih razlogov, in da danes to neprimerno ravnanje mora priti prej ali slej v javnost.«

⁸ Jurij Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta, uredila Peter Vodopivec in Joža Mahnič, Slovenska matica, Ljubljana, 1997, str. 22.

⁹ Seliškar je leta 1931 postal član »seniorskega« PEN, ostala sedmerica pa se je že prej včlanila v Mladi PEN, kot neke vrste pripravnico za sprejem v slovenski PEN. To izhaja iz evidenc novembra 1930.

zadržanih moči. S tem zahtevajo odgovor in uresničitev. Sleherni pritisk samo podžiga požar, ki bo slej ali prej vzplamenel, potres, ki podtalno grozi ...»¹⁰

Že to je bilo dovolj, da je državni tožilec začel kazenski postopek zoper snovalce in sodelavce zbornika, ki so bili obtoženi na podlagi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi. Na udaru sta se znašla zlasti urednika almanaha Jovan Popović iz Velike Kikinde in Novak Simić iz Zagreba, ki jima je obtožnica očitala, da sta hotela uporabiti knjigo za propagando ilegalnega boja proti obstoječemu redu. Dejavnost Jovana Popovića so povezovali z delovanjem nekaterih komunistov v Sarajevu. Urednika almanaha sta v času priprav na zbornik pridobila slovenske sodelavce preko uredništva Mladine, kateremu sta naslovila pismo poleti 1928. Mladina je pripadala Kosovelovemu krogu ljudi, v katerem je kot eden njegovih najboljših prijateljev in sodelavcev deloval pesnik, pisatelj in kritik Ivo Grahor. Iz kroga Mladine (pozneje Svobodne mladine) je izhajal tudi pesnik Vinko Košak, ki je objavljajl pesmi s socialnim nabojem in literarne ocene ter razmišljanja o družbenih vprašanjih. Mladino je urejal v letih 1926–1927, približno v istem času kot Alfonz Gspan, prav tako pesnik in kritik. Med sodelavci tega lista je bil Vladimir Premru. Tone Seliškar, Mile Klopčič in France Kozar so se v tistem času uveljavili kot pisci moderne socialne poezije. Najbolj avtentičen je bil Kozar, sicer rudar iz Hrastnika. France Onič pa je zrasel v futurističnem krogu. Njegova lirika se je kasneje preoblikovala in obravnavala socialno in avtorefleksivno tematiko. Osmerica slovenskih sodelavcev Knjige tovarišev se je znašla pod udarom organov pregona oktobra 1929, ko je prišlo do policijskih hišnih preiskav in zaslišanj. Na prepihu je bil zlasti primorski emigrant-študent Ivo Grahor, ki ga je bremenilo predvsem dejstvo, da so mu organi pregona zaplenili kopico komunističnega gradiva. Zaradi narave obtožb je ljubljanska policija že takrat zaprosila sodišče, naj ga po končanem kazenskem postopku – glede na to, da je bil italijanski državlján – izžene iz države.

Na podlagi obremenilnega gradiva je policija v Veliki Kikindi nato zahtevala, naj se slovenski obtoženci kot sokrivci priprejo in privedejo v Veliko Kikindo, kar se je kasneje tudi zgodilo. Večino teh so prignali v tamkajšnje zapore januarja 1930, razen Košaka in Oniča, ki sta prišla tja nekoliko kasneje.

Eno ključnih vlog v kazenskem postopku je imelo državno sodišče za zaščito države, ustanovljeno januarja 1929, katere član je bil tudi Alojz Gradnik. Pripadala mu je zelo nevhvaležna naloga preiskovati slovenske literate, v prvi vrsti Iva Grahorja, ki je prav tega leta dobil nalogo, da organizira Mladi PEN.¹¹ Gradniku so zaupali preiskovalne naloge v Sarajevu, dolžán je bil uvesti postopek, ugotoviti krivdo obtoženih, hkrati pa tudi njihove zveze z ilegalno komunistično stranko.¹² Nič nenavadnega torej, če so v literarnih krogih začele krožiti govornice o njegovi pedantnosti pri opravljanju sodniških nalog, ki so jo nekateri videli kot dokaz njegove privrženosti diktaturi in jugo-nacionalističnemu prepričanju. Slovenski PEN se je takrat znašel v kočljivem položaju. Na enem bregu je bil eden od njegovih prvih članov, na drugem pa obtoženi, ki so center zaprosili za pomoč. Iz pisma, ki ga je Vinko Košak poslal iz Murske Sobote 29. oktobra 1929 (se pravi neposredno po hišnih preiskavah) svojemu nekdanjemu profesorju Izidorju Cankarju, izhaja, da je bil tedanji podpredsednik PEN-a seznanjen s pri-

¹⁰ Podatke o procesu v Veliki Kikindi sem v glavnem povzel iz naslednjih virov: Stanko Janež, Ludvik Mrzel, Prispelki za oris življenja in dela, Obzornik, 38, 1983, št. 11, str. 816–822 in št. 12, str. 882–891. Emil Cesar, Knjiga drugova in Slovenci, Borec, 30, 1978, št. 10, str. 557–567 in št. 11, str. 595–608.

¹¹ To izvemo med drugim iz pisma Antona Vodnika bratu Francetu 29. marca 1929. V njem je zapisal, da »sedaj se snuje v Ljubljani tudi mladi Pen-klub po zgledu Londona... Naloga, da organizira ta mali Pen, se je poverila Grahorju...» (Anton Vodnik, Zbrano delo, 4, DZS, Ljubljana, 1997, str. 379–380).

¹² Franc Zadravec, Pesnik Alojz Gradnik (1882–1967), Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 1999, str. 40–43.

merom Knjige tovarišev. V pismu se je namreč Košak zahvalil za trud, ki ga je Cankar izkazal tako njemu kot Oniču. Kaže, da se je Cankar pozanimal za primer, saj je Košak v pismu sprejel pred tem izražena Cankarjeva zagotovila in sam ugotovil, »*da ni tako hudo in da bi bila vsaj zaenkrat vsakršna intervencija pri g. ministru dr. ju Antonu Korošču nepotrebna ...*«¹³

Veliko večja zaskrbljenost je vela iz pisma, ki ga Alfonz Gspan skupaj z ostalimi sedmimi obtoženimi poslal iz preiskovalnega zapora pri okrožnem sodišču v Veliki Kikindi, 8. februarja 1930 na naslov Izidorja Cankarja. Ker se je nanj obrnil kot »*gospod profesor*«, v kasnejšem pismu pa kot »*gospod dekan*«, sodimo, da ga je poznal iz študijskih let. V pismu je poudarjena negotovost zaprte osmerice (»*zdaj poteka že tretji teden odkar smo tukaj, pa še zmeraj ne vemo, pri čem smo*«), hkrati pa trpka ugotovitev, da zoper dobršen del sodelavcev Knjige tovarišev niso uvedli nikakršnega postopka. Vseh sodelavcev je bilo namreč okoli trideset, od tega so bili trije obtoženi kot glavni krivci, takoj za njimi – kot sokrivci – pa so bili člani osmerice Slovencev: »*Po našem mnenju je vse to osebna zasluga pesnika Padajočih zvezd (Alojza Gradnika – op. pisca) – druge razlage nimamo*«. Navezava na Gradnika ni bila naključna, saj je malo pred tem napisal satirično pesem Novim oračem, namenjeno tistim mladim, »*ki so nas 'stare' hoteli vreči v staro šaro*.« V njej se je navezal na tri od osumljencev, Klopčiča, Premruja in Gspana ter na Antona Ocvirka. Polemika je sledila ne prav ugodni kritiki Mileta Klopčiča v Ljubljanskem zvonu v zvezi z njegovo Kitajsko liriko leta 1929, da ne govorimo o oceni Vladimirja Premruja, izrečeni nekaj let prej v Mladini, ki je Gradnika kratkomalo označila za jugoslovanskega šovinista.¹⁴

V zgoraj navedenem pismu je tudi govor o odbiti pritožbi proti podaljšanju preiskovalnega zapora, s tem da je na koncu naveden spisek oseb in ustanov, na katere se je nameravala skupina obrniti za pomoč. To so bili vodilni pri delavski zbornici v Beogradu, minister Anton Kristan, sam Izidor Cankar in eventuelno PEN center, Društvo slovenskih književnikov in mogoče dr. Tavčarjeva (vdova Ivana Tavčarja – opomba pisca).¹⁵

Nekaj podobnega je naglasil Vinko Košak dva dni potem, ko je Izidorja Cankarja prosil, naj skuša sam ali morda v povezavi s slovenskimi kulturniki in literarnimi organizacijami doseči, da se njega in ostale vsaj do razprave izpusti na svobodo. Isti dan se je oglašil tudi Gspan, ki je Cankarja spet zaprosil za intervencijo »*če je drugače nemogoče, vsaj v svojstvu podpredsednika Pen-kluba*.« Vsekakor pa je v pismu vendarle zaznati, da je skupina po tistem računala na ugoden razplet, saj je govor o določenih zagotovilih, ki jih je Anton Novačan, odvetnik skupine in prav tako književnik,¹⁶ prejel od samega Alojza Gradnika. Ta je v pismu, poslanem Novačanu, zatrdil, da ni nobene nevarnosti za skupino, razen za Grahorja.

Obramba osmerice je temeljila na dejstvu, da so bile pesmi, objavljene v Knjigi tovarišev, že pred izidom oziroma zaplembo knjige objavljene v legalnih revijah in zbirkah, kar pomeni, da so bile že podvržene cenzuri. Šlo naj bi torej za ponatis. Osmerica je poleg tega že med zaslišanjem izjavila, da ni imela nobenih stikov z glavnim obtožencem, razen tega da se je odzvala na njegovo povabilo k sodelovanju. V pismu Cankarju je Alfonz Gspan zatrdil, da je Popović celo zlorabil slovenske sodelavce knjige, to pa zato, ker da jim je »*obljubljaj vse nekaj drugega, kar je končno izšlo brez naše vednosti*.«

¹³ Arhiv Slovenije, zapuščina Izidorja Cankarja, fond 1660, fascikel 5, št. 562.

¹⁴ Franc Zadavec, n. d., str. 33 in 41.

¹⁵ Arhiv Slovenije, zapuščina Izidorja Cankarja, fond 1660, fascikel 4, št. 516.

¹⁶ Iz seznama članov slovenskega PEN-a izhaja, da Novačan ni bil včlanjen v klub. Res pa je, da je sodeloval na eni prvih prireditvah, na katerih je nastopil slovenski PEN. Šlo je za večer slovenske književne besede v Beogradu maja 1928, na katerem so, poleg Novačana, nastopili z branjem odlomkov Anton Vodnik, Fran Albreht, Oton Župančič in Fran S. Finžgar.

Vloga Gradnika pri razpletu zadeve še zdaj ni docela pojasnjena. Po eni od razlag naj bi zaprosil tožilca, naj slovenske pesnike izpustijo iz zapor, sam pa ublažil prevode njihovih pesmi. Zaradi tega je tožilec odredil izpustitev za pet pesnikov, ki so bili prvič zaprti; v zaporu so pa ostali Grahor, Kozar in Klopčič. Pri tem je zanimivo pričevanje Bratka Krefta. Črnogorski pesnik Djonović mu je dejal, da Gradnik kot preiskovalec ni pritiskal na obtožence. Njegov biograf Franc Zdravec pa je pri tem dodal, da očitno pesnikov ni preiskoval tako, da jim ne bi bilo treba pred sodišče, s tem da svojega sodnijskega položaja ni tvegala.¹⁷ Skratka, ravnal je na podlagi rezultatov preiskave in teže obremenitve, hkrati pa deloval karseda strpno do obtožencev.

Obravnava je potekala od 31. marca do 4. aprila 1930. Na njej so bili vsi slovenski obtoženci izpuščeni, vključno z Grahorjem. Ne obstajajo trdni dokazi, da je PEN uradno res posegel v prid osmerice. Lahko pa slutimo, da so v njeno korist posegli posamezni člani PEN-a. Opreznost PEN-a seveda ni bila naključna, saj je na osmerico legla senca povezovanja s komunisti. Za tiste čase ni šlo za nedolžen sum oz. obtožbo, vsaj če pomislimo na represivne ukrepe proti komunistom. Prav aprila 1929 sta npr. na avstrijsko-jugoslovanski meji pri Sv. Duhu padla sekretar KPJ Djuro Djaković in blagajnik Rdeče pomoči Nikola Hečimović.

Obtoženci so se znašli na prepihu zaradi družbeno-angažiranih tematik, ki so jih obravnavali v svojih delih. Skupina je bila sicer heterogena, vendar je njene članke povezovalo zanimanje za socialna in kulturna vprašanja. Nekateri so žanr, ki so ga obravnavali, imenovali proletarska književnost, ta pa je bila predhodnica socialnega realizma tridesetih let.

Premajhna previdnost ali prevelika samozavest?

Dejstvo, da je Penklub previdno ravnal v primerih, ko je šlo za politične zapornike v Jugoslaviji (to velja predvsem za proces v Veliki Kikindi, manj pa za šenčurski proces), se kaže tudi v pismu, datiranjem 28. novembra 1932, ki ga je vidni član zagrebškega PEN-a Juraj Andrassy poslal takratnemu tajniku ljubljanskega Penkluba Francetu Steletu. Nekaj odlomkov: »... Sigurno ste i Vi primili pismo g. Kocmura glede postovanja u kaznionici u Mitrovici. Budući kanim to pismo iznijeti na sjednicu, a predviđjam, da bi se moglo pitati za Vaše stanovište; jer je pisac pisma iz Ljubljane, molim Vas za informacije o piscu i o Vašem gledištu na stvar. Ako još o tome niste stvorili zaključce, molim bar za obavijest, kako se u Vašem krugu privatno misli, imadu li se poduzeti kakvi koraci ...«¹⁸ Iz pisma se ne da natančno razbrati, na koga se omenjeno pismo nanaša,¹⁹ res pa je, da iz njega izhaja neka zadrega v smislu »najprej počakajmo, kaj reče sogovornik, šele potem se mogoče odzovemo.«

Ta zadrega se ne ujema povsem s spomini Josipa Vidmarja. V njih ne omenja nikakršne zadrege, pač pa navaja naslednje: »V skladu s pravili kluba smo pogosto intervenirali za naše politične jetnike, predvsem za komuniste, ki sta jih policija in žandarmerija okrutno preganjali, jetnišnice pa so ravnale z njimi huje kakor s kriminalci.« Vidmar je zapisal, da je dolgoletni predsednik kluba Oton Župančič te pisne intervencije podpisoval z vsem prepričanjem in

¹⁷ Franc Zdravec, n.d., str. 41–43.

¹⁸ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana (NUK), arhiv ljubljanskega PEN centra, inv. št. 24/61 (Steletov fond).

¹⁹ Da bi se pismo nanašalo na obtožence v šenčurski aferi, gre izključiti, saj je že omenjeni Škerbec zapisal, da so tja (v primeru, da gre res za Sremsko Mitrovico) obsojence privedli šele po razsodbi, se pravi marca 1933 (Matija Škerbec, n.d., str. 204). V tej kaznilnici so prestajali kazni tako navadni kriminalci kot politični zaporniki. Med njimi je bilo več komunistov, saj, kot trdi tudi sam Škerbec, »so neredko povdarjali, da je okrožni zapor za nje politična akademija, Sremska Mitrovica pa njih univerza?«

brez omahovanja, »čeprav je, kakor smo vedeli, s tem skorajda tvegaj svojo eksistenco. Božo Maksimović-Kundak, tedanji radikalski minister za prosveto in kulturo, je nekoč, kakor smo zvedeli, njegovo razrešitev že podpisal, vendar je ni smel odposlati ...«²⁰

Čeprav je klub posredoval tudi v korist političnih zapornikov, ki se niso opredeljevali za komuniste (šenčurski dogodki), je katoliška desnica večkrat očitala slovenskemu PEN-u, da daje potuho komunistom. Najbolj zgovoren tak primer je bil govor najvplivnejšega slovenskega politika med obema vojnama, Antona Korošca, ki je marca 1940 dejal: »Celo Pen-klubi molčijo o stvareh, o katerih bi lahko govorili in bi morali govoriti; molčijo, ne vemo, ali iz velikega strahu, ali pa iz prevelikih ozirov na svoje komunistične člane, katerim ne marajo motiti njihovih velepolitičnih krogov.«²¹ Koroščeva sodba je bila krivična. Delno razlago za to ponuja vidni član kluba, katoliški ustvarjalec France Koblar, ki je kot enega od vzrokov za Koroščekov napad navedel dejstvo, da je po odhodu Izidorja Cankarja (predsednika kluba v letih 1933–1936) v diplomacijo voditelj SLS izgubil najboljšega informatorja in svetovalca v kočljivih zadevah.²² Od takrat naprej naj bi Korošček prešel pod prevelik vpliv skrajno desnih struj v stranki.

Res pa je še nekaj. Sredi tridesetih let je slovenski PEN postal bolj samozavesten v primerjavi z začetnim obdobjem. K temu je nedvomno pripomogel mednarodni kongres Penklubov v Dubrovniku maja 1933, ki je aktualiziral vprašanje človekovih pravic, še posebej v Nemčiji. Kongres je obsodil Hitlerjevo ravnanje s preganjanimi književniki in »lovom na čarovnice«, zaradi katerega je prišlo do izгона oz. bega iz države izredno številnih, predvsem judovskih in levičarskih intelektualcev. Takšno dogajanje ni moglo ostati brez odmeva, še zlasti če pomislimo na številne politične zapornike, začeni s publicistom in urednikom Carlom von Ossietzkijem, Nobelovim nagrajencem za mir leta 1936. Vidno vlogo na kongresu je takrat odigrala tudi številčna delegacija slovenskega PEN-a, ki jo je vodil Izidor Cankar. Na primere zaprtih izobražencev je večkrat opozarjala tudi centrala Penklubov v Londonu, predvsem proti koncu tridesetih let oz. po izbruhu druge svetovne vojne. O preganjanju kulturnikov so jo opozarjali predvsem centri PEN v posameznih državah ali pa druge skupine. Sicer pa je na prej navedeno Koroščevo sodbo vplivalo tudi dejstvo, da se je slovenski PEN nekoliko izpostavil. To se je zgodilo predvsem ob zavzemanju za Prežihovega Voranca, ki je v tridesetih letih živel kot politični emigrant v tujini, nazadnje v Parizu. Slovenski PEN se je takrat neuspešno zavzel za njegovo legalno vrnitev v domovino.

Akcija za Franceta Bevka

Prizadevanja slovenskega PEN-a za pomoč preganjanemu Francetu Bevku se razlikujejo od prej navedenih primerov. Predvsem zato, ker je Bevk kot italijanski državljani bival zunaj okvirov Karađorđevićeve države, in ker se je statusno diferenciral od političnih zapornikov v Jugoslaviji. V evidencah v zvezi z njegovo konfinacijo je zapisano, da je bil pisatelj in slovanofil, ki je v preteklosti sodeloval s slovenskimi časniki, izdanimi v Italiji in nato v Jugoslaviji,²³ kar pomeni, da ni bil klasični politični zapornik (kot so bili npr. komunisti, socialisti in drugi antifašisti v Italiji). Res pa je, da je ta formula zamegljevala dejansko

²⁰ Josip Vidmar, *Obrazi*, DZS in Borec, Ljubljana, 1985, str. 138.

²¹ Dr. A. Korošček slovenski mladini, *Slovenec*, 68, 8. marca 1940. Reakcija na Koroščekov govor je bila Spomenica Penkluba senatorju dr. Antonu Korošču, ki jo citira Mahnič v prej navedenem prispevku v *Zgodovinskem časopisu*. Besedilo spomenice je bilo objavljeno tudi v Oton Župančič, *Zbrano delo*, 9, DZS, Ljubljana, 1984, str. 80 in 81.

²² Ana Horetzky Koblar, *Iz zapuščine Franceta Koblarja*, *Nova revija*, 18, 1999, št. 209, str. 166–168.

²³ Adriano Dal Pont-Simonetta Carolini, *L'Italia al confino*, 1, La Pietra, Milano, 1983, str. 544.

stanje, saj so fašistične oblasti v Italiji tudi »slovanofile«²⁴ tedaj obravnavale kot politično vprašanje. Franceta Bevka so italijanske oblasti aretirale in obsodile na štiri mesece zapora v letu ustanovitve slovenskega PEN-a (1926). Zaradi pisateljsko-publicistične dejavnosti se je nato večkrat znašel pod pritiskom, tako da so mu oblasti omejile gibanje v kraju bivanja. Slovenski PEN ga je, na podlagi načela nacionalnosti, včlanil v svoje vrste in mu s tem dal večjo zaslonbo za uveljavitev osebnih pravic. O tem piše med drugim tudi Joža Mahnič v svojih prispevkih.²⁴ Bevkov primer – pisatelj je izviral iz katoliških krogov, s tem da se je v tridesetih letih približal liberalnim nazorom – je precej zaposloval slovenski PEN. Ta se je angažiral za njegovo udeležbo na mednarodnem kongresu Penklubov v Dubrovniku (do česar pa ni prišlo zaradi nasprotovanja italijanskih oblasti), za izboljšanje njegovega položaja in položaja slovenske knjige v Italiji, toliko bolj pa po obsodbi na triletno konfinacijo na jug Italije v začetku leta 1934. Prav tu se kaže razlika v penklubskih prizadevanjih za kulturnike, ki so bili podvrženi represivnim ukrepom. Medtem ko je klub povečini oprezno deloval, ko je šlo za prizadevanja za zaprte politične zapornike v Jugoslaviji (včasih s spomenicami, včasih pa, kot domnevamo, zgolj po osebnih zvezah; sicer pa večinoma brez sodelovanja ostalih dveh Penklubov v državi), je v primeru Bevk uporabil veliko močnejše kanale. S pomočjo zagrebškega in beograjskega centra PEN je v korist primorskega pisatelja posegel, med drugim, pri samem jugoslovanskem zunanjem ministrstvu. Tudi čas odziva je bil precej nagel, saj so se Bevkovi prijatelji v slovenskem PEN-u angažirali le nekaj dni po Bevkovi obsodbi. Zahtevali so njegovo izpustitev ali pa vsaj premestitev.

Iz ohranjene dokumentacije²⁵ izhaja, da se je slovenski PEN, tako kot v preteklosti, obrnil na kontroverznega predsednika italijanskega PEN-a Filippa Tommasa Marinettija, znanega futurista in Mussolinijevega prijatelja, zaradi njegovih zvez v italijanskih političnih krogih, kar je pred tem omogočilo izpustitev nekaterih preganjanih antifašistov, začevši s Ferrucciom Parrijem. Pritiski na italijanske oblasti so bili uspešni, saj so Bevka čez 40 dni, prav za Veliko noč pomilostili in izpustili. Po povratku v Gorico je čez približno pol leta celo dobil potni list, na katerega je čakal kar osem let. Vidmar v svojih spominih trdi, da so glede ravnanja z Bevkom na fašistične oblasti nekoliko vplivala dogajanja na kongresu v Dubrovniku, povezana z odhodom nemških pisateljev s kongresa, ter intervencija samega literarnega kritika in umetnostnega zgodovinarja Franceta Steleta pri Marinettiju.²⁶

Nekoliko drugačno pa je Bevkovo mnenje, saj je v spominih zapisal takole: »*Tedaj je bil predsednik italijanskega PEN-kluba futuristični pesnik Marinetti, ki je po navadi sam zastopal Italijo na kongresih in se otepal očitkov, da pod Mussolinijem ni duhovne svobode. Moj primer bi dal snovi za nove utemeljene očitke, zato jim je rajši spodrezal korenine; mislim, da pravilno sodim, če rečem, da se imam v prvi vrsti tej okoliščini zahvaliti za mojo prostost. Ko sem Marinettija srečal na kongresu v Barceloni, sem se mu zahvalil. ,Storil sem vse, kar je bilo mogoče', mi je odgovoril. Na kongresu v Buenos Airesu, ko so ga zopet napadli, sem menda jaz reševal njega, ko se je skliceval na moj primer.*«²⁷ Zadnji del Bevkovega pričevanja se nanaša na dogodke na mednarodnem kongresu PEN-a v Buenos Airesu septembra 1936, ko se je na Marinettija vsul plaz obtožb. Najbolj sporna je bila njegova javna opredelitev do

²⁴ Gl. predvsem Joža Mahnič, *Presoje in pogledi*, Slovenska matica, Ljubljana, 2000, str. 182–189 in Joža Mahnič, *Dejavnost slovenskega Penkluba...*, str. 186.

²⁵ NUK, Steletov fond.

²⁶ Josip Vidmar, n.d., str. 525–527.

²⁷ France Bevk, *Mrak za rešetkami*, Lipa, Koper, 1958, str. 121. Za boljše razumevanje primera Bevk gl. tudi Janez Dolenc-France Koblar, France Bevk, *Znameniti Slovenci*, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1990, str. 44–48 in 57–60; France Bevk borec in pisatelj, *Osmi sklic plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte 1980*, Nova Gorica, 1980, str. 17; Claudia Salaris, Filippo Tommaso Marinetti, *La Nuova Italia*, Firenze, 1988, str. 12, 139, 151, 153, 186 in 187.

vojaškega posega Italije v Abesiniji leta 1935, pri čemer je pozval italijanske kulturne delavce, naj poprimejo za orožje proti tej afriški deželi. Novembra 1935 se je celo pridružil enotam, ki so sodelovale v agresiji. Njegov aktivni pristop k vojni (na afriških tleh se je zadržal nekaj mesecev) je bil vzrok, da se je na mednarodni ravni znašel izoliran, kar je bruhnilo na dan tudi na kongresu v argentinski prestolnici. Ni bilo prvič, da se je Marinetti skliceval na zadevo Bevk. Na kongresu v Barceloni leta 1935 je govoril o izboljšanju položaja naših pisateljev pod Italijo, ki naj bi – po njegovem mnenju – potekalo sorazmerno s političnim zблиževanjem med državama.²⁸ Marinetti je ob tej priložnosti javno obljubil svojo nadaljnjo pomoč glede nekaterih drugih problemov, povezanih s slovensko knjigo v Italiji. Ni točno znano, ali je na Marinettija zastavila svoje »dobre usluge« tudi centrala v Londonu, dejstvo pa je, da se slednji posredno pojavlja v enem od pisem, ki jih je sekretar mednarodnega PEN-a Hermon Ould naslovil Steletu neposredno pred kongresom. To dokazuje, da se je primer Bevk takrat internacionaliziral, kar ni bilo prvič, saj je razgibal mednarodne penklubske kroge že dve leti prej. Prvič je bila centrala v Londonu seznanjena s primerom v postopku včlanjenja v slovenski PEN, nato pa v času dubrovniškega kongresa, ko se ni mogel udeležiti tega zborovanja. To je takrat odmevalo med samimi udeleženci kongresa.

Bevkova odisejada s tem še ni bila končana. Zanj in za slovensko založništvo v Italiji je bilo še veliko mučnih preizkušenj. Leta 1940 so ga italijanske oblasti spet aretirale. Tokrat mu PEN, tako slovenski kot mednarodni, ni mogel več pomagati, saj je bil svet do glave pogreznjen v vojno.

Zaključne ugotovitve

Prizadevanja za politične zapornike so bila ena od mnogoterih dejavnosti, s katerimi se je pred drugo svetovno vojno ukvarjal ljubljanski center PEN. Bila so tudi ena najbolj občutljivih, saj so neizogibno trčila na dilemo o angažiranem pristopu do ne samo kulturnih, ampak tudi družbenih in celo političnih vprašanj tistega časa na eni strani in zatekanjem v varno zavetje, v katerem naj bi ustvarjali umetniki, na drugi strani. Z drugimi besedami lahko to dilemo vzporejamo s soočenjem med vztrajnim intelektualnim iskanjem, če že ne drezanjem v družbeno-politično področje, in umikom v akademsko udobje oz. t.i. slonokoščeni stolp. Te dileme niso uspešno razrešili ne v slovenskem in niti mednarodnem merilu. Če je v začetnem obdobju (do dubrovniškega kongresa PEN klubov leta 1933) vladala nekakšna zadržanost tudi do vprašanja političnih zapornikov, je od takrat naprej vidna mogoče pretirana samozavest v moč penklubskih idealov. Pomanjkanje nekega ravnotežja je naletelo v prvi fazi na kritike na račun ekskluzivnosti Penklubov, v drugi pa izpostavilo klub kritikam desnice (začenši z obtožbo, da daje klub zavetje komunistom).

Res pa je, da ohranjanje nekega ravnotežja ni bilo enostavno, saj je klub navsezadnje združeval različne skupine in posameznike, ki so se diferencirali tako na ideološki kot siceršnji podlagi (generacijski, umetniški idr.). Včasih so notranje razlike hudo stopile na plan in povzročile krizo znotraj kluba. Vendar to ni več predmet tukajšnjega prispevka.

Klub se je zavzel za politične zapornike ne glede na njihovo svetovnonazorsko pripadnost (katoliško, marksistično oz. liberalno), kar se je skladalo s smernicami mednarodnega PEN-a, odobrenimi na najvišjem nivoju, se pravi mednarodnih srečanjih in izvršilnih organih. Pri tem si je prizadeval ne samo za zaprte književnike, marveč tudi za navadne ljudi.

²⁸ Dom in svet, 48, 1935, št. 7/8, str. 455.

Prizadevanja v prid političnih preganjancev so na splošno ublažila njihov položaj, niso pa uspela zaustaviti dogodkov v Evropi. Kontekst, v katerem so se znašli politični preganjanci nasploh, se je namreč v tridesetih letih nevarno poslabšal in nato prerasel v odkrit konflikt. Zato ostajajo ti naporu kvečjemu precedens za bolj naklonjen čas po drugi svetovni vojni, ki je znova aktualiziral to vprašanje, sploh pa vsa vprašanja, povezana s človekovo svobodo kot osnovnim gibalom razmišljanj modernega človeka.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinsko pisanje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

Nobuhiro Šiba

Balkanske študije na Japonskem

V članku želim prikazati raziskovanje in študij Balkana oziroma jugovzhodne Evrope (vključno z zgodovino Balkana) na Japonskem. Na Japonskem je raziskovanje Balkana vključeno v področje t.i. regionalnih študij. Avtor članka je zgodovinar in strokovnjak za Balkan.

Naj najprej – preden preidem k temi – opozorim na organizacijski okvir raziskovanja zgodovine na japonskih univerzah. Sam sem magistriral na katedri za zgodovino na filozofski fakulteti. Katedre za zgodovino so na japonskih univerzah razdeljene na tri oddelke: v oddelek za nacionalno zgodovino, v oddelek za zgodovino Vzhoda in v oddelek za zgodovino zahodnega sveta. Takšna delitev izvira iz časa oblikovanja nacionalne države na Japonskem v drugi polovici 19. stoletja. Metode moderne zgodovinske znanosti so se na Japonskem uveljavile prav v tem času po zaslugi tujih, predvsem nemških znanstvenikov. Tedaj je vladalo prepričanje, da je japonska nacionalna zgodovina opisana v besedilih klasične japonske književnosti, zgodovina Vzhoda, zvečine zgodovine Kitajske, v delih kitajskih klasikov, zgodovina Zahoda pa je nekaj, kar je še treba raziskati in proučiti.

Trdi se, da je delitev zgodovine na omenjena tri področja značilna za zahodni način razmišljanja, toda zasledimo jo tudi v Južni Koreji. Tako je možno, da gre v bistvu za vzhodnoazijsko delitev. V vsakem primeru, svetovna zgodovina je bila kot nov predmet uvedena v srednješolsko izobraževanje na Japonskem šele po drugi svetovni vojni, tako, da se v srednjih šolah odtlej poučujeta nacionalna in obča (svetovna) zgodovina. Toda na univerzah še naprej prevladuje tridelna delitev, kar predstavlja nedvoumno oviro za raziskovanje svetovne zgodovine. V tej luči se zastavlja vprašanje, kam uvrstiti zgodovino Balkana, Južne Amerike ali Afrike: v zgodovino Zahoda ali Orienta? Pri proučevanju zgodovine Balkana se še srečujemo s tem problemom.

Sam sem dve leti (od leta 1975 do leta 1977) proučeval zgodovino sodobne Jugoslavije na Filozofski fakulteti v Beogradu in se, ker me zanima zgodovina multietničnih in multikulturnih družb, ukvarjal z vprašanji kako in zakaj je nastala prva Jugoslavija ter od kod izvira ideja jugoslovanstva. V Jugoslaviji sem tedaj bolj kot Balkan videl vzhodno Evropo v malem. Po povratku na Japonsko sem nadaljeval s proučevanjem moderne jugoslovanske zgodovine v okviru vzhodnoevropskih študij. V sedemdesetih letih se japonski zgodovinarji nismo posebej zanimali za Balkan in balkanologijo. Proučevanje moderne zgodovine Balkana je v splošnem potekalo v okvirih koncepta vzhodne Evrope. Med japonskimi družboslovci in zgodovinarji ni bilo mnogo strokovnjakov za zgodovino vzhodne Evrope. Zato smo si prizadevali uvesti zgodovino vsake med vzhodnoevropskimi deželami in se z vzhodnoevropskega vidika lotiti proučevanja zgodovine Evrope, ki smo jo dotlej proučevali le z vidika Zahoda.

1. Balkanske študije v okviru študij vzhodne Evrope

Japonci smo dobili možnost, da kot štipendisti študiramo v vzhodnoevropskih državah v šestdesetih letih preteklega stoletja. Japonski študentje so po vrnitvi domov začeli z razisko-

vanjem dežel vzhodne Evrope na svojih univerzah. Ob poznavanju jezikov teh dežel so se posvetili raznim področjem: jezikoslovju, književnosti, zgodovini, politiki in ekonomiji. Vzhodnoevropske študije so od začetka sedemdesetih in v osemdesetih letih na Japonskem doživele pomemben razmah in napredek.

Naj najprej omenim akademske ustanove, na katerih se na Japonskem proučuje vzhodna Evropa. To so na primer Center za slavistiko Univerze Hokaido v Saporu¹, ki je bil ustanovljen pred 45 leti in izdaja v tujih jezikih časopis z naslovom *Acta Slavica Iaponica* kot tudi v glavnem v japonščini pisan časopis *Slavic Studies*. Združenje za vzhodnoevropske študije², ki ima na Japonskem zelo pomembno vlogo, je bilo leta 1975 ustanovljeno v Tokiu in izdaja *The Journal of East European Studies*. Leta 1979 je organizacija z imenom Japonsko združenje za slavistiko in vzhodnoevropske študije (JSSEES)³ začela z delom in izdajanjem časopisa JSEES, ki prinaša članke v več vzhodnoevropskih jezikih, v Kjotu. Od začetka devetdesetih let so japonski študentje dobili na več univerzah tudi možnost, da pridobijo strokovni naziv s področja vzhodnoevropskih študij. Na tokijski univerzi za tuje študije⁴ je bil tako na primer leta 1991 osnovan Oddelek za vzhodno Evropo (v njegovem okviru se v glavnem proučujeta Češka in Poljska), leta 1992 pa je bil Oddelek za ruske študije pri katedri za regionalne študije Fakultete za interdisciplinarne vede na tokijski univerzi (campus Komaba)⁵ preoblikovan v Oddelek za ruske in vzhodnoevropske študije. Toda na japonskih univerzah vse do danes ni katedre za balkanske študije.

Od srede sedemdesetih let je postala običajna praksa, da japonski raziskovalci po nekaj let študijsko bivajo v vzhodnoevropskih deželah, se učijo njihovih jezikov in na najboljši možni način uporabljajo zgodovinsko gradivo in monografije, pisane v teh jezikih namesto da bi se, kot dotlej, opirali na literaturo, izdano v zahodni Evropi, v ZDA in Sovjetski zvezi. Večina med raziskovalci, ki so študirali v vzhodnoevropskih državah, je, posplošeno rečeno, začela vzhodno Evropo obravnavati kot posebno in avtonomno regijo in ne kot periferijo zahodne Evrope ali ZSSR, kot se je to pogosto dogajalo prej.

S padcem komunističnega sistema leta 1989 pa so se razmere v državah vzhodne Evrope korenito spremenile. Jugoslavija in Čehoslovaška sta razpadli, v Jugoslaviji so se začeli spopadi. Politiki in izobraženci na Čehoslovaškem, Madžarskem in Poljskem so začeli zagovarjati koncept Srednje Evrope in tako smo morali tudi na Japonskem ponovno premisliti koncept vzhodne Evrope. V zadnjem času je tako težnja, da se koncept »vzhodne Evrope« razdeli na dva pojma: na »srednjo« in »jugovzhodno Evropo« oziroma Balkan, tudi na Japonskem vse močnejša in bolj izrazita.

2. Regionalni koncept vzhodne Evrope

Konvencionalni koncept »vzhodne Evrope« je na Japonskem precej pragmatičen. Običajno se z vzhodno Evropo označuje prostor med Rusijo ali ZSSR na vzhodu in Nemčijo in Italijo na zahodu, oziroma prostor od Baltiškega morja na severu do Egejskega na jugu. Tako, kot je tudi logično, prostor, ki je bil po drugi svetovni vojni razglašen za Vzhodno Nemčijo, ni vključen v ta koncept, medtem ko je Grčija, ki se nahaja v tej regiji in je imela v zgodovini podobne izkušnje kot njene sosedje, vključena vanj. Toda v isti sapi je politični koncept vzhodne Evrope,

¹ <http://www.src-h.slav.hokudai.ac.jp/index-e.html>

² <http://www.na.rimo.or.jp/~journal-e.html>

³ <http://wwwsoc.nii.ac.jp/jssees/Framepage-E.html>

⁴ <http://www.tufs.ac.jp/index-e.html>

⁵ <http://www.c.u-tokyo.ac.jp/index.html>

kot se je izoblikoval v času hladne vojne, v vzhodno Evropo vključeval vzhodno Nemčijo, Grčije pa ne. V tem smislu smo tudi na Japonskem vzhodno Evropo pogosto obravnavali kot regijo socialističnih držav, nastalih po drugi svetovni vojni, na eni strani različnih od ZSSR, na drugi pa od Avstrije in Grčije. Takšen način razmišljanja seveda ni bil običajen le za Japonsko, temveč tudi zahodno Evropo in Združene države Amerike. Koncept vzhodne Evrope, ki je bil rezultat takšnega razmišljanja, je bil nujno izrazito političen. Po sistemskih spremembah v vzhodni Evropi leta 1989 in v času izginjanja delitev, ki jih je povzročila hladna vojna, se je zato na Japonskem pojavilo stališče, da je koncept vzhodne Evrope izgubil smisel.

Res je, da je vzhodna Evropa kot politični koncept po letu 1989 izgubila smisel. Toda zgodovinski koncept vzhodne Evrope ni nastal šele po drugi svetovni vojni. Prav zaradi tega, ker je »vzhodna Evropa« tudi zgodovinski koncept, mislim, da ta pojem še ima svoj pomen tudi potem, ko hladno vojnih struktur ni več. Toda zakaj potem pri študiju zgodovine uporabljamo koncept »jugovzhodne Evrope« in »Balkana« in ne »vzhodne Evrope«? Ko sem v času pred sistemskimi spremembami raziskoval sodobno zgodovino Jugoslavije v okviru koncepta vzhodne Evrope, sem imel pogosto občutek, da delamo napako, ko Grčijo kot nesocialistično državo, izključujemo iz vzhodne Evrope. Sedaj, po sistemskih spremembah, ko preverjamo koncept vzhodne Evrope, pa se zdi obravnavati Balkan kot pod-regijo vzhodne Evrope lažje kot prej.

3. Novejše težnje v balkanskih študijah na Japonskem

Z balkanskimi študijami smo se začeli na Japonskem bolj sistematično ukvarjati šele v devetdesetih letih preteklega stoletja.⁶ Ironično, toda zdi se, da so bili spopadi v Jugoslaviji prelomnica, ki je spodbudila japonsko zanimanje za Balkan. Ti spopadi so pritegnili pozornost akademskih strokovnjakov raznih strok, vendar bom tu predstavil le knjige avtorjev, ki so se pri pisanju opirali na gradiva v srbsko-hrvaškem jeziku. Profesor Abe je tako objavil delo *Kriza in razpad jugoslovanskega gospodarstva*⁷, v kateri je jugoslovansko krizo presojal predvsem z zornega kota ekonomske znanosti. Tri knjige, prav tako z ekonomskega vidika, je napisal profesor Ivata. To so: *Jugoslavija: spopadi zgodovin in boji civilizacij*⁸, *Jugoslavija: izvori multietničnih vojn*⁹ in *Od razpada socializma do multietničnih vojn*¹⁰. Raziskovalec Zen Čida je napisal knjigo *Zakaj so spopadi v Jugoslaviji trajali tako dolgo*, ki obravnava vojne na tleh razpadle Jugoslavije z vidika mednarodnih odnosov. Sam sem objavil *Sodobno zgodovino Jugoslavije*, ni dolgo tega pa je profesor Cukimura – s področja političnih ved – objavil delo *Državljske vojne v Jugoslaviji*.¹¹ Od konca devetdesetih let so bila hkrati v japonščino prevedena dela Predraga Matvejevića, Drage Roksandića, Dubravke Ugrešić in Slavenke Drakulić.¹²

⁶ Lahko pa opozorim na dve knjigi, ki sta v japonščini izšli že prej: To sta: Šigeru Kido, *Sodobna zgodovina Balkana*, Tokio 1997 ter prevod dela Charlesa in Barbare Jelavich, *Nastanek balkanskih nacionalnih držav 1804–1820*, Tokio 1982 (vsi naslovi na Japonskem izdanih knjig so seveda v japonščini, vendar jih tu prevajam v slovenščino – op. prevajalca).

⁷ Nozomu Abe, *Kriza in razpad jugoslovanskega gospodarstva*, Tokio 1993.

⁸ Masajuki Ivata, *Jugoslavija: spopadi zgodovin in boji civilizacij*, Tokio 1994.

⁹ Masajuki Ivata, *Jugoslavija: izvor multietničnih vojn*, Tokio 1999.

¹⁰ Masajuki Ivata, *Jugoslavija od raspada socializma do multietničnih vojn*, Tokio 2003.

¹¹ Vse knjige so izšle v Tokiu in sicer v letih 1999 (knjiga Z. Čide). 1996 (zgodovina N. Šibe) in 2006 (Državljske vojna Tara Cukimure).

¹² Predrag Matvejević, *Svet »Ex«* (prevod Cućija), Tokio 2000; Drago Roksandić, *Srbska in hrvaška zgodovina in »nova zgodovina«* (prevod Košimura), Tokio 1999; Dubravka Ugrešić, *Kultura laži* (prevod Ivasaki), Tokio 1998; Slavenka Drakulić, *Balkan Ekspres*, *Fragmenti z druge strani vojne* (prevod Mitanija), Tokio 1995 in ista avtorica, *Cafe Europa: življenje po komunizmu* (prevod Nagaba), Tokio 1998.

V ozračju povečanega zanimanja za Jugoslavijo smo leta 1998 objavili tudi Zgodovino Balkana¹³, ki sem jo uredil podpisani. Avtorji knjige so poskušali predstaviti zgodovino Balkana kot regionalno zgodovino in ne kot zbir nacionalnih zgodovin posameznih dežel. Podpisani je na isti način zasnoval in napisal Ilustrirano zgodovino Balkana.¹⁴ Na Japonskem smo hkrati prevedli še nekaj knjig o zgodovini Balkana iz angleščine, francoščine in nemščine kot npr. dela Dimitrija Djordjevića in Fischer Galatija ter Georegsa Castellana in Edgarja Höscha. Knjigi *Imaginarij Balkana Marije Todorove* in *Balkan Marka Mazowerja* na Japonskem še nista prevedeni, vendar sta zelo popularni. Omeniti pa moram nedavno objavo Zgodovine Grčije, ki zajema razdobje od najstarejših časov do danes in so jo skupaj napisal japonski strokovnjaki za zgodovino stare Grčije, Bizanca, Osmanskega carstva in moderne Grčije.¹⁵

Opozoriti želim še na nekaj novih smeri v študijah Balkana na Japonskem. Prvo: opazno je prisotna težnja po socialnozgodovinskem in ne političnem ali gospodarskem proučevanju balkanske zgodovine. Drugo: posebne pozornosti so deležne obmejne regije kot so Makedonija, Transilvanija in Vojvodina. Tretja težnja v japonskem ukvarjanju z balkansko zgodovino pa je težnja po umestitvi zgodovine Balkana v širši evropsko-zgodovinski kontekst. Za vse tri težnje je značilna kritika pristopov, ki poudarjajo nacionalne zgodovine in nacionalne države. Del raziskovalcev se seveda ukvarja tudi s pozitivističnih proučevanjem oblikovanja nacionalnih držav na Balkanu. In končno so tu še raziskovalci, ki se posvečajo proučevanju Balkana pod osmansko oblastjo. Tako so kar nekaj del o zgodovini osmanskega carstva napisali profesor Suzuki¹⁶, Nagata¹⁷ in drugi. Naj omenim še tri disertacije, ki so pred nedavnim objavljene v monografski obliki. To so *Moderna socialna zgodovina mest na Balkanu: regije in etnične skupine v pluralnem prostoru* profesorja Sahare¹⁸, *Študija procesov nacionalne integracije v Dalmaciji* profesorja Išide¹⁹ in *Habsburško cesarstvo in balkanske vojne: pot k prvi svetovni vojni* profesorja Babe.²⁰

Na Japonskem ni mnogo izvirnih del o državah, ki so nastale na tleh bivše Jugoslavije. O slovenski zgodovini je prevedena le knjižica Antonije Bernard in Georgesa Castellana (izvirno je izšla v francoščini).²¹ Hrvaška zgodovina je predstavljena v dveh prevedenih knjigah, v delu Bariše Krekića o Dubrovniku v 14. in 15. stoletju in publikaciji Georgesa Castellana in Gabrijele Vidan, posvečeni Hrvaški.²² O Bosni in Hercegovini je prevedeno delo ameriških zgodovinarjev Roberta J. Donje in Johna V. A. Fina.²³ O Srbiji je prav tako samo ena knjiga in sicer delo Vas Stojana Novakovića. O Črni gori, ki je postala neodvisna leta 2006, v japonščini ni posebne publikacije, lahko pa v japonščini beremo Njogošev Gorski venec, ki sta ga prevedla Tanaka in Jamasaki.²⁴ Omeniti moram še dve razpravi o najnovejših dogajanjih v Črni gori. Prva je *Problemi neodvisnosti in nacionalne identitete v Črni gori* profesorja Kube (objavljena

¹³ Nobuhiro Šiba (ur.), *Zgodovina Balkana*, (Serija Svetovna zgodovina 18), Tokio 1998.

¹⁴ Nobuhiro Šiba, *Ilustrirana zgodovina Balkana*, Tokio 2001 (predelana izdaja 2006).

¹⁵ Mariko Sakurai (ur.), *Zgodovina Grčije* (Serija Svetovna zgodovina 17), Tokio 2005.

¹⁶ Tadaši Suzuki, *Osmansko carstvo: »mehki despotizem«* v islamskem svetu, Tokio 1992; *Razpad Osmanskega carstva: kulturni svet in nacionalna država*, Tokio 2000.

¹⁷ Juzo Nagata, *Zgodovina zahodne Azije II: Iran in Turčija* (Serija Svetovna zgodovine 9), Tokio 2002.

¹⁸ Tecuja Sahara, *Moderna družbena zgodovina mest na Balkanu: regije in etnične skupine v pluralnem prostoru*, Tokio 2003.

¹⁹ Šiniči Išida, *Študija procesa nacionalne integracije v Dalmaciji*, Tokio 2004.

²⁰ Ju Baba, *Habsburško cesarstvo in balkanske vojne: pot k prvi svetovni vojni*, Tokio 2006.

²¹ Georges Castellan in Antonija Bernard, *Slovenija* (prevod Čida), Tokio 2000.

²² Bariša Krekić, *Dubrovnik v 14. in 15. stoletju* (prevod: Tanaka), Tokio 1990 in Georegs Catellan in Gabrijele Vidan, *Hrvatska* (prevod: Čida in Jaguči), Tokio 2000.

²³ Robert J. Donja in John V. A. Fine, *Zgodovina Bosne in Hercegovine* (prevod: Sahara, Jamazaki in Janagita), Tokio 1995.

²⁴ Stojan Novaković, *Vas* (prevod Košimura in Karasava), Tokio 2003.

je bila v časopisu Rusija in vzhodnoevropske študije), druga pa Razdelitev državne skupnosti Srbije in Črne gore, ki sem jo napisal podpisani in je izšel v Journal of World Affairs.²⁵

Naj na koncu še omenim, da smo pred dvema letoma začeli s projektom vzporednih študij zgodovinskih učbenikov balkanskih držav. Preteklo leto (2005) smo tako na tokijski univerzi organizirali simpozij na temo »V iskanju skupne regionalne zgodovine: Balkan in vzhodna Azija v učbenikih zgodovine«. Referati s tega simpozija so bili v angleščini objavljeni letos.²⁶ Vem, da se na Balkanu poskuša zblížati predstave o zgodovinskih procesih in dejstvih s primerjavo učbenikov zgodovine, kot tudi, da so leta 2005 v angleščini objavljeni štirje delovni zvezki z naslovom Teaching Modern Southeast European History: Alternative Educational Materials.²⁷ Za nas Japonce so ti poskusi zelo zanimivi, razumemo pa, da predstavljajo velik problem za posamezne balkanske narode, ki šele konstruirajo in de-konstruirajo svoje nacionalne zgodovine v evropskem odnosno jugovzhodno-evropskem kontekstu. Japonci se iz teh prizadevanj lahko veliko naučimo, posebno ker si tudi sami prizadevamo spodbuditi bolj uravnoteženo razumevanje skupne zgodovine, kar zadeva Japonsko, Kitajsko in Korejo. To je trenutno tudi aktualno politično vprašanje.

Iz srbščine prevedel Peter Vodopivec

²⁵ Keiči Kubo, Problemi neodvisnosti in narodne identitete v Črni gori, Rusija in vzhodnoevropske študije, št. 34, Tokio 2005. Nobuhiro Šiba, Razdelitev državne skupnosti Srbije in Črne gore, Journal of World Affairs, zvezek 54, št. 6, Tokio 2006.

²⁶ Nobuhiro Šiba (ur.), In Search of a Common History: the Balkans and the East Asia in History textbooks, Tokio 2006.

²⁷ Christina Koulouri, Teaching Modern Southeast European History, Alternative Educational Materials: Workbooks I–IV, Thessaloniki 2005.

Šolska kronika

Zbornik za zgodovino šolstva

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoge, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, do objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva – Šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

IN MEMORIAM

Prof. dr. Milan Ževart (1927–2006)

Nisem mogel dojeti resničnosti žalostne vesti, da je 23. septembra 2006 sklenil svojo življenjsko pot moj iskreni prijatelj in kolega red. prof. dr. Milan Ževart. Še v začetku tega meseca mi je poslal dragoceno znanstveno darilo, obsežno knjigo izbranih del z naslovom *Styriaca*. Ob zahvali zanj in pogovoru o izidu moje monografije sva se dogovorila za srečanje v Muzeju Velenje, s katerim je po upokojitvi sodeloval pri raziskovanju zgodovine Šaleške doline. Ob tem je sicer potožil tudi o zdravstvenih težavah, ki pa se niso zdele tako hude, da bi preprečile najino vselej prisrčno srečanje. Namesto nanj pa sem lahko dva tedna kasneje prišel na poslednje slovo na pokopališče v Škalah, rojstni kraj Ževartove matere, ki je pokazalo, kako velik ugled in spoštovanje je užival med številnimi slovenskimi zgodovinarji in muzealci ter someščani, ki so se v velikem številu poslovili od svojega priljubljenega in cenjenega častnega občana.

Milan Ževart, rojen 16. aprila 1927 v rudarsko-kmečki družini v Podkrajju pri Velenju, je bil na raziskovalnem, muzejskem in pedagoškem področju dejaven vse do svoje bližnje osemdesetletnice. Njegovo gimnazijsko šolanje je prekinila okupacija. V NOB je sodeloval kot aktivist in borec, po vojni pa je leta 1947 maturiral na celjski gimnaziji. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je leta 1952 diplomiral iz zgodovine in geografije ter leta 1974 doktoriral. Na predlog prvega raziskovalca slovenske novejšje zgodovine red. prof. dr. Metoda Mikuža je bil naslednje leto izvoljen v naziv docenta, pri čemer naj omenim, da se je dr. Ževart v svoji skromnosti sprva branil kandidature za ta univerzitetni naziv, čeprav je imel do izjemno uspešne doktorske disertacije že obsežen znanstveni opus. Leta 1981 je postal izredni, leta 1985 pa redni univerzitetni profesor.

O velikih dosežkih Ževartovega muzejskega, raziskovalnega in pedagoškega delovanja so ob njegovih življenjskih jubilejih izšli članki v strokovnem časopisju, tudi v *Zgodovinskem časopisu*.¹ Na pobudo direktorja Muzeja Velenje Damijana Kljajiča pa smo Ževartovi kolegi iz Ljubljane in Maribora z delovnim posvetom o novejši slovenski zgodovini počastili tudi njegovo petinsedemdesetletnico.

Čeprav je zaradi medsebojne prepletenosti in pogojenosti težko ločiti posamezne dejavnosti dr. Ževarta in jih razvrstiti po pomembnosti, kajti vse je opravljal z enako zavzetostjo in predanostjo, pa naj na prvem mestu poudarimo njegov velik prispevek k slovenskemu muzealstvu. Od ustanovitve Muzeja narodne osvoboditve Maribor leta 1958 do upokojitve leta 1991 je bil njegov ravnatelj, pred tem je bil dve leti kustos v Pokrajinskem muzeju v Mariboru, v zadnjem poldrugem desetletju pa se je vključil v delo Muzeja Velenje. Samo triintridesetletno vodenje mariborskega muzeja novejšje zgodovine je nedosegljiva izjema med slovenskimi ustanovami te vrste, po njegovi zaslugi pa se je med njimi uveljavil tudi po veliki uspešnosti. Dr. Ževart je znal s svojo strokovno sposobnostjo in doslednostjo obvarovati svoj muzej tudi pred političnimi pritiski glede preimenovanja in programa. Tako je leta 1958 pripravil

¹ Tone Ferenc, Milan Ževart – šestdesetletnik, *ZČ* 41 (1987) 4, 727–728; Marjan Žnidarič, Milan Ževart – sedemdesetletnik, *ZČ* 51 (1997) 1, 107–109.

razstavo Boj za Maribor in štajersko Podravje 1918–1919, ki je bila zaradi tedanjega odklonilnega odnosa do poprevratne vloge generala Rudolfa Maistra v političnih vrhovih nezaželeno. Pod Ževartovim strokovnim vodstvom je Muzej narodne osvoboditve pripravil okoli 200 razstav, med katerimi je bila posebej odmevna razstava Talci 1941–1945 na slovenskem Štajerskem, ki je tudi gostovala v številnih krajih. Uspel je vzgojiti strokovno usposobljen in tovariški muzejski kolektiv, ki je priprave razstav povezoval tudi z raziskovalno dejavnostjo. Muzej narodne osvoboditve Maribor je tako po njegovi zaslugi v večji meri kot druge ustanove te vrste postal tudi raziskovalna ustanova. Ževart je bil pobudnik tudi za več skupnih razstavnih projektov z drugimi muzeji novejše zgodovine. S številnimi referati na posvetovanjih slovenskih in jugoslovanskih muzealcev je skrbel za razvoj muzejske vede. Za tako vsestransko in uspešno delo je prejel tudi najvišje slovensko muzejsko priznanje, Valvasorjevo nagrado za življenjsko delo.

Drugo težišče Ževartovega dela je bilo preučevanje slovenske novejše zgodovine, ozemeljsko pretežno za območje slovenske Štajerske in Koroške ter deloma tudi Prekmurje, v kronološkem pogledu pa predvsem za obdobje nemške okupacije in narodnoosvobodilnega gibanja 1941–1945, nekatera vprašanja je obdelal tudi za obdobje med vojnama, v diplomski nalogi pa se je ukvarjal s starejšo zgodovino agrarne tehnike oziroma požigalnštva na Slovenskem. Zlasti v prispevkih za enciklopedije in zbornike pa je obravnaval tudi širše teme. Njegov znanstveno-strokovni opus obsega občudovanja vrednih 500 bibliografskih enot, med katerimi po tehtnosti posebej izstopajo monografiji Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini (1977) in Lackov odred (1988) ter zbornik izbranih del Styriaca (2005), med edicijami virov pa je v soavtorstvu posebej pomembna knjiga Poslovilna pisma žrtev za svobodo z njegovo uvodno študijo o streljanju talcev, ki je doživela kar tri izdaje (1965, 1969, 1978).

Prav zadnje delo, Styriaca, ki vsebuje kar trideset Ževartovih izbranih razprav in člankov, odlomkov iz samostojnih publikacij in objav virov, smotno razvrščenih v osem tematskih sklopov, najbolj kaže upravičenost ocene, da je bil dr. Ževart najboljši poznavalec vseh temeljnih vidikov dogajanja na slovenskem Štajerskem in v znatni meri tudi na slovenskem Koroškem v času druge svetovne vojne, kar je poudaril tudi dr. Marjan Žnidarič v uvodu. Iz vsebine prispevkov se vidi da je dr. Ževart preučeval tudi deklaracijsko gibanje in poprevratne vojaške upore na Štajerskem ter značilnosti politične, gospodarske in socialne zgodovine na velenjskem območju med vojnama, podrobno pa je raziskal tako značilnosti nemške okupacijske politike, od izganjanja Slovencev, prisilne nemške mobilizacije do okupatorjevega nasilja v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju, kot tudi začetke, vzpone in upade delovanja narodnoosvobodilnih organizacij in partizanskih enot na slovenskem Štajerskem od okupacije 1941 do osvoboditve 1945. Iz Ževartove uvodne besede k zborniku naj poudarimo njegovo sintetično ugotovitev o dejavnikih, ki so usmerjali večino prebivalstva na Štajerskem v odpor proti okupatorju: »Iz dokumentov in drugega gradiva je dovolj razvidno, da je množično vključevanje štajerskih Slovencev v osvobodilno gibanje temeljilo predvsem na patriotizmu oziroma narodni zavesti, ki so jo močno okrepili okupatorjevi ponemčevalni ukrepi in njegovo nasilje. Bilo je prisotno tudi prepričanje, da se bodo po izgonu okupatorja izboljšale gospodarske in socialne razmere, a za veliko večino velja, da ni pričakovala ureditve po sovjetskem vzoru«, kar se vidi tudi iz poročil forumov KPS in OF. Posebej naj ob tem poudarimo metodološke značilnosti Ževartovega raziskovalnega dela, ki ga »odlikujejo vestnost pri zbiranju zgodovinskih virov, njihovo natančno razčlenjevanje, široko pojasnjevanje in preudarno, zanesljivo sklepanje« (prof. dr. Tone Ferenc). Dr. Ževart je uvodno besedo k svoji zadnji knjigi sklenil s slutnjo izteka njegove ustvarjalne poti: »Dolgost življenja našega je kratka. Tudi moja srečna desetletja druženja s slovensko domovino in njeno zgodovino kar prehitro tečejo«. Zahvalil se je sposobnim in marljivim sodelavcem v Muzeju narodne osvoboditve Maribor za njihovo sodelovanje pri nastajanju njegovih del, posebej pa je izrazil svojo hvaležnost ženi Danici kot inventivni sodelavki. Za znanstveno raziskovalno dejavnost je dr. Ževart dobil številna visoka priznanja, tudi nagrado sklada Borisa Kidriča.

Milan Ževart je po diplomi najprej poučeval zgodovino in zemljepis na klasični gimnaziji v Mariboru. Že kot uveljavljen raziskovalec pa je prevzel predavanja iz novejše zgodovine na dislociranem oddelku ljubljanske Višje pedagoške šole v Mariboru, nato na novoustanovljeni Pedagoški akademiji in kasneje na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru. Bil je med utemeljitelji višješolskega in univerzitetnega študija zgodovine v Mariboru. K sodelovanju pri magistrskem in doktorskem študiju ga je povabila tudi Filozofska fakulteta v Ljubljani. Na oddelkih za zgodovino v Mariboru in Ljubljani je bil dejaven tudi po upokojitvi. Prav pri univerzitetnem pedagoškem delu sem s prof. Ževartom tesno sodeloval in

ga cenil zaradi velikih prizadevanj, da bi njegovi magistrandi in doktorandi dobili kar največ znanja za opravljanje znanstvenih in pedagoških nalog.

Kot raziskovalec, muzealec in univerzitetni pedagog je dr. Ževart plodno sodeloval v številnih svetih kulturnih in znanstvenih ustanov, odborih strokovnih društev in Zveze združenj borcev v Ljubljani, Mariboru in Velenju, kjer je bil do leta 2004 tudi deset let predsednik Šaleškega muzejskega in zgodovinskega društva Velenje. Pri opravljanju te funkcije je uresničeval svoje stališče, da morajo uveljavljeni raziskovalci poskrbeti, da so rezultati njihovega dela v čim večji meri dostopni tudi širši javnosti. Zato je imel za člane tega društva več predavanj, na muzejske strokovne večere pa je vabil tudi svoje kolege. Od visokih priznanj za tako plodno in uspešno delo naj navedemo, da je dr. Ževart dobil zlati grb mesta Maribor, naziv častnega občana v mestni občini Velenje in častni znak svobode Republike Slovenije.

Dr. Milan Ževart je bil prijatelj v najbolj plemenitem pomenu te besede. Srečen sem, da sem lahko z njim desetletja iskreno prijateljeval in skupaj s prof. dr. Tonetom Ferencem sodeloval tudi pri izvajanju več strokovnih nalog. Ob tem sem lahko občudoval njegovo izjemno razgledanost in delovne sposobnosti ter značajске odlike. Med prijatelji bo dr. Milan Ževart ostal v spominu kot človek izjemnih lastnosti, zgodovinarji pa smo z njim izgubili pomembnega raziskovalca slovenske novejšje zgodovine. Njegov delež k obogatitvi slovenskega zgodovinarstva druge svetovne vojne je izredno tehten in bogat.

Miroslav Stiplovšek

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon +1 / 2411 200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Zbornik razprav. 1980, 44 str. – **1,00 €**
2. Franc Šebjanič: **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** 1982 (ponatis 1999), 28 str. – **0,50 €**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Zbornik razprav. 1987, 134 str. – **3,00 €**
4. Dušan Kos: **Bela krajina v poznem srednjem veku.** 1987, 76 str. – **1,60 €**
5. Janez Cvirn: **Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907.** 1988, 88 str. – **2,00 €**
6. Predrag Belić: **Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** 1989, 40 str. – **0,80 €**
7. Marta Verginella: **Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** 1990, 36 str. – **0,80 €**
8. Rajko Bratož: **Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** 1990, 72 str. + pril. – **1,60 €**
9. Petra Svoltjšak: **Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** 1991, 56 str. – **1,20 €**
10. Bogo Grafenauer: **Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** 1994, 44 str. – **1,00 €**
11. Peter Štih: **Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** 1994, 266 str. – **6,00 €**
12. Rajko Bratož: **Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** 1994, 48 str. – **1,00 €**
13. Miha Kosi: **Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** 1995, 48 str. – **1,00 €**
14. Marjeta Keršič Svetel: **Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama.** 1996, 88 str. – **2,00 €**
15. Olga Janša-Zorn: **Historično društvo za Kranjsko.** 1996, 320 str. – **12,00 €**
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: **Rožmanov proces.** 1996, 317 str. – **12,00 €**
17. Andrej Pleterski: **Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov.** 1997, 60 str. – **2,00 €**
18. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** 1997, 268 str. – **razprodano**
19. Rok Stergar: **»Vojski prijazen in zaželen garnizon« : Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno.** 1999, 88 str. – **3,00 €**
20. Peter Rustja: **Med Trstom in Dunajem. Ivan Naberger v avstrijskem državnem zboru (1873–1897).** 1999, 336 str. – **10,00 €**
21. Herbert Grundmann: **Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti.** Prev. Janez Mlinar, 2000, 84 str. – **6,00 €**
22. Ivan Vogrič: **Slovenski književniki in 1 svetovna vojna.** 2001, 46 str. – **2,00 €**
23. Božo Repe: **Slovenci v osemdesetih letih.** 2001, 86 str. – **6,00 €**
24. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. I. del.** 2001, 96 str. – **4,00 €**
25. Erik Dolhar: **Boj za slovenstvo Kanalske dolina. Od TIGR-a do volitev 1946.** 2002, 368 str. – **12,00 €**
26. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** (Druga, dopolnjena izdaja) 2003, 304 str. – **20,00 €**
27. Janko Pleterski: **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedicne razlage gesla o koroškem plebiscitu / Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«.** 2003, 64 str. – **3,00 €**
28. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu II. del.** 2003, 376 str. – **14,00 €**
29. **Regionalni vidiki slovenske zgodovine.** 2004, 176 str. – **8,00 €**
30. Janez Cvirn: **Boj za sveti zakon.** 2005, 111 str. – **10,00 €**
31. **Zwittrov zbornik.** 2006, 95 str. – **10,00 €**
32. **Mitsko in stereotipno,** 2006, 369 str. – **12,50 €**

OCENE IN POROČILA

Darja Mihelič, **Piranska notarska knjiga (1298–1317). Četrty zvezek**. Ljubljana : Zložba ZRC, 2006. 240 strani. (Thesaurus memoriae. Fontes ; 4)

Ko je pred 22 leti Darja Mihelič pripravila za izdajo prvo piransko notarsko knjigo, je ocenjevalec Ferdo Gestrin v Zgodovinskem časopisu (letnik 38/1–2, 1984, str. 145–146) zapisal: »V celem izdaja te piranske notarske knjige lahko služi kot vzorec za izdajo še vseh naslednjih notarskih knjig v Piranu, ki so še v načrtu hkrati z drugimi najpomembnejšimi zvrstmi starejših virov za zgodovino Slovenske Istre. Knjiga D. Mihelič je nov prispevek k preučevanju zgodovinskega razvoja obalnega dela slovenskega ozemlja«.

O objavljanju virov za slovensko zgodovino so slovenski zgodovinarji razpravljali že kmalu po drugi svetovni vojni. Mejnik pa je bil postavljen septembra 1972, ko je bilo na SAZU posvetovanje o izdajanju virov, ki sta ga pripravila Arhivsko društvo Slovenije in sekcija za občo in narodno zgodovino SAZU. Sprejet je bil program izdajanja edicij virov ter je kot eno od prednostnih nalog predvidel, da naj bi se strokovno delo zgodovinarjev usmerilo tudi na objavo gradiva s področja slovenske Istre. Ugotovljeno je bilo, da imamo veliko bogastvo notarskih, vicedomskih in drugih knjig, pri katerih bi se bilo zaradi množice tega gradiva potrebno omejiti na izdajo notarskih knjig in sicer najprej piranskih. V programu je bilo še poudarjeno, da je število znanstvenih delavcev v naših ustanovah, ki bi mogli delati na tem področju premajhno. Danes lahko z optimizmom gledamo v bodočnost, kajti število teh strokovnjakov se je pri nas v zadnjem času zelo povečalo. Po strokovnosti brez dvoma izstopa Darja Mihelič. Mislim, da je prof. Ferdo Gestrin ravnal prav, ko je njo usmeril v težko in odgovorno delo pri pripravi izdaj piranskih notarskih knjig. Čutil je, da je poklicana za to delo zaradi strokovne usposobljenosti, natančnosti, vestnosti in odgovornosti. Iz vseh štirih dosedanjih izdaj piranskih notarskih knjig se vidi, da se je Darja Mihelič razvila v odličnega strokovnjaka za to delo.

Doslej so bile od piranskih notarskih knjig objavljene štiri najstarejše. Prva in druga sta izšli v zbirki Viri za zgodovino Slovencev, ki je izhajala pri SAZU, tretji in sedanji četrti zvezek pa v zbirki Thesaurus memoriae, Fontes pri založbi ZRC – izdajatelj Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri ZRC SAZU.

Kot vse objave doslej, so tudi pri četrtem zvezku sestavni deli znanstveno kritične objave vira naslednji: uvodni del, prepis in zaključni del. V četrtem zvezku je avtorica uvodni del še dodatno razgradila in skušala uporabniku ponuditi ustreza in nepogrešljiva pojasnila (opis izvornika, pojasnila metodoloških načel, sistem objave). Objavljeno četrto piransko notarsko knjigo z zaporedno številko 13 sestavljajo sešitki, ki jih avtorica nazorno grafično prikaže. Vseh listov je 56. Knjiga je pisana na papirju brez vodnih znakov. Pohvalno je, da objavlja tudi štiri liste faksimilov (str. 12, 13, 17 in 18). Jezik knjige je preprosta latinščina, ki se ponekod meša z italijanščino. Pisava v knjigi je enotna, sestavljajo jo z redkimi izjemami male črke. Vsako črko avtorica posebej paleografsko obdela in jo grafično prikaže. Števila so v knjigi označena z rimskimi številkami in z besedami.

Med uvodnim in zaključnim delom knjige je prepis izvornika. Prevedba besedila v sodobno pisavo predstavlja za izdajatelja enega največjih problemov. Vprašanja se pojavljajo pri razreševanju nekaterih izvornih kratic, delitev besede, ločil ipd. Avtorica se je pri tem posluževala najsodobnejši znanstvenih metod. Znanstvene objave izvornikov s tehnološkim napredkom doživljajo nekatere spremembe, sodobni elektronski mediji pa prinašajo vanje osvežujoče novosti. Piranska notarska knjiga št. 13 beleži predloge listin (imbreviatur), ki so nastajale v obdobju od marca 1298 do 25. februarja 1317 (od str. 51 do str. 153). Zapis ne tečejo vedno kronološko dosledno. Zapisovalec povzetkov listin je notar Mafeus. Avtorica objavlja grafično podobo njegovega notarskega znaka. V četrti knjigi je 420 notarskih vpisov, kar je v primerjavi s prejšnjimi tremi, najmanj.

Vsebina četrte knjige je manj bogata od prejšnje, jo pa Darja Mihelič zato podrobno analizira in postreže z zanimivimi statističnimi podatki. V prisotnosti strank in prič je moral notar v notarsko knjigo

vpisati skrajšan tekst listine, t.i. imbreviaturo. Izpustil je nepomembne listinske besedne formule in fraze. V roku enega meseca je notar na podlagi imbreviature izdelal listino s popolnim besedilom. V Dubrovniku je pri zadolžnicah veljal rok 8 dni. Darja Mihelič v uvodu navaja, da odpade na zadolžnice v četrti knjigi kar 74 % od skupnega števila 420 vpisanih listin. Med zadolžnicami prevladujejo tiste, v katerih vzemo samo za vrednost kredita, le pri nekaterih se omenja tudi trgovsko blago, ki ga je dolжник dobil na kredit. Na kakšen način naj bi dolжник poravnal svoj dolg iz zapisov ni razvidno. Dolжник je običajno jamčil s svojim imetjem, poroki se omenjajo redko, včasih pa si upnik zavaruje posojilo s sprejemom zastave. Tekst piranske zadolžnice je v primerjavi z dubrovniško zelo lakoničen, brez specialnih formul, ki bi izhajale iz kreditnega poslovanja. V zvezi s kreditnimi posli so posebej vpisane še izjave o poravnavi ali prejemu vrnjenega kredita. Manj je dogovorov glede službovanja in storitev, oddajanja nepremičnin v zakup ali najem, menjav ali delitev posesti, oporok (le štiri). Posamezni vpisi zadevajo razne sodne postopke. Zapisi slikajo razne vidike gospodarskega in družbenega življenja Pirana in njegove okolice.

Avtorica prikaže in analizira zgradbo vpisa, kjer se posebej ustavi ob datumu (opozarja na indikcijo; dan v mesecu je označen na bolonjski način) in globi (poena), ki naj bi jo poravnal kršilec pogodbe. Ne navaja pa, ali naj bi bila globa isto kot zamudne obresti.

Prepis si prizadeva do črke natančno slediti izvorniku. Okrajšave so razrešene v skladu z oznakami, ki označujejo krajšanje. Prepis ohranja vse nedoslednosti izvirnega besedila. Vse kar je notar naknadno dodal k tekstu – prečrtavanje teksta, popravki, oznake – so opisane v opombah sprti pod vpisom. Naj še posebej opozorim, da je ves uvodni tekst in opombe pod vsakim vpisom preveden tudi v angleščino in tako dostopen širšim, ne samo domačim znanstvenim interesentom.

Na koncu avtorica še dodaja pregleden seznam vsebin vpisov, podobno kot v prejšnjem zvezku. V njem zajame naslednje: folijo originala, datum in kraj izdaje, kratko oznako vpisa in nekoliko razširjen regist, v katerem sloveni sodobna imena znanih krajev, ohranja pa osebna imena v izvorni obliki. Ta kratek tekst je preveden tudi v angleški jezik.

Na koncu avtorica še dodaja pregleden seznam vsebin vpisov, podobno kot v prejšnjem zvezku. V njem zajame naslednje: folijo originala, datum in kraj izdaje, kratko oznako vpisa in nekoliko razširjen regist, v katerem sloveni sodobna imena znanih krajev, ohranja pa osebna imena v izvorni obliki. Ta kratek tekst je preveden tudi v angleški jezik.

Darja Mihelič je z izdajo prvih štirih notarskih knjig Piranskega arhiva opravila pomembno delo, saj je delo prvih piranskih notarjev približala širši strokovni javnosti. Odprla je vprašanja metodoloških načel objavljanja starejših arhivskih spisov in opozorila na edicijske probleme. Prepričani smo, da bo Darja Mihelič, kot najboljša poznavalka bogatih zakladov Piranskega arhiva, nadaljevala s tem delom.

Ignacij Voje

Matjaž Bizjak, Urbarji briksenske škofije (Die Urbare des Hochstifts Brixen) : 1253–1464. (Srednjeveški urbarji za Slovenijo ; 5). Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006. 264 strani. (Thesaurus memoriae. Fontes ; 3)

Urbarji se kot popisi posesti in dajatev gospoств, izraženo poenostavljeno, uvrščajo med gospodarske in upravne vire; splošno gledano so rezultat zemljiškogosposkega poslovanja, zagotavljanja pravnih interesov in upravne organizacije, torej lahko govorimo o pragmatični dokumentaciji. Njihova izpovedna moč dosega danes drugačno vrednost kot še pred dvajsetimi ali tridesetimi leti. Naraščajoča raba urbarjev in urbarialnih zapisov v poznem srednjem veku kot tudi intenziviranje pisnega poslovanja gospoств na splošno sta odraz daljnosežnih kulturnih sprememb. Njihov namen ni bil zgolj fiksiranje podložniških dajatev gospodu, mnogo bolj zaznamuje njihov nastanek in naraščajoče intenzivnejše uvajanje urbarjev spreminjanje v kulturi oblasti, t.j. »poglavitve spremembe v ritualih udejanjanja, legitimiranja in insceniranja oblasti, kar se odraža tudi na uporabi dokumentov.« (Roger Sblonier)

Briksenski srednjeveški urbarji so kot zgodovinski vir znani že dalj časa, vendar so bili zaradi doslej neuresničene edicije, oziroma zgolj težko dostopne delne edicije in razpršene hrambe s strani deželnega zgodovinopisja komaj kaj uporabljani. Leo Santifaller je bil tisti, ki je tudi po svojem odhodu iz Bozna/Bolzana kot profesor srednjeveške zgodovine na wrocławski univerzi in pozneje na Inštitutu za avstrijske zgodovinske raziskave (IfÖGF) na Dunaju še naprej delal in spodbujal delo na tirolskih in predvsem briksenskih virih. Ena njegovih najboljših wrocławskih študentk, Dorotheja Oschinsky, je leta 1938 dokončala svojo tipkopisno disertacijo *Die Urbare des Bischofs von Brixen im 13. und 14. Jahrhundert*, katere del (31 strani) je istega leta izšel v tiskani obliki. Po vojni je Santifaller, nadarjeni organizator znanstvenih projektov, med drugim v okviru Avstrijskih urbarjev (Österreichische Urbare) vzpodbudil serijo edicij srednjeveških samostanskih urbarjev briksenske škofije, od katerih so med leti 1968 in 1981 izšli v knjižni obliki najstarejši urbarji za Sonnenburg (OSB), Neustift pri Briksnu (CR), Stams (OCist) in St. Georgenberg (OSB). V nasprotju s tem ostaja tipkopis Oschinskyjeve v velikem delu do danes nenatisnjen; eden od izvodov se nahaja v delu Santifallerjeve rokopisne zupščine, ki ga hrani Južnotirolski deželni arhiv (Südtiroler Landesarchiv) v Boznu.

Tu predstavljeno delo ponuja v prvi vrsti metodološko neoporečno edicijo tistih delov briksenskih srednjeveških urbarjev (iz let med 1253 in 1464), ki se nanašajo na gospostvo Bled, in sicer tako urbarjev blejskega škofijskega gospostva kot tudi prošitje na otoku, ki je pripadala stolnemu kapitulju. V izčrpnem uvodu, ki je razveseljivo tudi v celoti ponujen v nemškem prevodu, se najprej nahaja kodikološki opis rokopisov in pojasnitev časa njihovega nastanka, geneze besedila, eventualne medsebojne odvisnosti in relativne kronologije posameznih rokopisov. Posebno zanimivo je poglavje o teritorialno-posestnem razvoju, začenši z donacijo kraljevega posestva Bled leta 1004 Henrika II., ki je predstavljal jedro s poznejšimi kraljevimi daritvami v 11. stoletju občutno razširjenega škofijskega gospostva, pri čemer ima posebno vrednost identifikacija in lokalizacija krajev, ledin, gora, potokov itd., ki jih omenjajo zgodnje diplome. Kot najpomembnejše etape v srednjeveški zgodovini gospostva lahko izluščimo: izoblikovanje poselitvene strukture s strani škofije v 11. in 12. stoletju, vzporedno (in konkurenčno) izoblikovanje gospostev škofijskih odvetnikov, tirolskih in goriških grofov, kot tudi njihovega, proti škofom naperjenega ekspanzionizma v 13. stoletju, neposredna škofijska uprava gospostva preko ministerialov v vlogi blejskih kastelanov v 14. stoletju in od leta 1369 dalje zastavno gospostvo Kraigov. Kolikor vem, je na tem mestu zgodovina blejskega gospostva prvič po leta 1929 izdani Hauptmannovi predstavitvi v okviru *Erleuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer* izčrpno popisana tudi v nemškem jeziku. Poleg škofijskega gospostva so od začetkov v 11. stoletju obstajali tudi dohodki, povezani z otoško prošitjo, ki so pripadali briksenskemu stolnemu kapitulju, se občasno stekali v roke blejskemu proštu, kapiteljskemu dignitarju, dolgoročno pa so bili inkorporirani kapiteljski menzi. Ta posestni kompleks se je izoblikoval predvsem na podlagi donacij briksenskih škofov ter briksenskega in ortenburškega plemstva.

Naslednje podpoglavje je posvečeno pravnozgodovinskim vprašanjem; izoblikovanju jurisdikcije in deželskega sodišča Bled, kot tudi odvetništva goriških grofov.

Razdeljenost v dva ločena posestna sklopa, gospostvo in prošitjo, se kaže tudi v deloma različnih merskih sistemih, predvsem pri votlih žitnih merah, katerih relacije, ki so se deloma ohranile do uvedbe dunajske mere v 18. stoletju, je mogoče rekonstruirati na podlagi virov iz 15. stoletja. Prav tako so raziskane navedbe denarnih enot v urbarjih, pri čemer je pohvalen Bizjakov prikaz denarnih protivrednosti za različne poljedelske produkte in sprememb njihovih relacij v teku časa.

Naslednje poglavje uvoda, v določeni meri njegov osrednji del, zadeva agrarno pravno-ekonomsko-socialno ureditev, t. j. obveznosti podložnikov, upravo in prihodke zemljiškega gospostva. Tudi tukaj Bizjak obravnava ločeno razvoj služnostnih in materialnih obveznosti podložnikov škofijskega in proštijskega gospostva. Odločilno cezuro predstavlja – tako kot v drugih regijah – razkroj vilikalnega sistema in s tem povezana nova ureditev zemljiškega gospostva, ki je bila v bistvenih elementih izvedena v drugi polovici 13. stoletja.

Na čelu uprave škofijskega gospostva sta stala kastelan in »uradnik« ali oficial (zadolžen za gospodarstvo in finance), od ostalih upravnih nameščencev pa naletimo občasno na podkastelane, oskrbnike in sodnike. Kapiteljsko posest je v nasprotju s tem upravljala otoški vikar, ki je bil odgovoren blejskemu proštu, članu briksenskega stolnega kapitulja. Lokalno gospodarsko upravo so sprva izvajali majerji (oskrbniki pristav), pozneje pa župani in šefoni.

Ob koncu uvoda se Bizjak ukvarja z vprašanjem gospodarskega donosa zemljiških gospostev. Pri tem uspe z ocenami za posamezne časovne izseke (po tri za vsakega od posestnih sklopov) pokazati, da je donos škofijskega gospostva s časom dejansko naraščal, medtem ko je donos proštijeke posesti kljub nominalni rasti stagniral.

Uspešno knjigo zaokrožajo izčrpani statistični podatki, krajevno in osebno kazalo, kot tudi stvarno kazalo k objavljenim urbarjem, vzorčne fotografije iz rokopisov in uporaben pregledni zemljevid brik-senske urbarialne posesti na Kranjskem.

Pomen te edicije urbarjev pa presega v njej ponujeno vsebino: kljub geografski bližini in dobrih osem stoletij trajajočim tesnim povezavam med brik-sensko škofijo in njeno najpomembnejšo posestno eksklavo, blejskim gospostvom, se tirolskemu bralcu – ne nazadnje zaradi jezikovnih ovir – dolgo časa v zavesti izgubljeni prostor med Jadranom in Karavankami ponovno približuje šele zadnjih 15 let. To velja na splošno za novejši politični razvoj (vključevanje in vključitev v Evropsko Unijo), prav tako pa tudi za znanstveno izmenjavo, ki je spet (ali pa celo sploh) zaživela šele po dogodkih v zgodnjih devetdesetih. Medtem ko se je v (nemško piščočem) zgodovinopisju še do osemdesetih let preteklega stoletja v Slovenščini ali drugih slovanskih jezikih izdana literatura lahko kratko malo ignorirala (razširjeno je bilo geslo: »Slavica non leguntur«), pomagajo zdaj dobri prevodi in dvojezične izdaje ponovno izostriti naše zaznavanje. S to knjigo je tudi – posredno ali neposredno – zglede izpolnjena metodološka zahteva po »Wiederkehr des Raumes« (Karl Schlögel) ali »spatial turn«, v novejši historiografsko-teoretični diskurz pogosto vpletajoči in postulirani kategoriji. Tako predstavlja edicija *Urbarji brik-senske škofije (Die Urbare des Hochstifts Brixen)*, pomembna tudi za tirolsko deželno zgodovino in ožjo zgodovino brik-senske škofije, pomemben prispevek k prenosu znanja med dvema regijama vzhodnoalpskega prostora in bo, upajmo, povod in vzpodbuda za intenzivnejšo, obema stranema koristno izmenjavo.

Gustav Pfeifer

Paola Pierucci, **Vrata prema Istoku: dubrovačka kovnica novca (17. – 18. st.)**. Dubrovnik: PGM Ragusa, 2001. 231 strani.

Čeprav z zamudo je treba opozoriti na študijo italijanske zgodovinarke Paole Pierucci *Vrata prema Istoku*, v kateri je obdelala delovanje dubrovniške kovnice denarja v času od 17. stoletja do propada Dubrovniške republike. Paola Pierucci je redna profesorica gospodarske zgodovine na Ekonomski fakulteti v Pescari, ki spada v okvir univerze v Chietiju. Potrebno je opozoriti, da je ekonomska zgodovina mnogo bolje razvita v Italiji in zahodni Evropi in vključena v univerzitetni študij, kot pri nas. Omenjena knjiga ni nastala slučajno, temveč kot eden od rezultatov večletnega projekta oddelka za gospodarsko zgodovino Ekonomske fakultete v Bariju. Prav sodelavci te fakultete so že pred izdajo te knjige objavili več monografskih del s področja gospodarske zgodovine Dubrovniške republike, kot tudi njenega položaja v tedanjem svetu. Prof. Antonio di Vittorio, dolgoletni vodja in mentor oddelka za gospodarsko zgodovino v Bariju, je objavil več samostojnih del o gospodarskem razvoju Dubrovnika. Isto gradbeno podjetje v Dubrovniku, ki je izdalo knjigo P. Pierucci, je v prevodu objavilo tudi izbor razprav Antonia di Vittorija v knjigi *Između mora i kopna. Gospodarsko-financijski aspekti Dubrovačke republike u novom veku* (Dubrovnik 2002). Lahko rečemo, da je knjiga P. Pierucci samo ena iz niza pomembnih tem iz dubrovniške zgodovine, ki jih je doslej dala »šola« iz Barija.

V Italiji je knjiga P. Pierucci izšla leta 2000, v Dubrovniku pa je bila predstavljena v Državnem arhivu v Dubrovniku že 9. maja 2001. Takrat je prišlo do dogovora s PGM Ragusa d.d., ki je s pomočjo Univerze »Gabriele d' Annunzio« – Chieti-Pescara že naslednje leto izdalo hrvaški prevod. Tako je s pomočjo gospodarsko-gradbene organizacije izšel hrvaški prevod dela, ki je izredno pomembno ne samo za poznavanje preteklosti Dubrovniške republike, temveč tudi mnogo širše, tako za spremljanje gospodarsko finančnih razmer na Balkanu, kot tudi na celotnem Sredozemlju.

P. Pierucci prikazuje v knjigi celotno dejavnost dubrovniške kovnice denarja v 17. in 18. stoletju in to z vseh vidikov. Začenši z vedno prisotno preskrbo s plemenitimi kovinami, predvsem s srebrom, preko tehnologije kovanja, do dajanja posojil in kreditov. Dubrovniška kovnica ni bila samo ustanova za izdajanje denarja, temveč pravi javni zavod ali zakladnica. Toda, kot ugotavlja avtorica, denar in

denarništvo ni bilo pomembno samo za zadovoljevanje potreb Dubrovnške republike, temveč so tudi iz njene dejavnosti razvidni njeni odnosi z zunanjim svetom. Knjiga P. Pierucci ponovno potrjuje mednarodno dimenzijo Državnega arhiva v Dubrovniku, kjer hranijo pomembne arhivske vire za zgodovino znatnega dela Evrope.

Prvenstveni cilj, ki si ga je zadala avtorica, je bila rekonstrukcija monetarne zgodovine Dubrovnške republike s pomočjo proučevanja dokumentacije, ki jo hrani državni arhiv v Dubrovniku. Glavni vir njenega proučevanja je bila glavna knjiga in dnevniki kovnice denarja. Ti viri skoraj brez prekinitve dokumentirajo več kot 150 let aktivnega delovanja dubrovnške kovnice denarja. To je pomembno spoznanje, če upoštevamo težave pri odkrivanju tehnične dokumentacije za kovnice v deželah na področju Sredozemlja. Nikjer ni ohranjena dokumentacija za tako strnjeno časovno obdobje.

Knjiga je razdeljena na uvod ter sedem samostojnih poglavij z zaključkom. Na koncu sta objavljena odloka o poslih kovnice za leti 1723 in 1752. Sledi popis uporabljenih virov in literature ter kazalo oseb in krajev.

V uvodu avtorica ugotavlja mehanizem prenosa plemenitih kovin iz zahodne Evrope na področje Orienta. Sredozemski trgovci so za svilo, začimbe in druge dragocene orientalske proizvode lahko ponudili le plemenite kovine (srebro). V prvih desetletjih 16. stoletja so bile količine denarje v Evropi omejene, medtem ko je znatno širjenje trgovine in razvoj gospodarstva zahtevalo večje količine plačilnih sredstev. Preobrat je nastal s prilivom plemenitih kovin iz Novega sveta.

V prvem poglavju o notranji ureditvi kovnice, razpravlja avtorica o začetkih kovanja denarja v Dubrovniku, ki naj bi segalo v trideseta leta 14. stoletja. Verjetno pa je bila kovnica ustanovljena že po letu 1284. Obravnava razne faze razvoja. Za to prvo obdobje delovanja kovnice se avtorica opira na sicer fundamentalno delo Milana Rešetarja, *Dubrovačka numizmatika* (Sremski Karlovci 1924), ne upošteva pa nekaterih pomembnih dognanj Gregorja Čremošnika.¹ Trgovci, ki so prihajali v Dubrovnik iz Evrope, so pretvarjali različne novce, ki so bili v prometu v Evropi, v dubrovniške srebrnike. Te so v Osmanskem cesarstvu radi sprejemali. Kovanje denarja za tuj račun je prav gotovo predstavljalo ugoden posel za denarno ustanovo. Poleg pravice do kovanja denarja na račun države in privatnikov je kovnica imela tudi monopol nad čiščenjem srebra. V težkih, kriznih letih Dubrovnške republike – obdobje, ki je sledilo potresu leta 1667, ali leta avstrijsko–turške vojne konec 17. stoletja – je postal eden od osnovnih problemov pridobiti surovine za podporo gospodarstva preko delovanja kovnice denarja, kajti ona je bila vodilna ustanova za kovanje, menjavo in posojanje denarja.

Posebno pozornost posveča P. Pierucci upravi kovnice in tehničnemu osebju. Kovnica je bila neposredno podrejena vladi, ki je imela nadzor nad vsemi njenimi dejavnostmi. Kovnica je namreč delovala na podlagi uveljavljene prakse in cele vrste zakonov in odločb sprejetih v preteklih obdobjih. Čeprav so izdelavo kovancev nadzirali mojstri za izdelavo kalupov, je prava in resnična faza kovanja bila poverjena zlatarjem, ki pa niso spadali med osebe zaposlene v kovnici. V prvem poglavju se avtorica dotakne tudi tehnike kovanja novcev. Do konca 17. stoletja so v dubrovniško kovnico kovali novce s »kladivom«. Ta tehnika je bila zelo počasna in je zahtevala veliko strokovno usposobljenost kovačev. Zelo pozno pa se je kovnica mehanizirala z nabavo strojev v primerjavi z drugimi kovnicami v Evropi. Je pa Dubrovnik v tem pogledu prehitel Benetke. Nova tehnika kovanja denarja je pomembno prispevala k masovnemu širjenju dubrovnških tolarjev na tržiščih osmanske države tekom celega 18. stoletja.

V drugem poglavju obdela Pieruccijeva delovanje kovnice v 17. stoletju. Dubrovnška vlada se je posluževala različnih načinov, kako bi svojo denarno ustanovo zadostno oskrbela s srebrom potrebnim za kovanje novcev. Prve uredbe naj bi bile že iz 14. stoletja, ko so morali trgovci dati kovnici na razpolago deseti del plemenite kovine, ki so jo uvozili v mesto. V začetku 15. stoletja je bilo ukazano, da morajo tudi dubrovniški trgovci pri odhodu iz mesta dati kovnici na razpolago 6% izvoženega srebra. Žal je avtorica prezrla razpravo srbskega zgodovinarja Mihajla Dinića, ki so jo odkrili v njegovi zapuščini in je bila objavljena po njegovi smrti.² V njej je analiziral knjigo nadzornikov dubrovnške kovnice iz leta 1422. To edino ohranjeno knjigo dubrovnške kovnice iz srednjeveškega obdobja je Mihajlo Dinić objavil

¹ Gregor Čremošnik, *Novčarstvo in staro Dubrovniku*, Jugoslovenska knjiva, 9, 1925, str. 16–24; isti, *Prilozi dubrovačkog i srpskoj numizmatiki*, *Slavia*, 7, Praha, 1928/29, str. 564–584.

² Mihajlo Dinić, *Dubrovačka kovnica u 1422 godini*, *Istorijski glasnik*, 1–2, Beograd 1976, str. 81–90.

v celoti.³ V zvezi z delom dubrovniške kovnice je pomemben odlok dubrovniške vlade iz leta 1422, da morajo vsi tisti, ki uvažajo srebro preko Dubrovnika, odstopiti kovnici 6% srebra. Ta obveznost pa ni veljala za Benečane. Na tej podlagi je M. Dinić ugotovil, da je dubrovniška kovnica leta 1422 prejela od trgovcev 1038 liber srebra (dubrovniška tenka libra, s katero so tehtali srebro, je odgovarjala 327,93 g). V današnjih merah bi to pomenilo, da je leta 1422 dubrovniška kovnica prejela 340,36 kg srebra. Ker pa je šesti del te količine predstavljal 1% skupnega letnega prometa, bi skupni letni uvoz znašal 5672 kg srebra. S to svojo študijo in analizo samega vira pa je pripravil podlago, ki je omogočila Simi Ćirkoviću, da je postavil spodnjo mejo obsega proizvodnje srebra srbskih in bosanskih srednjeveških rudnikov v nekem določenem obdobju.⁴ P. Pierucci v svojem delu ne razpravlja o uvozu srebra iz srednjeveških srbskih in bosanskih rudnikov. Pomemben preobrat v gospodarski politiki Dubrovniške republike se je zgodil leta 1424 z uvajanjem prave izvozne carine, katere so bili tuji trgovci oproščeni.

Ščasoma so postali stari srebrni kovanci edina surovina, iz katerih je dubrovniška kovnica izdelovala nov denar. To pa je že obdobje, ko je začela usihati proizvodnja srbskih in bosanskih rudnikov, kar sovpada s prodorom osmanskih Turkov na Balkan. Nabava srebra je bila povezana tudi z odnosi med Dubrovniško republiko, Osmanskim cesarstvom ter Benetkami. Na ta način je Dubrovnik postal most za trgovino z okoliškimi turškimi provincami in pomembna »vrata proti Vzhodu«.

Problemi vezani z oskrbovanjem srebra so se pojavili v začetku 17. stoletja. Avtorica raziskuje, kakšnih načinov so se Dubrovčani posluževali, da bi prišli do plemenitih kovin. Težko ekonomsko stanje je sililo oblast, da je razmišljala o raznih rešitvah tega problema. Vlada je bila prisiljena sprejeti nove oblike monetarne politike, ki se je večinoma odražala v stalni devalvaciji srebrnega denarja. V zadnjih desetletjih 17. stoletja je poleg devalvacije starih kovancev in izdajanja novih denarnih enot, skušal dubrovniški Senat podpreti hirajoče gospodarstvo na ta način, da je začela kovnica ponarejati tuje kovance. Omenja predvsem poljske tolarje in artiluke, nizozemske tolarje in madžarske zlate dukate. Senat se je lotil še enega čudnega posla, skušal je pridobiti plemenite kovine s sumljivimi alkimijskimi postopki.

V tretjem in četrtem poglavju je študija zelo podrobno posvečena 18. stoletju. To je čas, ko se je začela Dubrovniška republika tesneje povezovati z Avstrijo. Posledice spopada med Avstrijo in Osmanskim cesarstvom v času dunajske vojne, so bile pogubne za Dubrovnik. V tem težkem političnem in gospodarskem položaju je bila dejavnost kovnice ustavljena, čeprav so bili prav takrat nabavljeni novi stroji za kovanje novcev. Zaradi pomanjkanja srebra je vlada prvič leta 1662 dovolila prekovanje evropskega denarja.

V 18. stoletju se je, po vzpostavitvi mirnega ozračja v balkanskem zaledju, v Dubrovniku ponovno začelo kovanje srebrnikov. Finančno tržišče je bilo prvo, ki je dajalo znake okrevanja, a povečanje dubrovniškega vlaganja na glavnih evropskih tržiščih je bil eden od prvih znakov začetka nove pozitivne smeri razvoja tržišča za gospodarstvo male državnice.

Drugi znak prebujanja Dubrovniške republike je bilo obnavljanje dejavnosti kovanja denarja na podlagi odloka Senata leta 1720. Toda potrebno je bilo izdelati kovanec, ki bi vzbudil zanimanje na vzhodnih tržiščih. Končno je prišlo leta 1725 do izdajanja tolarjev, s katerim je nameravala vlada doseči podobno sprejemljivost na tržiščih, kot ga je imel avstrijski kovanec – srebrnik enakega imena. Avstrijski tolar je bil ena najbolj razširjenih denarnih enot na Vzhodu. Nekaj desetletij je bil tudi dubrovniški tolar najbolj iskan srebrni denar na Balkanu pod turško oblastjo. Kovanju denarja v 18. stoletju je avtorica namenila obsežno razpravo, ki jo je opremila z mnogimi tabelami. V njih spremlja število skovanih srebrnikov v posameznih obdobjih, njihovo vrednost, čistino in podobno. Proučevanje knjigovodskih spisov dubrovniške kovnice denarja dopušča zelo detajlno rekonstrukcijo njene dejavnosti.

Dubrovnik je postal v 18. stoletju tržišče tujih valut. Temu vprašanju namenja avtorica peto poglavje. Med najbolj omenjenimi kovanci v Dubrovniku se v drugi polovici 18. stoletja ponovno omenja beneški denar – dukat (cekin). V velikih količinah priteka v Dubrovnik španski denar (reali, pezete, serviljane). Avstrija je bila prisotna na denarnem tržišču v Dubrovniku s svojimi fiorini in še posebej s srebrnim tolarjem. Stalno se omenjajo rimske škode in neapeljski dukat. Gospodarstvo Dubrovnika je bilo ozko

³ Isti, Iz Dubrovačkog arhiva, knj. II, Beograd 1963.

⁴ Sima Ćirković, The Production of Gold, Silver, and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century, Beiträge zur Wirtschafts-geschichte, Stuttgart 1981, str. 41–69; isti, Dubrovačka kovnica i proizvodnja srebra v Srbiji i Bosni, Istorijski glasnik, 1–2, Beograd 1976, str. 91–98.

povezano z gospodarstvom Osmanskega cesarstva, zato je postal dubrovniški obračunski dukat enak turškemu piastru. Edina denarna enota, v odnosu na katero je dubrovniški denar pridobival na vrednosti, je bil turški denar. Stabilni tečaj tolarja, ki je v Dubrovniku veljal preko 60 let, se je v precejšnji meri povezoval s ponovnim dvigom gospodarstva in tranzitne trgovine Dubrovniške republike. Seveda pa ta dvig ni bil tolikšen, da bi prispeval k izboljšanju plačilne bilance.

V šestem poglavju razpravlja P. Pierucci o dubrovniški kovnici kot javni banki. Po katastrofalnem potresu leta 1667 se je zaradi krize privatnih bankirjev in zaradi velikega povpraševanja po posojilih s strani prebivalstva zaradi obnove mesta, čutila velika potreba po ustanovitvi neke ustanove, ki bi dajala posojila. Tako je bila leta 1671 ustanovljena zastavljalnica. Zastavljalnica je predstavljala ustanovo, ki je na podlagi zastavljenih predmetov (srebrnih ali zlatih) odobravala posojila siromašnemu prebivalstvu. Odločilno vlogo pri financiranju javnih ustanov, pa je odigrala kovnica, ki je prevzela tudi dejavnost prave javne banke že v prvih desetletjih 17. stoletja. Nudila je finančno podporo trgovski dejavnosti, na različne načine pa je financirala vlado, oziroma različne vladne ustanove. Avtorica ugotavlja, da se dejavnost posojanja, ki jo je opravljala kovnica denarja, ni financirala iz pasive ali iz zalog sredstev. Izkoristila je dobičke, ki so nastali pri drugih dejavnosti, predvsem pri kovanju denarja, menjavi denarja ali od vlaganja v inozemstvu. Kovnica je kot javna banka dajala posojila privatnikom, verskim ustanovam (ženskim in moškim samostanom) in vladi. Vlada je porabljala posojila za vzdrževanje pristanišča, za obnovo dvora, za podporo mestni klavnici, oboroževanje, zdravstvo. Posojilo je bilo namenjeno tudi posebnim namenom, na primer za izplačilo davka (harača) Porti v Istanbulu. Vlada posojil večinoma ni vračala.

V zadnjem sedmem poglavju se P. Pierucci ukvarja s knjigovodsko analizo virov, ki jih je uporabljala pri svojem delu. Knjigovodski spisi dubrovniške kovnice, ki so bili vodeni ob upoštevanju dvojnega knjigovodstva, so imeli prvenstveni namen ohraniti pisne sledove o finančnem stanju v podjetju. To naj bi omogočilo učinkovit nadzor nad upravljanjem javne ustanove. Najpomembnejše vpisne knjige kovnice so bile glavne knjige. Njihovo proučevanje nam lahko prikaže širok spekter opravljenih dejavnosti. Zato so v glavni knjigi zajeli razen kovanja novcev tudi menjavo denarja in odobravanje posojil. Razen glavnih knjigovodskih knjig, so v dubrovniški kovnici denarja vodili tudi dnevnik vknjižb, v katerih najdemo zanimive podrobnosti. Proučevanje knjigovodske ureditve dubrovniške kovnice denarja ne izraža samo tehnično stran, temveč omogoča ugotoviti s posebnega zornega kota finančno in gospodarsko stanje Dubrovniške republike v zadnjih desetletjih njenega življenja. Dejansko je kovnica denarja tekom 18. stoletja predstavljala v večini primerov vir za reševanje državnih financ. Nudila je pomembno denarno podporo državi, ki se je bližala svojemu koncu.

Ignacij Voje

Marko Zajc, Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja. Ljubljana : Modrijan 2006. 391 strani.

V vročem času slovensko-hrvaških aferic, diplomatskih napetosti in medijskih napihovanj je na slovenski knjižni trg ravno pravi čas prišla knjiga Marka Zajca, ki ponuja marsikateri odgovor na (ne)razumevanje skoraj vsakodnevnega meddržavnega ping-ponga z raznovrstnimi bombicami. Prav tema knjige je vzrok, da je kolega Zajc za mladega doktorja že ob samem izzidu požel zavidanja vredno pozornost, ki sicer ni bila vedno le vzpodbuden odziv, toda prav zaradi nadvse vroče teme, ki okupira vse sloje naše družbe, je gotovo bilo pričakovati, da avtor ne bo vsem najbolj všečen. Kot zgodovinarju mu je to moralo biti vsekakor jasno že na začetku, saj metode naše obrti ne dopuščajo delovanja zgodovinarskega resničnega šova, kjer bi se trudili ugajati čim večjemu krogu oboževalcev. Splet okoliščin, ki ga je leta 2000 na Inštitutu za narodnostna vprašanja kot mladega raziskovalca zaznamoval z omenjeno problematiko in ga vodil vse do uspešne lanske obrambe doktorata, ki je zdaj pred nami predelan v knjigo, ga je obdaril s pozornostjo in mešanimi odzivi, kakršnih si, kot bo bržkone pokazal čas, lahko mlad zgodovinar le poželi. Kot sem razbral iz več odmevov predstavitev v Mariboru in Ljubljani je namreč največji »problem« pri kolegu Zajcu v njegovem nezamejevanju(!) Slovencev proti Hrvatom v obravnavanem obdobju. Kot lahko opazi vsak pa prav zdaj živimo v času, ko se hoče to zamejevanje

proti Hrvatom čim hitreje izvrševati (tudi za nazaj). V preteklosti to nikoli ni bilo bolj potrebno, kot se zdi zdaj, ko je to postal naš nacionalni interes, skladno s katerim pa se pogosto pričakuje, da bo ukrojena in ukročena tudi zgodovinska interpretacija. Karikirano bi še najbolj prikladno torej bilo, če bi zgodovinar Zajc razmišljal kot zaveden geodet. Medtem ko so mu nekateri očitali, da ni obiskal vseh vasi ob meji in se pri domačinih prepričal o stanju na terenu (morda je ob tem v prtljažnik svojega avtomobila pozabil naložiti tudi markirne količke), so drugi v njegovih interpretacijah razbrali premalo »domoljubja«, ki bi prišlo prav pri branjenju slovenskih interesov. Taki odzivi so za zgodovinarja vsekakor sporočilo, da je opravil dobro delo.

Naslov knjige si je avtor sposodil pri Josipu Jurčiču. Leta 1875 je namreč sloviti pisatelj in časnikar zapisal, da se »znanostno ne da dokazati, kje se slovensko neha, in kje hrvatsko ali srbsko začne.« Zajc to in še mnoge druge bolj znamenite izjave po moje zelo dobro postavlja v kontekst časa in prostora ter ponuja dobro osnovo za kvalitetno rekonstrukcijo kompleksnih slovensko-hrvaških odnosov v dolgem 19. stoletju. Prav razbrano zavestno nezamejevanje do Hrvatov je ena od rdečih niti dela, ki je potem, ko je premislil plejado virov in kritično povzel vrsto referenčnih zgodovinarjev z obeh strani meje ter odmisli pregovorne slovenske komplekse in današnjo podobo problema, zajel v enem od stavkov: »Izogibanje v zamejevanju s Hrvati v 19. in na začetku 20. stoletja pomeni v ideološkem smislu razširitev slovenskega prostora, željo po preseganju samega sebe, ne pa prirojene slovenske popustljivosti.« Slovenci in Hrvati so bili »obsojeni na prijateljstvo« in v tem zavezništvu so se slovenski voditelji izogibali postavljanju meja s Hrvati. Toda obenem ne gre pozabiti tudi hkratne ugotovitve, da so se slovenske individualnosti zavedali tudi najbolj goreči zagovorniki povezovanja s Hrvati. Ko prebiramo jasna in lepo formirana avtorjeva sporočila, nam prihajajo pred oči prizadevanja akterjev, kako so v medsebojnih odnosih oboji iskali elemente, ki so oba naroda v svojem procesu emancipacije združevali in ne razdruževali. Ocena realne pozicije obeh narodov je v 19. stoletju namreč narekovala takšno držo in politično povezovanje temelječe na vsakokratni pragmatični oceni spreminjajočih se notranjih in zunanjih politik je slednje izvrševalo.

Knjiga *Kje se slovensko neha in hrvaško začne* obsega 12 poglavij, katerih težišče obravnava problematiko je predvsem na obdobju ustavne dobe habsburške monarhije. Ker pa je za razumevanje raziskovalnega problema nujno, posega avtor z analizami tudi že v prvo polovico 19. stoletja, ki jo načne z zelo pomembnimi filološkimi obravnavami slavistov Dobrovskega, Šafarika in Kopitarja, oziroma odpira polje raziskav še malo globlje s Herderjevimi nastavki teorije o narodu in jeziku, ki so pravzaprav obrnili narobe svet srednjeveško zastavljenim političnim tradicijam definiranja narodov in napovedali za Slovence čisto drugačen »razplet zgodovine«. Izmenično skozi knjigo prek izvora predvsem pa v odmevih prodirata dve teoriji in sicer prva o tem, da so kajkavski Hrvati po izvoru Slovenci in druga o Slovincih kot planinskih Hrvatih. Jernej Kopitar (enako pa tudi njegov naslednik Miklošič) je kot avtor prve teorije zavrnil argumente Dobrovskega, ki je Slovence prištel h kajkavcem (Hrvatom) in v okviru svoje karantansko-panonsko teorije o izvoru stare cerkvene slovnanščine kajkavske Hrvate prištel k Slovincem. Seveda je bila teorija v osnovi predvsem znanstveno-filološka, je pa kasneje stopala v ospredje tudi njena političnost. Zavest o etnografskem slovenstvu hrvaških kajkavcev je postala še en argument za politično združevanje s Hrvati. Toda Slovenci na tej podlagi niso šli nikoli tako daleč, da bi zahtevali hrvaško ozemlje, prej celo nasprotno. Kajkavci so pač že lahko bili etnografsko Slovenci, toda štelu je politično in v tem pogledu so bili Hrvati. Z obratne perspektive – le z eno velikansko razliko – da se Hrvati nikakor ne bi odpovedali svojemu historičnemu političnemu pravu zato, da bi postali Slovenci, pa se je oblikovala teorija o Slovincih kot planinskih Hrvatih. Pravaša Starčević in Kvaternik sta že v 50-tih letih 19. stoletja razglasila Slovence za planinske Hrvate na podlagi dela, ki ga je leta 1700 objavil Pavao Ritter Vitezović, kjer je vpeljal zvezo Slovani so Iliri, Iliri pa Hrvati. Eden od delov razširjene Hrvaške je bila tudi alpska Hrvaška, torej Slovenija. Ob političnem povezovanju s hrvaškimi pravaši so se te ideje oprijemali na Kranjskem najbolj liberalci, Ivan Tavčar se je leta 1883 med drugim razglasil za alpskega Hrvata, kar pa je bilo na Slovenskem sprejeto kot »komedijanstvo«, saj so Slovenci videli gradnjo svoje narodne emancipacije predvsem skozi narodno pravo. Zdi pa se, da so se takrat, ko se slovensko narodno vprašanje ni moglo udejanjati skozi naravno pravo, politiki radi posluževali naslanjanja na hrvaško državno pravo, četudi so argumenti za slednje stali na zelo majavih temeljih. Slovenci so bili razumljivo nad dosežki Hrvatov, ki so bazirali na njihovem historičnem pravu, navdušeni, a pogosto tudi zaslepljeni. Oboževani dosežki Hrvatov so bili vezani predvsem na ključno vprašanje tedanje slovenske

politike – vprašanje rabe jezika. Vprašanje jezika je bilo tudi eno od torišč ob pojavu ilirizma v prvi polovici 19. stoletja, ko se zdi zlitje jezika zaradi same ohranitve naroda danes paradoksalno, še manj pa je to postalo razumljivo ob pojavu mnogo poznejšega neoilirizma, ki ga Zajc označi kot utopičen projekt, saj je bilo za to že veliko prepozno. Uspeli dosežki s hrvaške strani so bili torej še kako zaželeni po uvozu, toda tudi slovenska stran v tej trgovini posredovanja narodno-političnih dosežkov ni ostala brez vložkov. V paktu s pravaši je slovenska katoliška stranka zelo resno poskušala s posredovanjem dosežkov slovenskega političnega katolicizma na Kranjskem. Po letu 1898, s konkretno povezavo pa v letih 1911–1913, se je zelo pospešeno gradilo na nekakšnem ponovnem »pokristjanjenju« Hrvatov.

Kakorkoli, vsa ta zaveznitva in načrti so se skozi vso obdobje oblikovanj velikih in manjših narodov našega širšega območja vezali na pragmatično ocenjevanje Slovencev, ki so v svoji številčni majhnosti in razbitosti na dežele bili vedno bolj izpostavljeni nemškemu in italijanskemu pritisku. Pri Slovencih je šlo pri tem predvsem za občutenje strahu na eni strani in vzajemnost ter iskanje v tedanjih okoliščinah edinega možnega sosednjega zaveznika na drugi strani. Odpirati kočljiva vprašanja glede narodnih individualnosti, ki bi bila lahko nadvse aktualna že vsaj tedaj, v taki klimi ni bilo konstruktivno, raje se je probleme skrilo pod plašč jugoslovanskega sočutja. Primer nerešenih mejnih vprašanj Istre in Žumberka, kateremu je kot »case study« konkretnega problema z mejo Zajc posvetil kar nekaj prostora ob koncu knjige, je odličen odsev tedanjih razmer. Situacija se ni kaj prida spremenila niti v turbulentnih obdobjih, ki so sledila. Zato smo danes tu, kjer smo.

Marko Zajc je slovensko-hrvaške odnose v 19. in na začetku 20. stoletja zelo dobro raziskal in z objavo najširšemu krogu bralcev ponudil upoštevanja vredno delo, s katerim ob zavedanju slovensko-hrvaških razmejevanj (upravnih, katastrskih, i.p. na terenu, posebej pa tistih v glavah) sporoča, da je na slovenski strani narejen svež in kvaliteten prispevek k »zgodovinski arbitraži«.

Borut Batagelj

Tomaz Pavlin, »Zanimanje za sport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje« : telesno-kulturno in športno organiziranje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in po njej. Ljubljana : Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2005. 143 strani.

Že desetletja je slovensko športno zgodovinarstvo na dieti. Gledano s perspektive majhnosti slovenskega prostora – pri čemer ta slovenski kompleks majhnosti razumem zgolj kot razmeroma majhno število pišočih zgodovinarjev – je situacija povsem razumljiva. Vedno težje pa si razlagam, kako se zaradi neverjetnih razsežnosti, ki jih znotraj moderne družbe šport dosega, to stanje v dolgih desetletjih skorajda ni spremenilo. Že res, da historična metodologija ne dopušča, da bi se interpretacije preteklosti pogojevale z današnjo situacijo, toda dejstvo, da zgodovinarke in zgodovinarji živimo v dobi, ki bi jo lahko označili tudi kot »doba športa«, nas bi moralo že kar po »defaultu« našega poklicnega občutljivega spremljanja družbenih pojavov privedi do tega, da bi temu pojavu pričeli raziskovati vsaj korenine. Večkrat lahko dobro občutimo, kako je zgodovinarstvo po eni strani spodbujeno, pogosto pa tudi sprovcirano zaradi vsakdanjih dogajanj. To dejstvo se je že nekoč in se še vedno lahko uporablja v prid (pa tudi zlo) stroki in stroka si mora postaviti za enega od ciljev, da indicira družbene pojave, ki so aktualni. V to jo konec koncev tudi vedno bolj silijo načini financiranja, s katerimi se preživlja in ohranja kvalitetne standarde v svojem delu. Vem, da bo prej ali slej prišel čas, ko bo virus o telesni kulturi napadel tudi slovensko zgodovino in se usidral med institucionalizirane kroge slovenskega zgodovinarstva, ki so nanj zaenkrat bolj imuni. Tedaj bodo pravzaprav šele ustvarjeni osnovni pogoji za kvalitativni napredek tega integralnega dela slovenske zgodovine, družbeni odmev stroke pa bo napredoval do potrebne stopnje, ko bo precej manj vezan izključno na kriterij aktualnosti družbenega stanja. Kot sam mimogrede spoznavam, če so v javnosti npr. zelo aktualne teme o sleparijah ali pa rekordih v Planici, ne bo problem ob tem kot enega od »aplikativnih rezultatov raziskovalnega dela« v dobrobit »družbe znanja« objaviti še kakšnega članka na to temo, pa četudi v Playboyu. Ne more pa biti recimo – gledano skozi kriterije zgodovinske znanosti – raziskovanje slovenske zgodovine nogometa danes nič manj aktualno, kot je bilo leta 2000 ali pa 2002. O tem sploh ne more biti debate. Glavni problem obravnava slovenske zgodovine športa oziroma telesne kulture tako še vedno ostaja trganje kontinuitete in predvsem pomanjkanje tradicije raziskovanja na tem

področju. Tudi v primerjavi z drugimi tujimi okolji, ki jih gledamo včasih zviška, precej zaostajamo. Ob ocenjevanju knjižne novosti s tega področja se mi zdi to vsaj v uvodnih stavkih zelo potrebno poudariti, saj knjige zunaj tega konteksta sploh ne bi bilo mogoče pravično oceniti.

Nova knjiga dr. Tomaža Pavlina, docenta za zgodovino športa na ljubljanski Fakulteti za šport je dobrodošla novost v tem sivem polju slovenske zgodovine. Delo je kategorizirano kot univerzitetni visokošolski učbenik z recenzijo, kar gre razumeti tudi kot vzpostavljanje osnovnih pogojev za kvalitetnejši študij zgodovine športa na Fakulteti za šport. V tem pogledu je za položaj predmeta zgodovine športa bil storjen velik napredek, saj bo študentom omogočen drugačen pogled na zgodovino, katero v sicer interdisciplinarno zastavljenem študiju, po mojih predstavah še vedno sprejemajo le kot eno izmed eksaktnih ved, za katero bi čez in čez zadostoval učbenik z naštetimi nekaj »večnimi svetimi resnicami«. Poleg tega k takem stanju vedno bolj pritiskajo tudi novi modeli študija, ki skozi univerzo študentov ne preoblikujejo miselno, študij pa je še vedno zgolj nadaljevanje srednješolske prakse učenja. V takem okolju, z zelo široko problematiko, je z novo knjigo dana priložnost, da študenti zgodovino spoznajo kot humanistično vedo in ne zgolj kot nek skupek dogodkov, imen in letnic, ki jih morajo na izpitu poznati. Upam, da bo knjiga kaj pripomogla k temu, da se zgodovina razbere kot kompleksna in nikoli dokončana interpretacija preteklosti ali kot avtorski zapis raziskovanja. Želeti si je, da bi se težnje in prizadevanje avtorja razbralo kot napredek, ki bi ga bilo koristno pavšalno razširiti kar na celotno slovensko športno sceno. Tam namreč prevladuje predstava o zgodovini športa kot o nekakšnih nostalgicnih zgodbicah, ki so zelo daleč od metodoloških teženj raziskovalnega zgodovinopisja. Miselne predstave, da je zgodovina športa le zacementiran vrstni red določenih dogodkov (anekdot), ki se v kronologiji vlečejo do današnjega stanja, se najbrž še ne bodo tako hitro razblinile. Trdožive predstave, ki so plod ignorance resnejših zgodovinskih raziskav v športu, upam, v kakšni odprti glavi vseeno sprožijo nov način razmišljanja, ki bo zgodovinopisje začel sprejemati v drugačni luči. Eno izmed večjih kvalitet knjige namreč vidim prav v tem, da se ob tem, ko avtor podaja svojo zgodovino, vzporedno s tem odpira veliko novih vprašanj, katerim odgovor bo treba še poiskati.

V največjem delu obdelanih vsebin se je avtor skozi svoje preteklo delo že razkril, toda nič hudega. Marsikdo mu bo za odločitev, da združi in pokaže del svojega poznavanja v eni ediciji, še kako hvaležen. Predvsem zaradi razpršenosti, odmevov v zelo ozkih krogih in težje dostopnosti objav posameznih prispevkov, najbrž pa tudi zaradi dopolnjevanja in izboljšav, je bila edina pravilna odločitev, da imamo sedaj v eni knjigi zbrano več prispevkov k športni zgodovini. Poudariti gre, da tovrstne prispevke zelo pogrešamo, saj so tista elementarna potreba, ki je osnova ne le za dopolnjevanje znanstvenega aparata, ampak za mnogo več, za vzbujanje asociacij, sprotno porajanje vprašanj, skratka za to, kar dela zgodovinopisje s svojo intuitivnostjo kot originalno, enkratno. Šele večletno sprotno objavljanje športno-zgodovinskih tem nas bo namreč počasi dvigovalo na raven, ko bomo prerasli zapuščino, ki nam jo je skozi več izdaj zapustil pretežno Drago Stepišnik in ki bi, zaradi metodološkega napredka našega zgodovinopisja oziroma družbenega razvoja nasploh, praktično pa že zaradi starejših letnic izdaje, moralo postati passe.

Ker vsako knjigo dela njena vsebina, naj na kratko povzamem še pregled po poglavjih. Knjiga je strukturirana tridelno, znotraj teh sklopov pa so po poglavjih obdelane posamezne teme.

Prvi del nosi naslov *Antično olimpijska paberkovanja*. Danes redkeje uporabljeni izraz paberkovati zelo pomenljivo povzema vsebino, saj gre dejansko za nabiranje, izbiranje po zelo širokem področju antično olimpijske preteklosti. Ta prvi del knjige se sicer po načinu obdelave teme precej razlikuje od ostalih dveh, saj so prispevki obdelani bolj poljudno, sicer so v osnovi še vedno zgodovinski, toda svojo sporočilno vrednost usmerjajo v aktualizacijo. To utegne za antične teme včasih izpasti nerodno, toda čuti se, da je to storjeno z namenom, da se, če hočete na moderen »blogerski« način, omenjena problematika bralcem približa. Skozi posamezna podpoglavja avtor obravnava antično grško podobo telesne kulture predvsem skozi izpostavljene tri vidike, t. j. da predstavi gimnastiko kot družbeno novost, kot element v sistemu (telesne) vzgoje in kot tekmovalni gimnični agon. Preko antičnih olimpijskih iger se v zadnjem delu naveže še na Coubertinove ideje o obuditvi modernih olimpijskih iger, njihovo uresničitev ter se ob koncu poglavja preseli še v domače okolje, ko predstavi prve olimpijske odmeve v slovenski zgodovini ter nam na koncu portretira prva dva nosilca sabljaških olimpijskih medalj pri nas, Rudolfa Cvetka in manj znanega Kočeverja Richarda Verderberja.

V svoji znanstveni izvornosti nadaljevanje knjige prvi del močno presega. Drugi del nosi naslov *»Krepko ljudsko življenje« 1862-1914* in obravnava širši politični in društveni okvir organiziranja tele-

snovzgojnih in športnih organizacij v avstrijskem delu tedanje dvojne monarhije in ga v uvodnem delu povleče še v obdobje do druge vojne. Potem se avtor vrne nazaj in konkretizira napredek institucionalizirane telesne vzgoje do prve vojne. Med pomembnimi temami je kot posebna (protošportna) panoga predstavljeno strelstvo, med telesnovzgojnimi organizacijami je izpostavljen predvsem Sokol (znotraj tega tudi ženska telovadba), kot samostojna sta na kratko obdelana kolesarstvo in planinstvo, pod naslovom »Sport«, ki je združeval pri nas nove nastajajoče športne panoge, pa je poudarek dan predvsem primeru dejavnosti dveh ljubljanskih klubov, t. j. Ljubljanskega športnega kluba in Slovenskega football kluba Ilirija. Prav pri obdelavi slednjega je moč prepoznati avtorjevo dobro poznavanje zgodovine Ilirije, saj avtor v tej problematiki presega osnovno historično faktografijo ter v interpretaciji problem umešča v širših zgodovinskih dimenzijah. Tega bi si želeli še več.

Tretji del *Prevrat, jugoslovansko organiziranje in slovenski športni preporod*, je smiselno nadaljevanje drugega in nam zarisuje razvoj telesne kulture v okviru nove jugoslovanske države. Poznane teze, da je nov nacionalni državni okvir Slovincem prinesel kulturni dvig, avtor nadgrajuje s primeri, ki kažejo tudi na telesnokulturni dvig. Obravnavano obdobje je predstavljeno predvsem skozi prizmo organizacij. Po obnovitvi društvenega življenja takoj po vojni, avtor predstavi organiziranost nogometa na nivoju jugoslovanske zveze in ljubljanske podzveze. Poudarek je dan tudi na olimpijskem organiziranju v novi državi, ko opozori že na njegove predvojne (hrvaške) začetke ter se navezuje na povojni problem športne državne krovne organizacije, saj se je do ustanovitve Zveze športnih zvez (1929), šport na državni ravni organiziral dvtimno, pri čemer je Jugoslovanski olimpijski odbor deloval le za potrebe in promocijo sodelovanja na olimpijskih igrah, panožne zveze pa so bile razmeroma zelo avtonomne. Slovenski športni prostor je kmalu po prvi vojni najprej športno zaokrožila Ljubljanska nogometna podzveza, v letu 1920 pa še Sportna zveza Ljubljana, ki pa je obstala le nekaj let, dokler je niso nadomestile podzveze posameznih jugoslovanskih panožnih zvez. Tudi v tretjem delu knjige je razvoj v obravnavanem obdobju konkretiziran s prikazom organiziranosti športa v določenem okolju, tudi tokrat na primeru Ljubljane. Avtor se je tudi v tem delu potrudil in na podlagi arhivskih društvenih virov in adresarjev svoje podajanje zgodovine obogatil s številnimi kvantitativnimi podatki.

V morju športne zgodovine je do danes plavalo malo zgodovinarik in zgodovinarjev. Ob srečanjih s športno zgodovino lahko to spozna vsak, ko se mu ob tako minorno kritično historiografsko obdelanem »štofu« prične zatikati že ob čereh osnovne faktografije, ki praktično onemogočajo kvalitativni dvig v interpretacijo vključujoč širše družbene razsežnosti. Preseganje posameznih dogodkovnih nivojev zgodovine v razbiranje struktur bo sicer bržkone v slovenskem okolju še dolgo ostajalo nerazpoznavno, toda temu potrebno bazo nudi lahko le utečena tradicija številnih in kvalitetnih historičnih analiz, zato za Pavlinovo delo lahko danes najmanj rečemo, da je vsaj pomemben prispevek v več parcialno kvalitetno obdelanih temah. Domet športne zgodovine na njeni poti k moderni sintezi je gotovo višji ter je – verjamem – hkrati tudi domet avtorja vse prej kot pred tem, da bi rekel zadnjo besedo. Z novo knjigo Tomaža Pavlina se je tako dolga leta podhranjeno športno zgodovinarstvo, upajmo, dokončno odpovedalo dieti ter se pričinja počasi spet rediti.

Borut Batagelj

Mateja Jeraj, **Slovenke na prehodu v socializem : (vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953)**. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2005. 360 strani.

Knjigo dr. Mateja Jeraj uvrščam med v slovenskem zgodovinarstvu še vedno dokaj redke študije odnosov med spoloma, ki jih največkrat poimenujejo kar z »ženske študije«. Za tako temo se je avtorica odločila ne samo zaradi odličnega poznavanja arhivskega gradiva, ki je temelj njeni študiji, temveč je želela z njo »vsaj v splošnih obrisih predstaviti življenje Slovenk v obdobju prehoda iz enega družbenega reda v drugega, ki je skušal oblikovati ne le nov ekonomski in politični sistem, ampak tudi nove navade in drugačne vrednote. Skušala je ugotoviti, kakšen vpliv so imele Slovenke v javnosti in kako se je vse to odražalo v družinskem, ekonomskem in političnem življenju«. Na ta način ima njeno delo izrazito konotacijo s slovensko politično zgodovino in z njo z zgodovino takrat vladajoče Komunistične partije Slovenije.

Avtorica je v obširnem uvodu strnila nekakšno predzgodovino teorije in prakse reševanja tako imenovanega ženskega vprašanja. Najbrž oznaka predzgodovina ni povsem točna, saj svoj uvod zaključuje z današnjim časom, tako v Sloveniji, kot tudi v svetu po padcu berlinskega zidu. V tem uvodu si Jerajeva, poleg deskripcije dogajanja, postavlja tudi mnoga vprašanja, npr: »Ali se je življenje ženske v socialistični državi v prvih letih po končani vojni in revoluciji bistveno spremenilo glede na stanje v prvi Jugoslaviji?« (str. 16) ali »Je bilo življenje Slovenk v socialističnem obdobju lažje in bo ustvarjalno kot danes ali pa je socializem prinesel ženskam le nova bremena in jim še dodatno otežil življenje, ki v povojnih letih v nobenem primeru ne bi bilo lahko?« (str. 17) ali »Koliko je na vlogo in položaj ženske v družbi vplivala sovjetska ideologija oziroma predstave zahoda o enakopravnosti žensk?« (str. 17) Na ta in še na druga vprašanja je mogoče najti odgovore v njenem delu. Odgovore je iskala pri političnih voditeljih tistega časa, navadnih državljanih in pri ženskah samih. Uspela je prikazati, kakšen vpliv so imele Slovenke v javnosti in kako se je to odražalo v družinskem, ekonomskem in političnem življenju.

Kot se za zgodovinarja spodobi in kakor zahteva zgodovinska znanstvena metodologija je Jerajeva začetek svojega razpravljanja o naslovni tematiki posvetila predzgodovini naslovne problematike. Orisala je vlogo in položaj žensk v času pred drugo svetovno vojno ter njihovo naprežanje za enakopravnost. V pretežno na literaturi napisanem delu knjige ugotavlja, da je bil položaj slovenske ženske v prvi jugoslovanski državi tesno povezan z mestom, ki ga je ženska v tistem času imela v družini. V podpoglavju o ženskem boju za enakopravnost pa poroča o subtilnem in širokem združevanju ter delovanju različnih svetovno nazorskih slovenskih ženskih društev v enotni ženski organizaciji Jugoslovanski ženski zvezi. Z njo je sodelovala tudi KPS, vendar se je široko žensko povezovanje na pragu druge svetovne vojne začelo močno osipati, tudi zaradi spremenjene politike KP. Enotnosti med ženskimi društvi oz. gibanji poslej ni bilo več.

V nadaljevanju se je avtorica posvetila ideološkim-marksističnim teoretičnim in praktičnim osnovam reševanja tako imenovanega ženskega vprašanja v komunistični ideologiji, pred letom 1945. Pri tem je veliko pozornost posvetila odnosu KPJ do ženskega vprašanja med drugo svetovno vojno. Tudi ta del je v veliki večini napisan na osnovi literature. Vredno pa je poudariti, da je avtorica pri tem uporabila vsa najpomembnejša zadevna dela marksističnih piscev, od Friedricha Engelsa, preko Avgusta Bebla, Vladimirja Iljiča Lenina do Klare Zetkin, Vide Tomšič, Angele Vode, Erne Muser in drugih. Na ta način smo dobili strnjen in dokaj popoln vpogled v naslovno problematiko. In kaj je po analizi te literature ugotovila? Da se je KPJ sicer zavzemala za enakopravnost žensk, vendar jih je uporabljala za doseg svojih ciljev, bila prepričana, da lahko dosežejo ženske popolno enakopravnost le v okviru revolucionarnega boja za odpravo razredne družbe pod vodstvom delavskega razreda, kar je bila teoretična osnova za nasprotovanje vsakršnemu ženskemu združevanju izven tega okvira – npr. meščanskemu feminističnemu boju. KPJ se je tudi pri ženskem vprašanju pragmatično prilagajala trenutnim razmeram, je zapisala Jerajeva. Zato se je tudi v času vojne odrekla načelu, da v svojem okviru ne bo dopustila ustanovitve nikakršne ženske samostojne organizacije, pravi avtorica. Tako je mogla leta 1942 nastati Antifašistična fronta žensk (AFŽ), na Slovenskem pa leta 1943 Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ), ki je bila vključena tako v OF kot tudi v AFŽ. Ob zaključku tega dela knjige avtorica sklepno zapiše: »Kakorkoli, KP je uspela pritegniti v NOV veliko število potencialnih podpornic novega režima. V izrednih razmerah svetovne vojne, ko nihče ni vedel, kaj mu bo prinesel jutrišnji dan, je marsikdo pozabil na tradicionalne navade in ženskam pravicam naklonjeno razpoloženje je bilo dokaj razširjeno. Kaj pa kasneje, ko se je življenje vrnilo na stare tire, ko je minilo navdušenje ob zmagi nad nasprotniki in ko je spomin na tovariško sodelovanje moških in žensk v nevarnih vojnih časih postopoma bledele?« (str. 91)

Šele po tem uvodu avtorica pravzaprav začenja obdelovati naslovno problematiko. Potem, ko opravi z analizo in prikazom delovanja političnih organizacij, v katerih pristojnost je po drugi svetovni vojni sodilo (AFŽ je bila ukinjena 1953) žensko vprašanje, se je lotila vsebinskih vprašanj, ki sestavljajo nadpomenko »žensko vprašanje«. Obdelala je problematiko večne ženske in družbene dileme mati : žena, s podpoglavji o materinstvu, odnosu do zakonske zveze in zakonske zaščite ženske kot matere in bodoče matere, je temeljito raziskala ključne družbene in statusne probleme žensk v prvem obdobju druge Jugoslavije.

Prva pozornost je bila namenjena socialni vlogi ženske in socialnemu materinstvu in se je nadaljevala z analizo politične vloge ženske, tako v oblastnih strukturah, kot tudi v cerkveni sferi. Nato se je posvetila politiki dviga izobrazbene ravni žensk. Prav to tematiko je obdelala zelo zanimivo in dobro. Prikaže tako

politični odnos do izobraževanje žensk v socialistični Sloveniji, izriše pa tudi oblike izobraževanja tako deklariše populacije, kakor tudi odraslih žensk. Zagotovo najpomembnejši segment družbenega statusa sodobne ženske je njena materialna neodvisnost, katere pogoj je njena zaposlenost. Naslednji tematski sklop je v celoti posvetila odgovoru na vprašanje, v kolikšni meri je bilo uresničeno in kaj je v resnici prineslo, znano geslo povojne ureditve v Jugoslaviji – »Ženska v socializmu naj bo zaposlena«. Njena najpomembnejša ugotovitev, ki izhaja iz analize statističnih podatkov je, da se je po drugi svetovni vojni zaradi velikega porasta vseh delavcev bliskovito dvignilo tudi število zaposlenih žensk, vendar pa se odstotek žensk od vseh zaposlenih glede na predvojno stanje še ni takoj povečal. Na koncu se ukvarja še s politično participacijo slovenskih žensk. Sledi ženskemu političnemu udejstvovanju tako v oblastnih, kakor tudi v samoupravnih organih in kratko opredeljuje njihovo vlogo v vladajoči komunistični partiji. V teh poglavjih je uporabila bistveno več primarnega arhivskega gradiva, kar seveda opazno dviga utemeljenost sklepnih rezultatov njenega dela.

Svoje sklepe je avtorica strnila v zaključku. Njihova formulacija je previdna in pretehtana. Lahko bi celo rekli, da poskuša enakomerno porazdeliti pozitivnosti in negativnosti reševanja ženskega vprašanja v času tako imenovanega administrativnega socializma v Sloveniji, pa tudi prej. Tako ugotavlja, da je KPS skladno z marksistično ideologijo in izkušnjami, ki jih je prevzela od SZ torej, da je »treba ženski omogočiti, da ne bo le mati in gospodinja, ampak da bo tako v poklicnem kot političnem življenju sodelovala pri oblikovanju nove, socialistično usmerjene družbe« (str. 327), sprejela široko žensko varstveno zakonodajo. Obenem pa zatrjuje, da se je »pokazalo, da je zakonska določba šele prvi korak k uresničitvi določenih pravic.« (str. 327) Široko zastavljeni sistem socialne zaščite naj bi po njenem prepričanju sicer nekvalificiranim zaposlenim ženskam – takih je bilo med zaposlenimi največ – sicer zagotavljal preživetje, kaj več pa ne. Še slabše naj bi se godilo kmeticam, ki vse do leta 1960 niso bile niti socialno zavarovane. Bolje pa naj bi živela izobražene delavke in politične delavke. Zanimivo pa je, da je ob tem prišla tudi do sklepa, da je bilo »prepričanje, da je politika groba in umazana zadeva, ki z nežno in sočutno žensko dušo, ustvarjeno, da skrbi za bližnje, nima prav nič skupnega, razširjeno tudi v socialističnem obdobju, tako med moškimi kot med ženskami. Zato so bile ženske v oblastnih in političnih organih večinoma slabo zastopane, v začetku petdesetih let še slabše kot v prvih povojnih letih, pa tudi v delavskih svetih in upravnih odborih gospodarskih podjetij so se le težko uveljavljale.« (str. 328) Skratka, lahko bi sklepali, da nov družbeni sistem ženskam ni prinesel kdo ve kakšnega izboljšanja položaja in vloge v družbi.

Dvom izraža tudi vprašanje, ki si ga Jerajeva v delu knjige, v katerem posreduje rezultate svojega dela, postavlja: »Kakšne spremembe pa je Slovenkam potemtakem sploh prinesel socializem?« (str. 334) Pri odgovarjanju nanj pravilno poudarja, da je treba položaj žensk v SRS v letih 1945-1953 ocenjevati v primerjavi z njihovim položajem v predhodnem obdobju, v katerem pa je bila podrejena moškemu in brez političnih pravic. Po vojni so po mnenju Jerajeve s sprejemom zakonodaje sicer dobile enakopravnost na vseh področjih, vendar je tudi marsikaj ostalo nespremenjeno. Izboljšave položaja in vloge žensk na področju zaposlovanja, izobraževanja, pri vzgoji in šolanju otrok, relativizira s splošnim napredkom, pa tudi s premajhnim pomenom le-tega za najširši krog žensk. Tako na primer ugotavlja, da se pri otroških vrtcih glede na stanje tik pred vojno, v prvih osmih letih po vojni ni kaj bistveno spremenilo. Tudi v družinskem življenju, avtorica ugotavlja, da »se je v veliki meri ohranila delitev dela med spoloma, tako da so ženske še vedno opravljale večji del dolžnosti v zvezi z otroki in gospodinjstvom, vendar pa se je ob koncu obravnavanega obdobja počasi začela uveljavljati nekoliko drugačna miselnost.« (str. 337) Nedvomno pa se je po njenem mnenju v letih 1945-1953 bistveno izboljšala socialna zaščita zaposlenih delavcev, delavk in njihovih družin. Skratka, bralec mora natančno brati njeno delo, da se lahko dokoplje do celovitega avtoričinega mnenja.

Zadnji odstavek njenega dela je vreden citiranja v celoti, saj je v njem strnjena srž odgovora na naslovno vprašanje. Odgovora namreč ni mogoče dati le z navajanjem, analiziranjem in primerjanjem podatkov iz virov, ali navajanjem sprejete zakonodaje, temveč zlasti z upoštevanjem pomena časovne komponente tega historičnega dogajanja. Prav tega se je jasno zavedla tudi avtorica in je zato upravičeno zapisala: »Nedvomno se je položaj Slovenk po drugi svetovni vojni znatno izboljšal in v marsičem prehitel gospodarsko močnejše in civilizacijsko višje razvite države. Vendar se je pokazalo tudi, da se mišljenje spreminja počasi in s težavo, da stopnje v razvoju ni mogoče povsem preskočiti. Vsiljuje pa se misel, da spremenjene družbene razmere spreminjajo človeka le deloma, veliko bolj in trajneje spremenjeno mišljenje spreminja odnose v družbi in njeno ureditev.« (str. 340)

Z njeno raziskavo smo dobili prvi obširnejši, z zgodovinarjevo roko napisani kamenček v zelo obširnem mozaiku zgodovine odnosov med spoloma v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Gre za izvirno znanstveno delo, kakršno doslej še ni bilo opravljeno in je pomembno za zgodovinsko znanost. Še pomembnejše bo postalo, če se bo odločila nadaljevati s tozadevnimi raziskavami tudi za čas po letu 1953.

Dušan Nečak

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Vol 24. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti 2006, 356 strani.

Kot že nekaj let doslej, tudi tokrat predstavljamo zbornik v naslovu omenjene ustanove.

Ivan Majnarić objavlja razpravo Plemička obitelj Radinića, ogranak Nadinskih Kačića (str. 1–23). Prispevek je v bistvu nadaljevanje v št. 23 tega zbornika objavljene razprave, kjer na podlagi objavljenih del in izvirnega gradiva iz več hrvaških arhivov identificira pripadnike plemiškega rodu Kačićev, ki so prvotno živeli v okolici Zadra. Pozornost je namenjena predvsem genealogiji ter nekaterim vprašanjem dedovanja. V prilogah so prepisi dokumentov ter revidirano rodoslovje plemiškega rodu Kačićev.

Ivan Jurković opisuje Vrhrički i Hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća. Njihov društveni položaj, prostorski smeštaj, posjedi i gospodarska moć (str. 25–69). Neposredni podatki o izvoru in času nastanka skupnosti hlivanjskih plemičev, ki od sredine 14. stoletja nastopajo kot plemeniti rod Čubranićev, kot tudi o vrednosti in gospodarski moči posestev pripadnikov tega rodu, so izrazito pomanjkljivi. Prve izvirne vesti o vrhričkih posestvih Čubranićev se ujemajo s prihodom katoliških vlaških naseljencev v drugi polovici 14. stoletja. Gospodarski in demografski vzpon tega obdobja anžuvinske vladavine so potrdile tudi arheološke raziskave vrhričkih pokopališč. Nagrobni spomeniki in grobni pridatki pokopališča sv. Spasa blizu mesta Vrhrike so najbolj monumentalni in razkošni, prav iz tega obdobja.

Lovorka Čoralčić i Nedjeljka Balić Nižić objavljata razpravo Iz hrvatske vojne povijesti – *Croati a cavallo i soldati Albanesi*, njihova bratovština i gradivo o njezinu djelovanju od 1675. godine do sredine XVIII. stoljeća (str. 71–130). Tema tega dela so beneške prekojadranske elitne vojne enote, ki se v tedanjih virih imenujejo *Croati a cavallo* (*Cavalleria Croata*) in *Soldati Albanesi* ter njihova skupna bratovščina sv. Jeronima (Hieronima), ustanovljena v Zadru leta 1675. Bratovščina je vključevala pripadnike hrvaške lahke konjenice, ki so bili doma najprej iz krajev zadarskega območja, ki so padli pod turško oblast, katerih poveljniki so bile pomembne osebnosti iz hrvaške vojne in družbene zgodovine, posebej iz družin Posedarski, Benja, Detrico in dr. Zbirala je tudi pripadnike pehotnih in konjeniških enot iz beneške pokrajine Albanije. V delu so podrobno obdelane statutarne odredbe (matrikula) bratovščine, njena karitativna dejavnost ter prizadevanja za napravo bratovščinskega oltarja. Zajeti so tudi spisi od začetka bratovščine do sredine 18. stoletja. Dodan je popoln prepis rokopisa Matrikule bratovščine hrvaških in albanskih vojakov. Razprav je opremljena s 7 barvnimi slikami.

Jelena Puškarić je prispevala razpravo Anselmo Banduri (1675.–1743.), dubrovački benediktinac u Parizu (str. 131–186). Ta benediktinec iz dubrovnškega samostana je po študiju, verjetno v jezuitskem kolegiju rodnega mesta, najprej od konca 17. stoletja živel v Italiji, v okolici Neaplja, v Rimu in Firencah, od koder je leta 1702 odšel v znamenito pariško opatijo francoskih mavrincev, Saint Germain-des-Prés. Tam je pod okriljem dom Bernarda de Montfaucona izdal dve pomembni deli, prvo s področja bizantoloških študij, *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae* (1711), drugo iz numizmatike *Numismata Imperatorum Romanorum a Trajano Decio ad Paleologos Augustos* (1718). Leta 1715 je bil sprejet v kraljevske *Academie des inscriptions et belles lettres*. V naslednjih letih se je čedalje bolj oddaljeval od redovniške prakse mavrincev in si je moral najti zatočišče drugod. Prišel je v dvorni krog vojvodinje orleanske, matere regenta Filipa II. Orleanskega. Bil je imenovan za knjižničarja regentovega sina Louisa. Zaradi težav s cenzuro številnih del ni mogel objaviti. V teh krogih je umrl leta 1743. Objavljenih je 8 pisem iz korespondence Banduri-Montfort.

Ivica Zvonar je napisala Prilog poznavanju života i rada Ivana Kostrenčića u Beču: 1868.–1875 (str. 187–198). Ivan Kostrenčić je kot marsikateri nenemški intelektualac začel svojo knjižničarsko kariero

v dunajski dvorni knjižnici, nadaljeval pa v Zagrebu kot upravnik univerzitetne knjižnice, po povzdigi tedanje pravoslavne akademije v vseučilišče leta 1874. V razpravi je obravnavano Kostrenčičevo delovanje na Dunaju na podlagi rokopisne zapuščine. Posebej pomembna je njegova korespondenca s tedanjimi najvidnejšimi hrvatskimi kulturniki Jurijem in Ivanom Murgičem, Franjem Račkim, škofom Josipom Jurjem Strossmayerjem, Metelom Ožegovičem in drugimi.

Tihana Luetić objavlja razpravo *Socialna slika studenata Filozoskog fakulteta Sveučišta u Zagrebu (1874.–1914.)* (str. 199–222). Avtorica je iz popisnih listov (nacionalov) s kvantitativno analizo ugotavljala socialno strukturo študentov omenjene fakultete od ustanovitve vseučilišča do začetka prve svetovne vojne. Pokazala je iz katerih stanov so prihajali prvi študenti in kako se je s časom menjala socialna struktura, ugotavljana po poklicu očeta. Od očetov v javnih službah je prišlo 31, iz kmečkega stanu 13, iz neznanih poklicev in iz obrti po 12, iz trgovine in bančništva 8 % in iz vseh drugih poklicnih skupin manj študentov. Obdelana je tudi šolnina, ki jo je bilo treba plačati pri vpisu v vsak semester in študentske štipendije. Rezultati so omogočili primerjavo med dunajsko in praško univerzo ter univerzo v Kolozsváru (Cluj Napoca). V delu je nekaj grafikonov.

Tomislav Markus je prispeval razpravo *Od krščanskog do seljačkog humanizma: Hrvatske nacionalne ideologije i bioekologija* (str. 223–264). Avtor se pri svojem delu intenzivno prizadeva, da bi zgodovinska proučevanja političnih in nacionalnih ideologij dopolnil z bioekološkim pristopom. V tej razpravi analizira osnovne značilnosti proučevanja omenjenih ideologij pri Hrvatih v 19. in 20. stoletju z bioekološke perspektive. Zgodovinska in politološka proučevanja so sicer dala lepe rezultate, vendar so ta temeljila, ali kakor pravi pisec, bila obremenjena s humanističnim pristopom in standardnim modelom humanističnih disciplin, ki ne upošteva ekološki in evolucijski okvir človeškega življenja. Zgodovinarji in ostali raziskovalci so izhajali iz primata kulturne adaptacije, kulturocentrizma in historicizma, po katerih je civilizirani, posebno sodobni človek neodvisen od biotičnih in ekoloških omejitev. Podoben pristop je veljal tudi za predmete proučevanj najpomembnejših predstavnikov hrvaške nacionalne ideologije v 19. in v začetku 20. stoletja. Pisec analizira temeljne značilnosti ideologij Mihovila Pavlinovića (1868–1919) in bratov Antuna (1868–1919) in Stjepana Radića (1871–1929). Za vsa njihova dela je značilen antropocentrični diskurz, progresističen pogled na zgodovino in humanistično videnje sveta, ki ignorira biotične elemente (npr. genom) in številne vplive okolja (ekologijo). Pisec se zavzema za bioekološki pristop, ki upošteva specifičnosti socialno-zgodovinskega okvira, vendar pa priznava tudi pripadnost človeka naravi. Meni, da bi se ta pristop moral uveljaviti ne samo pri proučevanju hrvaškega, temveč vsakega naroda.

Ker gre pri Markusovem pristopu za dokajšnjo novost, se je uredništvo Zbornika odločilo, da objavi tudi recenzijo omenjene razprave, ki jo napisal Nikša Stančić in je objavljena pod naslovom *Pleistocenski čovjek i hrvatske nacionalne ideologije 19. i 20. stoljeća*. U povodu članka Tomislava Markusa "Od krščanskog do seljačkog humanizma: hrvatske nacionalne ideologije i bio-ekologija" (str. 265–268). Kratak prikaz seveda ni mesto, da bi podrobneje prikazali Nikšovo kritiko Markusa. Kakor Markus očita drugim raziskovalcem, da uporabljajo le humanistični pristop in standardni model proučevanja, značilen za humanistične discipline, tako Nikša očita Markusu, da absolutizira "biološko" stališče kot izhodišče ne samo za proučevanje nastanka človeka in njegovih fizičnih in psihičnih lastnosti, temveč tudi kot osnovo za proučevanje v vseh družbenih znanostih, vključno s historiografijo.

V poglavju *Ocene in prikazi* je predstavljeno kar 27 publikacij, od tega 4 tuje.

Jože Maček

RAD Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 495. Razred za društvene znanosti, knjiga 44. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 341 strani.

V tem zvezku so objavljene štiri obsežne razprave, od teh je ena iz gospodarske zgodovine, tri pa so širše družboslovne, vendar z močnimi zgodovinskimi poudarki.

Zvonko Posavec obravnava Put prema ustavnom ugovoru EU (str. 7–30). V kratkem pregledu je opisana zgodovina nastajanje Evropske unije začenši s Svetim rimskim cesarstvom nemške narodnosti. Prikazano je, kako je bila ta unija uspešna v uresničevanju svobode, miru in blagostanja v njej združenih

narodov. V drugem delu daje avtor primerjalno analizo EU in nacionalnih držav. Njegova teza je, da EU ne moremo razumeti z običajnimi pojmi o nacionalnih državah. Država, ustava in demokracija znotraj nacionalnih držav ne morejo biti merila za politično strukturo EU. Nujno je, da politične in znanstvene elite pokažejo pot za nadaljnji razvoj te skupnosti. V tretjem delu analizira pisec polemiko med intelektualci o nadaljnjem razvoju EU. Posebej je vzel v pretres polemiko med Dieterjem Grimmom in znanim nemškim filozofom in sociologom Jürgenom Habermasom o ustavi EU. V četrtem delu obravnava konsekvence dvojnega negativnega izida glasovanja pri Francozih in Nizozemcih za nadaljnji razvoj EU. Pisec je prepričan, da je EU epohalna novost v političnem razvoju in da je treba z njo nadaljevati modro in spretno.

Evgen Pusić objavlja obsežno razpravo *Komparativna javna uprava* (str. 31–201). Javna uprava je nastala iz državne uprave. Od skromnih začetkov, kot aparat stanovske države ali absolutnih vladarjev na prehodu iz fevdalizma v moderno družbo, se je v zadnjih stoletjih drugega tisočletja razvila v velik zelo zapleten sistem, ki zajema osrednjo, regionalno in lokalno upravo obstoječih držav, tako splošno kakor tudi specializirano v funkcionalno diferenciranih podsistemih in prek njih v vse večje število nedržavnih organizacijskih oblik – združenj, ustanov, skladov, itn., ki delujejo v javnem interesu. Ker vsebine te razprave ne moremo prikazati izčrpno, naj bodo navedena samo poglavja. Po uvodu sledi Teoretski okvir, nato Država, Uprava s podpoglavji o nastanku državne uprave, o tem kako je uprava dobila identiteto, etape njenega razvoja in perspektive. Nato sledi prikaz kako so reformirali centralistično upravo Velike Britanije v času konzervativne vlade Margaret Thatcher od 1979 do 1997 in nato pod laburistično vlado Tonyja Blaira.

Vladimir Stipetić je prispeval razpravo *Gospodarstvo Hrvatske 1919.–1940.* (Prilog makroekonomskom sagedavanju stupnja dinamike razvitka Hrvatske) (str. 203–298). V delu je prikazan napredek makroekonomskih zgodovinskih analiz in pomen, ki jih imajo sestavljene časovne serije za ugotavljanje dejavnikov dinamike gospodarskega razvoja vsake države. Za hrvaško gospodarstvo v preteklosti takih analiz pravzaprav ni bilo. Redki posamezniki, ki so to tematiko obdelovali, so prikazovali rezultate o bruto domačem proizvodu večinoma v tekočih cenah, kar je bilo težko primerljivo s podobnimi računi v drugih državah ali v svetovnem merilu. V svoji analizi pisec izhaja iz dinamike razvoja prebivalstva in delovnih moči v tem obdobju, ugotavlja višino zaposlenosti in registrirano brezposelnost. Posebno pozornost namenja “prikriti nezaposlenosti” v kmetijstvu, ki je bila v obdobju med obema vojnama na Hrvaškem zelo izražena. Nato sledi analiza dinamike najpomembnejših gospodarskih aktivnosti v tem obdobju, pri čemer so bile velike težave pri oblikovanju nekaterih časovnih serij, ki jih je avtor poskušal rešiti z lastnimi ocenami. Posebno pozornost je namenil dinamiki kmetijstva, kot v tedanjem času najpomembnejši hrvaški gospodarski panogi. Pri konverziji naravnih kazalcev v vrednostne je uporabil analitične metode za ugotavljanje kupne moči posameznih valut po A. Madisonu (Geary-Khamisov postopek). Tako so vsi podatki o bruto domačem proizvodu Hrvaške dani v dolarjih kupne moči iz leta 1990. Rezultati, do katerih se je dokopal, kažejo v tem času skromen porast bruto domačega proizvoda (le 1,4 % na leto), za kar je v velikem obsegu bila kriva svetovna gospodarska kriza, ki je skoraj popolnoma zavrla gospodarsko rast v letih 1929 do 1937.

Ivan Supek objavlja razpravo *Globalizacija ili združeni svijet?* (str. 299–341). V razpravi so prikazane splošno znane slabe strani globalizacije in njena kritika. Avtor pa daje zagret pledoaje za spremembo tendenc v družbi in gospodarstvu na svetu. Svetovni zgodovinski razvoj je dovedel do drastičnih razlik v gospodarstvu, kulturi in moči. Manjši del svetovnega prebivalstva živi v razkošju, večina ljudi pa trpi pomanjkanje, milijoni otrok umirajo od lakote. Naš planet nima dovolj energije, da bi vsi ljudje mogli doseči življenjski standard industrijskih imperijev. Če bo svet vztrajal v tej krivici, bodo neobhodni spori in vojne. Pa tudi zelo zaostrujoče razlike v verah in izobrazbi preprečujejo tolerantnost, ki je nujna za splošno sporazumevanje, mir in blagostanje.

Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, Sv. 48, Zagreb–Zadar 2006, 723 strani.

Tokratna publikacija v naslovu omenjenega zavoda, zajema sila pestro tematiko, je pa tako obsežna, da bodo morali prikazi posameznih razprav biti krajši kakor običajno, ker bi sicer obseg zapisa prekoračil znosno mero.

Martina Dubolnić je opisala Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice (str. 1–55). Ta kraj leži na obali Velebitskega kanala in se ujema s teritorijem predrimske in rimske skupnosti s središčem *Argyruntum*. Prikazani so rezultati raziskav od 1998 do 2005. Opisana so jamska nahajališča in gomilni grobovi. Rezultati omogočajo nova spoznanja o starigradskem območju med železno dobo.

Mato Ilkić objavlja razpravo Antičke plombe iz Sotina (*Cornacum*) (str. 57–80). Obdelane so antične plombe (pečati), ki so jih našli pri rekognosciranju kraja *Cornacum*, rimske lokalitete, ki leži 10 km jugovzhodno od Vukovarja. Najpogostejši so državni pečati s cesarskimi portreti in napisi ter vojaškimi prikazi. Od številnih zasebnih pečatov so najbolj zanimivi tisti z zgodnjekrščansko simboliko, ker pripadajo arheološkemu horizontu, ki je v celinski Hrvaško izredno slabo poznan.

Zvezdan Strika je prispeval »*Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadrinae*« arhidakona Valerija Ponteja (str. 81–185). V znanstveni biblioteki v Zadru so zdaj tri kronotakse zadarskih škofov in nadškofov, katerih avtor naj bi bil Valerij Ponte. Najbrž pa je Ponte pisec le prve kronotakse. Ponteov delež pri raziskovanju vrste zadarskih škofov in nadškofov je zelo pomemben, ker je že v 17. stoletju opozoril na vrednost izvirnih cerkvenih dokumentov.

Stanko Josip Škunca je napisal razpravo Papa Ivan IV. Zadranin i misija opata Martina 641. godine (str. 187–198). Doslej ni bilo sistematskega pregleda življenja in dela papeža Ivana IV. Dalmatinca. Pisec je ugotovil, da je bil rodom z Zadra in da je že pri dveh predhodnih papežih imel pomembno vlogo v rimski kuriji in da je bil v svojem pontifikatu hraber borec proti krivoverstvu monotelizma. Za hrvaško zgodovino je pomemben zato, ker je v Istro in Dalmacijo poslal opata Martina, da odkupi sužnje od nedavno došlih Hrvatov in da zbira relikvije starih mučenecv.

Ivna Anzulović opisuje Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća (str. 199–214). Na podlagi popisov lastnine, popisov dot nevest in oporok zadarskih plemiških rodovin, meščanov ter prebivalstva širšega zadarskega območja so prikazane vrste nakita, pri čemer je navedeno tudi katere vrste so bile v določenem času zastopane. V drugi polovici 16. stoletja se že pojavljajo tudi imitacije draguljev.

Serdo Dokoza opisuje »*Archivium comunis Jadre*« u XIV. stoljeću (str. 215–230). V delu je opisan način hrambe pisanih virov v srednjeveških dalmatinskih mestih, posebej glede na Zadar, kjer je bil Zadarski statut kot glavni vir podatkov, izgubljen. Ugotovljeno je, da so vsa mesta imela podoben način hrambe omenjenih virov.

Lovorka Čoralčić objavlja razpravo Tragom barskih patricija u Mlecima (kraj XIV: st. – XVI. st.) (str. 231–261). Prikazana so temeljna obeležja življenja in delovanja barskih patricijev v Benetkah v poznem srednjem in zgodnjem novem veku na podlagi izvirnih virov iz osrednjega beneškega državnega arhiva. Poudarjeno je, da so po vseh svojih značilnostih bili izseljeni barski patriciji sestavni del hrvaške prekojadranske diaspore v Benetkah.

Krešimir Kužić je prispeval razpravo Kamici iz Mirlović Zagore i Konjevrata (str. 263–283). S kamici označuje avtor nagrobne spomenike stečke na vaških pokopališčih na omenjenem območju, po dognanjih sodeč v obdobju od 1400. do 1475. Najbolj so zastopani heraldični in verski simboli, le v enem primeru je ugotovljen motiv orožja. Delo je opremljeno s 14 perorisbami.

Pavao Maček i Ivan Jurković objavlja Rodoslov Berislavića Vrhričkih i Malomlačkih (od 15. do 18. stoljeća) (str. 285–341). Vrhričke Berislaviče je plemeniti rod Čubraničev prisilil, da so postopno opuščali svoja domicilna posestva v županiji Hlivno in distriktu Vrhrika Kninske županije ter so se koncem 15. stoletja naselili v Mali Mlaki na območju občine plemenitih Turopoljcev. Delo temelji na arhivskih virih in so o vsakem članu dani biografski podatki.

Milko Brković objavlja Splitsko-poljičke isprave iz XVII. i XVIII. stoljeća (str. 343–412). Gre za objavo nadaljnjih poljičkih listin. Te so poimenovane splitsko-poljičke zato, ker so bile izdane v Splitu, nanašajo pa se na Poljičko republiko. Zajeto je 36 doslej zgodovinski vedi neznanih listin, največ je pisem kupoprodajnih pogodb ter odlokov in dopisov splitske Cerkve, pod katere jurisdikcijo so Poljice

spadale v tem času. Dodano je 34 faksimilnih slik obravnavanih listin in tri preglednice (rokopisnih oblik črk v raznih krajih Dalmacije, variante števil v bosančici in rokopisna azbuka glagolice).

Jelena Kolumbić opisuje Ninsko plemstvo v XVII. i XVIII. stoljeću (str. 413–437). Kontinuirani razvoj mesta Nin se lahko spremlja od prazgodovinskih časov do zdaj. Nin je bil eno od liburnijskih središč, razcvet pa je dosegel v rimski dobi. Po preseljevanju narodov je bilo mesto Nin opustošeno in se je šele po prihodu Hrvatov v VII. stoletju obnovilo in je bilo občasno sedež hrvaških vladarjev in škofov. Zelo podrobno je opisan nastanek in razvoj plemstva v tem mestu.

Miljenko Krešić je prispeval razpravo Katolici Trebinjsko-Mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine (str. 439–452). V arhivu kongregacije »*De Propaganda fide*« v Rimu se nahaja poročilo zofijskega nadškofa Marka Andrijaševića, ki je bil tedaj apostolski upravitelj omenjene škofije. Poročilo je pomembno zato, ker prvič prinaša podatke o številu katoličanov po župnijah in vaseh, kjer so živeli. Navedeno je tudi število pravoslavnih in muslimanov v istih krajih. Bilo je 386 katoliških, 148 pravoslavnih in 232 muslimanskih družin.

Stanko Piplović je obdelal Urbanistički i graditeljski razvitak predgrada Lučac u Splitu (str. 453–510). Prikazan je zgodovinski in prostorski razvoj tega tipično ruralnega kraja s podatki in tehnično dokumentacijo o posameznih pomembnih stavbah. Poseben poudarek je na XIX. in XX. stoletju. Posebno zanimivi so priloženi stari načrti, skupno kar 26.

Josip Celić prikazuje Stanovništvo Omiša prema popisu iz 1806. godine (str. 511–556). Po Požunskem miru je Napoleonova armada 1805 zasedla Dalmacijo, edino hrvaško deželo ob jadranski obali, ki je imela poseben geostrateški pomen v francoskih osvajalskih pohodih. Ob uvedbi nove teritorialno-upravne razdelitve so francoske oblasti odredile popis prebivalstva, živine in ladij, da bi dobile vpogled v prebivalstvo in njegove gospodarske osnove. Vse popisno gradivo je ohranjeno v Državnem arhivu v Zadru.

Tado Oršolić seznanja bralce O časničkoj izobrazbi, plaći i časničkom kadru u austrougarskoj vojsci s naglaskom na Dalmaciju (str. 557–568). V razpravi so prikazane plače in pokojnine častnikov v omenjeni monarhiji, kar je zanimivo tudi za nas, ker so te bile enake v vsej državi, različni so bili le dodatki. Prikazan je tudi način pridobivanja častniškega ranga in šolanje v kadetnicah, vojaških šolah in vojaških akademijah. Avtor skuša tudi razložiti vzroke, zakaj je bilo med višjimi častniki zelo malo zastopnikov, ki so bili po izvoru iz Dalmacije. Delno naj bi bilo temu krivo dejstvo, da tradicije vojaškega službovanja v Dalmaciji ni bilo, delno pa so bile družbene strukture, iz katerih so se v ostalih deželah Avstro-Ogrske rekrutirali častniki, v Dalmaciji precej drugačne.

Šime Perić objavlja Prilog poznavanju gospodarskih prilika Bukovice i Podgorja u XIX. stoljeću (str. 569–596). Gospodarske razmere dalmatinske Zagore, kamor spadata omenjena kraja, tako za preteklost, pa tudi za 19. stoletje niso dobro raziskane. To je kar velika pomanjkljivost, ker gre za najbolj pasivne predele, kjer je bilo življenje najtežje. Težišče gospodarstva je seveda bilo na živinoreji, posebej ovčarstvu, manjši pomen pa je imela trgovina.

Ante Bralić opisuje Zadarsko školstvo u prvom svjetskom ratu (str. 597–630). To šolstvo je imelo v obravnavanem obdobju številne težave. Zaradi mobilizacije učiteljev in vojaške zasedbe šolskih stavb so zaprli številne šole na zadarskem območju. Po drugi strani je šepal šolski obisk učencev, ker so pomanjkanje moških delovnih moči skušali nadomestiti z delom šolarjev. Hkrati je visoka inflacija razvrednotila učiteljske plače, kar je dodatno demotiviralo njihovo delo. Država je s šolami skušala ustvariti ustrezen medij za državno propagando ter je strogo nadzorovala politično razpoloženje srednješolcev.

Marijan Maroja je prispeval razpravo Pobuna pristaša HRSS-a Novigrada 1924. godine protiv velikosrpske politike (str. 631–644). Najprej: kratica HRSS pomeni Hrvatska republikanska seljačka stranka. Po štiriletni italijanski okupaciji je bil Novigrad vrnjen Kraljevini SHS. Prihod armade te kraljevine v mesto pod srbsko zastavo, je povzročil prvi spor. Meščani so modro-bele-rdeče trobojnice obrnili na hrvaške barve. Prav naglo so se ljudje prepričali o velikosrbskem stroju nove države. Nepravičnost in zatiranje sta postali ljudska vsakdanjost. Zaradi tega in razvite narodne zavesti so se ljudje oprijeli omenjene stranke pod vodstvom tedaj sila uglednega Stjepana Radića. Ker so nepravičnosti nove države uvajali ali vsaj branili žandarji, so bili ti najbolj na udaru. Veljalo je geslo: »Pobijmo žandare, mi nečemo šajkače«. V delu so zelo nazorno prikazane tedanje razmere.

Marjan Diklić je opisal Pravaštvo u Bibinjama (str. 645–654). V prvem delu razprave se razpravlja o pojavu dalmatinskega pravaštva, oblikovanju prvih pravaških skupin in njihovem združevanju v enotno Stranko prava v Dalmaciji 1894, o razcepu te stranke 1898, njenem združevanju z narodnjaki v Hrvaško

stranko 1905 ter ponovnem obnavljanju 1906 ter političnem delovanju do 1918. V drugem delu pisec na podlagi skromnih virov opisuje razvoj pravaštva v Bibinjah, upoštevajoč posebej delovanje najbolj izstopajočega bibinjskega pravaša, hrvaškega domoljuba, don Marka Sikirića.

Isti avtor objavlja razpravo Pojava i razvoj pravaštva u Arbanasima kod Zadra (str. 655–665).

Prebivalci Arbanasov so večinoma potomci rimskokatoliških Albancev, ki so se z nemirne turško-beneške meje z okolice Skadarskega jezera od sredine 18. stoletja s pomočjo beneških oblasti in zadarskega nadškofa Vicka Zmajevića naseljevali v novi kraj, kjer so večinoma, toda še zdaleč ne vsi, prevzeli hrvaško identiteto. Toda na tem območju je bilo močno tudi avtonomistično gibanje, ki je bilo vsebinsko proitalijansko in protihrvaško usmerjeno. Opisano je, kako se je v tem političnem vzdušju uveljavljalo hrvaško pravaštvo.

Tonko Barčot je prispeval razpravo Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939.–1941. (str. 667–702). Po nastanku Banovine Hrvatske je bilo treba v obdobju 1939.–1941. vzpostaviti na vsem njenem ozemlju, tako tudi v Splitu, za območje prejšnje Primorske banovine in še za nekatere okraje, izpostave banovinske oblasti. Prikazana je organizacijska struktura in družbeno-politični kontekst. Na podlagi arhivskih virov in periodičnega tiska sklepa pisec, da ta izpostava ni imela niti najmanjše samostojnosti in je bila pravzaprav povsem odveč.

Zlatko Begonja objavlja razpravo Odonimi kao ideološke manifestacije na primjeru Zadra u XX. stoljeću (str. 703–720). Odonimi so posebna vrsta toponimov, ki se posebej uporabljajo za označevanje ulic, novozgrajenih mestnih enot ali četrti. Zato so v jezikoslovnem smislu podvrženi večji arbitrarnosti. Imena ulic in trgov v mestu Zadru so v XX. stoletju bila odvisna od prevladujočih političnih razmer. To obdobje je bilo posebej bogato s političnimi previranjmi in je zato dajalo veliko priložnosti za izrabo odonimov za potrditev natančno določenih politično-ideoloških konceptov.

Jože Maček

Navodila avtorjem prispevkov za *Zgodovinski časopis*

Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnosti z elektronskim naslovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo natisnjene na posebnem listu in hkrati priložene v elektronski obliki, skenirane v resoluciji 300 dpi in shranjene v obliki tif(f). Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov.

Gradivo pošljite na naslov uredništva:

Uredništvo zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, info@zgodovinskicasopis.si

Uredništvo *Zgodovinskega časopisa*

Submission Instructions for Authors

The Editorial Board of *Zgodovinski časopis* shall accept only those texts that will comply with the following instructions:

- Each manuscript has to be furnished with the correct address of its author, including his or her phone number and, if possible, his or her electronic address (e-mail).
- Manuscripts should be submitted both in printed and in electronic form, saved on a disc (the file should be named after the author).
- Treatises and articles should include a summary on two (unless arranged otherwise) pages at the most and an abstract whose length should be between five and ten lines. Both should contain the author's academic title, profession, position, institution in which the author is currently employed, and its address.
- Footnotes should be written at the bottom of every page and in unified form. Full citation title should be listed only when mentioned for the first time; later it should be abbreviated.
- Figures (photographs, maps, slides, etc.) should be in black and white and enclosed separately. All figures should be carefully labeled and numbered to avoid any mistakes. Figure legends and captions should be printed both on a separate sheet of paper and enclosed in electronic form (in 300 dpi resolution and saved in TIF /Tagged Image File/ format).

All submissions should be sent directly to the Editorial Board address:

Uredništvo zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, info@zgodovinskicasopis.si

Zgodovinski časopis Editorial Board